

: मुद्रा :

भगनलाल जैन
अजित मुद्रालय
शानगढ़ (सोराष्ट्र)

અર્પણ.

જેમણે આ પામર પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે,
જેમની પ્રેરણાથી પ્રવચનસારને આ
અનુવાદ તૈયાર થયો છે, જેઓ જિન-
પ્રવચનના પરમ ભક્ત અને મર્મજ્ઞ છે,
જેઓ જિનપ્રવચનના હાર્દને અનુભવી
નિજ કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે અને
ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવેને કલ્યાણપદ્ય
દોરી રહ્યા છે, જેઓ જિનપ્રવચનના
સારરૂપ ભેદવિજ્ઞાનના અને શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિના
આ કાળે આ ક્ષેત્રે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભાવક છે,
તે પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ
(શ્રી કાનહરસ્વામી)ને આ અનુવાદ-પુષ્પ
અત્યંત ભક્તિભાવે અર્પણ કરું છું.

—અનુવાદક

આવ્યા છે. ગ્રંથકાર અને ટીકાકાર આચાર્યયુગલે અરણ્યયોગ જેવા વિષયનું પણ, આત્મદ્રવ્યને મુખ્ય રાખીને, શુદ્ધદ્રવ્યાવલંબી અંતરંગ દશા સાથે તે તે ક્રિયાઓનો અથવા શુભ ભાવોનો સંબંધ દર્શાવતાં દર્શાવતાં, નિશ્ચયવ્યવહારની સંધિપૂર્વક એવી ચમત્કૃતિથી વર્ણન કર્યું છે કે આચરણપ્રજાપન જેવા અધિકારમાં પણ જાણે કે કેઈ શાંતરસઝરતું અધ્યાત્મગીત ગવાઈ રહ્યું હોય એમ જ લાગ્યા કરે છે. આત્મદ્રવ્યને મુખ્ય રાખીને આવું મધુર, આવું સચુક્તિક, આવું પ્રમાણભૂત, સાદાંત શાંતરસનિર્ઝરતું અરણ્યયોગનું પ્રતિપાદન અન્ય કેઈ શાસ્ત્રને વિષે નથી. હૃદયમાં ભરેલા અનુભવામૃતમાં રગદોળાઈને નીકળતી જાને આચાર્યદેવોની વાણીમાં કેઈ એવો ચમત્કાર છે કે જે જે વિષયને તે સ્પર્શે તે તે વિષયને પરમ રસમય, શીતળ શીતળ, સુધાસ્વદી બનાવી દે છે.

આમ ત્રણ શ્રુતસ્કંધોમાં વિભાજિત આ પરમ પવિત્ર પરમાગમ મુમુક્ષુઓને યથાર્થ વસ્તુ-સ્વરૂપ સમજવામાં મહા નિમિત્તભૂત છે. જિનશાસનના અનેક મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતોનાં બીજ આ શાસ્ત્રમાં રહેલાં છે. આ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદાર્થના સ્વાતંત્ર્યનો દંઢેરો છે, દિવ્યધ્વનિ દ્વારા નીકળેલા અનેક પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોનું દોહન છે. ગુરુદેવ અનેક વાર કહે છે : ‘ શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રોની ગાથાએ ગાથાએ દિવ્યધ્વનિનો સંદેશ છે. એ ગાથાઓમાં એટલી અપાર ઊંડપ છે કે તે ઊંડપ માપવા જતાં પોતાની જ શક્તિ મપાઈ જાય છે. એ સાગર-ગંભીર શાસ્ત્રોના રચનાર પરમ કૃપાળુ આચાર્યભગવાનનું કેઈ પરમ અલૌકિક સામર્થ્ય છે. પરમ અદ્ભુત સાતિશય અંતર્ગાહ્ય યોગો વિના એ શાસ્ત્રો રચાવાં શક્ય નથી. એ શાસ્ત્રોની વાણી તરતા પુરુષની વાણી છે એમ સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. એની દરેક ગાથા છૂટા સાતમા ગુણસ્થાને જૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. એ શાસ્ત્રોના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓ આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે, અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાણસિદ્ધ છે. તે પરમ ઉપકારી આચાર્યભગવાને રચેલાં સમયસાર, પ્રવચનસારાદિ શાસ્ત્રોમાં તીર્થંકરદેવના ઝંકારધ્વનિમાંથી જ નીકળેલો ઉપદેશ છે.’

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર તત્ત્વહીપિકા નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૦ માં શ્લોકમાં થઈ ગયેલા) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ આ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. તેમણે સમયસારની તથા પંચાસ્તિકાધ્યની ટીકા પણ લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થ-સિદ્ધયુપાય આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. તેમની ટીકાઓ જેવી ટીકા હંજી સુધી બીજા કેઈ જૈન ગ્રંથની લખાયેલી નથી. તેમની ટીકાઓ વાંચનારને તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વત્તા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની અસાધારણ શક્તિ, જિનશાસનનું અત્યંત ઊંડું જ્ઞાન, નિશ્ચયવ્યવહારનું સંધિબદ્ધ નિરૂપણ કરવાની વિરલ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યો-ગોઠવી દેવાની

[illegible]

આ અનુવાદ કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગદ્યન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. અનુવાદ કરવાની સમર્થ શક્તિ મને પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવ પાસેથી જ મળી છે. પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવના પવિત્ર જીવનના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના અને તેમના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિના આ પામરને જિનવાણી પ્રત્યે લેશ પણ લક્ષિત કે શ્રદ્ધા ક્યાંથી પ્રગટત, લગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને તેમનાં શાસ્ત્રોનો લેશ પણ મહિમા ક્યાંથી આવત અને તે શાસ્ત્રોના અર્થ-ઉકેલની લેશ પણ શક્તિ ક્યાંથી લેતા? આ રીતે અનુવાદની સમસ્ત શક્તિનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી ખરેખર તો સદ્ગુરુદેવની અમૃત-વાણીનો ઘોષ જ—તેમના દ્વારા મળેલો અણમૂલ ઉપદેશ જ—યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો.

છે. જેમણે સિંચેલી શક્તિથી અને જેમની હૂંફથી આ ગરૂન શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું હતું અને જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો છે તે પરમ પૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ (શ્રી કાનભુવામી)નાં ચરણારવિદમાં અતિ ભક્તિભાવે વંદન કરું છું.

પરમ પૂજ્ય જ્ઞેનશ્રી ચંપાજેન તથા પરમ પૂજ્ય જ્ઞેન શાન્તાજેન પ્રત્યે પણ, આ અનુવાદની પૂર્ણાહુતિ કરતાં, ઉપકારવશતાની ઉચ્ચ લાગણી અનુભવાય છે. જેમનાં પવિત્ર જીવન અને યોગ આ પામરને શ્રી પ્રવચનસાર પ્રત્યે, પ્રવચનસારના મહાન કર્તા પ્રત્યે અને પ્રવચનસારમાં ઉપદેશોદ્ધાવીતરાગવિજ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાનવૃદ્ધનાં વિશિષ્ટ નિમિત્ત થયાં છે, એવાં તે પરમ પૂજ્ય જ્ઞેનોનાં ચરણક્રમણમાં આ હૃદય નમે છે.

આ અનુવાદમાં અનેક ભાઈઓની હાર્દિક મદદ છે. માનનીય મુરખી શ્રી વકીલ રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશીએ પોતાના ભરચક ધાર્મિક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આજો અનુવાદ બારીકાઈથી તપાસ્યો છે, યથોચિત સલાહ આપી છે અને અનુવાદમાં પડતી નાનીમોટી મુશ્કેલીઓનો પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નિવેડો કરી આપ્યો છે. ભાઈ શ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ પણ આજો અનુવાદ ચીવટથી તપાસી ગયા છે અને પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના તેમ જ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનના આધારે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે. બ્રહ્મચારી ભાઈ શ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઓળાળિયાએ હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંસ્કૃત ટીકા સુધારી આપી છે, અનુવાદનો કેટલોક ભાગ તપાસી આપ્યો છે, શુદ્ધિપત્રક, અનુક્રમણિકા અને ગાથાસૂચી તૈયાર કર્યાં છે, તેમ જ મૂક તપાસ્યાં છે—એમ વિધવિધ મદદ કરી છે. આ સર્વ ભાઈઓનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમની સહૃદય સહાય વિના આ અનુવાદમાં ઘણી ઊણપો રહી જવા પામત. આ સિવાય જે જે ભાઈઓની આમાં મદદ છે તે સર્વનો હું ઋણી છું.

આ અનુવાદ મેં પ્રવચનસાર પ્રત્યેની લક્ષિતી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે. અનુવાદ કરતાં શાસ્ત્રના મૂળ આશયોમાં કાંઈ ફેરફાર ન થઈ જાય તે માટે મેં મારાથી બનતી તમામ કાળજી રાખી છે. છતાં અદ્યક્ષતાને લીધે તેમાં કાંઈ પણ આશય ફેર થયો હોય કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે માટે હું શાસ્ત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યભગવાન, ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ અને મુમુક્ષુ વાંચકોની અંતરના ઊંડાણમાંથી ક્ષમા યાચું છું.

આ અનુવાદ ભવ્ય જીવોને જિનકથિત વસ્તુવિજ્ઞાનનો નિર્ણય કરાવી, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને સુખની શ્રદ્ધા કરાવી, પ્રત્યેક દ્રવ્યનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સમજાવી, દ્રવ્યસામાન્યમાં લીન થવારૂપ શાશ્વત સુખનો પંથ દર્શાવો, એ મારી અંતરની ભાવના છે. ‘પરમાનંદરૂપી સુધારસના પિપાસુ ભવ્ય જીવોના હિતને માટે’ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આ મહાશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા લખી છે. જે જીવો એમાં કહેલા પરમ કલ્યાણકર ભાવોને હૃદયગત કરશે તેઓ અવશ્ય પરમાનંદરૂપ સુધારસનાં ભાજન થશે. જ્યાં સુધી એ ભાવો હૃદયગત ન થાય ત્યાં સુધી નિશ્ચિન એ જ ભાવના, એ જ વિચાર, એ જ મંથન, એ જ પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે. એ જ પરમાનંદપ્રાપ્તિનો

ઉપાય છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાગાર્યદેવે તત્ત્વસીપિપાની પૂર્ણરૂપિ સ્વનાં જાણેલી વાચના ન હોય તો
ઉપોદ્ધાત પૂર્ણ કહું છું : “આનંદામૃતના પુરૂષી બદલાવ નહીં કરી કેવળાનંદાના ને અમૃત ને,
જગતને જોવાને સમર્થ એવી મહાજ્ઞાનસાગી નેમાં ગમ્ય છે. વિષય સ્વભાવ વિના ને, ને
સ્વપદ છે અને જે ઇષ્ટ છે—એવા પ્રકાશમાન સ્વાત્ત્વને જોયો સ્વાત્ત્વસાગી સ્થિતિ નિર્મલ
શાસનના વશે પામો.”

શ્રુતપંચમી,

વિ. સં. ૨૦૦૪

દિગ્મતસાત્ર જેડાસાત્ર શાલ

❀ સાધક જીવની દૃષ્ટિ ❀

અધ્યાત્મમાં હંમેશાં નિશ્ચયનય જ સુખ્ય છે; તેના જ આશ્રયે ધર્મ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં
ન્યાં વિકારી પર્યાયોનું વ્યવહારનયથી કથન કરવામાં આવે ત્યાં પણ નિશ્ચયનયને જ સુખ્ય અને
વ્યવહારનયને ગૌણ કરવાનો આશય છે—એમ સમજવું; કારણ કે પુરુષાર્થ વડે પોતામાં શુદ્ધ
પર્યાય પ્રગટ કરવા અર્થાત્ વિકારી પર્યાય ટાળવા માટે હંમેશાં નિશ્ચયનય જ આદરણીય છે; તે
વખતે જાને નયોનું જ્ઞાન હોય છે પણ ધર્મ પ્રગટાવવા માટે જાને નયો કદી આદરણીય નથી.
વ્યવહારનયના આશ્રયે કદી ધર્મ અંશે પણ થતો નથી, પરંતુ તેના આશ્રયે તો સમજાવના
વિકલ્પો જ ઊઠે છે.

છયે દ્રવ્યો, તેના ગુણો અને તેના પર્યાયોના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવા માટે કોઈ વખતે
નિશ્ચયનયની સુખ્યતા અને વ્યવહારનયની ગૌણતા રાખીને કથન કરવામાં આવે, અને કોઈ વખતે
વ્યવહારનયને સુખ્ય કરીને તથા નિશ્ચયનયને ગૌણ રાખીને કથન કરવામાં આવે; પોતે વિચાર
કરે તેમાં પણ કોઈ વખતે નિશ્ચયનયની સુખ્યતા અને કોઈ વખતે વ્યવહારનયની સુખ્યતા કરવામાં
આવે; અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં પણ જીવનો વિકારી પર્યાય જીવ સ્વયં કરે છે તેથી થાય છે અને તે
જીવનો અનન્ય પરિણામ છે—એમ વ્યવહારનયે કહેવામાં—સમજાવવામાં આવે; પણ તે દરેક
વખતે નિશ્ચયનય એક જ સુખ્ય અને આદરણીય છે એમ જ્ઞાનીઓનું કથન છે. શુદ્ધતા પ્રગટ
કરવા માટે કોઈ વખતે નિશ્ચયનય આદરણીય છે અને કોઈ વખતે વ્યવહારનય આદરણીય
છે—એમ માનવું તે ભૂલ છે. ત્રણે કાળે એકલા નિશ્ચયનયના આશ્રયે જ ધર્મ પ્રગટે છે
એમ સમજવું.

સાધક જીવો શરૂઆતથી અંત સુધી નિશ્ચયની જ સુખ્યતા રાખીને વ્યવહારને ગૌણ જ
કરતા જાય છે, તેથી સાધકદશામાં નિશ્ચયની સુખ્યતાના જોરે સાધકને શુદ્ધતાની વૃદ્ધિ જ થતી
જાય છે અને અશુદ્ધતા ટળતી જ જાય છે. એ રીતે નિશ્ચયની સુખ્યતાના જોરે પૂર્ણ કેવળજ્ઞાન
થતાં ત્યાં સુખ્ય-ગૌણપણું હોતું નથી અને નય પણ હોતા નથી.

1

ભગવાન શ્રી કુંડકદાચાર્યદેવ વનમંજી નાડપત્ર સિપર શાસ્ત્ર ભાષ્યે

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્ય દેવ

વિપે

ઉદ્દેષો

વન્ધો વિભુર્ભુવિ ન કેરિહ કોંણકુન્દઃ
કુન્દ-પ્રમા-પ્રણયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતાશઃ ।
યથારુ-ચારણ-કરામ્બુજચન્દ્રીક-
થક્રે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રયતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ।

[અંદ્રગિરિ પર્વત પરનો શિલાલેખ]

અર્થઃ—કુંદપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ
વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોનાં—ચારણકદ્વિધારી મહા-
મુનિઓનાં—ચુંદર હસ્તકમળોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માઓ
ભરતક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી
પર કોનાથી વંધ નથી ?

✽

.....કોણકુન્દો યતીન્દ્રઃ ॥

રજોભિરસ્પૃષ્ટતત્ત્વમન્ત-
ર્વાંશેપિ સંવ્યઞ્જયિતું યતીશઃ ।
રજઃપદં ભૂમિતલં વિહાય
ચચાર મન્યે ચતુરજ્ઞુલં સઃ ॥

[વિંધ્યગિરિ શિલાલેખ]

અર્થ:—યતીધર (શ્રી કુંદકુંદસ્વામી) રજ:સ્થાનને—
ભૂમિતળને—છાડીને ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલતા હતા
તે દ્વારા હું એમ સમજું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમ જ બહારમાં
રજથી (પોતાનું) અત્યંત અસ્પૃશ્યતા વ્યક્ત કરતા હતા
(—અંદરમાં તેઓ રાગાદિક મળથી અસ્પૃશ્ય હતા અને બહારમાં
ધૂળથી અસ્પૃશ્ય હતા).

*

જહ્ પડમણંદિનાહો સીમંધરસામિદિવ્વણાણેણ ।
ણ ચિવોહ્હ તો સમણા કહં સુમગ્ગં પયાણંતિ ॥

[દર્શનસાર]

અર્થ:—(મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકરદેવ) શ્રી
સીમંધરસ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદિનાથે
(શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય દેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા
માર્ગને કેમ જાણત?

*

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને
વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને
અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર]

❧ વિ પ યા નુ ક મ ણિ કા ❧

(૧) જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
		—જ્ઞાન અધિકાર—	
મંગલાચરણપૂર્વક ભગવાન ગ્રંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા ૧		અનીદ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણુમેલા હોવાથી કેવળીભગવાનને 'અધુ' પ્રત્યક્ષ છે. ... ૨૧	
વાતરાગ ચારિત્ર ઉપાદેય છે, અને સરાગ ચારિત્ર હેય છે એવું કથન ૬		આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે અને જ્ઞાન સર્વગત છે, એવું કથન... .. ૨૩	
ચારિત્રનું સ્વરૂપ ૭		આત્માને જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ માનવામાં બે પક્ષ રજૂ કરીને દોષ બતાવે છે. ... ૨૪	
ચારિત્ર અને આત્માની એકતાનું કથન ... ૮		જ્ઞાનની જેમ આત્માનું પણ સર્વગતપણું ન્યાયસિદ્ધ છે એમ કહે છે ... ૨૬	
આત્માનું શુભ, અશુભ અને શુદ્ધપણું ૯		આત્મા અને જ્ઞાનનું એકત્વ-અન્યત્વ ૨૭	
પરિણામ વસ્તુનો સ્વભાવ છે. ૧૦		જ્ઞાન અને જોયના પરસ્પર ગમનને રદ કરે છે. ૨૮	
આત્માના શુદ્ધ અને શુભાદિ ભાવોનું કળ ૧૧		આત્મા પદાર્થોમાં નહિ વર્તે તો હોતા છતાં જેનાથી તેને પદાર્થોમાં વર્તવું સિદ્ધ થાય છે તે શક્તિવૈચિત્ર્ય ... ૨૯	
—શુદ્ધોપયોગ અધિકાર—		જ્ઞાન પદાર્થોમાં વર્તે છે એમ દર્શાવે દારા સ્પષ્ટ કરે છે. ... ૩૦	
શુદ્ધોપયોગના કળની પ્રશંસા ... ૧૩		પદાર્થો જ્ઞાનમાં વર્તે છે એમ વ્યક્ત કરે છે. ૩૧	
શુદ્ધોપયોગે પરિણુમેલા આત્માનું સ્વરૂપ ૧૪		આત્માને પદાર્થો સાથે એકબીજામાં વર્તવાપણું હોવા છતાં, તે પરને ગ્રહા નમૂકથા વિના તથા પરરૂપે પરિણુમ્યા વિના સર્વને દેખતો-ગળાતો હોવાથી તેને અત્યંત ભિન્નપણુ છે એમ દર્શાવે છે. ૩૨	
શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ પછી તુરત જ થતી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ; તેની પ્રશંસા.... ૧૫		કેવળજ્ઞાનીને અને શ્રુતજ્ઞાનીને અવિશેષપણુ દર્શાવીને વિશેષ આકાંક્ષાના ક્ષોભને ક્ષય કરે છે. ૩૩	
શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ અન્ય કારકોથી નિરપેક્ષ હોવાથી અત્યંત આત્માધીન છે, તે સંબંધી નિરૂપણુ ૧૬		જ્ઞાનના શ્રુત-ઉપાધિકૃત ભેદને દૂર કરે છે. ૩૪	
સ્વયંભૂ-આત્માને શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિનું અત્યંત અવિનાશીપણું અને કથંચિત ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યયુક્તપણું ... ૧૭		આત્મા અને જ્ઞાનનો કર્તૃત્વ-કરણત્વકૃત ભેદ દૂર કરે છે. ... ૩૫	
પૂર્વોક્ત સ્વયંભૂ-આત્માને છદ્વિયો વિના કઈ રીતે જ્ઞાન-આનંદ હોય? એવા સંદેહનું નિરાકરણુ ૧૮			
અતીદ્રિયપણુને લીધે શુદ્ધાત્માને ચારિત્રિક સ્ખંબદુઃખ નથી... ૨૦			

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
શું જ્ઞાન છે અને શું જ્ઞેય છે તે વ્યક્ત કરે છે. ... ૩૬		યુગપદ્ધ પ્રતિષ્ઠિ વડે જ જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાય છે. ... ૫૨	
દ્રવ્યોના અતીત-અનાગત પર્યાયો પશુ, તાત્કાલિક પર્યાયોની ભાક્ષ, પૃથક્પણે જ્ઞાનમાં વર્તે છે ... ૩૭		જ્ઞાનીને પ્રતિષ્ઠિયાનો સહભાવ હોવા છતાં પશુ ક્રિયાના કળરૂપ બંધનો નિર્બંધ કરતાં જ્ઞાન-અધિકારનો ઉપસંહાર કરે છે ... ૫૨	
અવિઘ્નમાન પર્યાયોનું કથંચિત્ વિઘ્નમાન-પણું.... ૩૮			
અવિઘ્નમાન પર્યાયોનું જ્ઞાનપ્રત્યક્ષપણું દઢ કરે છે. ૩૯		—સુખ અધિકાર—	
ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને માટે જ નષ્ટ અને અતુલ્યન જાણવાનું અશક્ય છે એમ ન્યાયથી નક્કી કરે છે. ... ૪૦		જ્ઞાનથી અભિન્ન એવા સુખનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં કયું જ્ઞાન તેમ જ સુખ ઉપાદેય છે અને કયું હેય છે તે વિચારે છે. ૫૩	
અતીન્દ્રિય જ્ઞાન માટે જે જે કહેવામાં આવે તે તે (અધુ) સંભવે છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે. ... ૪૧		અતીન્દ્રિય સુખના સાધનભૂત અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ઉપાદેય છે એમ પ્રશંસે છે. ... ૫૪	
જ્યેષ્ઠપરિણામનસ્વરૂપ ક્રિયા જ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવતી નથી એમ શ્રદ્ધે છે. ... ૪૨		ઈન્દ્રિયસુખના સાધનભૂત ઈન્દ્રિયજ્ઞાન હેય છે—એમ તેને નિંદે છે ... ૫૫	
જ્યેષ્ઠપરિણામનસ્વરૂપ ક્રિયા અને તેનું કળ શામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? એમ વિવેચે છે. ... ૪૩		ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી એમ નક્કી કરે છે. ૫૬	
કેવળીભગવંતોને ક્રિયા પશુ ક્રિયાક્ષણે ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૪૪		પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષનાં લક્ષણ દર્શાવે છે. ૫૮	
તીર્થંકરોને પુણ્યનો વિષાક અકિંચિત્કર છે. ... ૪૫		પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને પારમાર્થિક સુખપણે દર્શાવે છે 'કેવળજ્ઞાનને પશુ પરિણામ દ્વારા ખેદનો સંભવ હોવાથી કેવળજ્ઞાન એકાંતિક સુખ નથી' એવા અભિપ્રાયનું ખંડન કરે છે. ... ૬૦	
કેવળીભગવંતોની ભાક્ષ બધાય હોવાને સ્વભાવવિધાતને અભાવ હોવાનું નિષેધે છે. ... ૪૬		'કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ છે' એમ નિરૂપણ કરતાં ઉપસંહાર કરે છે. ... ૬૨	
અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને સર્વગતપણે અભિનંદે છે. ૪૭		કેવળીઓને જ પારમાર્થિક સુખ હોય છે એમ શ્રદ્ધા કરાવે છે. ૬૨	
સર્વને નહિ જાણનાર એકને પશુ જાણતો નથી. ... ૪૮		પરોક્ષજ્ઞાનવાળાઓના અપારમાર્થિક ઈન્દ્રિય-સુખનો વિચાર ... ૬૩	
એકને નહિ જાણનાર સર્વને જાણતો નથી. ૪૯		જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો છે ત્યાં સુધી સ્વભાવથી જ દુઃખ છે એમ ન્યાયથી નક્કી કરે છે ૬૪	
કે પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થતું નથી. ... ૫૦		મુક્ત આત્માના સુખની પ્રસિદ્ધિ માટે, શરીર સુખનું સાધન હોવાની વાતનું ખંડન કરે છે. ... ૬૫	

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
આત્મા સ્વયમેવ સૂખપરિણામની શક્તિવાળો હોવાથી વિષયોનું અકિંચિત્કરપણું ... ૬૭		મેં ચિંતામણિ પ્રાપ્ત કર્યો હોવા છતાં પ્રમાદ ચોર છે એમ વિચારી જાગૃત રહે છે. ... ૮૧	
આત્માનું સુખસ્વભાવપણું દૃષ્ટાંત વડે દૃઢ કરીને આનંદ-અધિકાર પૂર્ણ કરે છે. ૬૮		પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં વર્ણવેલો તે જ એક, ભગવંતોએ પોતે અનુભવીને દર્શાવેલો નિઃશ્રેયસનો પારગાર્થિક પંથ છે—એમ મતિને વ્યવસ્થિત કરે છે ... ૮૨	
—શુભપરિણામ અધિકાર—		શુદ્ધાત્માનો પરિપંથી જે મોહ તેનો સ્વભાવ અને પ્રકારો વ્યક્ત કરે છે. ... ૮૩	
ઇદ્રિયસુખના સ્વરૂપ સંબંધી વિચાર ઉપાડતાં, તેના સાધનનું સ્વરૂપ ૬૯		ત્રણ પ્રકારના મોહને અનિષ્ટ કાર્યનું કારણ કહીને તેનો ક્ષય કરવાનું કહે છે. ... ૮૪	
ઇદ્રિયસુખને શુભોપયોગના સાધ્ય તરીકે કહે છે. ... ૭૦		રાગદ્વેષમોહને આ ક્ષિત્તો વડે ઝાળખીને ઉદ્ભવતાં વેંત જ ભારી નાખવાયોગ્ય છે. ૮૫	
ઇદ્રિયસુખને દુઃખપણે સિદ્ધ કરે છે. ... ૭૧		મોહક્ષય કરવાનો ઉપાયાન્તર વિચારે છે. ૮૬	
ઇદ્રિયસુખના સાધનભૂત પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનાર શુભોપયોગનું, દુઃખના સાધનભૂત પાપને ઉત્પન્ન કરનાર અશુભોપયોગથી અવિશેષપણું પ્રગટ કરે છે. ... ૭૨		જિનેન્દ્રના શબ્દબ્રહ્માં અર્થોની વ્યવસ્થા કર્મ રીતે છે તે વિચારે છે. ... ૮૭	
પુણ્યો દુઃખના ખીજના હેતુ છે એમ ન્યાયથી પ્રગટ કરે છે. ૭૪		મોહક્ષયના ઉપાયભૂત જિનેશ્વરના ઉપદેશની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ પુરુષાર્થ અર્થક્રિયાકારી છે. ૮૮	
પુણ્યજન્ય ઇદ્રિયસુખનું ધણા પ્રકારે દુઃખપણું પ્રકાશે છે ... ૭૬		સ્વપરના વિવેકની સિદ્ધિથી જ મોહનો ક્ષય થઈ શકે છે તેથી સ્વપરના વિભાગની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. ... ૮૯	
પુણ્ય અને પાપનું અવિશેષપણું નિશ્ચિત કરતા થકા (આ વિષયનો) ઉપસંહાર કરે છે. ... ૭૭		સર્વ પ્રકારે સ્વપરના વિવેકની સિદ્ધિ આગમથી કરવાયોગ્ય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે. ૯૦	
શુભ અને અશુભ ઉપયોગનું અવિશેષપણું અવધારીને, સમસ્ત રાગદ્વેષના દ્વેતને દૂર કરતા થકા, અશેષ દુઃખનો ક્ષય કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરી શુદ્ધોપયોગમાં વસે છે. ૭૮		જિનોદિત અર્થોના શ્રદ્ધાન વિના ધર્મલાભ થતો નથી. ... ૯૧	
મોહાદિકના ઉન્મૂલન પ્રત્યે સર્વ આરંભથી કટિબદ્ધ થાય છે. ... ૭૯		આચાર્યભગવાન સામ્યનું ધર્મત્વ સિદ્ધ કરીને ‘હું સ્વયં સાક્ષાત્ ધર્મ જ છું’ એવા ભાવમાં નિશ્ચળ ટકે છે. ૯૨	
‘મારે મોહની સેનાને કર્મ રીતે જીતવી’—એમ ઉપાય વિચારે છે. ... ૮૦			

(૨) જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
—દ્રવ્યસામાન્ય અધિકાર—			
પદાર્થોનું સમ્યક્ દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપ ...	૯૩	સત્-ઉત્પાદને અનન્યપણા વડે અને	
સ્વસમય-પરસમયની વ્યવસ્થા નક્કી કરીને		અસત્-ઉત્પાદને અન્યપણા વડે નક્કી	
ઉપસંહાર કરે છે. ...	૯૪	કરે છે. ...	૧૧૨
દ્રવ્યનું લક્ષણ ...	૯૫	એક દ્રવ્યને અન્યત્વ અને અનન્યત્વ	
સ્વરૂપ-અસ્તિત્વનું કથન ...	૯૬	હોવામાં અવિરોધ દર્શાવે છે. ...	૧૧૪
સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વનું કથન ...	૯૭	સર્વ વિરોધને દૂર કરનારી સત્ત્વભંગી	
દ્રવ્યોથી દ્રવ્યાંતરની ઉત્પત્તિ હોવાનું અને		પ્રગટ કરે છે. ...	૧૧૫
દ્રવ્યથી સત્તાનું અર્થાંતરપણું હોવાનું		જીવને મનુષ્યાદિપર્યાયો ક્રિયાનાં ફળ	
ખંડન કરે છે. ...	૯૮	હોવાથી તે પર્યાયોનું અન્યત્વ પ્રકાશે છે. ...	૧૧૬
ઉત્પાદવ્યયધ્રોવ્યાત્મક હોવા છતાં દ્રવ્ય		મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં જીવને સ્વભાવનો પરાભવ	
‘સત્’ છે એમ દર્શાવે છે. ...	૯૯	કયા કારણે થાય છે તેનો નિર્ધાર ...	૧૧૮
ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યનો પરસ્પર		જીવનું દ્રવ્યપણે અવસ્થિતપણું હોવા છતાં	
અવિનાભાવ દઢ કરે છે. ...	૧૦૦	પર્યાયોથી અનવસ્થિતપણું ...	૧૧૯
ઉત્પાદાદિકનું દ્રવ્યથી અર્થાંતરપણું નષ્ટ		પરિણામાત્મક સંસારમાં કયા કારણે	
કરે છે. ...	૧૦૧	પુદ્ગલનો સંબંધ થાય છે કે જોથી તે	
ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ નિરસત કરીને તેઓ		(-સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક હોય છે	
દ્રવ્ય છે એમ સમજાવે છે. ...	૧૦૨	-તેનું સમાધાન ...	૧૨૧
દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય અનેકદ્રવ્યપર્યાય		પરમાર્થે આત્માને દ્રવ્યકર્મનું અકર્તાપણું	૧૨૨
તથા એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારે છે. ...	૧૦૩	આત્મા જે રૂપે પરિણમે છે તે સ્વરૂપ	
સત્તા અને દ્રવ્ય અર્થાંતરો નહિ હોવા		શું છે ? ...	૧૨૩
વિષે યુક્તિ ...	૧૦૪	જાનનું, કર્મનું અને કર્મફળનું સ્વરૂપ	
પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વનું લક્ષણ ...	૧૦૬	વર્ણવીને તેમને આત્માપણે નક્કી કરે છે. ...	૧૨૪
અતદ્ભાવને ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ રીતે		શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિને અભિનંદતા	
દર્શાવે છે. ...	૧૦૭	થકા દ્રવ્યસામાન્યના વર્ણનનો ઉપસંહાર	
સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભાવનું લક્ષણ નથી	૧૦૮	કરે છે. ...	૧૨૬
સત્તા અને દ્રવ્યનું ગુણ-ગુણીપણું સિદ્ધ		—દ્રવ્યવિશેષ અધિકાર—	
કરે છે. ...	૧૦૯	દ્રવ્યના જીવ-અજીવપણાંરૂપ વિશેષને નક્કી	
ગુણ તે ગુણીના અનેકપણાનું ખંડન ...	૧૧૦	કરે છે. ...	૧૨૭
દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ અને અસત્-ઉત્પાદ		દ્રવ્યનો લોક-અલોકપણાંરૂપ વિશેષ નક્કી	
હોવામાં અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે ...	૧૧૧	કરે છે. ...	૧૨૮

—દ્રવ્યસામાન્ય અધિકાર—

પદાર્થોનું સમગ્ર દ્રવ્યશબ્દપરિચયક	...	૨૦૧
સ્વસમય-પરસમયની વ્યવસ્થા નક્કી કરીને ઉપસંદાર કરે છે.	...	૨૦૨
દ્રવ્યનું લક્ષણ	...	૨૦૩
સ્વરૂપ-અસ્થિતિવતું કથન	...	૨૦૪
સાદર્ય-અસ્થિતિવતું કથન	...	૨૦૫
દ્રવ્યથી દ્રવ્યાંતરની ઉત્પત્તિ દોષાનું અને દ્રવ્યથી સત્તાનું અર્થાંતરણનું દોષાનું ખંડન કરે છે.	...	૨૦૬
ઉત્પાદ્યવ્યધૌઆત્મક દોષા ઝાંઝાં દ્રવ્ય 'સત્' છે એમ દર્શાવે છે.	...	૨૦૭
ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌવ્યનો પરસ્પર અવિનાભાવ દટ કરે છે.	...	૨૦૮
ઉત્પાદાદિકતું દ્રવ્યથી અર્થાંતરણનું નષ્ટ કરે છે.	...	૨૦૯
ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ નિરસત કરીને તેઓ દ્રવ્ય છે એમ સમજાવે છે.	...	૨૧૦
દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય અનેકદ્રવ્યપર્યાય તથા એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારે છે.	...	૨૧૧
સત્તા અને દ્રવ્ય અર્થાંતરે નહિ હોવા વિષે યુક્તિ	...	૨૧૨
પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વનું લક્ષણ	...	૨૧૩
અતદ્ભાવને ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.	...	૨૧૪
સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભાવનું લક્ષણ નથી	...	૨૧૫
સત્તા અને દ્રવ્યનું શુણ્ણ-શુણ્ણીપણું સિદ્ધ કરે છે.	...	૨૧૬
શુણ્ણ ને શુણ્ણીના અનેકપણાનું ખંડન	...	૨૧૭
દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ અને અસત્-ઉત્પાદ હોવામાં અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે	...	૨૧૮

પદાર્થોનું સમગ્ર દ્રવ્યશબ્દપરિચયક	...	૨૦૧
સ્વસમય-પરસમયની વ્યવસ્થા નક્કી કરીને ઉપસંદાર કરે છે.	...	૨૦૨
દ્રવ્યનું લક્ષણ	...	૨૦૩
સ્વરૂપ-અસ્થિતિવતું કથન	...	૨૦૪
સાદર્ય-અસ્થિતિવતું કથન	...	૨૦૫
દ્રવ્યથી દ્રવ્યાંતરની ઉત્પત્તિ દોષાનું અને દ્રવ્યથી સત્તાનું અર્થાંતરણનું દોષાનું ખંડન કરે છે.	...	૨૦૬
ઉત્પાદ્યવ્યધૌઆત્મક દોષા ઝાંઝાં દ્રવ્ય 'સત્' છે એમ દર્શાવે છે.	...	૨૦૭
ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌવ્યનો પરસ્પર અવિનાભાવ દટ કરે છે.	...	૨૦૮
ઉત્પાદાદિકતું દ્રવ્યથી અર્થાંતરણનું નષ્ટ કરે છે.	...	૨૦૯
ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ નિરસત કરીને તેઓ દ્રવ્ય છે એમ સમજાવે છે.	...	૨૧૦
દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્ય અનેકદ્રવ્યપર્યાય તથા એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારે છે.	...	૨૧૧
સત્તા અને દ્રવ્ય અર્થાંતરે નહિ હોવા વિષે યુક્તિ	...	૨૧૨
પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વનું લક્ષણ	...	૨૧૩
અતદ્ભાવને ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે.	...	૨૧૪
સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભાવનું લક્ષણ નથી	...	૨૧૫
સત્તા અને દ્રવ્યનું શુણ્ણ-શુણ્ણીપણું સિદ્ધ કરે છે.	...	૨૧૬
શુણ્ણ ને શુણ્ણીના અનેકપણાનું ખંડન	...	૨૧૭
દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ અને અસત્-ઉત્પાદ હોવામાં અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે	...	૨૧૮

—દ્રવ્યવિશેષ અધિકાર—

દ્રવ્યના જીવ-અજીવપણાસ્પ વિશેષને નક્કી કરે છે.	...	૨૨૦
દ્રવ્યનો લોક-અલોકપણાસ્પ વિશેષ નક્કી કરે છે.	...	૨૨૧

વિષય	ગાથા
‘ક્રિયા’ અને ‘ભાવ’—તેમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો વિશેષ નક્કી કરે છે. ...	૧૨૯
શુદ્ધવિશેષથી દ્રવ્યવિશેષ છે એમ જણાવે છે.	૧૩૦
મૂર્ત અને અમૂર્ત શુદ્ધોનાં લક્ષણ તથા સંબંધ દર્શાવે છે. ...	૧૩૧
મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્યના શુદ્ધ ...	૧૩૨
અમૂર્ત દ્રવ્યોના શુદ્ધ ...	૧૩૩
દ્રવ્યોનો પ્રદેશવત્ત્વ અને અપ્રદેશવત્ત્વરૂપ વિશેષ ...	૧૩૫
પ્રદેશી અને અપ્રદેશી દ્રવ્યો ક્યાં રહેલાં છે તે જણાવે છે ...	૧૩૬
પ્રદેશવત્ત્વ અને અપ્રદેશવત્ત્વ ક્યાં પ્રકારે સંભવે છે—તે કહે છે ...	૧૩૭
‘કાળાણુ અપ્રદેશી જ છે’ એવો નિયમ કરે છે. ...	૧૩૮
કાળપદાર્થનાં દ્રવ્ય અને પર્યાય ...	૧૩૯
આકાશના પ્રદેશનું લક્ષણ ...	૧૪૦
તિર્થક્ર પ્રત્યય તથા ઊર્ધ્વપ્રત્યય ...	૧૪૧
કાળપદાર્થનો ઊર્ધ્વપ્રત્યય નિરન્વય હોવાની વાતનું ખંડન ...	૧૪૨
સર્વ વૃત્ત્યંશોમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદવ્ય- ઢ્રોવ્યવાળો છે એમ સિદ્ધ કરે છે ...	૧૪૩
કાળપદાર્થનું પ્રદેશભાત્રપણું સિદ્ધ કરે છે.	૧૪૪
—જ્ઞાનજ્ઞેયવિભાગ અધિકાર—	
આત્માને વિલક્ષ્ણ કરવા માટે વ્યવહાર- જીવત્વનો હેતુ વિચારે છે. ...	૧૪૫
પ્રાણો ક્યાં છે તે કહે છે. ...	૧૪૬
વ્યુત્પત્તિથી પ્રાણોને જીવત્વનું હેતુપણું તથા તેમનું પૌદ્ગલિકપણું ...	૧૪૭

વિષય	ગાથા
પ્રાણોને પૌદ્ગલિક કર્મનું કારણપણું પ્રગટ કરે છે.	૧૪૯
પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની પ્રવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ ...	૧૫૦
પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ ...	૧૫૧
આત્માનું અત્યંત વિલક્ષ્ણપણું સાધવા માટે, વ્યવહાર-જીવત્વના હેતુ એવા જે ગતિવિશિષ્ટ પર્યાયો તેમનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે, ...	૧૫૨
પર્યાયના ભેદ ...	૧૫૩
અર્થનિશ્ચાયક એવું જે અસ્તિત્વ—તેને સ્વ-પરના વિભાગના હેતુ તરીકે સમગ્રણે છે ...	૧૫૪
આત્માને અત્યંત વિલક્ષ્ણ કરવા માટે પરદ્રવ્યના સંયોગના કારણનું સ્વરૂપ ...	૧૫૫
શુભ ઉપયોગ અને અશુભ ઉપયોગનું સ્વરૂપ ...	૧૫૭
પરદ્રવ્યના સંયોગનું જે કારણ તેના વિનાશને અબ્યાસે છે.	૧૫૯
શરીરાદિ પરદ્રવ્ય પ્રત્યે મધ્યસ્થપણું પ્રગટ કરે છે. ...	૧૬૦
શરીર, વાણી અને મનનું પરદ્રવ્યપણું... ..	૧૬૧
આત્માને પરદ્રવ્યપણુંનો અભાવ અને પરદ્રવ્યના કર્તાપણુંનો અભાવ ...	૧૬૨
પરમાણુદ્રવ્યોને પિંડપર્યાયરૂપ પરિણતિનું કારણ ...	૧૬૩
આત્માને પુદ્ગલોના પિંડના કર્તાત્વનો અભાવ ...	૧૬૭
આત્માને શરીરપણુંનો અભાવ નક્કી કરે છે. ...	૧૭૧

વિષય	ગાથા
શ્રામણ્ય સંઘાધી લગતિક્રિયાને વિષે, આટલાથી શ્રામણ્યની પ્રાપ્તિ યાગ છે. ૨૦૭	
અવિચિન્ન સામાયિકમાં આરૂઢ થયો હોવા છતાં શ્રમણ્ય કદાચિત્ છેદાપરથાપનને યોગ્ય ૨૦૮	
આચાર્યના સેદો ... ૨૧૦	
ચિન્ન સંયમના પ્રતિસંધાનની વિધિ ૨૧૧	
શ્રામણ્યના છેદનાં આયતનો હોવાથી પરદ્રવ્યપ્રતિષ્ઠા નિષેધવા યોગ્ય છે. ૨૧૩	
શ્રામણ્યની પરિપૂર્ણતાનું આયતન હોવાથી સ્વદ્રવ્યમાં જ પ્રતિષ્ઠા કરવાયોગ્ય છે. ૨૧૪	
મુનિજનને નદગ્ધનો સૂક્ષ્મપરદ્રવ્યપ્રતિષ્ઠા પણ નિષેધ છે. ... ૨૧૫	
છેદ કોને કહેવામાં આવે છે? ... ૨૧૬	
છેદના અંતરંગ અને બહિરંગ એવા બે પ્રકાર ... ૨૧૭	
સર્વથા અંતરંગ છેદ નિષેધ છે ... ૨૧૮	
ઉપધિ અંતરંગ છેદની માફક છોડવા યોગ્ય છે. ૨૧૯	
ઉપધિનો નિષેધ તે અંતરંગ છેદનો જ નિષેધ છે ... ૨૨૦	
‘કોઈને ક્યાંક ક્યારેક કોઈ પ્રકારે ક્યારેક ઉપધિ અનિપિદ્ધ પણ છે.’ ... ૨૨૨	
અનિપિદ્ધ ઉપધિનું સ્વરૂપ ... ૨૨૩	
‘ઉત્સર્ગ જ વસ્તુધર્મ છે, અપવાદ નહિ.’ ૨૨૪	
અપવાદના વિશેષો ... ૨૨૫	
અનિપિદ્ધ શરીરમાત્ર-ઉપધિના પાલનની વિધિ ... ૨૨૬	
યુક્તાહારવિહારી સાક્ષાત્ અનાહારવિહારી જ છે. ... ૨૨૭	
શ્રમણને યુક્તાહારીપણાની સિદ્ધિ ... ૨૨૮	
યુક્તાહારનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ ... ૨૨૯	
ઉત્સર્ગ અને અપવાદની મૈત્રી વડે આચરણનું સુસ્થિતપણું ... ૨૩૦	

વિષય	ગાથા
ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિરોધ વડે આચરણનું દુઃસ્થિતપણું; તથા આચરણ -પ્રજ્ઞાપનની સમાપ્તિ ... ૨૩૧	
—મોક્ષમાર્ગ-પ્રજ્ઞાપન—	
મોક્ષમાર્ગના મૂળસાધનશૂન આગમમાં વ્યાપાર ... ૨૩૨	
આગમહીનને મોક્ષાખ્ય કર્મક્ષય થતો નથી એવું પ્રતિપાદન ... ૨૩૩	
મોક્ષમાર્ગે જનારાઓને આગમ જ એક ચક્ષુ છે. ... ૨૩૪	
આગમચક્ષુ વડે અધુર દેખાય છે જ. ૨૩૫	
આગમજ્ઞાન, તત્ત્વપૂર્વક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને તદુક્ત્યપૂર્વક સંયતત્વના યુગપદ્ધ- પણાને મોક્ષમાર્ગપણું હોવાનો નિયમ ૨૩૬	
આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના અયુગપદ્ધપણાને મોક્ષમાર્ગપણું ધટતું નથી. ૨૩૭	
આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વનું યુગ- પદ્ધપણું હોવા છતાં પણ, આત્મજ્ઞાન મોક્ષમાર્ગનું સાધકતમ છે. ... ૨૩૮	
આત્મજ્ઞાનશૂન્યને સર્વ આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થ- શ્રદ્ધાન તથા સંયતત્વનું યુગપદ્ધપણું પણ અકિંચિત્કર છે. ... ૨૩૯	
આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના યુગપદ્ધપણાનું અને આત્મજ્ઞાનનું યુગ- પદ્ધપણું ... ૨૪૦	
સંયતનું લક્ષણ ... ૨૪૧	
સંયતપણું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. ... ૨૪૨	
અનકાત્રતાને મોક્ષમાર્ગપણું ધટતું નથી. ૨૪૩	
એકાત્રતા તે મોક્ષમાર્ગ છે એમ નહીં કરતા થકા મોક્ષમાર્ગ-પ્રજ્ઞાપનનો ઉપસંહાર કરે છે. ... ૨૪૪	

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
—શુભોપયોગ-પ્રજ્ઞાપન—			
શુભોપયોગીઓને શ્રમણ તરીકે ગૌણપણે દર્શાવે છે. ... ૨૪૫		જે જામણે અમણ હો તેનું અમણેય નહિ કરનારો વિનાશ ... ૨૪૫	
શુભોપયોગી શ્રમણનું લક્ષણ ... ૨૪૬		જે જામણે અધિક દોષ તેના પાપ બાજે કે તે જામણે હોય તેના એમ આગરણ કરનારો વિનાશ ... ૨૪૬	
શુભોપયોગી શ્રમણોની પ્રવૃત્તિ ... ૨૪૭		પોતે જામણે અધિક દોષ કર્યાં તેના નાગી હોય જમણ પાપે જમાન જેનું આગરણ કરે તે તેના વિનાશ ... ૨૪૭	
બધીયે પ્રવૃત્તિઓ શુભોપયોગીઓને જ હોય છે. ... ૨૪૮		અસાસંગ નિર્ગેષ છે. ... ૨૪૮	
પ્રવૃત્તિ સંયમની વિરોધી હોવાનો નિર્ગેષ ૨૫૦		લૌકિક જનનું લક્ષણ ૨૪૯	
પ્રવૃત્તિના વિષયના બે વિભાગો ... ૨૫૧		સતસંગ કરનારોગ્ય છે ... ૨૫૦	
પ્રવૃત્તિના કાળનો વિભાગ ... ૨૫૨		—પંચરતન-પ્રજ્ઞાપન—	
લોકની સાથે વાતચીતની પ્રવૃત્તિ તેના નિમિત્તના વિભાગ સહિત દર્શાવે છે ૨૫૩		સંસારતત્ત્વ ... ૨૫૧	
શુભોપયોગનો ગૌણ-મુખ્ય વિભાગ ... ૨૫૪		મોક્ષતત્ત્વ ... ૨૫૨	
શુભોપયોગને કારણની વિપરીતતાથી ફળની વિપરીતતા ... ૨૫૫		મોક્ષતત્ત્વનું સાધનતત્ત્વ ... ૨૫૩	
અવિપરીત ફળનું કારણ એવું જે ‘અવિપરીત કારણ’ તે દર્શાવે છે ... ૨૫૬		મોક્ષતત્ત્વના સાધનતત્ત્વને સર્વમનોદરશના સ્થાન તરીકે અગિનદે છે. ... ૨૫૪	
અવિપરીત ફળનું કારણ એવું જે ‘અવિપરીત કારણ’ તેની ઉપાસનારૂપ પ્રવૃત્તિ સામાન્ય-વિશેષપણે કરવાયોગ્ય છે. ૨૬૧		શિષ્યજનને શાસ્ત્રફળ સાથે જોડના થકા શાસ્ત્રની સમાપ્તિ. ૨૫૫	
શ્રમણાભાસો પ્રત્યે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ નિર્ગેષ છે. ... ૨૬૩		* * *	
કેવો જીવ શ્રમણાભાસ છે તે કહે છે. ૨૬૪		—પરિશિષ્ટ—	
		૪૭ નથો દારા આત્મદ્રવ્યનું કથન ... ૪૮૩	
		આત્મદ્રવ્યની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર ... ૫૦૨	

卐 ॐ 卐
જિનજીની વાણી

(રાગ....આશા ભર્યા અમે આવિયા....)

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર ૦

ગૂંથ્યાં પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યા સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર ૦

સ્વાદવાદ કેરી સુવાસે ભરેલો
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

વંદું જિનેંધર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર ૦

હૈંડે હળે, મારા ભાવે હળે,
મારા ધ્યાને હળે જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.

જિનેંધરદેવની વાણીના વાયરા
વાળે મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર ૦

श्रीगुरुदेवकी प्रशंसा ॥ १ ॥

शास्त्र-स्वाध्यायतुं भारविः ॥ १ ॥

ओंकारं विन्दुमंयुक्तं नित्यं श्यायनि शोभनम् ।

कामदं मोक्षदं चैव ॐ सागण नमो नमः ॥ १ ॥

अविरलशब्दवनीषप्रदास्त्रिगुणभक्त्युत्तमम् ।

मुनिभिरूपासिततीर्थं गम्भ्वतीं हस्तु नो दुर्मताम् ॥ २ ॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः, परंपराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं, श्रेयसां परिवर्धकं, धर्मसम्बन्धकं, भव्य-
जीवमनःप्रतिबोधकारकं, पुण्यप्रकाशकं, पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं
श्रीप्रवचनसारनामधेयं, अस्य मूलग्रन्थकर्तारः श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तर-
ग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां वचनानुसार-
मासाद्य आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवविरचितं, श्रोतारः सावधान-
तया शृण्वन्तु ॥

मंगलं भगवान् वीरो, मंगलं गौतमो गणी,

मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥ १ ॥

सर्वमंगलमांगल्यं सर्वकल्याणकारकं ।

प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥ २ ॥

નમઃ શ્રીસિદ્ધેશ્વર્યઃ ।

તમોઽનેકાન્તાય ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંઠકુંઠાચાર્યદેવપ્રણીત

શ્રી

પ્રવચનસાર

—૧—

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

શ્રીમદ્મૃતચન્દ્રસૂરિકૃતતત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તિઃ ।

(અનુબ્રુમ્)

સર્વવ્યાપ્યેકચિદ્રૂપસ્વરૂપાય પરાત્મને ।

સ્વોપલબ્ધિપ્રસિદ્ધાય જ્ઞાનાનન્દાત્મને નમઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીજયસેનાચાર્યકૃતતાત્પર્યવૃત્તિઃ ।

નમઃ પરમચંતન્યસ્વાત્મોત્થસુખસમ્પદે ।

પરમાગમસારાય સિદ્ધાય પરમેષ્ઠિને ॥

મૂળ ગાથાઓનો અને તત્ત્વપ્રદીપિકા નામની ટીકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

[પ્રથમ, ત્રીથના આદિમાં શ્રીમદ્ભગવત્કુંઠકુંઠાચાર્યદેવવિરચિત પ્રાકૃતગાથાખંડ આ 'પ્રવચનસાર' નામના શાસ્ત્રની 'તત્ત્વપ્રદીપિકા' નામની સંસ્કૃત ટીકા રચનાર શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ શ્લોકદ્વારા મંગળાચરણ કરતાં જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છે:]

[અર્થ:-] સર્વવ્યાપી (અર્થાત્ સર્વને દેખનાર-જાણનાર) એક ચૈતન્યરૂપ (માત્ર ચૈતન્ય જ) જેનું સ્વરૂપ છે અને જે સ્વાનુભવપ્રસિદ્ધ છે (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના અનુભવથી પ્રકૃષ્ટપણે સિદ્ધ છે) તે જ્ઞાનાનંદાત્મક (જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ) ઉત્કૃષ્ટ આત્માને નમસ્કાર.

તેસિં વિસુદ્ધદંસણનાણપહાણાસમં સમાસેજ્જ ।

ઉવસંપયામિ સમ્મં જત્તો ણિબ્વાણસંપત્તી ॥૫॥ [પળમં]

एष सुरासुरमनुष्येन्द्रवन्दितं धौतघातिकर्ममलम् ।

प्रणमामि वर्धमानं तीर्थं धर्मस्य कर्तारम् ॥ १ ॥

शेषान पुनस्तीर्थकरान् ससर्वसिद्धान् विशुद्धसद्भावान् ।

श्रमणांश्च ज्ञानदर्शनचारित्रतपोवीर्याचारान् ॥ २ ॥

तांस्तान् सर्वान् समकं समकं प्रत्येकमेव प्रत्येकम् ।

वन्दे च वर्तमानानर्हतो मानुषे क्षेत्रे ॥ ૩ ॥

સમાધિસમુત્પન્નરાગાદિમલરહિતપારમાર્થિકસુખામૃતરૂપનિર્મલનીરપ્રક્ષાલિતઘાતિકર્મમલત્વાદન્યેષાં પાપમલપ્રક્ષા-
લનહેતુત્વાચ્ચ ધૌતઘાતિકર્મમલમ્ । પુનશ્ચ કિલ્ક્ષણમ્ । તિત્થં દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતવિષયસુખામિલાષરૂપ-
નીરપ્રવેશરહિતેન પરમસમાધિપોતેનોત્તીર્ણસંસારસમુદ્ત્વાત્ અન્યેષાં તરણોપાયમૂતત્વાચ્ચ તીર્થમ્ । પુનશ્ચ
કિલ્કપમ્ । ધમ્મસ્સ કત્તારં નિરુપરાગાત્મતત્ત્વપરિણતિરૂપનિશ્ચયધર્મસ્યોપાદાનકારણત્વાત્ અન્યેષામુત્તમક્ષમાદિ-

તસુ શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમુખ્ય પવિત્ર આશ્રમ પામીને,

પ્રાપ્તિ કરું છું સામ્યની, જેનાથી શિવપ્રાપ્તિ બને. ૫.

અન્યથાર્થ:—[પપ:] આ હું [સુરાસુરમનુષ્યેન્દ્રવન્દિતં] ¹સુરેન્દ્રો, ²અસુરેન્દ્રો અને ૩નરેન્દ્રોથી જે વંદિત છે અને [ધૌતઘાતિકર્મમલં] ઘાતિકર્મભળ જેમણે ધોઈ નાખેલ છે એવા [તીર્થં] તીર્થરૂપ અને [ધર્મસ્ય કર્તારં] ધર્મના કર્તા [વર્ધમાનં] શ્રીવર્ધમાનસ્વામીને [પ્રણમમિ] પ્રણમું છું.

[પુન:] ૫ળી [વિશુદ્ધસદ્ભાવાન્] વિશુદ્ધ ⁴સત્તાવાળા [શેપાન્ તીર્થકરાન્] શેષ તીર્થકરેને [સસર્વસિદ્ધાન્] સર્વ સિદ્ધભગવંતો સાથે, [ચ] અને [જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારાન્] જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર તથા વીર્યાચારવાળા [શ્રમણાન્] ⁵શ્રમણોને પ્રણમું છું.

[તાન્ તાન્ સર્વાન્] તે તે સર્વને [ચ] તથા [માનુષે ક્ષેત્રે વર્તમાનાન્] મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતા [અર્હતઃ] અર્હંતોને [સમકં સમકં] સાથે સાથે—સમુદાયરૂપે અને [પ્રત્યેકં એવ પ્રત્યેકં] પ્રત્યેક પ્રત્યેકને—વ્યક્તિગત [વન્દે] વંદું છું.

૧. સુરેન્દ્રો = બ્રહ્મલોકવાસી દેવોના ઇન્દ્રો

૨. અસુરેન્દ્રો = અધોલોકવાસી દેવોના ઇન્દ્રો

૩. નરેન્દ્રો = (મધ્યલોકવાસી) મનુષ્યોના અધિપતિઓ; રાજાઓ.

૪. સત્તા = અસ્તિત્વ

૫. શ્રમણો = આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો ને સાધુઓ.

કૃત્વાર્હદ્યયઃ સિદ્ધેભ્યઃ નવો રાગ મેળવ્યો :

અધ્યાપકવર્ગેભ્યઃ સાધુભ્યો મેળવ્યો : ॥ ૧૫ ॥

તેમાં વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાનું સ્થાપના :

ઉપસમ્પદ્યે સામ્યં યતો નિર્વાણસપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૬ ॥ [નિર્વાણ] :

एष स्वसंवेदनप्रत्यक्षदर्शनज्ञानसामान्या-मात्रं गुणगुणमनु-वेन्द्रान्वितं ॥ चित्तोक्तिरुमुं.
ધૌતધાતિકર્મમલત્વાજગદનુગ્રહસમર્થાનન્તશક્તિપારમેશ્વર્ય. ગોગિનાં તર્થ-નાનાગમમર્થ. ધર્મ-
ત્વાચ્છુદ્ધસ્વરૂપવૃત્તિવિધાતારં, પ્રવર્તમાનતર્થનાયકત્વેન પ્રથમતઃ एव परमभक्षारतमहादेवाभिदे-
પરમેશ્વરપરમપૂજ્યસુગૃહીતનામશ્રીવર્ધમાનદેવ પ્રણમામિ ॥ ૧ ॥ તદનુ વિશુદ્ધસદ્ગતવાનુપાત-

बहुविधधर्मोपदेशकत्वाच्च धर्मस्य कर्तारम् । इति क्रियाकारकसम्बन्धः । एतन्निमतीर्थकरणमस्कारमुख्यत्वेन
गाथा गता ॥ १ ॥ तदनन्तरं प्रणमामि । कान् । सेसे पुण तित्ययरे ससन्वसिद्धे शेषतीर्थकरान्, पुनः
સસર્વસિદ્ધાન્ વૃષભાદિપાર્શ્વપર્યન્તાન્ શુદ્ધાત્મોપલબ્ધલક્ષણસર્વસિદ્ધસહિતાનેતાન્ સર્વાનપિ । કથંભૂતાન્ । વિશુદ્ધ-
સન્ભાવે નિર્મલાત્મોપલબ્ધશ્રેણેન વિશ્લેષિતાસ્થિશ્વરણદ્વાત્કેવલજ્ઞાનદર્શનસ્વમાવરત્વાચ્ચ વિશુદ્ધસદ્ગતવાન્ ।
સમણે ય શ્રમણશબ્દવાચ્યાનાચાર્યોપાધ્યાયસાધુશ્ચ । કિલક્ષણાન્ । ણાણદંસણચરિત્તત્તવવીરિયાયારે સર્વ-

[અર્હદ્યયઃ] એ રીતે અહિંન્તોને અને [સિદ્ધેભ્યઃ] સિદ્ધોને, [તથા ગુણગ્રંથેભ્યઃ] આચાર્યોને,
[અધ્યાપકવર્ગેભ્યઃ] ઉપાધ્યાયવર્ગને [ચ એવ] અને [સર્વેભ્યઃ સાધુભ્યઃ] સર્વ સાધુઓને
[નમઃ કૃત્વા] નમસ્કાર કરીને, [તેમાં] તેમના [વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાનું] વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાન-
પ્રધાન આશ્રમને [સમાસાદ્ય] પામીને [સામ્યં ઉપસમ્પદ્યે] હું સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું [યત] કે
જેનાથી [નિર્વાણસપ્રાપ્તિઃ] નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

टीका:—आ स्वसंवेदनप्रत्यक्ष *दर्शनज्ञानसामान्यस्वरूपं हुं, जे सुरेन्द्रो,
અમુરેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોથી વંદિત હોવાથી ત્રિલોકના એક (અનન્ય, સર્વોત્કૃષ્ટ) ગુરુ છે,
ધાતિકર્મભળે ધોઈ માખેલે હોવાથી જેમને જગત પર અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ એવી
અનંતશક્તિરૂપ પરમેશ્વરતા છે, તીર્થપણને લીધે જે થોડીઓને તારવાને સમર્થ છે,
ધર્મના કર્તા હોવાથી જે શુદ્ધસ્વરૂપપરિણીતા કરનાર છે, તે પરમ ભક્ષારક, મહાદેવાધિદેવ,
પરમેશ્વર, પરમ પૂજ્ય, જેમનું નામગ્રહણ પણ સારું છે એવા શ્રીવર્ધમાનદેવને, પ્રવર્તમાન
તીર્થના નાયકપણને લીધે પ્રથમ જ, પ્રણમું છું.

૧. વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન = વિશુદ્ધદર્શન અને જ્ઞાન જેમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે એવા

૨. સામ્ય = સમતા; સમસાવ.

૩. સ્વમંવેદનપ્રત્યક્ષ = સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ (દર્શનજ્ઞાનસામાન્ય સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ છે.)

૪. દર્શનજ્ઞાનસામાન્યસ્વરૂપ = દર્શનજ્ઞાનસામાન્ય અર્થાત્ ચેતના જેવું સ્વરૂપ છે એવા.

પાકોત્તીર્ણજાત્યકાર્તસ્વરથ્યાનીયશુદ્ધર્શનજ્ઞાનસ્વભાવાન્ શેપાનતીતતીર્થનાયકાન્, સર્વાન્ સિદ્ધાંશ્ચ, જ્ઞાનર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારયુક્તત્વાત્સંભાવિતપરમશુદ્ધોપયોગભૂમિકાનાચાર્યોપાધ્યાય-સાધુત્વવિશિષ્ટાન્ શ્રમણાંશ્ચ પ્રણમામિ ॥ ૨ ॥ તદન્વેતાનેવ પશ્ચપરમેષ્ઠિનસ્તત્તદ્વ્યક્તિવ્યાપિનઃ સર્વાનેવ સાંપ્રતમેતત્ક્ષેત્રસંભવતીર્થકરાસંભવાન્મહાવિદેહભૂમિસંભવત્વે સતિ મનુષ્યક્ષેત્રપ્રવર્તિભિસ્તીર્થ-નાયકઃ સહ વર્તમાનકાલં ગોચરીકૃત્ય યુગપદ્યુગપત્પ્રત્યેકં પ્રત્યેકં ચ મોક્ષલક્ષ્મીસ્વયંવરાયમાણ-પરમનૈર્ગ્રન્થ્યદીક્ષાક્ષણોચિતમફલાચારભૂતકૃતિકર્મશાસ્ત્રોપદિષ્ટવન્દનાભિધાનેન સંમ્ભાવયામિ ॥ ૩ ॥

વિશુદ્ધદ્વયગુણપર્યાયાત્મકે ચિદ્વસ્તુનિ યાસૌ રાગાદિવિકલ્પપરહિતનિશ્ચલચિત્તવૃત્તિસ્તદન્તર્ભૂતેન વ્યવહારપદ્ધાચાર-સહકારિકારણોત્પન્નેન નિશ્ચયપદ્ધાચારેણ પરિણતત્વાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારોપેતાનિતિ । एवं શેષત્રયોર્વિંશતિતીર્થકરનમસ્કારમુલ્યત્વેન ગાથા ગતા ॥ ૨ ॥ અથ તે તે સર્વે તાંસ્તાનપૂર્વોક્તાનેવ પશ્ચપરમેષ્ઠિનઃ સર્વાન્ વંદામિ ચ વન્દે, અહં કર્તા । કથં । સમર્ગ સમર્ગ સમુદાયવન્દનાપેક્ષ્યા યુગપદ્યુગપત્ । પુનરપિ કથં । પત્તેગમેવ પત્તેગં પ્રત્યેકવન્દનાપેક્ષ્યા પ્રત્યેકં પ્રત્યેકમ્ । ન કેવલમેતાન્ વન્દે । અરહંતે અહતઃ । કિંવિશિષ્ટાન્ । વદંતે માણુસે ર્થેત્તે વર્તમાનાન્ । ક્વ । માણુસે ક્ષેત્રે ।

ત્યારપછી જેઓ વિશુદ્ધસત્તાવાળા હોવાથી તાપથી ઉત્તીર્ણ થયેલા (છેલ્લા તાપ દેવાઈને અગ્નિમાંથી બહાર નીકળેલા) ઉત્તમ સુવર્ણ સમાન શુદ્ધ દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવને પામ્યા છે એવા શેષ અતીત તીર્થકરોને અને સર્વ સિદ્ધોને, તથા જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર ને વીર્યાચાર સહિત હોવાથી જેમણે પરમ શુદ્ધ ઉપયોગભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી છે એવા શ્રમણોને—કે જેઓ આચાર્યત્વ, ઉપાધ્યાયત્વ અને સાધુત્વરૂપ વિશેષોથી વિશિષ્ટ (—ભેદવાળા) છે તેમને—પ્રણમું છું.

ત્યારપછી આ જ પંચપરમેષ્ઠીને, તે તે વ્યક્તિમાં (પર્યાયમાં) વ્યાપનારા બધાયને, હાલમાં આ ક્ષેત્રે ઉત્પન્ન તીર્થકરોને અભાવ હોવાથી અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં તીર્થકરોના સદ્ભાવ હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતા તીર્થનાયકો સહિત વર્તમાનકાળગાયર કરીને, (—મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વર્તતા શ્રીસીમંધરાદિ તીર્થકરોની જેમ જાણે બધાય પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો વર્તમાનકાળમાં જ વર્તતા હોય એમ અત્યંત ભક્તિને લીધે ભાવીને—ચિંતવીને, તેમને) યુગપદ્ યુગપદ્ અર્થાત્ સમુદાયરૂપે અને પ્રત્યેક પ્રત્યેકને અર્થાત્ વ્યક્તિગતરૂપે સંભાવું છું. કઈ રીતે સંભાવું છું? મોક્ષલક્ષ્મીના સ્વયંવર સમાન જે પરમ નિર્ગૂંથતાની દીક્ષાનો ઉત્સવ (—આનંદમય પ્રસંગ) તેને ઉચિત મંગળાચરણભૂત જે કૃતિકર્મશાસ્ત્રોપદિષ્ટ વંદનાચાર (કૃતિકર્મશાસ્ત્રે ઉપદેશોનાં સ્તુતિવચન) તે વડે સંભાવું છું.

૧. અતીત = ગત; થઈ ગયેલા; ભૂતકાળના.

૨. સંભાવવું = સંભાવના કરવી; સન્માન કરવું; આરાધવું.

૩. અંગબાહ ૧૪ પ્રકીર્ણકોમાં હુદ્ડું પ્રકીર્ણક 'કૃતિકર્મ' છે, જેમાં નિત્ય-નૈમિત્તિક ક્રિયાનું વર્ણન છે.

१. उपायभू = उपायते। नाने। अंश

જીવત્કપાયકળતયા પુણ્યવન્ધસંપ્રાપ્તિહેતુભૂતં સરાગચારિત્રં ક્રમાપતિતમપિ દૂરમુક્તમ્ય સકલ-
કપાયકલિકલઙ્કુવિવિક્તતયા નિર્વાણસંપ્રાપ્તિહેતુભૂતં વીતરાગચારિત્રાચ્ચં સામ્યમુપસંપદ્યે ।
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈક્યાત્મકૈકાઞ્ચં ગતોઽસ્મીતિ પ્રતિજ્ઞાર્થઃ । એવં તાવદયં સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગં
સંપ્રતિપન્નઃ ॥ ૫ ॥

અથાયમેવ વીતરાગસરાગચારિત્રયોરિષ્ટાનિષ્ટફલત્વેનોપાદેયહેત્વં વિવેચયતિ—

સંપજ્જદિ ણિવ્વાણં દેવાસુરપ્પણુયરાયવિહવેહિં ।

જીવસ્સ ચરિત્તાદો દંસણનાણપ્પહાણાદો ॥ ૬ ॥

એવં પદ્મપરમેષ્ઠિનમસ્કારં કૃત્વા કિં કરોમિ । ઉવસંપયામિ ઉપસંપદ્યે સમાશ્રયામિ । કિમ્ । સમ્મ
સામ્યં ચારિત્રમ્ । યસ્માત્ કિં ભવતિ । જત્તો ણિવ્વાણસંપત્તી યસ્માન્નિર્વાણસંપ્રાપ્તિઃ । કિં કૃત્વા
પૂર્વં । સમાસિઙ્ગ સમાસાય પ્રાપ્ય । કમ્ । વિસુદ્ધનાણદંસણપહાણાસમં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનલક્ષણ-
પ્રધાનાશ્રમમ્ । કેષાં સમ્બંધિત્વેન । તેસિં તેપાં પૂર્વોક્તપદ્મપરમેષ્ઠિનામિતિ । તથાહિ—અહમારાધકઃ,
એતે ચાર્હદાદય આરાધ્યા, ઇત્યારાધ્યારાધકવિકલ્પરૂપો દ્વૈતનમસ્કારો ભળ્યતે । રાગાદ્યુપાધિવિકલ્પ-
રહિતપરમસમાધિવલેનાત્મન્યેવારાધ્યારાધકભાવઃ પુનરદ્વૈતનમસ્કારો ભળ્યતે । ઇત્યેવંલક્ષણં પૂર્વોક્તાથાત્રયકથિત-
પ્રકારેણ પદ્મપરમેષ્ઠિસમ્બંધિનં દ્વૈતદ્વૈતનમસ્કારં કૃત્વા । તતઃ કિં કરોમિ । રાગાદિભ્યો ભિન્નોઽયં
સ્વાત્મોત્થસુખસ્વભાવઃ પરમાત્મેતિ ભેદજ્ઞાનં, તથા સ એવ સર્વપ્રકારોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપં સમ્યક્ત્વમિ-
ત્યુક્તલક્ષણજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં, મઠૈત્ચૈત્યાલ્યાદિલક્ષણવ્યવહારાશ્રમાદ્વિલક્ષણં, ભાવાશ્રમરૂપં પ્રધાનાશ્રમં
પ્રાપ્ય, તત્પૂર્વકં ક્રમાયાતમપિ સરાગચારિત્રં પુણ્યવન્ધકારણમિતિ જ્ઞાત્વા પરિહૃત્ય નિશ્ચલશુદ્ધાત્માનુ-

કારણુ છે એવા સરાગચારિત્રને—તે (સરાગચારિત્ર) કંઠે આવી પડયું હોવા છતાં (શુણુસ્થાન-
આરોહણુના કંઠમાં જખરજસ્તીથી અર્થાત્ ચારિત્રમોહુના મંદ ઉદયથી આવી પડયું હોવા
છતાં)—દૂર ઓળંગી જઈને, જે સમસ્ત કપાયકલેશરૂપ કલંકથી ભિન્ન હોવાથી નિર્વાણુની
પ્રાપ્તિનું કારણુ છે એવા વીતરાગચારિત્ર નામના સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન
ને સમ્યક્ચારિત્રના ઐક્યસ્વરૂપ એકાગ્રતાને હું અવલંબ્યો છું એવો (આ) પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ
છે. આ રીતે ત્યારે આમણે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવે) સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગને અંગીકાર
કર્યો. ૧-૫.

હવે આ જ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) વીતરાગચારિત્ર ઇષ્ટ ફળવાળું હોવાથી તેનું
ઉપાદેયપણું અને સરાગચારિત્ર અનિષ્ટ ફળવાળું હોવાથી તેનું હેયપણું વિવેચે છે :—

સુર-અસુર-મનુજેન્દ્રો તણા વિભવો સહિત નિર્વાણુની

પ્રાપ્તિ કરે ચારિત્રથી જીવ જ્ઞાનદર્શનમુખ્યથી. ૬.

સંપદ્યતે નિર્વાણં દેવાસુરમનુજરાજવિભવૈઃ ।

જીવસ્ય ચરિત્તાત્તર્જનજ્ઞાનપ્રધાનાત્ ॥ ૬ ॥

સંપદ્યતે હિ દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાચારિત્રાત્તર્જનગાન્મોઃ । તત્ત્વં એવં ચ મમમાતેભ્યમ્
મનુજરાજવિભવક્લેશરૂપો વન્ધઃ । અતો મુમુક્ષુણેષ્વકલ્પ-ચાત્તર્જનગાન્મોઃ મનુજરાજવિભવૈઃ ॥
ત્સરાગચારિત્રં હેયમ્ ॥ ૬ ॥

અથ ચારિત્રસ્વરૂપં વિભાવયતિ—

ચારિત્તં સ્વલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો મમો ત્તિ ણિહિદ્ધો ।

મોહક્કલોહવિહીણો પરિણામો અપ્પણો હુ મમો ॥ ૭ ॥

ભૂતિસ્વરૂપં વીતરાગચારિત્રમહમાશ્રયામીતિ ભાવાર્થઃ । एवं प्रथमस्थले नमस्कारमुद्गतत्वेन गाथापदान्
गतम् ॥ ५ ॥ अथोपादेयभूतस्यातीन्द्रियसुखस्य कारणत्वाद्वीतरागचारित्रमुपादेयम् । अतीन्द्रियमुत्तापेक्षया
हेयस्येन्द्रियसुखस्य कारणत्वात्सरागचारित्रं हेयमित्युपदिशति—संपज्जदि संपद्यते । किम् । णिव्वार्णं
निर्वाणम् । कथम् । सह । कैः । देवासुरमण्युरायविहवेहिं देवासुरमनुष्यराजविभवेः । कस्य ।
जीवस्स जीवस्य । कस्मात् । चरित्तादो चारित्रात् । कथंभूतात् । दंसणणाणप्पहाणादो सम्यग्दर्शन-
ज्ञानप्रधानादिति । तद्यथा-आत्माधीनज्ञानसुखस्वभावे शुद्धात्मद्रव्ये यन्निश्चरुनिर्विकारानुभूतिरूपमवस्थानं

અન્યથાર્થઃ—[જીવસ્ય] જીવને [દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાત્] દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન [ચરિત્રાત્]
ચારિત્રથી [દેવાસુરમનુજરાજવિભવૈઃ] દેવેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર ને નરેન્દ્રના વૈભવો સહિત [નિર્વાણં] નિર્વાણ
[સંપદ્યતે] પ્રાપ્ત થાય છે. (જીવને સરાગચારિત્રથી દેવેન્દ્ર વગેરેના વૈભવની અને વીતરાગ
ચારિત્રથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

ટીકા:—દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન ચારિત્રથી, જે તે (ચારિત્ર) વીતરાગ હોય તો, મોક્ષ પ્રાપ્ત
થાય છે; અને તેનાથી જ, જે તે સરાગ હોય તો, દેવેન્દ્ર-અસુરેન્દ્ર-નરેન્દ્રના વૈભવક્લેશરૂપ બંધ
પ્રાપ્ત થાય છે. આથી મુમુક્ષુએ ઇષ્ટ ફળવાળું હોવાથી વીતરાગચારિત્ર ગ્રહણ કરવાયોગ્ય
(ઉપાદેય) છે, અને અનિષ્ટ ફળવાળું હોવાથી સરાગચારિત્ર છોડવાયોગ્ય (હેય) છે. ૬.

હવે ચારિત્રનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે:—

ચારિત્ર છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે;

ને સામ્ય જીવનો મોહક્ષોભવિહીન નિજ પરિણામ છે. ૭.

ચારિત્રં खलु धर्मो धर्मो यस्तत्सा मति निर्दिष्टम् ।

मोहक्षोभविहीनः परिणाम आत्मनो हि साम्यम् ॥ ७ ॥

સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં, સ્વસમયપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્વાદ્ધર્મઃ । શુદ્ધ-
ચૈતન્યપ્રકાશનમિત્યર્થઃ । તદેવ ચ યથાવસ્થિતાત્મગુણત્વાત્સામ્યમ્ । સામ્યં તુ દર્શનચારિત્ર-
મોહનીયોદયાપાદિતસમસ્તમોહક્ષોભાભાવાદત્યન્તનિર્વિકારો જીવસ્ય પરિણામઃ ॥ ૭ ॥

તલ્લક્ષણનિશ્ચયચારિત્રાજ્જીવસ્ય સમુત્પદ્યતે । કિમ્ । પરાધીનેન્દ્રિયજનિતજ્ઞાનસુખવિલક્ષણં, સ્વાધીનાતીન્દ્રિય-
રૂપપરમજ્ઞાનસુખલક્ષણં નિર્વાણમ્ । સરાગચારિત્રાત્પુનર્દેવાસુરમનુષ્યરાજવિભૂતિजनको मुख्यवृत्त्या विशिष्ट-
पुण्यबन्धो भवति, परम्परया निर्वाणं चेति । અહુરેપુ મધ્યે સમ્યગ્દષ્ટિઃ કથમુત્પદ્યતે इति चेत्—
નિદાનવન્ધેન સમ્યક્ત્વવિરાઘનાં કૃત્વા તત્તોત્પદ્યત इति ज्ञातव्यम् । અત્ર નિશ્ચયેન વીતરાગચારિત્ર-
મુપાદેયં સરાગં હેયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૬ ॥ અથ નિશ્ચયચારિત્રસ્ય પર્યાયનામાનિ કથયામીત્યભિપ્રાયં
मनसि संप्रधार्य सूत्रमिदं निरूपयति, एवमग्रेऽपि विवक्षितसूत्रार्थं मनसि धृत्वाथवास्य सूत्रस्याग्रे सूत्र-
मिदमुचितं भवत्येवं निश्चित्य सूत्रमिदं प्रतिपादयतीति पातनिकालक्षणं यथासंभवं सर्वत्र ज्ञातव्यम्—
ચારિત્તં ચારિત્રં કર્તૃ खलु धम्मो खलु स्फुटं धर्मो भवति । धम्मो जो सो समो त्ति णिदिट्ठो
धर्मो यः स तु शम इति निर्दिष्टः । समो यस्तु शमः सः मोहक्खोहविहीणो परिणामो

અન્યથાર્થઃ—[ચારિત્રં] ચારિત્ર [खलु] અરેખર [धर्मः] ધર્મ છે. [यः धर्मः] જે ધર્મ
છે [तत् साम्यम्] તે સામ્ય છે [इति निर्दिष्टम्] એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. [साम्यं हि] સામ્ય
[मोहक्षोभविहीनः] મોહક્ષોભરહિત એવો [आत्मनः परिणामः] આત્માનો પરિણામ (લાવ) છે.

ટીકા:—સ્વરૂપમાં ચરણું (-રમણું) તે ચારિત્ર છે; સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ (અર્થાત્
ચોતાના સ્વભાવમાં પ્રવર્તણું) એવો તેનો અર્થ છે, તે જ વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી ધર્મ છે;
શુદ્ધ ચૈતન્યનું પ્રકાશણું એવો તેનો અર્થ છે. તે જ યથાસ્થિત આત્મગુણ હોવાથી (અર્થાત્
વિપમતા વિનાનો—અસ્થિત—આત્માનો ગુણ હોવાથી) સામ્ય છે. અને સામ્ય, દર્શનમોહનીય
તથા ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા સમસ્ત મોહ અને ક્ષોભના અભાવને લીધે
અત્યંત નિર્વિકાર એવો જીવનો પરિણામ છે.

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વથી વિરુદ્ધ લાવ (અર્થાત્ મિથ્યાત્વ)
તે મોહ, અને નિર્વિકાર નિશ્ચલ ચૈતન્યપરિણતિરૂપ ચારિત્રથી વિરુદ્ધ લાવ (અર્થાત્
અસ્થિરતા) તે ક્ષોભ, મોહ અને ક્ષોભ રહિત પરિણામ, સામ્ય, ધર્મ અને ચારિત્ર એ
બધાં એકાર્થવાચક છે. ૭.

અથાત્મનશ્ચારિત્વં નિશ્ચિનોતિ—

પરિણમદિ જેણ દ્રવ્યં તત્કાલં તન્મયં તિ પળ્લત્તં ।
તમ્હા ધમ્મપરિણદો આદા ધમ્મો મુણેયવ્વો ॥ ૮ ॥

પરિણમતિ યેન દ્રવ્યં તત્કાલં તન્મયમિતિ પ્રજ્ઞસમ્ ।

તસ્માદ્ધર્મપરિણત આત્મા ધર્મો મન્તવ્યઃ ॥ ૮ ॥

અપ્પણો હુ મોહક્ષોભવિહીનઃ પરિણામઃ । કસ્ય । આત્મનઃ । હુ સ્ફુટમિતિ । તથાહિ—શુદ્ધચિત્સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં, તદેવ ચારિત્રં મિથ્યાત્વરાગાદિસંસરણરૂપે ભાવસંસારે પતન્તં પ્રાણિનમુદ્ધૃત્ય નિર્વિકાર-શુદ્ધચૈતન્યે ધરતીતિ ધર્મઃ । સ એવ ધર્મઃ સ્વાત્મભાવનોત્થસુખામૃતશીતજલેન કામક્રોધાદિરૂપામિ-જનિતસ્ય સંસારદુઃખદાહસ્યોપશમકત્વાત્ શમ ઇતિ । તતશ્ચ શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાનરૂપસમ્યક્ત્વસ્ય વિનાશકો દર્શનમોહામિધાનો મોહ ઇત્યુચ્યતે । નિર્વિકારનિશ્ચલચિત્તવૃત્તિરૂપચારિત્રસ્ય વિનાશકશ્ચારિત્રમોહામિધાનઃ ક્ષોભ ઇત્યુચ્યતે । તયોર્વિધ્વંસકત્વાત્સ એવ શમો મોહક્ષોભવિહીનઃ શુદ્ધાત્મપરિણામો મળ્યત ઇત્ય-મિપ્રાયઃ ॥ ૭ ॥ અથામેદનયેન ધર્મપરિણત આત્મૈવ ધર્મો ભવતીત્યાવેદયતિ—પરિણમદિ જેણ દ્રવ્યં તત્કાલે તન્મય ત્તિ પળ્લત્તં પરિણમતિ યેન પર્યાયેણ દ્રવ્યં કર્તુ તત્કાલે તન્મયં ભવતીતિ પ્રજ્ઞસમ્ યતઃ કારણાત્, તમ્હા ધમ્મપરિણદો આદા ધમ્મો મુણેયવ્વો તતઃ કારણાત્ ધર્મેણ પરિણત આત્મૈવ ધર્મો મન્તવ્ય ઇતિ । તથા—નિજશુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપો નિશ્ચયધર્મો ભવતિ । પદ્મપરમેષ્ઠ્યાદિભક્તિ-પરિણામરૂપો વ્યવહારધર્મસ્તાવદુચ્યતે । યતસ્તેન તેન વિવક્ષિતાવિવક્ષિતપર્યાયેણ પરિણતં દ્રવ્યં તન્મયં ભવતિ, તતઃ પૂર્વોક્તધર્મેદ્વયેન પરિણતસ્તસાયઃપિણ્ડવદમેદનયેનાત્મૈવ ધર્મો ભવતીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । તદપિ કસ્માત્, ઉપાદાનકારણસદૃશં હિ કાર્યમિતિ વચનાત્ । તત્ત્વ પુનરુપાદાનકારણં શુદ્ધાશુદ્ધમેદેન દ્વિધા । રાગાદિ-નિકલ્પરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનમાગમભાપયા શુક્લધ્યાનં વા કેવલજ્ઞાનોત્પત્તૌ શુદ્ધોપાદાનકારણં ભવતિ । અશુદ્ધાત્મા તુ રાગાદીનામશુદ્ધનિશ્ચયેનાશુદ્ધોપાદાનકારણં ભવતીતિ સૂત્રાર્થઃ । એવં ચારિત્રસ્ય સંક્ષેપ-

હવે આત્માનું ચારિત્રપણું (અર્થાત્ આત્મા જ ચારિત્ર છે એમ) નક્કી કરે છે:—

જે ભાવમાં પ્રાણમે દરવ, તે કાળે તન્મય તે કહ્યું;

તત્કાલે તેથી ધર્મમાં પ્રાણમેસ ધર્મ જ લાગણું. ૮.

અનવયાર્થઃ—[દ્રવ્યં] દ્રવ્ય જે કાળે [યેન] જે ભાવરૂપે [પરિણમતિ] પરિણમે છે [તત્કાલં] તે કાળે [તન્મયં] તે-મય છે [ઇતિ] એમ [પ્રગત્તં] (જિનેન્દ્રદેવે) કહ્યું છે; [તસ્માત્] તેથી [ધર્મપરિણતઃ આત્મા] ધર્મપરિણત આત્મા [ધર્મઃ મન્તવ્યઃ] ધર્મ લાગણું.

યત્સલ્લ દ્રવ્યં યસ્મિન્કાલે યેન ભાવેન પરિણમતિ તત્ તસ્મિન્ કાલે કિલૌણ્ય-
પરિણતાયઃપિન્ડવત્તન્મયં ભવતિ । તતોડ્યમાત્મા ધર્મેણ પરિણતો ધર્મ એવ ભવતીતિ
સિદ્ધમાત્મનશ્ચારિત્રત્વમ્ ॥ ૮ ॥

અથ જીવસ્ય શુભાશુભશુદ્ધત્વં નિશ્ચિનોતિ—

જીવો પરિણમદિ જદા સુદ્ધેણ અસુદ્ધેણ વા સુદ્ધો અસુદ્ધો ।

સુદ્ધેણ તદા સુદ્ધો હવદિ હિ પરિણામસ્વભાવો ॥ ૯ ॥

જીવઃ પરિણમતિ યદા શુભેનાશુભેન વા શુભોડશુભઃ ।

શુદ્ધેન તદા શુદ્ધો ભવતિ હિ પરિણામસ્વભાવઃ ॥ ૯ ॥

સૂત્રનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ ॥ ૮ ॥ અથ શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયેણ પરિણતો જીવઃ શુભા-
શુભશુદ્ધોપયોગસ્વરૂપો ભવતીત્યુપદિશતિ—જીવો પરિણમદિ જદા સુદ્ધેણ અસુદ્ધેણ વા જીવઃ કર્તા
યદા પરિણમતિ શુભેનાશુભેન વા પરિણામેન સુદ્ધો અસુદ્ધો હવદિ તદા શુભેન શુભો ભવતિ,
અશુભેન વાડશુભો ભવતિ । સુદ્ધેણ તદા સુદ્ધો હિ શુદ્ધેન યદા પરિણમતિ તદા શુદ્ધો ભવતિ, હિ સ્ફુટમ્ ।

ટીકા:—અરેઅર જે દ્રવ્ય જે કાળે જે ભાવરૂપે પરિણમે છે તે દ્રવ્ય તે કાળે,
ઉણ્ણતારૂપે પરિણમેલા લોખંડના ગોળાની જેમ, તે-મય છે; તેથી આ આત્મા ધર્મે પરિણમ્યે
થકે ધર્મ જ છે. આ રીતે આત્માનું ચારિત્રપણું સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ:—ચારિત્ર આત્માનો જ ભાવ છે એમ ૭ મી ગાથામાં કહ્યું હતું. આ
ગાથામાં અભેદનયે એમ કહ્યું કે જેમ ઉણ્ણતાભાવે પરિણમેલો લોખંડનો ગોળો તે પોતે જ
ઉણ્ણતા છે—લોખંડનો ગોળો ને ઉણ્ણતા જુદાં નથી, તેમ ચારિત્રભાવે પરિણમેલો આત્મા
પોતે જ ચારિત્ર છે. ૮.

હવે જીવનું શુભપણું, અશુભપણું અને શુદ્ધપણું (અર્થાત્ જીવ જ શુભ, અશુભ
અને શુદ્ધ છે એમ) નક્કી કરે છે:—

શુભ કે અશુભમાં પ્રણમતાં શુભ કે અશુભ આત્મા બને,

શુદ્ધે પ્રણમતાં શુદ્ધ, પરિણામસ્વભાવી હોઈને. ૯.

અન્વયાર્થ:—[જીવઃ] જીવ, [પરિણામસ્વભાવઃ] પરિણામસ્વભાવી હોવાથી, [યદા]
ન્યારે [શુભેન વા અશુભેન] શુભ કે અશુભ ભાવે [પરિણમતિ] પરિણમે છે [શુભઃ અશુભઃ]
ત્યારે શુભ કે અશુભ (પોતે જ) થાય છે [શુદ્ધેન] અને ન્યારે શુદ્ધ ભાવે પરિણમે છે
[તદા શુદ્ધઃ હિ ભવતિ] ત્યારે શુદ્ધ થાય છે.

અન્તરેણ વસ્તુ પરિણામોઽપિ ન સત્તામાલમ્બતે । સ્વાશ્રયભાગ્ય વસ્તુનોડ્યાને નિગમયમ્
પરિણામસ્ય શૂન્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ । વસ્તુ પુનર્દ્વિતામામાન્યલક્ષણે કલ્પે મત્તમાર્થિવિશેષલક્ષણે
ગુણેષુ ક્રમભાવિવિશેષલક્ષણેષુ પર્યાયેષુ વ્યવસ્થિતમુત્પાદન્યયધોત્યમયાર્થિતેન નિર્વૃત્તિ-
નિર્વૃત્તિમચ્ચ । અતઃ પરિણામસ્વભાવમેવ ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધરૂપઃ પર્યાયશ્ચ, હ્યુત્કરુક્ષણેષુ દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ તિષ્ઠતીતિ દ્રવ્યગુણપર્યાયમ્બો ભાતિ । સ કઃ કર્તા ।
અત્યો પરમાત્મપદાર્થઃ, સુવર્ણદ્રવ્યપીત્ત્વાદિગુણકુણ્ડાદિપર્યાયસ્થસુવર્ણપદાર્થનત્ । પુનઃ કિંરુપઃ ।
અતિચ્છિન્નિવત્તો શુદ્ધદ્રવ્યગુણપર્યાયાધારભૂતં ચચ્છુક્ત્તાસ્તિત્વં તેન નિર્વૃત્તોઽસ્મિન્નિર્વૃત્તઃ, સુવર્ણદ્રવ્ય-
ગુણપર્યાયાસ્તિત્વનિર્વૃત્તસુવર્ણપદાર્થવદિતિ । અયમત્ર તાત્પર્યર્થઃ । યથા—યુક્તજીવે દ્રવ્યગુણપર્યાયત્વયં
પરસ્પરાવિનાભૂતં દર્શિતં તથા સંસારિજીવેઽપિ મતિજ્ઞાનાદિવિભાવગુણેષુ નરનારકાદિવિભાવપર્યાયેષુ નય-
વિભાગેન યથાસંભવં વિજ્ઞેયમ્, તથૈવ પુદ્ગલાદિષ્વપિ । एवं ગુમાશુમશુરૂપરિણામવ્યાખ્યાનમુદ્ગત્ત્વેન
તૃતીયસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ ॥ ૧૦ ॥ અથ વીતરાગપરાગચારિત્રસંજ્ઞયોઃ શુદ્ધગુણોપયોગપરિણામયોઃ

વગેરેના (દૂધ, દહીં આદિ) પરિણામો સાથે વિરોધ આવે છે. (જેમ પરિણામ વિના વસ્તુ હોયતી ધરતી નથી તેમ) વસ્તુ વિના પરિણામ પણ હોયતી ધરતી નથી, કારણ કે સ્વ-આશ્રય-ભૂત વસ્તુના અભાવમાં (અર્થાત્ પોતાને આશ્રયરૂપ જે વસ્તુ તે ન હોય તો) નિરાશ્રય પરિણામને શૂન્યપણાને પ્રસંગ આવે છે.

વળી વસ્તુ તો ઊર્જ્જ્વિતાસામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં, સહભાવી વિશેષસ્વરૂપ (સાથે સાથે રહેનારા વિશેષો-ભેદો જેમનું સ્વરૂપ છે એવા) ગુણોમાં અને કંભભાવી વિશેષસ્વરૂપ પર્યાયોમાં રહેલી અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્યમય અસ્તિત્વથી બનેલી છે; માટે વસ્તુ પરિણામસ્વભાવવાળી જ છે.

ભાવાર્થઃ—જ્યાં જ્યાં વસ્તુ જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં પરિણામ જોવામાં આવે છે; જેમકે—ગોરસ તેના દૂધ, દહીં, ધી, છાશ વગેરે પરિણામ સહિત જ જોવામાં આવે છે. જ્યાં પરિણામ નથી ત્યાં વસ્તુ પણ નથી; જેમ કે—કાળાશ, સુંવાળપ વગેરે પરિણામ નથી તો ગથેડાના શિંગડારૂપ વસ્તુ પણ નથી. માટે સિદ્ધ થયું કે વસ્તુ પરિણામ વિના હોતી જ નથી. જેમ વસ્તુ પરિણામ વિના હોતી નથી તેમ પરિણામ પણ વસ્તુ વિના હોતા નથી; કારણ કે વસ્તુરૂપ આશ્રય વિના પરિણામ કોના આધારે રહે? ગોરસરૂપ આશ્રય વિના દૂધ, દહીં વગેરે પરિણામ કોના આધારે થાય?

૧. જે વસ્તુને પરિણામ વિનાની માનવામાં આવે તો ગોરસ વગેરે વસ્તુઓના દૂધ, દહીં આદિ પરિણામો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેની સાથે વિરોધ આવે.

૨. કાળની અપેક્ષાએ ટકતું તેને અર્થાત્ કાળ-અપેક્ષિત પ્રવાહને જોવાઈ અથવા ઊર્જ્જ્વિતા કહેવામાં આવે છે. ઊર્જ્જ્વિતાસામાન્ય અર્થાત્ અનાદિ-અનંત જોયો (કાળ-અપેક્ષિત) પ્રવાહસામાન્ય તે દ્રવ્ય.

અથ ચારિત્રપરિણામસંપર્કસમ્ભવતોઃ શુદ્ધશુભપરિણામયોરુપાદાનહાનાય ફલ-
માલોચયતિ—

ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપઓગજુદો ।

પાવદિ ણિવ્વાણસુહં સુહોવજુત્તો ય સમ્ગસુહં ॥ ૧૧ ॥

ધર્મેણ પરિણતાત્મા આત્મા યદિ શુદ્ધસંપ્રયોગયુતઃ ।

પ્રાપ્નોતિ નિર્વાણસુખં શુભોપયુક્તો ચ સ્વર્ગસુખમ્ ॥ ૧૧ ॥

સંક્ષેપેણ ફલં દર્શયતિ—ધર્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા ધર્મેણ પરિણતાત્મા પરિણતસ્વરૂપઃ સન્નયમાત્મા જદિ સુદ્ધસંપઓગજુદો યદિ ચેત્સુદ્ધોપયોગામિધાનશુદ્ધસંપ્રયોગપરિણામયુતઃ પરિણતો ભવતિ પાવદિ ણિવ્વાણસુહં તદા નિર્વાણસુખં પ્રાપ્નોતિ । સુહોવજુત્તો ચ સમ્ગસુહં શુભોપયોગયુતઃ પરિણતઃ સન્ સ્વર્ગ-સુખં પ્રાપ્નોતિ । इतो विस्तरम्—इह धर्मशब्देनाहिंसालक्षणः सागारानगाररूपस्तथोत्तमक्षमादि-लक्षणो रत्नत्रयात्मको वा, तथा मोहक्षोभरहित आत्मपरिणामः शुद्धवस्तुत्वभावश्चेति गृह्यते । स एव धर्मः पर्यायान्तरेण चारित्रं भण्यते । ‘चारित्रं खलु धर्मो’ इति वचनात् । तच्च चारित्रम-पहृतसंयमोपेक्षासंयमभेदेन सरागवीतरागभेदेन वा शुभोपयोगशुद्धोपयोगभेदेन च द्विधा भवति । तत्र

પણી વસ્તુ તેો દ્રવ્ય-શુણ-પર્યાયમય છે. ત્યાં ત્રૈકાલિક ઊર્જા પ્રવાહસામાન્ય તે દ્રવ્ય છે, સાથે સાથે રહેનારા ભેદો તે શુણ છે અને ક્રમે ક્રમે થતા ભેદો તે પર્યાયો છે. આવાં દ્રવ્ય, શુણ ને પર્યાયની એકતા વિનાની કોઈ વસ્તુ હોતી નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય છે અર્થાત્ તે ઊપજે છે, વિણસે છે અને ટકે છે. આમ તે દ્રવ્ય-શુણ-પર્યાયમય અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય હોવાથી, તેમાં ક્રિયા (પરિણમન) થયા જ કરે છે. માટે પરિણામ વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે. ૧૦.

હવે જેમને ચારિત્રપરિણામ સાથે સંપર્ક (સંબંધ) છે એવા જે શુદ્ધ અને શુભ (જે પ્રકારના) પરિણામો તેમના ગ્રહણ તથા ત્યાગ માટે (—શુદ્ધ પરિણામને ગ્રહવા અને શુભ પરિણામને છોડવા માટે) તેમનું જ્ઞાન વિચારે છે:—

જે ધર્મપરિણતસ્વરૂપ જીવ શુદ્ધોપયોગી હોય તે

તે પામતો નિર્વાણમુખ, ને સ્વર્ગમુખ શુભયુક્ત જો. ૧૧.

અન્યથાર્થઃ—[ધર્મેણ પરિણતાત્મા] ધર્મે પરિણમેલા સ્વરૂપવાળો [આત્મા] આત્મા [યદિ] જો [શુદ્ધસંપ્રયોગયુતઃ] શુદ્ધ ઉપયોગમાં જોડાયેલા હોય તો [નિર્વાણસુખં] મોક્ષના મુખને [પ્રાપ્નોતિ] પામે છે [શુભોપયુક્તઃ ચ] અને જો શુભ ઉપયોગવાળો હોય તો [સ્વર્ગના મુખને (બંધને) પામે છે.

યદાયમાત્મા ધર્મપરિણતસ્વભાવઃ શુદ્ધોપયોગપરિણતિમુદ્વહતિ તદા નિઃપ્રત્યનીક-
શક્તિતયા સ્વકાર્યકરણસમર્થચારિત્રઃ સાક્ષાન્મોક્ષમવાપ્નોતિ । યદા તુ ધર્મપરિણતસ્વભાવોઽપિ
શુભોપયોગપરિણત્યા સંગચ્છતે તદા સપ્રત્યનીકશક્તિતયા સ્વકાર્યકરણાસમર્થઃ કથંચિદ્વિરુદ્ધ-
કાર્યકારિચારિત્રઃ ધિશ્ચિતસષ્ટૃતોપસિક્તપુરુષો દાહદુઃસ્ખમિવ સ્વર્ગસુખવન્ધમવાપ્નોતિ । અતઃ
શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેયઃ શુભોપયોગો હૈયઃ ॥ ૧૧ ॥

અથ ચારિત્રપરિણામસંપર્કસંભવાદત્યન્તહેયસ્યાશુભપરિણામસ્ય ફલમાલોચયતિ—

અમુહોદણ આદા કુળગે તિરિયો મવીય ણેરહ્યો ।

દુઃસ્વપ્નમહસ્મેહિં સદા અમિહ્દો મમદિ અન્નંતં ॥ ૧૨ ॥

મન્મુદ્ધર્મપ્રયોગમન્મદ્યાચર્ય શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપં વીતરાગચારિત્રં તેન નિર્વાણં લભતે । નિર્વિકલ્પસમાધિ-
સ્થશુદ્ધોપયોગમન્મદ્યભાવે સ્તિ યદા શુભોપયોગરૂપસરાગચારિત્રેણ પરિણમતિ તદા પૂર્વમનાકુલત્વલક્ષણ-
વપનાધિશ્ચુગ્મિપરીક્ષમ કુલ્લવોતગદકં સ્વર્ગમુન્નં લભતે । પશ્ચાત્ પરમસમાધિસામગ્રીસદ્ભાવે મોક્ષં ચ

ટીકા:—ત્યારે આ આત્મા ધર્મપરિણત સ્વભાવવાળો વર્તે તો થકો શુદ્ધોપયોગ-
પરિણમિતે વળતે છે કે—કાલી રાણે છે ત્યારે, જે વિરોધી શક્તિ વિનાહું હોવાને લીધે
જાતાનાં કાર્ય કરવાને અર્થ છે એવા ચારિત્રવાળો હોવાથી, (તે) સાક્ષાત્ મોક્ષને પામે છે;
અને ત્યારે તે ધર્મપરિણત સ્વભાવવાળો હોવા છતાં શુભોપયોગપરિણતિ સાથે જોડાય છે
ત્યાં, જે નિર્વાણી શક્તિ અદિત હોવાને લીધે સ્વકાર્ય કરવાને અસમર્થ છે અને કથંચિત્
વિરુદ્ધ કાર્ય કરનારું છે એવા ચારિત્રવાળો હોવાથી, જેમ અગ્નિથી ગરમ થયેલું ધી
તેના ઉપર પડેલાનાં આગનું હોય તે પુરુષ દાહદુઃખને પામે છે તેમ, સ્વર્ગશુખના બંધને
તેને તે સ્વાથી શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેય છે અને શુભોપયોગ હૈય છે.

જ્ઞાવાર્થ:—તેમ ધી સ્વભાવે વીતરણતા કલ્પત કરનારું હોવા છતાં ગરમ ધીથી
જાત છે તેમ ચારિત્ર સ્વભાવે મોક્ષ કરનારું હોવા છતાં સરાગ ચારિત્રથી બંધ થાય છે.
અને કોઈ નિર્વાણતા કલ્પત કરે છે. તેમ વીતરાગ ચારિત્ર સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે. ૧૧.
જે ચારિત્રવાળે તેમ સાથે અંધક વિનાના હોવાથી જે અત્યંત હૈય છે એવા અશુભ
ધર્મવાળો હોવા વિષયે છે—

અમુહોદણ આદા કુળગે તિરિયો મવીય ને નારકપાણે
દુઃસ્વપ્નમહસ્મેહિં સદા અમિહ્દો મમદિ અન્નંતં ૧૨.

જે ચારિત્રવાળે તેમ સાથે અંધક વિનાના હોવાથી જે અત્યંત હૈય છે એવા અશુભ
ધર્મવાળો હોવા વિષયે છે—

અશુભોદયેનાત્મા કુનરસ્તિર્યગ્ભૂત્વા નૈરયિકઃ ।

દુઃસ્વસહસ્રૈઃ સદા અભિદ્રુતો ઇમત્યત્યન્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

યદાયમાત્મા મનાગપિ ધર્મપરિણતિમનાસાદયન્નશુભોપયોગપરિણતિમાલમ્બતે તદા કુમનુપ્યતિજ્ઞારકભ્રમણરૂપં દુઃસ્વસહસ્રવન્ધમનુભવતિ । તતશ્ચારિત્રલવસ્યાપ્યભાવાદત્યન્તહેય એવાયમશુભોપયોગ इति ॥ ૧૨ ॥

एवमयमपास्तसमस्तशुभाशुभोपयोगवृत्तिः शुद्धोपयोगवृत्तिमात्मसात्कुर्वाणः शुद्धोपयोगा-

લભતે इति सूत्रार्थः ॥ ११ ॥ अथ चारित्रपरिणामासंभवादत्यन्तहेयस्यांशुभोपयोगस्य फलं दर्शयति—
अशुभोदयेण अशुभोदयेन आदा आत्मा कृणरो तिरियो भवीय गेरइयो कुरस्तिर्यङ्ङनारको भूत्वा ।
किं करोति । दुःस्वसहस्रैः सदा अभिद्रुतो भमदि अञ्चतं दुःस्वसहस्रैः सदा सर्वकालमभिद्रुतः
कदर्थितः पीडितः सन् संसारे अत्यन्तं भ्रमतीति । तथाहि—निर्विकारशुद्धात्मतत्त्वरुचिरूपनिश्चय-
सम्यक्त्वस्य तत्रैव शुद्धात्मन्यविक्षिप्तचित्तवृत्तिरूपनिश्चयचारित्रस्य च विलक्षणेन विपरीतामिनिवेशजनकेन
दृष्टश्रुतानुभूतपञ्चेन्द्रियविषयामिरापंतीव्रसंक्षेपरूपेण चाशुभोपयोगेन यदुपार्जितं पापकर्म तदुदयेनायमात्मा
सहजशुद्धात्मानन्दैकलक्षणपारमार्थिकसुखविपरीतेन दुःखेन दुःखितः सन् स्वस्वभावभावनाच्युतो भूत्वा
संसारेऽत्यन्तं भ्रमतीति तात्पर्यार्थः । एवमुपयोगत्रयफलकथनरूपेण चतुर्थस्थले गाथाद्वयं गतम् ॥ १२ ॥
अथ शुभाशुभोपयोगद्वयं निश्चयनयेन हेयं ज्ञात्वा शुद्धोपयोगाधिकारं प्रारभमाणः, शुद्धात्मभावना-
मात्मसात्कुर्वाणः सन् जीवस्य प्रोत्साहनार्थं शुद्धोपयोगफलं प्रकाशयति । अथवा द्वितीयपातनिका—
यद्यपि शुद्धोपयोगफलमग्रे ज्ञानं सुखं च संक्षेपेण विस्तरेण च कथयति तथाप्यत्रापि पीठिकायां
सूचनां करोति । अथवा तृतीयपातनिका—पूर्वं शुद्धोपयोगफलं निर्वाणं भणितमिदानीं पुनर्निर्वाणस्य

અન્યથાર્થઃ—[અશુભોદયેન] અશુભ ઉદયથી [આત્મા] આત્મા [કુનરઃ] કુમનુપ્ય (હલકો
મનુપ્ય), [તિરિયઃ] તિર્યંચ [નૈરયિકઃ] અને નારક [ભૂત્વા] થઈને [દુઃસ્વસહસ્રૈઃ] હજારે
દુઃખોથી [સદા અભિદ્રુતઃ] સદા પીડિત થતો [અત્યંતં ભ્રમતિ] (સંસારમાં) અત્યંત ભ્રમે છે.

ટીકાઃ—ત્યારે આ આત્મા જરા પણ ધર્મપરિણતિને નહિ પ્રાપ્ત કરતો થકો
અશુભોપયોગપરિણતિને અવલંબે છે, ત્યારે તે કુમનુપ્યપણે, તિર્યંચપણે અને નારકપણે
પરિભ્રમણરૂપ હજારે દુઃખોના બંધને અનુભવે છે; તેથી ચારિત્રના લેશમાત્રનો પણ અભાવ
હોવાથી આ અશુભોપયોગ અત્યંત હેય જ છે. ૧૨.

આ રીતે આ (લગવાન કુંદકુંદાર્થદેવ) સમસ્ત શુભાશુભોપયોગવૃત્તિને (શુભ
ઉપયોગરૂપ અને અશુભ ઉપયોગરૂપ પરિણતિને) *અપાસ્ત કરીને (નિરસ્કારીને) શુદ્ધોપયોગ-

* અપાસ્ત કરવું = તિરસ્કારવું તરછોડવું; હેય ગણ્યું; છોડી દેવું.

ધિકારમારમતે । તત્ર શુદ્ધોપયોગફલમાત્મનઃ પ્રોત્સાહનાર્થમભિષ્ઠૌતિ—

અહમસ્યમાદસમુત્થં વિસયાતીદં અણોવમમણંતં ।

અવ્યુચ્છિન્નં ચ મુહં મુદ્ધુવઓગપ્પમિદ્ધાણં ॥ ૧૩ ॥

અતિશયમાત્મસમુત્થં વિષયાતીતમનોપમ્યમનન્તમ્ ।

અવ્યુચ્છિન્નં ચ મુહં શુદ્ધોપયોગપ્રસિદ્ધાનામ્ ॥ ૧૩ ॥

આસંસારાપૂર્વપરમાદ્દુતાહારૂપત્વાદાત્માનમેવાશ્રિત્ય પ્રવૃત્તત્વાત્પરાશ્રયનિરપેક્ષત્વાદત્યન્ત-
વિચ્છેદાદિમુલ્યેભ્યોડ્યપૂર્વાદુત્પન્નપરમાહારૂપત્વાદતિશયસ્વરૂપં, આદસમુત્થં રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્વશુદ્ધા-
ત્મસંવિત્તિસમુત્પન્નત્વાદાત્મસમુત્થં, વિસયાતીદં નિર્વિષયપરમાત્મતત્ત્વપ્રતિપક્ષભૂતપદ્ધેન્દ્રિયવિષયાતીતત્ત્વાદ્વિષ-
યાતીતં, અણોવમં નિરુપમપરમાનન્દૈકલક્ષણત્વેનોપમારહિતત્વાદનુપમં, અણંતં અનન્તાગામિકાલે વિનાશા-

ફલમનન્તમુહં કથયતીતિ પાતનિકાત્રયસ્યાર્થ મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—અહમસ્યં આસંસા-
રાદેવેન્દ્રાદિમુલ્યેભ્યોડ્યપૂર્વાદુત્પન્નપરમાહારૂપત્વાદતિશયસ્વરૂપં, આદસમુત્થં રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્વશુદ્ધા-
ત્મસંવિત્તિસમુત્પન્નત્વાદાત્મસમુત્થં, વિસયાતીદં નિર્વિષયપરમાત્મતત્ત્વપ્રતિપક્ષભૂતપદ્ધેન્દ્રિયવિષયાતીતત્ત્વાદ્વિષ-
યાતીતં, અણોવમં નિરુપમપરમાનન્દૈકલક્ષણત્વેનોપમારહિતત્વાદનુપમં, અણંતં અનન્તાગામિકાલે વિનાશા-

વૃત્તિને આત્મભ્રાત્ર (આત્મરૂપ, પોતારૂપ) કરતા થકા શુદ્ધોપયોગ—અધિકાર ૧૩ કરે છે. તેમાં
(પ્રથમ) શુદ્ધોપયોગના દ્વિગ્ને આત્માના પ્રોત્સાહન માટે પ્રશંસે છે:—

આન્યંત, આન્મોત્પન્ન, વિષયાતીત, અનુપ, અનંત ને

વિન્નંદાતીત છે મુખ્ય આદો ! શુદ્ધોપયોગપ્રસિદ્ધને. ૧૩.

અન્યાર્થ:—[શુદ્ધોપયોગપ્રસિદ્ધાનાં] શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન થયેલા આત્માઓનું
(કેવળીભગવંતોનું અને સિદ્ધભગવંતોનું) [મુહં] મુખ્ય [અતિશય] અતિશય, [આત્મસમુત્થં]
આન્મોત્પન્ન, [વિષયાતીતં] વિષયાતીત (અતીન્દ્રિય), [અણોવમં] અનુપમ (ઉપમા વિનાનું),
[અણંતં] અનંત [અવ્યુચ્છિન્નં ચ] અને અવિચ્છિન્ન (અતૂટક) છે.

ટીકા:—(૧) અનાદિ સંસારથી જે આદૃસાદ પૂર્વે કદી અનુભવાયો નથી એવા
અપૂર્વ, પરમ અદ્ભુત આદૃસાદરૂપ દોવાથી 'અતિશય', (૨) આત્માને જે આશ્રય કરીને
(સ્વાશ્રિત) પ્રવર્તે છે દોવાથી 'આન્મોત્પન્ન', (૩) પરાશ્રયથી નિરપેક્ષ દોવાથી (—સ્પર્શ,
રસ, ગંધ, ચક્ષુ અને શ્રવણ તથા સંકલ્પ-વિકલ્પના આશ્રયની અપેક્ષા વિનાનું દોવાથી)
'વિષયાતીત', (૪) અન્યંત વિષયનું દોવાથી (અર્થાત્ બીજાં મુખ્યથી તદન ભિન્ન

વિષયનું દોવાથી) કરતાં થકા સિદ્ધ શુદ્ધ. (શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન થયેલા એટલે શુદ્ધો-
પયોગના ફળરૂપ અનંત થયેલા)

પમ્યમનન્તમચ્યુચ્છિન્નં ચ શુદ્ધોપયોગનિષ્પન્નાનાં સુખમતસ્તત્સર્વથા પ્રાર્થનીયમ્ ॥ ૧૩ ॥

અથ શુદ્ધોપયોગપરિણતાત્મસ્વરૂપં નિરૂપયતિ—

સુવિદિતપદ્યત્યસુત્તો સંજમતવસંજુદો વિગદરાગો ।

સમણો સમસુખદુઃખો મણિદો સુદ્ધોવઓગો ત્તિ ॥ ૧૪ ॥

સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ સંયમતપઃસંયુતો વિગતરાગઃ ।

શ્રમણઃ સમસુખદુઃખો મણિતઃ શુદ્ધોપયોગ ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

ભાવાદપ્રમિતત્વાદ્વાડનન્તં, અચ્યુચ્છિન્નં ચ અસાતેદયાભાવાન્નિરન્તરત્વાદવિચ્છિન્નં ચ સુહં એવમુક્તવિશેષણ-
વિશિષ્ટં સુખં ભવતિ । કેપામ્ । સુદ્ધુવબોગપ્પસિદ્ધાણં વીતરાગપરમસામાયિકશબ્દવાચ્યશુદ્ધોપયોગેન
પ્રસિદ્ધા ઉત્પન્ના યેહૈત્તિસિદ્ધાસ્તેપામિતિ । અત્રેદમેવ સુખમુપાદેયત્વેન નિરન્તરં ભાવનીયમિતિ
માશયઃ ॥ ૧૩ ॥ અથ યેન શુદ્ધોપયોગેન પૂર્વોક્તસુખં ભવતિ તત્પરિણતપુરુષલક્ષણં પ્રકાશયતિ—
સુવિદિતપદ્યત્યસુત્તો સુપ્પુ સંશયાદિરહિતત્વેન વિદિતા જ્ઞાતા રોચિતાશ્ચ નિજશુદ્ધાત્માદિપદાર્થાસ્તત્પ્રતિ-
પાદકસૂત્રાણિ ચ યેન સ સુવિદિતપદાર્થસૂત્રો મળ્યતે । સંજમતવસંજુદો વાહ્યે દ્રવ્યેન્દ્રિયવ્યાવર્તનેન પઢ-
જીવરક્ષણેન ચાભ્યન્તરે નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિવલેન સ્વરૂપે સંયમનાત્ સંયમયુક્તઃ, વાહ્યાભ્યન્તરતપોબલેન
કામક્રોધાદિશત્રુમિરલ્પિન્ડપ્રતાપસ્ય સ્વશુદ્ધાત્મનિ પ્રતપનાદ્વિજયનાત્તપઃસંયુક્તઃ । વિગદરાગો વીતરાગ-

લક્ષણવાળું હોવાથી) ‘અનુપમ’, (૫) સમસ્ત આગામી કાળમાં કદી નાશ નહિ પામતું
હોવાથી ‘અનંત’, અને (૬) અંતર પડ્યા વિના પ્રવર્તતું હોવાથી ‘અવિચ્છિન્ન’—આત્મ-
શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન થયેલા આત્માઓનું સુખ છે માટે તે (સુખ) સર્વથા પ્રાર્થનીય છે
(અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે ઇચ્છ્યાયોગ્ય છે). ૧૩.

હવે શુદ્ધોપયોગે પરિણમેલા આત્માનું સ્વરૂપ નિરૂપે છે:—

સુવિદિતસૂત્રપદાર્થ, સંયમતપ સહિત, વીતરાગ ને

સુખદુઃખમાં સમ શ્રમણને શુદ્ધોપયોગ જિતો કહે. ૧૪.

અન્યથાર્થ:—[સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ] જેમણે (નિજ શુદ્ધ આત્માદિ) પદાર્થોને અને
સૂત્રોને સારી રીતે જાણ્યાં છે, [સંયમતપઃસંયુતઃ] જે સંયમ અને તપ સહિત છે, [વિગતરાગઃ] જે
વીતરાગ અર્થાત્ રાગરહિત છે [સમસુખદુઃખઃ] અને જેમને સુખ-દુઃખ સમાન છે
એવા શ્રમણને (મુનિવરને) [શુદ્ધોપયોગઃ ઇતિ મણિતઃ] ‘શુદ્ધોપયોગી’

યો હિ નામ ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેન યથાશક્તિ વિશુદ્ધો ભૂત્વા વર્તેતે સ સ્થલ
પ્રતિપદમુદ્ધિધમાનવિશિષ્ટવિશુદ્ધિશક્તિરુદ્ગ્રન્થિતાસંસારવદ્દટ્ઠતરમોદ્ગ્રન્થિતયાત્યન્તનિર્વિકારન્ત-
ન્યો નિરસ્તસમસ્તજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયતયા નિઃપ્રતિધવિનૃમ્ભિતાત્મશક્તિથ સ્વયમેવ ભૂતો
જ્ઞેયત્વમાપન્નાનામન્તમવાપ્નોતિ । ઇહ કિલાત્મા જ્ઞાનસ્વભાવો જ્ઞાનં તુ જ્ઞેયમાત્રં; તતઃ સમસ્ત-
જ્ઞેયાન્તર્વર્તિજ્ઞાનસ્વભાવમાત્માનમાત્મા શુદ્ધોપયોગપ્રસાદાદેવાસાદયતિ ॥ ૧૫ ॥

પાતનિકા । તદ્યથા—અથ શુદ્ધોપયોગલાભાનન્તરં કેવલજ્ઞાનં ભવતીતિ કથયતિ । અથવા દ્વિતીય-
પાતનિકા—કુન્દકુન્દાચાર્યદેવાઃ સમ્બોધનં કુર્વન્તિ, હે શિવકુમારમહારાજ, કોઽપ્યાસન્નમગ્નઃ સંક્ષેપ-
રુચિઃ પીઠિકાવ્યાખ્યાનમેવ શ્રુત્વાત્મકાર્યં કરોતિ, અન્યઃ કોઽપિ પુનર્વિસ્તરરુચિઃ શુદ્ધોપયોગેન સંજાત-
સર્વજ્ઞસ્ય જ્ઞાનસુખાદિકં વિચાર્ય પશ્ચાદાત્મકાર્યં કરોતીતિ વ્યાખ્યાતિ—ઉવભોગવિશુદ્ધો જો ઉપયોગેન
શુદ્ધોપયોગેન પરિણામેન વિશુદ્ધો ભૂત્વા વર્તેતે યઃ વિગદાવરણંતરાયમોદરમ્મો ભૂદો વિગતાવરણાન્તરાય-
મોદરમ્મોભૂતઃ સન્ । કથમ્ । સયમેવ નિશ્ચયેન સ્વયમેવ આદા સ પૂર્વોક્ત આત્મા જાદિ યાતિ
ગચ્છતિ । કિં । પરં પારમવસાનમ્ । કેષામ્ । ણેયમ્ભૂદાણં જ્ઞેયમૂતપદાર્થાનામ્ । સર્વં જાનાતીત્યર્થઃ ।
અતો વિસ્તરઃ—યો નિર્મોહશુદ્ધાત્મસંવિત્તિલક્ષણેન શુદ્ધોપયોગસંજ્ઞેનાગમમાપયા પૃથક્ત્વવિતર્કવીચારપ્રથમ-
શુદ્ધધ્યાનેન પૂર્વં નિરવશેષમોદક્ષપણં કૃત્વા તદનન્તરં રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતસ્વસંવિત્તિલક્ષણેનૈકત્વ-
વિતર્કવીચારસંજ્ઞદ્વિતીયશુદ્ધધ્યાનેન ક્ષીણરૂપાયગુણસ્થાનેઽન્તર્મુહૂર્તકાલં સ્થિત્વા તસ્યૈવાન્ત્યસમયે જ્ઞાન-
દર્શનાવરણવીર્યાન્તરાયામિધાનવાતિકર્મત્રયં યુગપદ્વિનાશયતિ, સ જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિસમસ્તવસ્તુગતાનન્ત-
ધર્માણાં યુગપત્પ્રકાશકં કેવલજ્ઞાનં પ્રાપ્નોતિ । તતઃ સ્થિતં શુદ્ધોપયોગાત્સર્વજ્ઞો ભવતીતિ ॥ ૧૫ ॥

ટીકા:—જે (આત્મા) ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે યથાશક્તિ વિશુદ્ધ
થઈને વર્તે છે તે (આત્મા), જેને પદે પદે (પગલે પગલે, પર્થાયે પર્થાયે) *વિશિષ્ટ
વિશુદ્ધિશક્તિ પ્રગટ થતી જાય છે એવો હોવાને લીધે, અનાદિ સંસારથી અંધારેલી દટ્ઠતર
મોહાગ્રંથિ છૂટી જવાથી આત્મંત નિર્વિકાર ચૈતન્યવાળો અને સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ
તથા અંતરાય નષ્ટ થવાથી નિર્વિગ્ન ખીલેલી આત્મશક્તિવાળો સ્વયમેવ થયો થકો,
જ્ઞેયપણને પામેલા (પદાર્થો) ના અંતને પામે છે.

અર્હી (એમ કહું કે), આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે અને જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે; તેથી
સમસ્ત જ્ઞેયોની અંદર પેસનારું (અર્થાત્ તેમને જાણનારું) જ્ઞાન જેનો સ્વભાવ છે એવા
આત્માને આત્મા શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદથી જ પ્રાપ્ત કરે છે.

અથ શુદ્ધોપયોગજન્યસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભસ્ય કારકાન્તરનિરપેક્ષતયાઽત્યન્તમાત્મા-
યત્ત્વં ઘોતયતિ—

તહ સો લઘ્વસહાવો સવ્યવૃદ્ધ સવ્યલોગપદિમહિદો ।

મૃદો સયમેવાદા હવદિ સયંમ્બુ ત્તિ ણિદ્વિદ્ધો ॥ ૧૬ ॥

તથા મ લઘ્વસ્વભાવઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકપતિમહિતઃ ।

મૃતઃ સ્વયમેવાત્મા ભવતિ સ્વયમ્ભૂર્ગતિ નિર્દિષ્ટઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ સ્વસ્વાત્મા શુદ્ધોપયોગભાવનાનુભાવપ્રત્યસ્તમિતસમસ્તધાતિકર્મતયા સમુપલબ્ધ-
શુદ્ધાનન્તશક્તિચિત્સ્વભાવઃ, શુદ્ધાનન્તશક્તિજ્ઞાયકસ્વભાવેન સ્વતન્ત્રત્વાદ્ગૃહીતકર્તૃત્વાધિકારઃ,

અથ શુદ્ધોપયોગજન્યસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભસ્ય મિત્રકારકનિરપેક્ષત્વેનાત્માવીનત્વં પ્રકાશયતિ—તહ સો
લઘ્વસહાવો યથા નિશ્ચયરત્ત્રયલક્ષણશુદ્ધોપયોગપ્રસાદાત્સર્વ જ્ઞાનાતિ તથૈવ સઃ પૂર્વોક્તલબ્ધશુદ્ધાત્મ-
સ્વભાવઃ સન્ આદા અયમાત્મા હવદિ સયંમ્બુ ત્તિ ણિદ્વિદ્ધો સ્વયમ્ભૂર્ભવતીતિ નિર્દિષ્ટઃ કથિતઃ ।

ભાવાર્થઃ—શુદ્ધોપયોગી જીવ ક્ષણે ક્ષણે અત્યંત શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે; અને
એ રીતે મોહનો ક્ષય કરી નિર્વિકાર ચેતનાવાળો થઈને, બારમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા
સમયે જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયનો યુગપદ્ ક્ષય કરી સર્વ જ્ઞેયોને જાણનારા
કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે શુદ્ધોપયોગથી જ શુદ્ધાત્મસ્વભાવનો લાભ થાય છે. ૧૫.
હવે શુદ્ધોપયોગથી થતી શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ અન્ય કારકોથી નિરપેક્ષ
(-સ્વતંત્ર) હોવાથી અત્યંત આત્માધીન છે (-લેશમાત્ર પરાધીન નથી) એમ પ્રકાશે છે:—

સર્વજ્ઞ, લબ્ધસ્વભાવ ને ત્રિજગેન્દ્રપૂજિત એ રીતે
સ્વયમેવ જીવ થયો થકો નેને સ્વયંભૂ જિનો કહે. ૧૬.

અન્યથાર્થઃ—[તથા] એ રીતે [સઃ આત્મા] તે આત્મા [લઘ્વસ્વભાવઃ]
સ્વભાવને પામેલો, [સર્વજ્ઞઃ] સર્વજ્ઞ [સર્વલોકપતિમહિતઃ] અને ‘સર્વ’ (ત્રણે) લોકના
અધિપતિઓથી પૂજિત [સ્વયમેવ મૃતઃ] સ્વયમેવ થયો હોવાથી [સ્વયંભૂઃ ભવતિ] ‘સ્વયંભૂ’
છે [इति निर्दिष्टः] એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે.

ટીકા:—શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવનાના પ્રભાવથી સમસ્ત ઘાતિકર્મો નષ્ટ થયાં
હોવાથી જેણે શુદ્ધ અનંતશક્તિવાળો ચૈતન્યસ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો આ (પૂર્વોક્ત)

અથોત્પાદાદિત્રયં સર્વદ્રવ્યસાધારણત્વેન શુદ્ધાત્મનોડપ્યવશ્યંભાવીતિ વિભાવયતિ—

ઉપ્પાદો ય વિનાસો વિજ્ઞદિ સ્વસ્સ અદ્વજાદસ્સ ।

પજ્જાણ દુ કેણવિ અદ્દો સ્સલુ હોદિ સ્વભૂદો ॥ ૧૮ ॥

ઉત્પાદશ્ચ વિનાશો વિદ્યતે સર્વસ્યાર્થજાતસ્ય ।

પર્યાયેણ તુ કેનાપ્યર્થઃ સ્સલુ ભવતિ સદ્ભૂતઃ ॥ ૧૮ ॥

યથાહિ જાત્યજામ્બૂનદસ્યાઙ્ગદપર્યાયેણોત્પત્તિર્દૃષ્ટા, પૂર્વવ્યવસ્થિતાઙ્ગલીયકાદિપર્યાયેણ

પર્યાયેણોત્પાદઃ, સંસારપર્યાયેણ વિનાશઃ, કેવલજ્ઞાનાદિગુણાધારદ્રવ્યત્વેન ધ્રોવ્યમિતિ । તતઃ સ્થિતં દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેડપિ પર્યાયાર્થિકનયેનોત્પાદવ્યયધ્રોવ્યત્રયં સંભવતીતિ ॥ ૧૭ ॥ અથોત્પાદાદિત્રયં યથા સુવર્ણાદિમૂર્તપદાર્થેષુ દૃશ્યતે તથૈવામૂર્તેડપિ સિદ્ધસ્વરૂપે વિજ્ઞેયં પદાર્થત્વાદિતિ નિરૂપયતિ—
ઉપ્પાદો ય વિનાસો વિજ્ઞદિ સ્વસ્સ અદ્વજાદસ્સ ઉત્પાદશ્ચ વિનાશશ્ચ વિદ્યતે તાવત્સર્વસ્યાર્થ-
જાતસ્ય પદાર્થસમૂહસ્ય । કેન કૃત્વા । પજ્જાણ દુ કેણવિ પર્યાયેણ તુ કેનાપિ વિવક્ષિતેનાર્થ-
વ્યક્તનરૂપેણ સ્વભાવવિભાવરૂપેણ વા । સ ચાર્થઃ કિંવિશિષ્ટઃ । અદ્દો સ્સલુ હોદિ સ્વભૂદો
અર્થઃ સ્સલુ સ્ફુટં સત્તાભૂતઃ સત્તાયા અભિન્નો ભવતીતિ । તથાહિ—સુવર્ણગોરસમૃત્તિકાપુરુષાદિમૂર્ત-
પદાર્થેષુ યથોત્પાદાદિત્રયં લોકે પ્રસિદ્ધં તથૈવામૂર્તેડપિ મુક્તજીવે । યદપિ શુદ્ધાત્મરુચિપરિચ્છિત્તિ-

હવે ઉત્પાદ આદિ ત્રય (ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય) સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ હોવાથી શુદ્ધ આત્માને (કેવળીભગવાનને અને સિદ્ધભગવાનને) પણ અવશ્યભાવી છે એમ વ્યક્ત કરે છે:—

ઉત્પાદ તેમ વિનાશ છે સૌ કોઈ વસ્તુમાત્રને,
વળી કોઈ પર્યાયથી દરેક પદાર્થ છે સદ્ભૂત ખરે. ૧૮.

અન્વયાર્થઃ—[ઉત્પાદઃ] કોઈ પર્યાયથી ઉત્પાદ [વિનાશઃ] અને કોઈ પર્યાયથી વિનાશ [સ્વસ્સ] સર્વ [અર્થજાતસ્ય] પદાર્થમાત્રને [વિદ્યતે] હોય છે; [કેન અપિ પર્યાયેણ તુ] વળી કોઈ પર્યાયથી [અર્થઃ] પદાર્થ [સદ્ભૂતઃ સ્સલુ ભવતિ] ખરેખર હ્રુવ છે.

ટીકા:—જેમ ઉત્તમ સુવર્ણને આબ્રુખંધરૂપ પર્યાયથી ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. પૂર્વ અવસ્થાક્રમે વર્તના વીટી વગેરે પર્યાયથી વિનાશ જોવામાં આવે છે અને પીળાશ વગેરે પર્યાયથી તેા બન્નેમાં (આબ્રુખંધમાં ને વીટીમાં ઉત્પત્તિ-વિનાશ નહિ

ચ વિનાશઃ, પીતતાદિપર્યાયેણ તૂભયજ્ઞાપ્યુત્પત્તિવિનાશાવનાસાદયતઃ ધ્રુવત્વમ્; એવમખિલ-
દ્રવ્યાણાં કેનચિત્પર્યાયેણોત્પાદઃ કેનચિદ્વિનાશઃ કેનચિદ્ધ્રૌવ્યમિત્યવવોદ્ભવ્યમ્ । અતઃ
શુદ્ધાત્મનોઽપ્યુત્પાદાદિત્રયરૂપં દ્રવ્યલક્ષણભૂતમસ્તિત્વમવશ્યંભાવિ ॥ ૧૮ ॥

નિશ્ચલનુભૂતિલક્ષણસ્ય સંસારગવસાનોત્પન્નકારણસમયસારપર્યાયસ્ય વિનાશો ભવતિ તથૈવ કેવલજ્ઞાનાદિ-
વ્યક્તિરૂપસ્ય કાર્યસમયસારપર્યાયસ્યોત્પાદશ્ચ ભવતિ, તથાપ્યુભયપર્યાયપરિણતાત્મદ્રવ્યત્વેન ધ્રૌવ્યત્વં
પદાર્થત્વાદિતિ । અથવા યથા જ્ઞેયપદાર્થઃ પ્રતિક્ષણં ભક્ત્રત્રયેણ પરિણમન્તિ તથા જ્ઞાનમપિ પરિચ્છિન્નપેક્ષયા
ભક્ત્રત્રયેણ પરિણમતિ । ષટ્સ્થાનગતાગુરુદ્ધુકગુણવૃદ્ધિહાન્યપેક્ષયા વા ભક્ત્રત્રયમવવોદ્ભવ્યમિતિ
સૂત્રતાત્પર્યમ્ ॥ ૧૮ ॥ એવં સિદ્ધજીવે દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેઽપિ વિવક્ષિતપર્યાયેણોત્પાદવ્યયધ્રૌવ્ય-
સ્થાપનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાદ્યં ગતમ્ । અથ તં પૂર્વોક્તસર્વજં યે મન્યન્તે તે સમ્યગ્દૃષ્ટયો ભવન્તિ,
પરમ્પરયા મોક્ષં ચ લભન્તે इति પ્રતિપાદયતિ—

† તં સવ્વદ્વરિદ્ધં ઇદં અમરાસુરપ્પહાણેહિં ।

યે સદ્દહંતિ જીવા તેસિ દુઃખાણિ સ્વીયંતિ ॥*१ ॥

તં સવ્વદ્વરિદ્ધં તં સર્વાર્થવરિદ્ધં ઇદં ઇદમ્ભિમતં । કૈઃ । અમરાસુરપ્પહાણેહિં અમરાસુર-
પ્રધાનૈઃ । યે સદ્દહંતિ યે શ્રદ્ધયતિ રોચન્તે જીવા મગ્ગજીવાઃ । તેસિં તેપામ્ । દુઃખાણિ વીતરાગ-
પારમાર્થિકસુખવિલક્ષણાણિ દુઃખાણિ । સ્વીયંતિ વિનાશં ગચ્છન્તિ, इति સૂત્રાર્થઃ ॥*१ ॥ એવં

પામતું હોવાથી ધ્રુવપણું જોવામાં આવે છે, તેમ સર્વ દ્રવ્યોને કોઈ પર્યાયથી ઉત્પાદ,
કોઈ પર્યાયથી વિનાશ અને કોઈ પર્યાયથી ધ્રૌવ્ય હોય છે એમ જાણવું. આથી
(એમ કહ્યું કે) શુદ્ધ આત્માને પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ અસ્તિત્વ કે જે દ્રવ્યનું
લક્ષણ છે તે અવશ્યંભાવી છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્યનું લક્ષણ અસ્તિત્વ છે અને અસ્તિત્વ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યરૂપ છે.
માટે કોઈ પર્યાયથી ઉત્પાદ, કોઈ પર્યાયથી વિનાશ અને કોઈ પર્યાયથી ધ્રુવપણું દરેક
પદાર્થને હોય છે.

આહીં પ્રશ્ન સંભવે છે કે : ‘દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ ઉત્પાદ વગેરે ત્રણથી કેમ કહ્યું ?
એક ધ્રૌવ્યથી જ કહેવું જોઈએ; કારણ કે જે ધ્રુવ રહે તે સદા હયાત રહી શકે છે.’
આ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે : જો પદાર્થ ધ્રુવ જ હોય તો માટી, સોનું, દૂધ
વગેરે સમસ્ત પદાર્થો એક જ સાદા આકારે રહેવા જોઈએ; ઘડો, કુંડળ, દહીં વગેરે

† આવી જે જે ગાથાઓ શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકામાં નથી પરંતુ
શ્રી જ્યોત્સનાચાર્યદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં છે, તે ગાથાઓને છેડે ફક્ત (*) કરીને તે
ગાથાઓને જુદા નંબર આપવામાં આવ્યા છે.

અધ્યાસ્યાન્મનઃ શુદ્ધોપયોગાદુભાવા નિર્ભરતિ ધ્યાનમ્ । સર્વવ્યાપીત્વમ્ ॥ ૧૦ ॥
સંદેહમુદસ્યતિ—

પચ્ચક્ષીણવાદિકમ્પો અનંતવર્ત્તીરિઓ અનંતવર્ત્તીરિઓ
જાદો આદિદિઓ નો જાણે ચોતરો ન જાણે પાંચે પાંચે ॥ ૧૦ ॥

નિર્દોષિપમ્માત્મશ્રદ્ધાનાન્મોહો ભવતીતિ કથંતરુપેત ત્વીકમ્પને માયા મમ ॥ ૧૦ ॥ અધ્યાસ્યાન્મનો નિર્ભરતિ
સ્વસંવેદનલક્ષણશુદ્ધોપયોગપ્રભાવાઃસર્વજ્ઞત્વે સતીન્દ્રિયૈર્ભિન્ના કથં જાતમનઃમર્મણિ પર્મ ધ્યાનમ્ ॥ ૧૦ ॥
પચ્ચક્ષીણવાદિકમ્પો જ્ઞાનામનન્તનત્તુદ્દમસ્વરૂપરમાત્મદરમાત્માત્મજ્ઞોપયોગવર્ત્તે પચ્ચક્ષીણવાદિકમ્પો
સન્ । અનંતવર્ત્તીરિઓ અનંતવર્ત્તીરિઓ ॥ પુનરપિ કિનિશિષ્ટા ॥ અદિયનેઓ અદિયનેઓ ॥ ૧૦ ॥
તેજઃ શબ્દેન કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં પ્રાપ્તમ્ । જાદો સો સ પૂર્વોત્કલ્પણ આત્મા આત્મા સંજાતઃ ।
કથંમૂતઃ । અર્ણિદિઓ અનિન્દ્રિય દન્દ્રિયવિપદવ્યાપારગ્નિઃ ॥ અનિન્દ્રિયઃ સન્ કિં કરોતિ ।
જાણં સોક્ષ્મં ચ પરિણમદિ કેવલજ્ઞાનમનન્તસૌહ્યં ચ પરિણમતીનિ । તથાદિ—અનેન આપાનેન

લેદો કદી ન થવા જોઈએ. પરંતુ એમ તો અનનું નથી અર્થાત્ બિદો તો જરૂર બંધામાં
આવે છે. માટે પદાર્થ સર્વથા ધ્રુવ ન રહેતાં કોઈ અવસ્થાથી ઊપર ન પળે છે અને કોઈ
અવસ્થાથી નાશ પણ પામે છે. જે એમ ન માનવામાં આવે તો સંસારના જ લોપ થાય.

આમ દરેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યમય હોવાથી મુક્ત આત્માને પણ ઉત્પાદ-
વ્યય-ધ્રૌવ્ય અવશ્ય હોય છે. સ્થૂલતાથી જોઈએ તો. સિદ્ધપર્યાયના ઉત્પાદ થયા, સંસાર-
પર્યાયના વ્યય થયા અને આત્માપણું ધ્રુવ રહ્યું—એ અપેક્ષાએ મુક્ત આત્માને ઉત્પાદ-
વ્યય-ધ્રૌવ્ય છે. અથવા, મુક્ત આત્માનું જ્ઞાન જોય પદાર્થના આકારે થયા કરે છે તેથી
સર્વ જોય પદાર્થોમાં જે જે પ્રકારે ઉત્પાદાદિ થાય છે તે તે પ્રકારે જ્ઞાનમાં ઉત્પાદાદિ થયા
કરે છે, માટે મુક્ત આત્માને સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય હોય છે. અથવા વધારે
સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો, અગુરુલઘુગુણમાં થતી પરગુણ હાનિવૃદ્ધિને લીધે મુક્ત આત્મામાં
સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય વર્તે છે. અહીં જેમ સિદ્ધલગવાનનાં ઉત્પાદાદિ કહ્યાં
તેમ કેવળીલગવાનનાં પણ યથાયોગ્ય સમજ લેવાં. ૧૮.

હવે શુદ્ધોપયોગના પ્રભાવથી સ્વયંભૂ થયેલા આ (પૂર્વોક્ત) આત્માને ઇન્દ્રિયો
વિના કઈ રીતે જ્ઞાન અને આનંદ હોય એવા સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે :—

પ્રક્ષીણવાતિકર્મ, અનહદવીર્ય, અધિકપ્રકાશ ને
ઈન્દ્રિય-અતીત થયેલ આત્મા જ્ઞાનસૌખ્યે પરિણમે. ૧૯.

પ્રક્ષીણઘાતિકર્મા અનન્તવરવીર્યોઽધિકતેજાઃ ।

જાતોઽતીન્દ્રિયઃ સ જ્ઞાનં સૌખ્યં ચ પરિણમતિ ॥ ૧૯ ॥

અર્થે સ્વલ્પાત્મા શુદ્ધોપયોગસામર્થ્યાત્ પ્રક્ષીણઘાતિકર્મા, ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનદર્શના-સંપૃક્તત્વાદતીન્દ્રિયો ભૂતઃ સન્નિઃખિલાન્તરાયક્ષ્યાદનન્તવરવીર્યઃ, કૃત્સ્તજ્ઞાનદર્શનાવરણપ્રલયાદ-ધિકકેવલજ્ઞાનદર્શનાભિધાનતેજાઃ, સમસ્તમોહનીયાભાવાદત્યન્તનિર્વિકારશુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવમાત્માન-માસાદયન્ સ્વયમેવ સ્વપરપ્રકાશકત્વલક્ષણં જ્ઞાનમનાકુલત્વલક્ષણં સૌખ્યં ચ ભૂત્વા પરિણમતે । એવાત્મનો જ્ઞાનાનન્દો સ્વભાવ એવ । સ્વભાવસ્ય તુ પરાનપેક્ષત્વાદિન્દ્રિયૈર્વિનાપ્યાત્મનો જ્ઞાનાનન્દો સંભવતઃ ॥ ૧૯ ॥

કિમુક્તં ભવતિ, આત્મા તાવન્નિશ્ચયેનાનન્તજ્ઞાનસુખસ્વભાવોઽપિ વ્યવહારેણ સંસારાવસ્થાયાં કર્મપ્રચ્છાદિતજ્ઞાન-સુખઃ સન્ પશ્ચાદિન્દ્રિયાધારેણ કિમપ્યલ્પજ્ઞાનં સુખં ચ પરિણમતિ । યદા પુનર્નિર્વિકલ્પસ્વસંવિત્તિવલેન કર્માભાવો ભવતિ તદા ક્ષયોપશમાભાવાદિન્દ્રિયાણિ ન સન્તિ સ્વકીયાતીન્દ્રિયજ્ઞાનં સુખં ચાનુભવતિ । તતઃ સ્થિતં ઇન્દ્રિયાભાવેઽપિ સ્વકીયાનન્તજ્ઞાનં સુખં ચાનુભવતિ । તદપિ કસ્માત્ । સ્વભાવસ્ય પરાપેક્ષા નાસ્તીત્યમિપ્રાયઃ ॥ ૧૯ ॥ અથાતીન્દ્રિયત્વાદેવ કેવલિનઃ શરીરાધારોદ્ભૂતં મોજનાદિસુખં ક્ષુધાદિદુઃખં ચ નાસ્તીતિ વિચારયતિ—સૌખ્યં વા પુણ દુઃખં કેવલણાણિસ્સ ણસ્થિ સુખં વા પુનર્દુઃખં વા

અન્વયાર્થઃ—[પ્રક્ષીણઘાતિકર્મા] જેનાં ઘાતિકર્મો ક્ષય પામ્યાં છે, [અતીન્દ્રિયઃ જાતઃ] જે અતીન્દ્રિય થયો છે, [અનન્તવરવીર્યઃ] અનન્ત જેનું ઉત્તમ વીર્ય છે અને [અધિકતેજાઃ] અધિક જેનું (કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનરૂપ) તેજ છે [સઃ] એવો તે (સ્વયંભૂ આત્મા) [જ્ઞાનં સૌખ્યં ચ] જ્ઞાન અને સુખરૂપે [પરિણમતિ] પરિણમે છે.

ટીકાઃ—શુદ્ધોપયોગના સામર્થ્યથી જેનાં ઘાતિકર્મો ક્ષય પામ્યાં છે, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન-દર્શન સાથે અસંપૃક્ત (સંપર્ક વિનાનો) હોવાથી જે અતીન્દ્રિય થયો છે, સમસ્ત અન્તરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી અનન્ત જેનું ઉત્તમ વીર્ય છે, સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણનો પ્રલય થયો હોવાથી અધિક જેનું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન નામનું તેજ છે—એવો આ (સ્વયંભૂ) આત્મા, સમસ્ત મોહનીયના અભાવને લીધે અત્યંત નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળા આત્માને (અત્યંત નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્ય જેનો સ્વભાવ છે એવા આત્માને) અનુભવતો થકો સ્વયમેવ (યોતે જ) સ્વપરપ્રકાશકતા-લક્ષણ જ્ઞાન અને અનાકૃણતાલક્ષણ સુખ થઈને પરિણમે છે. આ રીતે આત્માનો, જ્ઞાન અને આનંદ સ્વભાવ જ છે. અને સ્વભાવ તો પરથી અનપેક્ષ હોવાથી ઇન્દ્રિયો વિના પણ આત્માને જ્ઞાન અને આનંદ હોય છે.

૧. અધિક = ઉત્કૃષ્ટ; અસાધારણ; અત્યંત.

૨. અનપેક્ષ = સ્વતંત્ર; ઉદારીન; અપેક્ષા વિનાનો.

सौख्यं वा पुनर्दुःखं केवलज्ञानिनो नास्ति देहगतम् ।
यस्मादतीन्द्रियत्वं जातं तस्मात्तु तज्ज्ञेयम् ॥ २० ॥

स्त्रीविषयबाधा नास्ति, तथा भगवत्सद्वेद्योदये विद्यमानेऽपि निरवशेषमोहाभावात् क्षुधाबाधा नास्ति । यदि पुनरुच्यते भवद्भिः—मिथ्यादृष्ट्यादिसंयोगकेवलपर्यन्तास्त्रयोदशगुणस्थानवर्तिनो जीवा आहारका भवन्तीत्याहारकर्माणायामागमे भणितमास्ते, ततः कारणात् केवलिनामाहारोऽस्तीति । तदप्युक्तम् । “णोक्म-क्महारो कवलाहारो य लेप्पमाहारो । ओजमणो वि य कमसो आहारो छव्विहो णेयो” ॥ इति गाथाकथितक्रमेण यद्यपि षट्प्रकार आहारो भवति तथापि नोकर्मादारापेक्षया केवलिनामाहारकत्वमवबोद्धव्यम् । न च कवलाहारापेक्षया । तथाहि—सूक्ष्माः सुरसाः सुगन्धा अन्यमनुजानामसंभविनः कवलाहारं विनापि किञ्चिदूनपूर्वकोटिपर्यन्तं शरीरस्थितिहेतवः सप्तधातुरहितपरमौदारिकशरीरनोकर्माहारयोग्या लाभान्तरायकर्मनिरवशेषक्षयात् प्रतिक्षणं पुद्गला आस्रवन्तीति नवकेवललिच्छिद्यस्याख्यानकाले भणितं तिष्ठति । ततो ज्ञायते नोकर्माहारापेक्षया केवलिनामाहारकत्वम् । अथ मतम्—भवदीयकल्पनया आहारानाहारकत्वं नोकर्माहारापेक्षया, न च कवलाहारापेक्षया चेति कथं ज्ञायते । नैवम् । “एकं द्वौ त्रीन् वानाहारकः” इति तच्चार्थे कथितमास्ते । अस्य सूत्रस्यार्थः कथ्यते—भवान्तरगमनकाले विग्रहगतौ शरीराभावे सति नूतनशरीरधारणार्थं त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्यासीनां योग्यपुद्गलपिण्डग्रहणं नोकर्माहार उच्यते । स च विग्रहगतौ कर्माहारे विद्यमानेऽप्येकद्वित्रिसमयपर्यन्तं नास्ति । ततो नोकर्माहारापेक्षयाऽऽहारानाहारकत्वमागमे ज्ञायते । यदि पुनः कवलाहारापेक्षया तर्हि भोजनकालं विहाय सर्वदैवानाहारक एव, समयत्रयनियमो न घटते । अथ मतम्—केवलानां कवलाहारोऽस्ति मनुष्यत्वात् वर्तमानमनुष्यवत् । तदप्युक्तम् । तर्हि पूर्वकालपुरुषाणां सर्वज्ञत्वं नास्ति, रामरावणादिपुरुषाणां च विशेषसामर्थ्यं नास्ति वर्तमानमनुष्यवत् । न च तथा । किंच छन्नस्थतपोधना अपि सप्तधातुरहितपरमौदारिकशरीराभावे ‘छट्ठो च्चि पढमसण्णा’ इति वचनात् प्रमत्तसंयतपष्ठगुणस्थानवर्तिनो यद्यप्याहारं गृह्णन्ति तथापि ज्ञानसंयमध्यानसिद्धयर्थं, न च देहममत्त्वार्थम् । उक्तं च—“कायस्थित्यर्थमाहारः कायो ज्ञानार्थमिष्यते । ज्ञानं कर्मविनाशाय तत्राशे परमं सुखम्” ॥ “ण वलाउसाहणट्ठं ण सरीरस्स य चयट्ठ तेजट्ठं । णाणट्ठ संजमट्ठं ज्ञाणट्ठं चेव भुंजंति” ॥ तस्य भगवतो ज्ञानसंयमध्यानादिगुणाः स्वभावेनैव तिष्ठन्ति न चाहारवलेन । यदि पुनर्देहममत्वेनाहारं गृह्णाति तर्हि छन्नस्थेभ्योऽप्यसौ हीनः प्रामोति । अथोच्यते—तस्यातिशयविशेषात्प्रकट्य भुक्तिर्नास्ति प्रच्छन्ना विद्यते । तर्हि परमौदारिकशरीरत्वाद्भुक्तिरेव नास्त्ययमेवातिशयः किं न भवति । तत्र तु प्रच्छन्नभुक्तौ मायास्थानं

अन्यार्थः—[केवलज्ञानिनः] देवज्ञानीने [देहगतं] शरीरं संयधी [सौख्यं] सुख [वा पुनः दुःखं] हे दुःख [नास्ति] नधी. [यस्मात्] कारणे हे [अतीन्द्रियत्वं जातं] अतीन्द्रियपदं यथं छे [तस्मान् तु तत् ज्ञेयम्] तेथी येन ज्ञायते.

યત એવ શુદ્ધાત્મનો જાતવેદસ એવ કાત્યાનમગોત્રી-અશ્વિનપુત્ર્યાનેપિત્યામહ્યો
નાસ્તીન્દ્રિયગ્રામસ્તત એવ ધોરઘનઘાતાભિઘાતપરમ્પરાસ્થાનીયં ગરીમ્મનં મુનદુઃખં ન
સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

અથ જ્ઞાનસ્વરૂપપ્રપંચં સૌંદર્યસ્વરૂપપ્રપંચં ચ ક્રમપ્રવૃત્તપ્રવચનદયેનાભિદ્યોતિ । ત
કેવલિનોડતીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિણતત્વાત્સર્વ પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ વિભાવયતિ—

પરિણમદો સ્વલુ ણાણં પચ્ચસ્વા સંવદન્વપજ્જાયા ।

સો ણેવ તે વિજાણદિ ઉમ્મહપુન્વાહિં કિમ્મિયાહિં ॥ ૨૧ ॥

દૈન્યવૃત્તિઃ, અન્યેડપિ પિણ્ડશુદ્ધિકથિતા દોષા વહવો ભવન્તિ । તે નાન્યત્ર તર્કશાસ્ત્રે જ્ઞાતવ્યાઃ ।
અત્ર ચાધ્યાત્મગ્રન્થત્વાન્નોચ્યન્તે इति । અયમત્ર ભાવાર્થઃ—ઈદં વસ્તુસ્વરૂપમેવ જ્ઞાતવ્યમત્રામ્મહો ન
કર્તવ્યઃ । કસ્માત્ । દુરામ્મહે સતિ રાગદ્વેષોત્પત્તિર્ભવતિ તતશ્ચ નિર્ધિકારચિદાનન્દૈકસ્વભાવપરામાત્મ-
ભાવનાવિઘાતો ભવતીતિ ॥ ૨૦ ॥ એવમનન્તજ્ઞાનસુખસ્થાપને પ્રથમગાથા કેવલિભુક્તિનિરાકરણે દ્વિતીયા
ચેતિ ગાથાદ્વયં ગતમ્ ।

इति सप्तगाथाभिः स्थलचतुष्टयेन सामान्येन सर्वज्ञसिद्धिनामा द्वितीयोऽन्तराधिकारः समाप्तः ॥

અથ જ્ઞાનપ્રપંચાભિધાનાન્તરાધિકારે ત્રયસ્તિશદ્ધાથા ભવન્તિ । તત્રાષ્ટૌ સ્થલાનિ । તેવાદૌ

ટીકા:—જેમ અગ્નિને લોખંડના ગોળાના તપ્ત પુદ્ગલોના સમસ્ત વિલાસ નથી
(અર્થાત્ અગ્નિ તે લોખંડના ગોળાના પુદ્ગલોના વિલાસથી - તેમની ક્રિયાથી—ભિન્ન છે)
તેમ શુદ્ધ આત્માને (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાની ભગવાનને) ઇન્દ્રિયસમૂહ નથી; તેથી જ જેમ
અગ્નિને ઘોર ઘણુના ઘાના મારની પરંપરા નથી (અર્થાત્ લોખંડના ગોળાના સંસર્ગના
અભાવ થતાં ઘણુના ભયંકર ઉપરાછાપરી ઘાનો માર અગ્નિને પડતો નથી) તેમ શુદ્ધ
આત્માને શરીરસંખંધી સુખદુઃખ નથી.

ભાવાર્થઃ—કેવળીભગવાનને શરીરસંખંધી ક્ષુધાદિદુઃખ કે ભોજનાદિસુખ હોઈ
નથી તેથી તેમને ક્વલાહાર હોતો નથી. ૨૦.

હવે, જ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિસ્તાર અને સુખના સ્વરૂપનો વિસ્તાર ક્રમે પ્રવર્તતા બે
અધિકારો દ્વારા કહે છે. તેમાં (પ્રથમ), અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણુમેલા હોવાથી કેવળી-
ભગવાનને બધું પ્રત્યક્ષ છે એમ પ્રગટ કરે છે :—

પ્રત્યક્ષ છે સૌ દ્રવ્યપર્યય જ્ઞાન-પરિણુમનારને;

જાણે નહીં તે તેમને અવગ્રહ-ઈહાદિ ક્રિયા વડે. ૨૧.

પરિણમમાનસ્ય खलु ज्ञानं प्रत्यक्षाः सर्वद्रव्यपर्यायाः ।

स नैव तान् विजानात्यवग्रहपूर्वाभिः क्रियाभिः ॥ २१ ॥

યતો ન ચલ્વિન્દ્રિયાણ્યાલમ્બ્યાવગ્રહેહાગ્રાયપૂર્વકપ્રક્રમેણ કેવલી વિજાનાતિ, સ્વયમેવ સમસ્તાવરણક્ષયક્ષણ એવાનાદ્યનન્તાહેતુકાસાધારણભૂતજ્ઞાનસ્વભાવમેવ કારણત્વેનોપાદાય તદુપરિ પ્રવિકસત્કેવલજ્ઞાનોપયોગીભૂય વિપરિણમતે, તતોડસ્યાક્રમસમાક્રાન્તસમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવતયા સમક્ષસંવેદનાલમ્બનભૂતાઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયાઃ પ્રત્યક્ષા એવ ભવન્તિ ॥ ૨૧ ॥

કેવલજ્ઞાનસ્ય સર્વ પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ કથનમુલ્યત્વેન ‘પરિણમદો खलु’ इत्यादिगाथाद्वयम्, अथात्म-
ज्ञानयोर्निश्चयेनासंख्ययातप्रदेशत्वेऽपि व्यवहारेण सर्वगतत्वं भवतीत्यादिकथनमुख्यत्वेन ‘आदा णाणपमाणं’
इत्यादिगाथापञ्चकम्, ततः परं ज्ञानज्ञेययोः परस्परगमननिराकरणमुख्यतया ‘णाणी णाणसहावो’
इत्यादिगाथापञ्चकम्, अथ निश्चयव्यवहारकेवलिप्रतिपादनादिमुख्यत्वेन ‘जो हि सुदेण’ इत्यादि-
सूत्रचतुष्टयम्, अथ वर्तमानज्ञाने कालत्रयपर्यायपरिच्छित्तिकथनादिरूपेण ‘तक्कालिगेव सव्वे’ इत्यादि-
सूत्रपञ्चकम्, अथ केवलज्ञानं बन्धकारणं न भवति रागादिविकल्परहितं छद्मस्थज्ञानमपि, किंतु
रागादयो बन्धकारणमित्यादिनिरूपणमुख्यतया ‘परिणमदि णेयं’ इत्यादिसूत्रपञ्चकम्, अथ केवलज्ञानं
सर्वज्ञानं सर्वज्ञत्वेन प्रतिपादयतीत्यादिव्याख्यानमुख्यत्वेन ‘जं तक्कालियमिदरं’ इत्यादिगाथापञ्चकम्,
अथ ज्ञानप्रपञ्चोपसंहारमुख्यत्वेन प्रथमगाथा, नमस्कारकथनेन द्वितीया चेति ‘णवि परिणमदि’
इत्यादि गाथाद्वयम् । एवं ज्ञानप्रपञ्चामिधानतृतीयान्तराधिकारे त्रयर्लिङ्गद्वायाभिः स्थलाष्टकेन समुदाय-

અન્યથાર્થઃ—[खलु] ‘अरे’अर [ज्ञानं परिणममानस्य] ज्ञानरूपे (देवणज्ञानरूपे)
परिणुभता देवणीलगतानने [सर्वद्रव्यपर्यायाः] सर्व द्रव्य-पर्याया [प्रत्यक्षाः] प्रत्यक्ष छे;
[सः] ते [तान्] तेभने [अवग्रहपूर्वाभिः क्रियाभिः] अवग्रह आदि क्रियाआधी [नैव
विजानाति] नथी ज्ञातता.

टीका:—ઈન્દ્રિયાને આલંબીને અવગ્રહ-ઈલા-અગ્રાયપૂર્વક કંમથી દેવણીલગવાન
જાણતા નથી, (પરંતુ) સ્વયમેવ સમસ્ત આવરણના ક્ષયની ક્ષણે જ, અનાદિ અનંત,
અહેતુક અને અસાધારણ જ્ઞાનસ્વભાવને જ કારણપણે ગ્રહવાથી તુરંત જ પ્રગટતા દેવણ-
જ્ઞાનોપયોગરૂપ થઈને પરિણમે છે; માટે તેમને સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનું અકંમે
ગ્રહણ હોવાથી સમક્ષ સંવેદનને (—પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને) આલંબનભૂત સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયા
પ્રત્યક્ષ જ છે.

ભાવાર્થઃ—જેની આદિ નથી તેમ જ અંત નથી, જેનું કોઈ કારણ નથી અને
જે અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં નથી એવા જ્ઞાનસ્વભાવને જ ઉપાદેય કરીને, દેવણજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના
બીજભૂત શુદ્ધધ્યાન નામના સ્વસંવેદનજ્ઞાને બ્યારે આત્મા પરિણમે છે ત્યારે તેના નિમિત્તે

अज्ञातीतस्य नदा मयमेव हि ज्ञान-नदीयः ॥ १० ॥

અન્યથાર્થ:—[સદ્દા અક્ષાતીતસ્ય] જે સદા ઇન્દ્રિયાતીત છે, [સમન્તતઃ સર્વાશ્રગુણ-સમૃદ્ધસ્ય] જે સર્વ તરફથી (-સર્વ આત્મપ્રદેશે) સર્વ ઇન્દ્રિયગુણો વડે સમૃદ્ધ છે [સ્વયમ્ એવં હિ જ્ઞાનજાતસ્ય] અને જે સ્વયમેવ જ્ઞાનરૂપ થયેલા છે, તે કેવળીભગવાનને [કિંચિદ્ અપિ] કાંઈ પણ [પરોક્ષં નાસ્તિ] પરોક્ષ નથી.

અસ્ય ચ્છલ ભગવતઃ સમસ્તાવરણક્ષયક્ષણ એવ સાંસારિકપરિચ્છિત્તિનિષ્પત્તિવલા-
ધાનહેતુભૂતાનિ પ્રતિનિયતવિપયગ્રાહીણ્યક્ષાણિ તૈરતીતસ્ય, સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દપરિચ્છેદરૂપૈઃ
સમરસતયા સમન્તતઃ સર્વૈરેવેન્દ્રિયગુણૈઃ સમૃદ્ધસ્ય, સ્વયમેવ સામસ્ત્યેન સ્વપરપ્રકાશનક્ષમ-
મનશ્ચરં લોકોત્તરજ્ઞાનજાતસ્ય, અક્રમસમાક્રાન્તસમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવતયા ન કિંચનાપિ
પરોક્ષમેવ સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

ભવતીત્યન્વયરૂપેણ પૂર્વસૂત્રે મળિતમિદાનીં તુ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તીતિ તમેવાર્થં વ્યતિરેકેણ દૃઢયતિ—
ળત્થિ પરોક્ષં કિંચિં વિ અસ્ય ભગવતઃ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તિ । કિંવિશિષ્ટસ્ય । સમંત
સવ્વકાદગુણસમિદ્ધસસ સમન્તતઃ સર્વાત્મપ્રદેશૈઃ સામસ્ત્યેન વા સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દપરિચ્છિત્તિરૂપ-
સર્વેન્દ્રિયગુણસમૃદ્ધસ્ય । તર્હિ કિમક્ષસહિતસ્ય । નૈવમ્ । અક્ષાતીદસસ અક્ષાતીતસ્યેન્દ્રિયવ્યાપાર-
રહિતસ્ય, અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ્—અક્ષણોતિ જ્ઞાનેન વ્યાપ્નોતીત્યક્ષ આત્મા તદ્ગુણસમૃદ્ધસ્ય । સદા
સર્વદા સર્વકાલમ્ । પુનરપિ કિંરૂપસ્ય । સયમેવ હિ ણાણજાદસમ સ્વયમેવ હિ સ્ફુટં કેવલજ્ઞાનરૂપેણ
જાતસ્ય પરિણતસ્યેતિ । તદ્યથા—અતીન્દ્રિયસ્વભાવપરમાત્મનો વિપરીતાનિ ક્રમપ્રવૃત્તિહેતુભૂતાનીન્દ્રિયાણ્ય-
તિક્રાન્તસ્ય જગત્ત્રયકાલત્રયર્વાતિસમસ્તપદાર્થયુગપ્તપ્રત્યક્ષપ્રતીતિસમર્થમવિનશ્વરમલ્લખૈકપ્રતિભાસમયં કેવલ-
જ્ઞાનં પરિણતસ્યાસ્ય ભગવતઃ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તીતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥ એવં કેવલિનાં સમસ્તં
પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ કથનરૂપેણ પ્રથમસ્થલે ગાંથાદ્વયં ગતમ્ । અથાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણો ભવતીતિ જ્ઞાનં ચ

ટીકા:—સમસ્ત આવરણના ક્ષયની ક્ષણે જ જે (ભગવાન) સાંસારિક જ્ઞાન
નિષ્પન્નવવાના બળને અમલમાં મૂકવામાં હેતુભૂત એવી જે પાતપાતાના નિશ્ચિત વિષયોને
બ્રહ્મ કરનારી ઇન્દ્રિયો તેમનાથી અતીત થયા છે, જે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દના
જ્ઞાનરૂપ સર્વ ઇન્દ્રિયગુણો વડે સર્વ તરફથી સમરસપણે સમૃદ્ધ છે (અર્થાત્ જે ભગવાન
સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ તેમ જ શબ્દને સર્વ આત્મપ્રદેશથી સમાનપણે જાણે છે) અને
જે સ્વયમેવ સમસ્તપણે સ્વપરને પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા અવિનાશી લોકોત્તર જ્ઞાનરૂપ
થયા છે એવા આ (કેવળી) ભગવાનને સમસ્ત દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનું અકંઠે બ્રહ્મ
હોવાથી કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી.

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રિયનો ગુણ તો સ્પર્શાદિ એક ગુણને જ જાણવાનો છે, જેમ કે
ચક્ષુઃઇન્દ્રિયનો ગુણ રૂપને જ જાણવાનો છે અર્થાત્ રૂપને જ જાણવામાં નિમિત્ત થવાનો છે.
વળી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હમિક છે. કેવળીભગવાન તો ઇન્દ્રિયોના નિમિત્ત વિના સમસ્ત આત્મ-
પ્રદેશથી સ્પર્શાદિ સર્વ વિષયોને જાણે છે, અને જે સમસ્તપણે પાતાનું ને પરનું પ્રકાશક
છે એવા લોકોત્તર જ્ઞાનરૂપે (—લૌકિકજ્ઞાનથી ભિન્ન કેવળજ્ઞાનરૂપે) સ્વયમેવ પરિણમ્યા કરે
છે; સાટે સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અવગ્રહાદિ કંઠ વિના જાણના હોવાથી
કેવળીભગવાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી. ૨૨.

અથાત્મનો જ્ઞાનપ્રમાણત્વં જ્ઞાનસ્ય સર્વગતત્વં ચોદ્યોતયતિ—

આદા ણાણપમાણં ણાણં જેયપ્પમાણમુદ્દિઢં ।

જેયં લોચાલોચં તમ્હા ણાણં તુ સવ્વગયં ॥ ૨૩ ॥

આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણં જ્ઞાનં જેયપ્રમાણમુદ્દિષ્ટમ્ ।

જેયં લોકાલોકં તસ્માજ્ઞાનં તુ સર્વગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

આત્મા હિ ‘સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યમ્’ इति वचनात् ज्ञानेन सह हीनाधिकत्वरहित-
त्वेन परिणतत्वात्तत्परिमाणः, ज्ञानं तु ज्ञेयनिष्ठत्वादाह्यनिष्ठदहनवत्तत्परिमाणः; ज्ञेयं तु लोका-
लोकविभागविभक्तानन्तपर्यायमालिकालीढस्वरूपसूचिता विच्छेदोपदर्शितध्रौव्या पद्द्रव्यी

व्यवहारेण सर्वगतमित्युपदिशति—आदा णाणपमाणं ज्ञानेन सह हीनाधिकत्वाभावादात्मा ज्ञान-
प्रमाणो भवति । तथाहि—‘समगुणपर्यायं द्रव्यं भवति’ इति वचनाद्वर्तमानमनुप्यभवे वर्तमानमनुप्य-
पर्यायप्रमाणः, तथैव मनुप्यपर्यायप्रदेशवतिज्ञानगुणप्रमाणश्च प्रत्यक्षेण दृश्यते यथायमात्मा, तथा
निश्चयतः सर्वदैवाव्याबाधाक्षयसुखाद्यनन्तगुणाधारभूतो योऽसौ केवलज्ञानगुणस्तत्प्रमाणोऽयमात्मा । णाणं
जेयपमाणा मुद्विद्धं दाह्यनिष्ठदहनवत् ज्ञानं ज्ञेयप्रमाणमुद्विष्टं कथितम् । जेयं लोચાલોચં ज्ञेयं લોકા-

હવે આત્માનું જ્ઞાનપ્રમાણપણું અને જ્ઞાનનું સર્વગતપણું પ્રકાશે છે:—

હવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ ભાખ્યું, જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે;

ને જ્ઞેય લોકાલોક, તેથી સર્વગત એ જ્ઞાન છે. ૨૩.

અન્યથાર્થ:—[આત્મા] આત્મા [જ્ઞાનપ્રમાણ] જ્ઞાનપ્રમાણ છે; [જ્ઞાન] જ્ઞાન
[જ્ઞેયપ્રમાણ] જ્ઞેયપ્રમાણ [ઉદ્દિષ્ટ] કહ્યું છે. [જ્ઞેયં લોકાલોકં] જ્ઞેય લોકાલોક છે,
[તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનં તુ] જ્ઞાન [સર્વગતં] સર્વગત (અર્થાત્ સર્વવ્યાપક) છે.

ટીકા:—‘સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યમ્ (ગુણ-પર્યાયો અર્થાત્ યુગપદ સર્વ ગુણો અને
પર્યાયો તે જ દ્રવ્ય છે)’ એ વચન પ્રમાણે આત્મા જ્ઞાનથી હીનાધિકતારહિતપણે
પરિણમતો દેવાથી જ્ઞાનપ્રમાણ છે, અને જ્ઞાન ‘જ્ઞેયનિષ્ઠ દેવાથી, દાહ્યનિષ્ઠ ‘દહનની જેમ,
જ્ઞેયપ્રમાણ છે. જ્ઞેય તો લોક અને અલોકના વિભાગથી વિભક્ત, ‘અનન્ત પર્યાયમાળાથી
આલિંગિત સ્વરૂપે સૂચિત (—પ્રગટ, જણાતો), નાશવન્ત દેખાતો છતાં ધ્રુવ એવો પદ્દવ્ય-

૧. જ્ઞેયનિષ્ઠ = જ્ઞેયને અવલંબતું; જ્ઞેયોમાં તત્પર.

૨. દહન = ‘પાળવું’ તે; અગ્નિ.

૩. વિભક્ત = વિભાગવળિ. (પદ્દવ્યના સમૂહમાં લોક-અલોકરૂપ એ વિભાગ છે,)

૪. અનન્ત પર્યાયો દ્રવ્યને આલિંગે છે (—દ્રવ્યમાં યાય છે) એવા સ્વરૂપવાળું દરેક દ્રવ્ય જણાય છે.

સર્વમિતિ યાવત્ । તતો નિઃશેષાવરણક્ષયક્ષણ એવ લોકાલોકવિભાગવિભક્તસમસ્તવસ્ત્વાકારપાર-
મુપગમ્ય તથૈવાપ્રચ્યુતત્વેન વ્યવસ્થિતત્વાત્ જ્ઞાનં સર્વગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

અથાત્મનો જ્ઞાનપ્રમાણત્વાનભ્યુપગમે દ્વૌ પક્ષાવુપન્યસ્ય દૂપયતિ—

ળાળપ્પમાણમાદા ણ હવદિ જસ્સેહ તસ્સ સો આદા ।

હીણો વા અહિઓ વા ણાણાદો હવદિ ધુવમેવ ॥ ૨૪ ॥

હીણો જદિ સો આદા તળ્ણાળમચ્ચેદણં ણ જાણાદિ ।

અહિઓ વા ણાણાદો ણાળેણ વિણા કહં ણાદિ ॥ ૨૫ ॥ જુગલં ।

લોકં ભવતિ । શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવસર્વપ્રકારોપાદેયમૂતપરમાત્મદ્રવ્યાદિષદ્દ્રવ્યાત્મકો લોકઃ, લોકાદ્વિભાગે
શુદ્ધાકાશમલોકઃ, તત્ત્વ લોકાલોકદ્વયં સ્વકીયસ્વકીયાનન્તરપર્યાયપરિણતિરૂપેણાનિત્યમપિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન
નિત્યમ્ । તસ્મા ણાણં તુ સચ્ચગયં યસ્માન્નિશ્ચયરત્ત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગભાવનાવલેનોત્પન્નં યત્કેવલજ્ઞાનં
તદ્દુલ્કોત્કીર્ણાકારન્યાયેન નિરન્તરં પૂર્વોક્તજ્ઞેયં જાનાતિ, તસ્માદ્વચવહારેણ તુ જ્ઞાનં સર્વગતં મળ્યતે ।
તતઃ સ્થિતમેતદાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણં જ્ઞાનં સર્વગતંમિતિ ॥ ૨૩ ॥ અથાત્માનં જ્ઞાનપ્રમાણં યે ન મન્યન્તે
તત્ર હીનાધિકત્વે દૂષણં દદાતિ—ળાળપ્પમાણમાદા ણ હવદિ જસ્સેહ જ્ઞાનપ્રમાણમાત્મા ન ભવતિ

સમૂહ છે એટલે કે બધુંય છે. (જેય તો છેયે દ્રવ્યનો સમૂહ એટલે કે બધુંય છે.) માટે
નિઃશેષ આવરણના ક્ષયની ક્ષણે જ લોક અને અલોકના વિભાગથી વિભક્ત સમસ્ત વસ્તુઓના
આકારોના પારને પામીને એ રીતે જ અચ્યુતપણે રહેતું હોવાથી જ્ઞાન સર્વગત છે.

ભાવાર્થઃ—જીણ-પર્યાયોથી દ્રવ્ય અનન્ય છે માટે આત્મા જ્ઞાનથી હીન-અધિક
નહિ હોવાથી જ્ઞાન જેવડા જ છે; અને જેમ દાણને (બળવાયોગ્ય પદાર્થને) અવલંબનાર
દહન દાણની બરાબર જ છે તેમ જેયને અવલંબનાર જ્ઞાન જેયની બરાબર જ છે. જેય તો
સમસ્ત લોકાલોક અર્થાત્ બધુંય છે. માટે, સર્વ આવરણનો ક્ષય થતાં જ (જ્ઞાન) સર્વને
જાણતું હોવાથી અને પછી કદી સર્વને જાણવામાંથી ચ્યુત નહિ થતું હોવાથી જ્ઞાન
સર્વવ્યાપક છે. ૨૩.

હવે આત્માને જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ માનવામાં જે પક્ષ રજૂ કરીને દોષ બતાવે છે:—

જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ—એ માન્યતા છે જેહને,

નેના મને જીવ જ્ઞાનથી હીન કે અધિક અવશ્ય છે: ૨૪.

જે હીન આત્મા હોય, તવ જાગે અચેતન જ્ઞાન એ,

ને અધિક જ્ઞાનથી હોય તો પણ જ્ઞાન ક્યમ જાગે અરે? ૨૫.

અથ જ્ઞાનજ્ઞેયયોઃ પરસ્પરગમનં પ્રતિહન્તિ—

જ્ઞાણી જ્ઞાણસહાવો અદ્વા જ્ઞેયપ્પગા હિ જ્ઞાણિસ્સ ।

રૂપાણિ વ ચક્ષુર્ણ જ્ઞેવણોણ્ણેસુ વદ્દંતિ ॥ ૨૮ ॥

જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વભાવોઽર્થા જ્ઞેયાત્મકા હિ જ્ઞાનિનઃ ।

રૂપાણીવ ચક્ષુષોઃ નૈવાન્યોન્યેષુ વર્તન્તે ॥ ૨૮ ॥

જ્ઞાની ચાર્થાશ્ચ સ્વલક્ષણભૂતપૃથક્ત્વતો ન મિથો વૃત્તિમાસાદયન્તિ કિંતુ તેષાં જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવસમ્બન્ધસાધિતમન્યોન્યવૃત્તિમાત્રમસ્તિ ચક્ષુરુપવત્ । યથા હિ ચક્ષુર્પિ તદ્વિપય-

‘વ્યાપકં તદતન્નિષ્ઠં વ્યાપ્યં તન્નિષ્ઠમેવ ચ’ ॥ ૨૭ ॥ इत्यात्मज्ञानयोरेकत्वं, જ્ઞાનસ્ય વ્યવહારેણ સર્વગતત્વમિત્યાદિકથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાપદ્ધત્ત્વં ગતમ્ । અથ જ્ઞાનં જ્ઞેયસમીપે ન ગચ્છતીતિ નિશ્ચિનોતિ—જ્ઞાણી જ્ઞાણસહાવા જ્ઞાની સર્વજ્ઞઃ કંવલજ્ઞાનસ્વભાવ એવ । અદ્વા જ્ઞેયપ્પગા હિ જ્ઞાણિસ્સ જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિપદાર્થા જ્ઞેયાત્મકા એવ ભવન્તિ ન ચ જ્ઞાનાત્મકાઃ । કસ્ય । જ્ઞાનિનઃ । રૂપાણિ વ ચક્ષુર્ણ જ્ઞેવણોણ્ણેસુ વદ્દંતિ જ્ઞાના પદાર્થાશ્ચાન્યોન્યં પરસ્પરમેકત્વેન ન વર્તન્તે । કાનીવ, કેષાં

અભાવ થાય અને તેમની સાથે અવિનાભાવી સંબંધવાળા આત્માનો પણ અભાવ થાય (કારણ કે સુખ, વીર્ય વગેરે શુભો ન હોય ત્યાં આત્મા પણ હોતો નથી). ૨૭.

હવે જ્ઞાન અને જ્ઞેયતા પરસ્પર ગમનને રદ કરે છે (અર્થાત્ જ્ઞાન અને જ્ઞેયો એકબીજામાં પ્રવેશતાં નથી એમ કહી છે):—

એ ‘જ્ઞાની’ જ્ઞાનસ્વભાવ, અર્થે જ્ઞેયરૂપ છે ‘જ્ઞાની’ના,

અન્ય રૂપ છે નેત્રો તણાં, નહિ વર્તતા અન્યોન્યમાં. ૨૮.

અન્વયાર્થઃ—[જ્ઞાની] આત્મા [જ્ઞાનસ્વભાવઃ] જ્ઞાનસ્વભાવ છે [અર્થાઃ હિ] અને પદાર્થો [જ્ઞાનિનઃ] આત્માના [જ્ઞેયાત્મકાઃ] જ્ઞેયસ્વરૂપ છે, [રૂપાણિ ઇવં ચક્ષુષોઃ] જેમ રૂપ (—રૂપી પદાર્થો) નેત્રાનાં જ્ઞેય છે તેમ, [અન્યોન્યેષુ] તેઓ એકબીજામાં [ન જ્ઞ વર્તન્તે] વર્તતા નથી.

ટીકા:—આત્મા અને પદાર્થો સ્વલક્ષણભૂત પૃથક્પણાને લીધે એકબીજામાં વર્તતા નથી પરંતુ તેમને માત્ર જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવ-સંબંધથી સંધાતું એકબીજામાં વર્તવું છે; નેત્ર અને રૂપની જેમ. (અન્ય દ્રવ્યોથી સિન્નપણું દરેક દ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાથી આત્મા અને પદાર્થો એકબીજામાં વર્તતા નથી, પરંતુ આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે અને પદાર્થોના જ્ઞેયસ્વભાવ છે—એવા જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવરૂપ સંબંધના કારણે જ માત્ર તેમનું એકબીજામાં વર્તવું ઉપચારથી કહી શકાય છે; નેત્ર અને રૂપી પદાર્થોની જેમ.) જેમ નેત્રો અને

ભૂતરૂપિદ્રવ્યાણિ ચ પરસ્પરપ્રવેશમન્તરેણાપિ જ્ઞેયાકારગ્રહણસમર્પણપ્રવણાન્યેવમાત્માઽર્થાશ્રાન્ત્યાન્યવૃત્તિમન્તરેણાપિ વિશ્વજ્ઞેયાકારગ્રહણસમર્પણપ્રવણાઃ ॥ ૨૮ ॥

અથાર્યેષ્વવૃત્તસ્યાપિ જ્ઞાનિનસ્તદ્વૃત્તિસાધકં શક્તિવૈચિત્ર્યમુદ્યોતયતિ—

ળ પવિટ્ટો ણાવિટ્ટો ણાળી ણેયેસુ સ્વમિવ ચક્સુ ।

જાણદિ પસ્સદિ ણિયદં અક્ષાતીદો જગમસેમં ॥ ૨૯ ॥

સંબંધિત્વેન । રૂપાળીવ ચક્ષુષામિતિ । તથાહિ—યથા રૂપિદ્રવ્યાણિ ચક્ષુષા સહ પરસ્પરં સંબંધાભાવેઽપિ સ્વાકારસમર્પણે સમર્થાનિ, ચક્ષુષિ ચ તદાકારગ્રહણે સમર્થાનિ ભવન્તિ, તથા ત્રૈલોક્યોદરવિવરવાતિ-પદાર્થાઃ કાલત્રયપર્યાયપરિણતા જ્ઞાનેન સહ પરસ્પરપ્રદેશસંસર્ગાભાવેઽપિ સ્વકીયાકારસમર્પણે સમર્થા ભવન્તિ, અલ્પજ્ઞકપ્રતિભાસમયં કેવલજ્ઞાનં તુ તદાકારગ્રહણે સમર્થમિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૨૮ ॥ અથ જ્ઞાતી જ્ઞેયપદાર્થેષુ નિશ્ચયનયેનાપ્રવિટ્ટોઽપિ વ્યવહારેણ પ્રવિટ્ટ ઇવ પ્રતિભાતીતિ શક્તિવૈચિત્ર્યં દર્શયતિ— ણ પવિટ્ટો નિશ્ચયનયેન ન પ્રવિટ્ટઃ, ણાવિટ્ટો વ્યવહારેણ ચ નાપ્રવિટ્ટઃ કિંતુ પ્રવિટ્ટ એવ । સ કઃ કર્તા । ણાળી જ્ઞાતી । કેષુ મધ્યે । ણેયેસુ જ્ઞેયપદાર્થપુ । કિમિવ । સ્વમિવ ચક્સુ રૂપવિષયે ચક્ષુરિવ । એવંભૂતસ્સન્ કિં કરોતિ । જાણદિ પસ્સદિ જ્ઞાનાતિ પશ્યતિ ચ । ણિયદં નિશ્ચિતં સંશયરહિતં । કિંવિશિષ્ટઃ સન્ । અક્ષાતીદો અક્ષાતીતઃ । કિં જ્ઞાનમિતિ પશ્યતિ । જગમસેમં

તેમના વિષયભૂત રૂપી દ્રવ્યો પરસ્પર પ્રવેશ વિના પણ જ્ઞેયાકારોને ગ્રહવાના અને અર્પવાના સ્વભાવવાળાં છે, તેમ આત્મા અને પદાર્થો એકબીજામાં વર્ત્યા વિના પણ સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને ગ્રહવાના અને અર્પવાના સ્વભાવવાળા છે. (જેવી રીતે આંખ રૂપી પદાર્થોમાં પ્રવેશતી નથી અને રૂપી પદાર્થો આંખમાં પ્રવેશતા નથી તોપણ આંખ રૂપી પદાર્થોના જ્ઞેયાકારોને ગ્રહણ કરવાના—ગ્રહણવાના—સ્વભાવવાળી છે અને રૂપી પદાર્થો પોતાના જ્ઞેયાકારોને અર્પવાના—ગ્રહણવાના—સ્વભાવવાળા છે, તેવી રીતે આત્મા પદાર્થોમાં પ્રવેશતો નથી અને પદાર્થો આત્મામાં પ્રવેશતા નથી તોપણ આત્મા પદાર્થોના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને ગ્રહણ કરવાના—ગ્રહણવાના—સ્વભાવવાળો છે અને પદાર્થો પોતાના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને અર્પવાના—ગ્રહણવાના—સ્વભાવવાળા છે.) ૨૮.

પરં આત્મા પદાર્થોમાં નહિ વર્તેલો હોવા છતાં જેનાથી (જે શક્તિવૈચિત્ર્યથી) તેને પદાર્થોમાં વર્તવું સિદ્ધ થાય છે તે શક્તિવૈચિત્ર્યને પ્રકાશે (—દર્શાવે) છે:—

જેયે પ્રવિટ્ટ ન. અણુપ્રવિટ્ટ ન, જાણતો જગ સર્વને
નિત્યે અર્નાદિય આત્મા. ન્યમ નેત્ર જાણે રૂપને. ૨૯.

ન પ્રવિષ્ઠો નાવિષ્ઠો જ્ઞાની જ્ઞેયેષુ રૂપમિવ ચક્ષુઃ ।

જાનાતિ પश्यति नियतमक्षातीतो जगदशेषम् ॥ ૨૯ ॥

યથા હિ ચક્ષુ રૂપિદ્રવ્યાણિ સ્વપ્રદેશૈરસંસ્પૃશદપ્રવિષ્ટં પરિચ્છેદ્યમાકારમાત્મ-
સાત્કુર્વન્ન ચાપ્રવિષ્ટં જાનાતિ પश्यति ચ, એવાત્માપ્યક્ષાતીતત્વાતપ્રાપ્યકારિતાવિચારગોચર-
દૂરતામવાપ્તો જ્ઞેયતામાપન્નાતિ સમસ્તવસ્તુની સ્વપ્રદેશૈરસંસ્પૃશન્નપ્રવિષ્ટઃ શક્તિવૈચિત્ર્યવશતો
વસ્તુવર્તિનઃ સમસ્તજ્ઞેયાકારાનુન્મૂલ્ય ઇવ કવલયન્ન ચાપ્રવિષ્ઠો જાનાતિ પश्यति ચ ।
એવમસ્ય વિચિત્રશક્તિયોગિનો જ્ઞાનિનોઽર્થજ્ઞપ્રવેશ ઇવ પ્રવેશોઽપિ સિદ્ધિમવતરતિ ॥ ૨૯ ॥

જગદશેષમિતિ । તથા હિ—યથા લોચનં કતૃ રૂપિદ્રવ્યાણિ યદ્યપિ નિશ્ચયેન ન સ્પૃશતિ તથાપિ
વ્યવહારેણ સ્પૃશતીતિ પ્રતિભાતિ લોકે । તથાયમાત્મા મિથ્યાસ્વરાગાદ્યાસ્રવાણામાત્મનશ્ચ સંવન્ધિ
યત્કેવલજ્ઞાનાત્પૂર્વં વિશિષ્ટમેદજ્ઞાનં તેનોત્પન્નં યત્કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં તેન જગત્રયકાલત્રયવર્તિપદાર્થોન્નિશ્ચ-
યેનાસ્પૃશન્નપિ વ્યવહારેણ સ્પૃશતિ, તથા સ્પૃશન્નિવ જ્ઞાનેન જાનાતિ દર્શનેન પश्यति ચ । કથંભૂત-
સ્સન્ । અતીન્દ્રિયસુખાસ્વાદપરિણતઃ સન્નક્ષાતીત ઇતિ । તત્તો જ્ઞાયતે નિશ્ચયેનાપ્રવેશ ઇવ વ્યવહારેણ

અ-વયાર્થઃ—[ચક્ષુઃ રૂપં ઇવ] જેવી રીતે ચક્ષુ રૂપને (જ્ઞેયોમાં અપ્રવેશહું
રહીને તેમ જ અપ્રવેશહું નહિ રહીને જાણે-દેખે છે) તેવી રીતે [જ્ઞાતી] આત્મા
[અક્ષાતીતઃ] ઇન્દ્રિયાતીત થયે થકો [અશેષ જગત્] અશેષ જગતને (-સમસ્ત લોકાલોકને)
[જ્ઞેયેષુ] જ્ઞેયોમાં [ન પ્રવિષ્ટઃ] અપ્રવિષ્ટ રહીને [ન અવિષ્ટઃ] તેમ જ અપ્રવિષ્ટ નહિ
રહીને [નિયતં] નિરંતર [જાનાતિ પश्यति] જાણે-દેખે છે.

ટીકા:—જેવી રીતે ચક્ષુ રૂપી દ્રવ્યોને સ્વપ્રદેશો વડે અણુસ્પર્શતું હોવાથી
અપ્રવિષ્ટ રહીને (જાણે-દેખે છે) તેમ જ જ્ઞેય આકારોને આત્મસાત (-પોતારૂપ) કરતું
હોવાથી અપ્રવિષ્ટ નહિ રહીને જાણે-દેખે છે; તેવી રીતે આત્મા પણ, ઇન્દ્રિયાતીતપણાને
લીધે પ્રાપ્યકારિતાના વિચારગોચરપણાથી (પણ) દૂર થયે થકો જ્ઞેયભૂત સમસ્ત
વસ્તુઓને સ્વપ્રદેશોથી અણુસ્પર્શતો હોવાથી અપ્રવિષ્ટ રહીને (જાણે-દેખે છે) તેમ જ
શક્તિવૈચિત્ર્યને લીધે વસ્તુમાં વર્તતા સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને જાણે કે મૂળમાંથી ઉખેડીને
કોળિયો કરી જતો હોવાથી અપ્રવિષ્ટ નહિ રહીને જાણે-દેખે છે. આ રીતે આ વિચિત્ર
શક્તિયાળા આત્માને પદાર્થોમાં અપ્રવેશની જેમ પ્રવેશ પણ સિદ્ધ થાય છે.

સાવાર્થઃ—જોકે આંખ પોતાના પ્રદેશો વડે રૂપી પદાર્થોને સ્પર્શતી નહિ
હોવાથી નિશ્ચયથી તો તે જ્ઞેયોમાં અપ્રવિષ્ટ છે તોપણ તે રૂપી પદાર્થોને જાણતી-દેખતી

※ પ્રાપ્યકારિતા = જ્ઞેય વિષયોને સ્પર્શીને જ કાર્ય કરી શકવું—અણી શકવું—તે. (ઇન્દ્રિયાતીત થયેલા
આત્મામાં પ્રાપ્યકારિતાના વિચારને પણ અવકાશ નથી.)

અથૈવં જ્ઞાનિનોડયૈઃ સહાન્યોન્યવૃત્તિમત્ત્વેડપિ પરગ્રહણમોક્ષણપરિણમનાભાવેન સર્વં
પર્યતોડધ્યવસ્યતશ્ચાત્યન્તવિવિક્તત્ત્વ ભાવયતિ—

ગેણહદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં ।

પેચ્છદિ સમન્તત્તો મો જાણદિ સવ્વં ણિરવસેમં ॥ ૩૨ ॥

ગૃહ્ણતિ નૈવ ન મુંચતિ ન પરં પરિણમતિ કેવલી ભગવાન ।

પચ્ચતિ સમન્તતઃ ન જાનાતિ સર્વં નિરવશેપમ્ ॥ ૩૨ ॥

ગેણહદિ ણેવ ણ મુંચદિ ગૃહ્ણતિ નૈવ મુંચતિ નૈવ ણ પરં પરિણમદિ પરં પરદ્રવ્યં જ્ઞેયપદાર્થ
નૈવ પરિણમતિ । સ કઃ કર્તા । કેવલી ભગવં કેવલી ભગવાન્ સર્વજઃ । તતો જ્ઞાયતે પરદ્રવ્યેણ

*કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને ‘મયૂરોદિ દર્પણમાં છે’ એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે.
એવી રીતે જ્ઞાનદર્પણમાં પણ સર્વ પદાર્થોના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોનાં પ્રતિબિંબ પડે છે
અર્થાત્ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારોના નિમિત્તે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ જ્ઞેયાકારો થાય છે
(કારણ કે જો એમ ન થાય તો જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોને જાણી શકે જ નહિ). ત્યાં નિશ્ચયથી
તો જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારો જ્ઞાનની જ અવસ્થા છે, પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો કાંઈ જ્ઞાનમાં
પેદા નથી. નિશ્ચયથી આમ હોવા છતાં વ્યવહારથી જોઈએ તો, જ્ઞાનમાં થતા
જ્ઞેયાકારોનાં કારણ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો છે અને તેમનાં કારણ પદાર્થો છે—એ રીતે પરંપરાએ
જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારોનાં કારણ પદાર્થો છે; માટે તે (જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ) જ્ઞેયાકારોને
જ્ઞાનમાં દેખીને, કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને ‘પદાર્થો જ્ઞાનમાં છે’ એમ વ્યવહારથી
કહી શકાય છે. ૩૨.

હવે, એ રીતે (વ્યવહારે) આત્માને પદાર્થો સાથે એકબીજામાં વર્તવાપણું
હોવા છતાં, (નિશ્ચયથી) તે પરને બ્રહ્મા-મૂકયા વિના તથા પરરૂપે પરિણમ્યા વિના સર્વને
દેખતો—જાણતો હોવાથી તેને (પદાર્થો સાથે) અત્યંત સિન્નપણું છે એમ દર્શાવે છે:—

પ્રહુકેયળી ન પ્રહે, ન હોદે, પરરૂપે નવ પરિણમે;

દેવે અને વદમે નિઃશેષે સર્વતઃ ને સર્વતે. ૩૨.

અન્યથાર્થ:—[કેવલી ભગવાન્] કેવળીભગવાન [પરં] પરને [ન પવં ગૃહ્ણતિ]
બ્રહ્મા નથી, [ન મુંચતિ] છાડતા નથી, [ન પરિણમતિ] પરરૂપે પરિણમતા નથી; [સઃ]
તેઓ [નિરવશેપ સર્વં] નિરવશેપપણે સર્વને (આખા આત્માને, સર્વ જ્ઞેયોને) [સમન્તતઃ]
સર્વ તરફથી (સર્વ આત્મપ્રદેશેથી) [પચ્ચતિ જાનાતિ] દેખે-જાણે છે.

* પ્રતિબિંબો નિમિત્તક કાર્ય છે અને મયૂરોદિ નિમિત્ત-કારણ છે.

અથ કેવલજ્ઞાનિશ્રુતજ્ઞાનિનૌરવિશેષદર્શનેન વિશેષાકાંક્ષાક્ષોભં ક્ષયયતિ—

જો હિ સુદેણ વિજાણદિ અપ્પાણં જાણમં સહાવેણ ।

તં સુદકેવલિમિસિણો મળંતિ લોગપ્પદીવયરા ॥ ૩૩ ॥

યો હિ શ્રુતેન વિજાનાત્યાત્માનં જ્ઞાયકં સ્વભાવેન ।

તં શ્રુતકેવલિનમૃપયો મળન્તિ લોકપ્રદીપકરાઃ ॥ ૩૩ ॥

ન પરિણમતીત્યાદિવ્યાખ્યાનરૂપેણ તૃતીયસ્થલે ગાથાપચ્ચક ગતમ્ । અથ યથા નિરાવગ્નસકલવ્યક્તિ-
લક્ષણેન કેવલજ્ઞાનેનાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતિ તથા સાવરણકદેશવ્યક્તિલક્ષણેન કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિત્રીજભૂતેન
સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપભાવશ્રુતેનાપ્યાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ । અથવા દ્વિતીયપાતનિકા—યથા
કેવલજ્ઞાનં પ્રમાણં ભવતિ તથા કેવલજ્ઞાનપ્રણીતપદાર્થપ્રકાશકં શ્રુતજ્ઞાનમપિ પરોક્ષપ્રમાણં ભવતીતિ
પાતનિકાદ્વયં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—જો યઃ કર્તા હિ સ્ફુટ સુદેણ નિર્વિકાર-

યુગપદ્ જ્ઞાન હોવાથી તેમનું જ્ઞાન એક જ્ઞેયમાંથી બીજામાં ને બીજામાંથી ત્રીજામાં
પલટાવું નથી તેમ જ તેમને કાંઈ બાબતનું આક્રી નહિ હોવાથી કોઈ વિશેષ જ્ઞેયાકારને
બાબત પ્રત્યે પણ તેમનું જ્ઞાન વળવું નથી; એ રીતે પણ તેઓ પરથી તદ્દન ભિન્ન છે.
(જો જીવની બાબત ક્રિયા પલટો આવી હોય તો જ તેને વિકલ્પ—પરનિમિત્તક રાગદ્વેષ
હોઈ શકે અને તો જ એટલો પરદ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ કહેવાય. પરંતુ કેવળી-
ભગવાનની જ્ઞાપ્તિને તો પરિવર્તન-પલટો નથી તેથી તેઓ પરથી અત્યંત ભિન્ન છે.)
આ રીતે કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્ત આત્મા પરથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી અને દરેક આત્મા
સ્વભાવે કેવળીભગવાન જેવો જ હોવાથી, નિશ્ચયથી દરેક આત્મા પરથી ભિન્ન છે
એમ શિદ્ધ થયું. ૩૨.

હવે કેવળજ્ઞાનીને અને શ્રુતજ્ઞાનીને અવિશેષપણે દર્શાવીને વિશેષ આકાંક્ષાના
ક્ષાલને ક્ષય કરે છે (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનીમાં અને શ્રુતજ્ઞાનીમાં તદ્દાવત નથી એમ
દર્શાવીને વધારે બાબતની ઇચ્છાના ક્ષાલને નષ્ટ કરે છે):—

શ્રુતજ્ઞાનથી બાંધે ખરે જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મને,

ઋષિઓ પ્રકાશક લોકના શ્રુતકેવળી તેને કહે. ૩૩.

અન્વયાર્થ:—[યઃ હિ] જે ખરેખર [શ્રુતેન] શ્રુતજ્ઞાન વડે [સ્વભાવેન જ્ઞાયકં]
સ્વભાવથી જ્ઞાયક (અર્થાત્ જ્ઞાયકસ્વભાવ) [આત્માનં] આત્માને [વિજાનાન્તિ] જાણે છે.
[તં] તેને [લોકપ્રદીપકરાઃ] લોકના પ્રકાશક [ક્રમયઃ] ઋષીધરે [શ્રુતકેવલિનં મળન્તિ]
શ્રુતકેવળી કહે છે.

યથા ભગવાન્ યુગપ્તપરિણતસમસ્તૈત્યન્યસામાન્યમિતિચિત્તેત્યાદિત્વેન તથા ચેતનાદિનિષ્ઠા
 નિષ્કારણાસાધારણસ્વયંચેત્યમાનચૈતન્યસામાન્યમિતિચિત્તેત્યાદિત્વેન તથા ચેતનાદિનિષ્ઠા
 નાત્મનિ સંચેતનાત્ કેવલી, તથાય જનોર્હિત્વ મગધરૂપમાત્મનિષ્ઠાપરિણતપરિણતપરિણતપરિણત
 શ્રુતજ્ઞાનેનાનાદિનિષ્ઠાનિષ્કારણાસાધારણસ્વયંચેત્યમાનચૈતન્યસામાન્યમિતિચિત્તેત્યાદિત્વેન તથા
 કેવલસ્યાત્મન આત્મનાત્મનિ સંચેતનાત્ શ્રુતકેવલી । ચત્તે વિશેષાદિત્વેન તથા ચેતનાદિનિષ્ઠા
 નિશ્ચલૈરેવાવસ્થીયતે ॥ ૩૩ ॥

સ્વસંવિત્તિરૂપમાવશ્રુતપરિણામેન વિજાણદિ વિજાણાનિ વિશેષેણ ચત્તે વિજાણમાનન્નિશ્ચાણનિશ્ચાણ
 સ્મભાવનોત્થપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખરસામ્ભાદેનાનુભવતિ । કમ્ । પદ્માણં જેઠાવદ્યમ્ । જાણમં
 જ્ઞાયકં કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપમ્ । કેન કૃત્વા । સદ્ભાવેણ મમમાનિભાગતિત્વમામાભાવેન તં યુગત્તેવ
 તં મહાયોગીન્દ્રં શ્રુતકેવલિનં મણંતિ કથયન્તિ । કે કનાંઃ । ડરિણા મગધઃ । કિત્તિચિષ્ઠા
 લોચપ્પદીવચરા લોકપ્રદીપકરા લોકપ્રકાશકા इति । અતો વિચારઃ—યુગપ્તપરિણતસમસ્તૈત્યન્યસામાન્ય
 કેવલજ્ઞાનેન અનાદ્યનન્તનિષ્કારણાન્યદ્રવ્યાસાધારણસ્વયંચેત્યમાનપરમચૈતન્યસામાન્યલક્ષણસ્ય પરદ્રવ્યગદિત્યે
 કેવલસ્યાત્મન આત્મનિ સ્વાનુભવનાદથા ભગવાન્ કેવલી ભવતિ, તથાય મગધરૂપેવાદિનિશ્ચાણસ્તત્ત્વ

ટીકા:—જેમ ભગવાન, યુગપ્ત પરિણમતા સમસ્ત ચૈતન્યવિશેષોવાળા કેવલજ્ઞાન
 વડે, ‘અનાદિનિધન=નિષ્કારણ=અસાધારણ=સ્વયંવેદ્યમાન ચૈતન્યસામાન્ય જેનો અર્થ
 છે તથા ‘ચેતકસ્વભાવ વડે એકપણું હોવાથી જે કેવળ (અકલો, નિર્ભેળ, શુદ્ધ
 અખંડ) છે એવા આત્માને આત્માથી આત્મામાં અનુભવવાને લીધે કેવળી છે; તે
 અમે પણ, કમે પરિણમતા કેટલાક ચૈતન્યવિશેષોવાળા શ્રુતજ્ઞાન વડે, અનાદિનિધન
 નિષ્કારણ=અસાધારણ=સ્વયંવેદ્યમાન ચૈતન્યસામાન્ય જેનો અર્થ અર્થ છે તથા ચેતકસ્વભા
 વડે એકપણું હોવાથી જે કેવળ (નિર્ભેળ) છે એવા આત્માને આત્માથી આત્મા
 અનુભવવાને લીધે શ્રુતકેવળી છીએ. (માટે) વિશેષ આકાંક્ષાના દ્વાભથી અસ થાએ
 સ્વરૂપનિશ્ચળ જ રહીએ છીએ.

૧. અનાદિનિધન = અનાદિ-અનંત. (ચૈતન્યસામાન્ય આદિ તેમ જ અનંત રહિત છે)
૨. નિષ્કારણ = જેનું કોઈ કારણ નથી એવું; સ્વયંસિદ્ધ; સહજ.
૩. અસાધારણ = જે બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં નથી એવું
૪. સ્વયંવેદ્યમાન = પોતાથી જ વેદાવું—અનુભવાવું
૫. ચેતક = ચેતનાર; દર્શક; જ્ઞાયક.
૬. આત્મા નિશ્ચયથી પરદ્રવ્યના તેમ જ રાગદ્વેષાદિના સંયોગ વિનાનો તથા શુદ્ધપર્યાયનો
 વિનાનો. માત્ર ચેતકસ્વભાવરૂપ જ છે; તેથી પરમાર્થે તે કેવળ (અર્થાત્ એકલો, નિર્ભે
 શુદ્ધ, અખંડ) છે.

અથ જ્ઞાનસ્ય શ્રુતોપાધિભેદમુદસ્યતિ—

મુત્તં જિનોવદિદ્દં પોગલદલ્લવ્વપ્પગેહિં વયણેહિં ।

તં જાણણા હિ ણાણં મુત્તસ્સ ય જાણણા મણિયા ॥ ૩૪ ॥

સૂત્રં જિનોપદિદ્દં પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકૈર્વચનૈઃ ।

તજ્ઞસિદ્ધિં જ્ઞાનં સૂત્રસ્ય ચ જ્ઞસિર્મણિતા ॥ ૩૪ ॥

રાઘવજનોઽપિ પૂર્વોક્તલક્ષણસ્યાત્મનો ભાવશ્રુતજ્ઞાનેન સ્વસંવેદનાન્નિશ્ચયશ્રુતકેવલી ભવતીતિ । કિંચ—યથા કોઽપિ દેવદત્ત આદિત્યોદયેન દિવસે પશ્યતિ, રાત્રૌ કિમપિ પ્રદીપેનેતિ । તથાદિત્યોદયસ્થાનીયેન કેવલજ્ઞાનેન દિવસસ્થાનીયમોક્ષપર્યાયે ભગવાનાત્માનં પશ્યતિ, સંસારી વિવેકિજનઃ પુનર્નિશાસ્થાનીયસંસાર-

ભાવાર્થ:—ભગવાન સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે તેથી કાંઈ તેઓ ‘કેવળી’ કહેવાતા નથી, પરંતુ કેવળ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણતા-અનુભવતા હોવાથી તેઓ ‘કેવળી’ કહેવાય છે. કેવળ (—શુદ્ધ) આત્માને જાણનાર-અનુભવનાર શ્રુતજ્ઞાની પણ ‘શ્રુતકેવળી’ કહેવાય છે. કેવળી અને શ્રુતકેવળીમાં તફાવત એટલો છે કે—કેવળી જેમાં ચૈતન્યના સમસ્ત વિશેષો એકીસાથે પરિણમે છે એવા કેવળજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી જેમાં ચૈતન્યના કેટલાક વિશેષો ક્રમે પરિણમે છે એવા શ્રુતજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે; અર્થાત્, કેવળી સૂર્યસમાન કેવળજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી દીવા સમાન શ્રુતજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે. આ રીતે કેવળીમાં ને શ્રુતકેવળીમાં સ્વરૂપસ્થિતિરતાની તરતમતારૂપ ભેદ જ મુખ્ય છે, વત્તુ ‘આહુ’ (વધારે-આછા પદાર્થો) જાણવારૂપ ભેદ અત્યંત ગૌણ છે. માટે ઘણું જાણવાની મન્દારૂપ ક્ષોભ છાડી સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચય રહેવું યોગ્ય છે. એ જ કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. ૩૩.

હવે, જ્ઞાનના શ્રુત-ઉપાધિકૃત ભેદને દૂર કરે છે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન પણ જ્ઞાન જ છે, શ્રુતરૂપ ઉપાધિને કારણે જ્ઞાનમાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી એમ દર્શાવે છે):—

પુદ્ગલસ્વરૂપ વચ્ચનોથી જિન-ઉપદિદ્ધં જે નં સૂત્ર છે:

છે જ્ઞસિ તેની જ્ઞાન, તેને સૂત્રની જ્ઞસિ કહે. ૩૪.

અન્યવાર્થ:—[સૂત્ર] સૂત્ર એટલે [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકૈઃ વચનૈઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક વચનો વડે [જિનોપદિદ્ધં] જિનભગવંતે ઉપદેશેણ તે. [તજ્ઞસિ: હિ] તેની જ્ઞસિ ને [જ્ઞાનં] જ્ઞાન છે [ચ] અને તેને [સૂત્રસ્ય જ્ઞસિ:] સૂત્રની જ્ઞસિ (શ્રુતજ્ઞાન) [મણિતા] કહી છે.

व्यपदेशवत् । न तु यथा पृथग्वर्तिना दात्रेण लावको भवति देवदत्तस्तथा ज्ञानेन ज्ञायको भवत्यात्मा । तथा सत्यभयोरचेतनत्वमचेतनयोः संयोगेऽपि न परिच्छित्तिनिष्पत्तिः । पृथक्त्ववर्तिनोरपि परिच्छेदाभ्युपगमे परपरिच्छेदेन परस्य परिच्छित्तिर्भूतिप्रभृतीनां च परिच्छित्तिप्रसूतिरनङ्गुशा स्यात् । किंच—स्वतोऽव्यतिरिक्तसमस्तपरिच्छेद्याकारपरिणतं ज्ञानं स्वयं परिणममानस्य कार्यभूतसमस्तज्ञेयाकारकारणीभूताः सर्वेऽर्था ज्ञानवर्तिन एव कथंचिद्भवन्ति किं ज्ञातज्ञानविभागवत्त्वैककल्पनया ॥ ३५ ॥

अथ किं ज्ञानं किं ज्ञेयमिति व्यनक्ति—

तस्मात्ताणं जीवो णेयं द्रव्यं तिहा समक्खादं ।

द्वयं ति पुणो आदा परं च परिणामसंबद्धं ॥ ३६ ॥

उपेय नान्यको भवति देवदत्तस्तथा मित्रज्ञानेन ज्ञायको भवतु को दोष इति । नैवम् । छेदनक्रियाविषये दात्रं
 तद्विशेषज्ञानं तद्विज्ञं भवतु, अभ्यन्तरोपकरणं तु देवदत्तस्य छेदनक्रियाविषये शक्तिविशेषस्तच्चाभिन्नमेव
 भवति, तथापि तद्विज्ञविषये ज्ञानमेवाभ्यन्तरोपकरणं तथाभिन्नमेव भवति, उपाध्यायप्रकाशादिवहि-
 तोपकरणं तद्विज्ञमपि भवतु दोषो नास्ति । यदि च मित्रज्ञानेन ज्ञानी भवति तर्हि परकीयज्ञानेन सर्वेषां
 पदार्थानां विचारणं ज्ञानिनो भवतु, न च तथा । णाणं परिणमदि सयं यत एव मित्रज्ञानेन

જાણી જોવા કહેવાય છે તેમ. પરંતુ એમ નથી કે જેમ પૃથગ્વર્તી દ્વારણ વડે
જેવાનું કહેવાય છે તેમ (પૃથગ્વર્તી) જ્ઞાન વડે આત્મા જાણનાર (-જ્ઞાયક) છે. એ
જેવાને જોવા નો અર્થને અધ્યતનપણું આવે અને એ અધ્યતનનો સંયોગ થતાં પણ
જેવાની પીઠે નહિ. આત્મા ને જ્ઞાન પૃથગ્વર્તી હોવા છતાં આત્માને જ્ઞાપિ થતી
જાણવાનો અર્થ નો નો પર જ્ઞાન વડે પરને જ્ઞાપિ થઈ શકે અને રાખ વગેરેને
જો સંયોગ કહેવું નિરંકુશ થાય. (આત્મા ને જ્ઞાન પૃથક છે પણ જ્ઞાન આત્મા
નું જોવાનું આત્મા જાણવાનું કાર્ય કરે છે) એમ માનવામાં આવે તો તો જ્ઞાન
જેમ જાણનાર નહિ જોવાય તેમ રાખ, ઘોડો, થાંભલો વગેરે સર્વ પદાર્થો સાથે જોવાય
અને તેથી તે જાણે પણ જાણવાનું કાર્ય કરે. પરંતુ આમ તો બનવું નથી. તેથી
આત્મા ને જ્ઞાન પૃથક નહીં.) વળી, જોનાથી અભિન્ન એવા સમસ્ત જોયાકારોરૂપ
વસ્તુઓને જોવા તેથી સ્વયં પરિણમનારને. કાર્યભૂત સમસ્ત જોયાકારોના કારણ
જુદા જુદા કાર્યો જ્ઞાનવર્તી જ કથવિત છે. (મટે) જ્ઞાતા ને જ્ઞાનના વિભાગની
જોવા કારણથી જો અધ્યતન છે કય.

ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਪੰਥ ਵਿਚੋਂ ਹਨ।—

અથાતિવાહિતાનાગતાનામપિ દ્રવ્યપર્યાયાણાં તાદાત્વિકવત્ પૃથક્ત્વેન જ્ઞાને વૃત્તિ-
મુદ્યોતયતિ—

તત્કાલિગેવ સર્વે સદસદ્ભૂતા હિ પજ્જયા તાર્સિ ।
વટ્ટંતે તે ણાણે વિસેસદો દવ્વજાદીણં ॥ ૩૭ ॥

તાત્કાલિકા ઇવ સર્વે સદસદ્ભૂતા હિ પર્યાયાસ્તાસામ્ ।
વર્તન્તે તે જ્ઞાને વિશેષતો દ્રવ્યજાતીનામ્ ॥ ૩૭ ॥

સર્વાસામેવ હિ દ્રવ્યજાતીનાં ત્રિસમયાવચ્છિન્નાત્મલાભભૂમિકત્વેન ક્રમપ્રતપત્સ્વરૂપસંપદઃ

મતાનુસારી કશ્ચિદાહ—જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્તરવેધં પ્રમેયત્વાત્ ઘટાદિવત્ । પરિહારમાહ—પ્રદીપેન વ્યભિચારઃ, પ્રદીપસ્તાવત્પ્રમેયઃ પરિચ્છેદ્યો જ્ઞેયો ભવતિ ન ચ પ્રદીપાન્તરેણ પ્રકાશ્યતે, તથા જ્ઞાનમપિ સ્વયમેવાત્માને પ્રકાશયતિ ન ચ જ્ઞાનાન્તરેણ પ્રકાશ્યતે । યદિ પુનર્જ્ઞાનાન્તરેણ પ્રકાશ્યતે તર્હિ ગગનાવલમ્બિની મહતી દુર્નિવારાનવસ્થા પ્રાપ્નોતીતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ૩૬ ॥ એવં નિશ્ચયશ્રતકેવલિવ્યવહારશ્રુતકેવલિકથન-
મુલ્યત્વેન મિત્રજ્ઞાનનિરાકરણેન જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વરૂપકથનેન ચ ચતુર્થસ્થલે ગાથાચતુષ્ઠયં ગતમ્ । અથાતીતા-
નાગતપર્યાયા વર્તમાનજ્ઞાને સાંપ્રતા ઇવ દૃશ્યન્તે હિતિ નિરૂપયતિ—સર્વે સદસદ્ભૂતા હિ પજ્જયા

નથી; તેથી આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવે પરિણમે છે અને દ્રવ્યો જ્ઞેયસ્વભાવે પરિણમે છે. એ રીતે જ્ઞાનસ્વભાવે પરિણમતો આત્મા જ્ઞાનના આલંબનભૂત દ્રવ્યોને જાણે છે અને જ્ઞેયસ્વભાવે પરિણમતાં દ્રવ્યો જ્ઞેયના આલંબનભૂત જ્ઞાનમાં—આત્મામાં—જણાય છે.) ૩૬.

હવે દ્રવ્યોના અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ, તાત્કાલિક પર્યાયોની માફક, પૃથક્પણે જ્ઞાનમાં વર્તે છે એમ સમજાવે છે—

તં દ્રવ્યના સદ્ભૂત-અસદ્ભૂત પર્યાયો સો વર્તતા,
તાત્કાલિના પર્યાય જેમ, વિશેષપૂર્વક જ્ઞાનમાં. ૩૭.

અન્વયાર્થઃ—[તાસામ્ દ્રવ્યજાતીનામ્] તે (જવાદિ) દ્રવ્યજાતિઓના [તે સર્વે] સમસ્ત [સદસદ્ભૂતાઃ હિ] વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન [પર્યાયાઃ] પર્યાયો, [તાત્કાલિકાઃ ઇવ] તાત્કાલિક (વર્તમાન) પર્યાયોની માફક, [વિશેષતઃ] વિશિષ્ટતાપૂર્વક (પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે) [જ્ઞાને વર્તન્તે] જ્ઞાનમાં વર્તે છે.

ટીકા:—(જવાદિ) સમસ્ત દ્રવ્યજાતિઓના પર્યાયોની ઉત્પત્તિની મર્યાદા ત્રણે કાળની મર્યાદા જેટલી હોવાથી (અર્થાત્ તેઓ ત્રણે કાળે ઉત્પન્ન થયા કરના હોવાથી), તેમના (તે સમસ્ત દ્રવ્યજાતિઓના), ક્રમપૂર્વક તપની સ્વરૂપસંપદાવાળા (—અર્થ

અથાસદ્ભૂતપર્યાયાણાં કથંચિત્સદ્ભૂતત્વં વિદધાતિ—

જે જેવ હિ સંજાયા જે સ્વલુ નઠ્ઠા સર્વીય પજ્જાયા ।

તે હોંતિ અસદ્ભૂતા પજ્જાયા ણાણપચ્ચક્ખા ॥ ૩૮ ॥

યે નૈવ હિ સંજાતા યે સ્વલુ નઠ્ઠા ભૂત્વા પર્યાયાઃ ।

તે ભવન્તિ અસદ્ભૂતાઃ પર્યાયા જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાઃ ॥ ૩૮ ॥

સંવન્ધઃ । કસ્માત્ । વિસેસદો સ્વક્રીયસ્વક્રીયપ્રદેશકાલકારવિશેષૈઃ સંકરવ્યતિકરપરિહારેણેત્યર્થઃ ।
કિંચ—યથા હ્રસ્વસ્થપુરુષસ્યાતીતાનાગતપર્યાયા મનસિ ચિન્તયતઃ પ્રતિસ્ફુરન્તિ, યથા ચ ચિત્રમિત્તૌ
ઘાહુર્બલિભરતાદિવ્યતિક્રાન્તરૂપાણિ શ્રેણિકતીર્થકરાદિભાવિરૂપાણિ ચ વર્તમાનાનીવ પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યન્તે
તથા ચિત્રમિત્તિસ્થાનીયકેવલજ્ઞાને ભૂતભાવિનશ્ચ પર્યાયા યુગપત્પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યન્તે, નાસ્તિ વિરોધઃ ।
યથાર્યં કેવલી ભગવાન્ પરદ્રવ્યપર્યાયાન્ પરિચ્છિન્તિમાત્રેણ જાનાતિ, ન ચ તન્મયત્વેન, નિશ્ચયેન તુ

ભાવાર્થઃ—કેવળજ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોને યુગપદ્ જાણે છે. આહીં પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે કે નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને જ્ઞાન વર્તમાન કાળે કેમ જાણી શકે? તેનું સમાધાનઃ—જગતમાં પણ દેખાય છે કે અદ્વૈતજ્ઞ જીવનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓને ચિંતવી શકે છે, અનુભાન દ્વારા જાણી શકે છે, તદાકાર થઈ શકે છે; તેા પછી પૂર્ણ જ્ઞાન નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને કેમ ન જાણી શકે? ચિત્રપટની માફક જ્ઞાનશક્તિ જ એવી છે કે તે અતીત અને અનાગત પર્યાયોને પણ જાણી શકે છે. વળી, આલેખ્યત્વશક્તિની માફક, દ્રવ્યોની જ્ઞેયત્વશક્તિ એવી છે કે તેમના અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયરૂપ થાય-જણાય. આ રીતે આત્માની અદ્વૈત જ્ઞાનશક્તિ અને દ્રવ્યોની અદ્વૈત જ્ઞેયત્વશક્તિને લીધે કેવળજ્ઞાનમાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોનું એક જ સમયે ભાસવું અવિરુદ્ધ છે. ૩૭.

હવે અવિદ્યમાન પર્યાયોનું (પણ) કથંચિત્ (-કોઈ પ્રકારે, કોઈ અપેક્ષાએ) વિદ્યમાનપણું કહે છે:—

જે પર્યાયો અણુભૂત છે, વળી જન્મીને પ્રવિનષ્ટ જે,

તે સૌ અસદ્ભૂત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ છે. ૩૮.

અન્વયાર્થઃ—[યે પર્યાયાઃ] જે પર્યાયો [હિ] અદેખર [ન ણ્વ સંજાતાઃ] ઉત્પન્ન થયા નથી, તથા [યે] જે પર્યાયો [સ્વલુ] અદેખર [ભૂત્વા નઠ્ઠાઃ] ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામી ગયા છે, [તે] તે [અસદ્ભૂતાઃ પર્યાયાઃ] અવિદ્યમાન પર્યાયો [જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાઃ ભવન્તિ] જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ છે.

અથાસદ્ભૂતપર્યાયાણાં કથંચિત્સદ્ભૂતત્વં વિદધાતિ—

જે જેવ હિ સંજાયા જે સ્વલુ નઠ્ઠા મવીય પજ્જાયા ।

તે હોંતિ અસદ્ભૂદા પજ્જાયા ણાણપચ્ચક્ષ્વા ॥ ૩૮ ॥

યે નૈવ હિ સંજાતા યે સ્વલુ નઠ્ઠા ભૂત્વા પર્યાયાઃ ।

તે ભવન્તિ અસદ્ભૂતાઃ પર્યાયા જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાઃ ॥ ૩૮ ॥

સંવન્ધઃ । કસ્માત્ । વિસેસદો સ્વકીયસ્વકીયપ્રદેશકાલકારવિશેષૈઃ સંકરવ્યતિકરપરિહારેણેત્યર્થઃ । કિંચ—યથા હ્રદ્યસ્થપુરુષસ્યાતીતાનાગતપર્યાયા મનસિ ચિન્તયતઃ પ્રતિસ્ફુરન્તિ, યથા ચ ચિત્રમિત્તૌ ઘાહુચ્છલિભરતાદિવ્યતિકાન્તરૂપાણિ શ્રેણિકતીર્થકરાદિભાવિરૂપાણિ ચ વર્તમાનાનીવ પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યન્તે તથા ચિત્રમિત્તિસ્થાનીયકેવલજ્ઞાને ભૂતભાવિનશ્ચ પર્યાયા યુગપત્પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યન્તે, નાસ્તિ વિરોધઃ । યથાયં કેવલી ભગવાન્ પરદ્રવ્યપર્યાયાન્ પરિચ્છિન્તિમાત્રેણ જાનાતિ, ન ચ તત્મયત્વેન, નિશ્ચયેન તુ

ભાવાર્થઃ—કેવળજ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોને યુગપદ્ જાણે છે. આહીં પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે કે નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને જ્ઞાન વર્તમાન કાળે કેમ જાણી શકે? તેનું સમાધાન—જગતમાં પણ દેખાય છે કે અદ્વિપ્સ જીવનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓને ચિંતવી શકે છે, અનુભાન દ્વારા જાણી શકે છે, તદાકાર થઈ શકે છે; તો પછી પૂર્ણ જ્ઞાન નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને કેમ ન જાણી શકે? ચિત્રપટની માફક જ્ઞાનશક્તિ જ એવી છે કે તે અતીત અને અનાગત પર્યાયોને પણ જાણી શકે છે. વળી, આલેખ્યત્વશક્તિની માફક, દ્રવ્યોની જ્ઞેયત્વશક્તિ એવી છે કે તેમના અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયરૂપ થાય-જણાય. આ રીતે આત્માની અદ્વિભૂત જ્ઞાનશક્તિ અને દ્રવ્યોની અદ્વિભૂત જ્ઞેયત્વશક્તિને લીધે કેવળજ્ઞાનમાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોનું એક જ સમયે ભાસવું અવિરુદ્ધ છે. ૩૭.

હવે અવિદ્યમાન પર્યાયોનું (પણ) કથંચિત્ (-કોઈ પ્રકારે, કોઈ અપેક્ષાએ) વિદ્યમાનપણું કહે છે:—

જે પર્યાયો આણુભૂત છે, વળી જન્મીને પ્રવિનષ્ટ જે,

તે સૌ અસદ્ભૂત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ છે. ૩૮.

અન્વયાર્થઃ—[યે પર્યાયાઃ] જે પર્યાયો [દિ] ખરેખર [ન ણ્ય સંજાતાઃ] ઉત્પન્ન થયા નથી, તથા [યે] જે પર્યાયો [સ્વલુ] ખરેખર [ભૂત્વા નઠ્ઠાઃ] ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામી ગયા છે, [તે] તે [અસદ્ભૂતાઃ પર્યાયાઃ] અવિદ્યમાન પર્યાયો [જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાઃ ભવન્તિ] જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ છે.

અર્થેન્દ્રિયજ્ઞાનને પરિણમ્ભૂતિ નામ આપ્યું છે. એટલે

અન્યં અક્ષણિવદિદં દેહાદિજ્ઞેન વિજ્ઞાનમ્ભૂતિઃ ।

તેભિ પરીક્ષમ્ભૂતં પરીક્ષણેન વિજ્ઞાનમ્ભૂતિઃ ॥

અર્થેન્દ્રિયજ્ઞાનને પરિણમ્ભૂતિ નામ આપ્યું છે.

તેમાં પરીક્ષમ્ભૂતં પરીક્ષણેન વિજ્ઞાનમ્ભૂતિઃ નામ આપ્યું છે.

એ સ્વરૂપ વિષયવિવિધવિજ્ઞાનપ્રકારમિદિગ્ધર્મવિવિધવિજ્ઞાનપ્રકાર
નેહાદિક્રમ્ભૂતે પરિણમ્ભૂતિ, ને વિજ્ઞાનવિજ્ઞાનપ્રકાર વિજ્ઞાનપ્રકારવિજ્ઞાનપ્રકાર

સ્વરૂપવિવિધવિજ્ઞાનપ્રકાર નામ આપ્યું છે. વિજ્ઞાનપ્રકાર—અન્યં પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર । અન્યં
અક્ષણિવદિદં અક્ષણિવદિદં દેહાદિજ્ઞેન વિજ્ઞાનમ્ભૂતિઃ । અન્યં પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર
અક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકારને પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર નામ આપ્યું છે. તેમાં પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર
પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર નામ આપ્યું છે. તેમાં પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર
જ્ઞાનિવિજ્ઞાનપ્રકાર । તેમાં—અક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર
નેહાદિક્રમ્ભૂતે । અન્યં પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર નામ આપ્યું છે. તેમાં પરીક્ષણવિજ્ઞાનપ્રકાર

હવે દેહજ્ઞાનને માટે જ નહિ અને અનુભવ આપવાનું અશક્ય છે (અર્થાત્ દેહજ્ઞાન
જ નહિ અને અનુભવ પદાર્થને-પદાર્થને આપી શકતું નથી) એમ ન્યાયી તરીકે

દેહાદિપૂર્વક જાણના એ અનુભવ પદાર્થને.

તેને પરીક્ષણ પદાર્થ જાણવું શક્ય ના—જિનહ કહે. ૪૦.

અન્યથાર્થઃ—[એ] કેવો [અનુભવવિજ્ઞાન] અનુભવવિજ્ઞાન અર્થાત્ દેહજ્ઞાન
[અર્થ] પદાર્થને [દેહાદિક] પરી [વિજ્ઞાનવિજ્ઞાન] આપે છે. [તેમાં] તેમને માટે
[પરીક્ષણવિજ્ઞાન] અનુભવવિજ્ઞાન પદાર્થને [જાણવું] જાણવાનું [અશક્ય] અશક્ય છે [જિત
પ્રકાર] એમ સર્વજ્ઞેવ કહ્યું છે.

ટીકા—વિષય અને વિષયીના સંતિપાત એવું જણવું (સ્વરૂપ) છે એવો
જે દેહજ્ઞાન અને પદાર્થના સંતિપાત તેને પાત્રીને, અનુભવે ઊપજતા દેહાદિક અર્થી કેવો
જાણે છે. તેવો એવો સ્વ-અસ્તિત્વકાળ વીતી ગયો છે તેને તથા એવો સ્વ-અસ્તિત્વકાળ

૧. પરીક્ષણ = અનુભવ, ૨. અનુભવ = અનુભવ, ૩. અનુભવ = અનુભવ, ૪. અનુભવ = અનુભવ.

૧. અનુભવ = અનુભવ, ૨. અનુભવ = અનુભવ, ૩. અનુભવ = અનુભવ.

૨. અનુભવ = અનુભવ, ૩. અનુભવ = અનુભવ.

વા યથોદિતલક્ષણસ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકસંબન્ધસ્યાસંભવતઃ પરિચ્છેતું ન શક્નુવન્તિ ॥ ૪૦ ॥

અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસ્ય તુ યદ્યદુચ્યતે તત્તત્સંભવતીતિ સંભાવયતિ—

અપદેશં સપદેશં મુત્તમમુત્તં ચ પઞ્જયમજાદં ।

પલયં ગદં ચ જાણદિ તં જાણમર્દિદિયં મણિયં ॥ ૪૧ ॥

અપ્રદેશં સપ્રદેશં મૂર્તમમૂર્તં ચ પર્યયમજાતમ્ ।

પ્રલયં ગતં ચ જાનાતિ તજ્ઞાનમતીન્દ્રિયં મણિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

આકાશમૂર્તપદાર્થેષુ દેશાન્તરિતમેવાદિપદાર્થેષુ કાલાન્તરિતરામરાવણાદિષુ સ્વભાવાન્તરિતભૂતાદિષુ તથૈવાતિ-
સૂક્ષ્મેષુ પરચેતોદ્વિત્તિપુદ્ગલપરમાણ્વાદિષુ ચ ન પ્રવર્તતે । કસ્માદિતિ ચેત્ । ઇન્દ્રિયાણાં સ્થૂલવિષયત્વાત્,
તથૈવ મૂર્તવિષયત્વાच्च । તતઃ કારણાદિન્દ્રિયજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવતિ । તત્ત એવ ચાતીન્દ્રિયજ્ઞાનોત્પત્તિ-
કારણં રાગાદિકલ્પરહિતં સ્વસંવેદનજ્ઞાનં વિદ્યાય પશ્ચેન્દ્રિયસુખસાધનભૂતેન્દ્રિયજ્ઞાને નાનામનોરથ-
વિકલ્પજાલરૂપે માનસજ્ઞાને ચ યે રતિં કુર્વન્તિ તે સર્વજ્ઞપદં ન લભન્તે इति સૂત્રામિપ્રાયઃ ॥ ૪૦ ॥

ઉપસ્થિત થયો નથી તેને (અતીત તથા અનાગત પદાર્થને) જાણી શકતા નથી. કારણ-
કે (અતીત-અનાગત પદાર્થને અને ઇન્દ્રિયને) યથોક્તલક્ષણ [યથોક્તસ્વરૂપ, ઉપર
કહ્યો તેવા) “ગ્રાહ્યગ્રાહકસંબંધનો અસંભવ છે.

સાવાર્થ :—ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય સાથે પદાર્થનો (અર્થાત વિષયી સાથે વિષયનો)
સન્નિકર્ષ-સંબંધ થાય તો જ, (અને તે પણ અવગ્રહ-ઈહા-અવાચ-ધારણરૂપે કંઈથી)
પદાર્થને જાણી શકે છે. નહીં અને અનુત્પન્ન પદાર્થોની સાથે ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ નહિ હોવાથી
ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તેમને જાણી શકતું નથી. આટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હીન છે, હેય છે. ૪૦.

હવે, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન આટે જે જે કહેવામાં આવે તે તે (અર્થ) સંભવે છે એમ
સ્પષ્ટ કરે છે:—

જે જાણતું અપ્રદેશને, સપ્રદેશ, મૂર્ત, અમૂર્તને,
પર્યાય નહીં-અજાતને, ભાખ્યું અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ને. ૪૧.

અન્યવાર્થ :—[અપ્રદેશ] જે જ્ઞાન અપ્રદેશને, [સપ્રદેશ] સપ્રદેશને, [મૂર્ત]
મૂર્તને, [અમૂર્ત ચ] અને અમૂર્તને, [અજાત] તથા અનુત્પન્ન [ચ] તેમ જ [પ્રલય
ગત] નહીં [પર્યાય] પર્યાયને [જાનાતિ] જાણે છે, [તત્ જ્ઞાન] તે જ્ઞાન [અતીન્દ્રિય]
અતીન્દ્રિય [મણિતમ્] કહેવામાં આવ્યું છે.

ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં નામ ઉપદેશાન્તઃકરણેન્દ્રિયાદીનિ વિચ્છેદશરણે નેનોપચરિતમંત્રાગારીન
અન્તરજ્ઞસ્વરૂપકારણત્વેનોપાદાય પ્રવર્તેતે । પ્રવર્તેમાનં ચ સપ્રદેશમેવાધ્યવસ્યતિ સ્થુલોપસૂક્ષ્મકા-
નાપ્રદેશમ્ । મૂર્તમેવાવગચ્છતિ તથાવિધવિષયનિવંધનમદ્વાનામામૂર્તમ્ ॥ વર્તમાનમેત્ પરિ-
ચ્છિન્નતિ વિષયવિષયિસન્નિપાતસદ્ભાવાન્ન તુ વૃત્તં વર્તસ્યેત્ ॥ ચતુ પુનરગતવર્ણમતીન્દ્રિયં
જ્ઞાનં તસ્ય સમિદ્ધધૂમધ્વજસ્યેવાનેકપ્રકારતાન્નિજ્ઞિતં દાતં દાતતાનતિક્રમાદાયમેવ યથા તથા-
ત્મનઃ અપ્રદેશં સપ્રદેશં મૂર્તમમૂર્તમજાતમતિવાહિતં ચ પર્યાયજાતં જ્ઞેયતાનતિક્રમાત્પરિચ્છેદમેવ
ભવતીતિ ॥ ૪૧ ॥

અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનમતીતાનાગતસૂક્ષ્માદિપદાર્થાન્ જાનાતીત્યુપદિશતિ—અપ્રદેસં અપ્રદેશં કાલાણુપરમાણ્વાદિ
સપ્રદેસં શુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિપદ્ધાસ્તિકાયસ્વરૂપં મુક્તં મૂર્તે પુદ્ગલદ્રવ્યં અમુક્તં ચ અમૂર્તં ચ શુદ્ધ-
જીવદ્રવ્યાદિ પઞ્ચમજાદં પલયં ગયં ચ પર્યાયમજાતં ભાવિનં પ્રલયં ગતં નાતીતમેતસર્વં પૂર્વોક્તં
જ્ઞેયં વસ્તુ જાણદિ જ્ઞાનાતિ યદ્જ્ઞાનં કર્તૃ તં જાણમદિદિયં ભણિયં તદ્જ્ઞાનમતીન્દ્રિયં ભણિતં, તેનેવ
સર્વજ્ઞો ભવતિ । તત્ત એવ ચ પૂર્વગાથોદિતમિન્દ્રિયજ્ઞાનં માનસજ્ઞાનં ચ ત્યક્ત્વા યે નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ-
સ્વસંવેદનજ્ઞાને સમસ્તવિભાવપરિણામત્યાગેન રતિં કુર્વન્તિ ત એવ પરમાર્હાદેકલક્ષણસુક્તસ્વભાવં સર્વજ્ઞ-
પદં લભન્તે इत्यभिप्रायः ॥ ૪૧ ॥ એવમતીતાનાગતપર્યાયા વર્તમાનજ્ઞાને પ્રત્યક્ષા ન ભવન્તીતિ

ટીકા :—ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઉપદેશ, અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિય વગેરેને *વિરૂપ-કારણપણે
(બ્રહ્મીને) અને ઉપલબ્ધિ (-ક્ષયોપશમ), સંસ્કાર વગેરેને અંતરંગ સ્વરૂપ-કારણપણે
બ્રહ્મીને પ્રવર્તે છે; અને પ્રવર્તેતું થકું (તે), સપ્રદેશને જ જાણે છે કારણ કે
સ્થૂલતું જાણનાર છે, અપ્રદેશને નથી જાણતું (કારણ કે સૂક્ષ્મતું જાણનાર નથી);
મૂર્તને જ જાણે છે કારણ કે તેના (મૂર્તિક) વિષય સાથે તેને સંબંધ છે, અમૂર્તને
નથી જાણતું (કારણ કે અમૂર્તિક વિષય સાથે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને સંબંધ નથી); વર્તમાનને જ
જાણે છે કારણ કે વિષય-વિષયીના સન્નિપાતનો સદ્ભાવ છે, વર્તી શ્રેકેલાને અને લવિષ્યમાં
વર્તનારને નથી જાણતું (કારણ કે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષનો અભાવ છે) .

પરંતુ જે અનાવરણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે તેને તો પોતાને અપ્રદેશ, સપ્રદેશ,
મૂર્ત ને અમૂર્ત (પદાર્થમાત્ર) તથા અનુત્પન્ન તેમ જ વ્યતીત પર્યાયમાત્ર, જ્ઞેયપણાને નહિ
અતિક્રમતા હોવાથી જ્ઞેય જ છે—જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિને અનેક પ્રકારનું ઇંધન, દાહપણાને
નહિ અતિક્રમતું હોવાથી, દાહ જ છે. (જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિ દાહમાત્રને—ઇંધન-
માત્રને—ખાળે છે, તેમ નિરાવરણ જ્ઞાન જ્ઞેયમાત્રને—દ્રવ્યપર્યાયમાત્રને—જાણે છે) . ૪૧.

* વિરૂપ = જ્ઞાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળાં (ઉપદેશ, મન અને ઇન્દ્રિયો પૌદ્ગલિક હોવાથી
તેમનું રૂપ જ્ઞાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. તેઓ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં બહિરંગ કારણો છે.)

અથ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણા ક્રિયા જ્ઞાનાન્ન ભવતીતિ શ્રદ્ધાતિ—

પરિણમદિ ણેયમદ્દં ણાદા જદિ ણેવ ટ્વાદ્ગં તસ્સ ।

ણાણં તિ તં જિણિદા ટ્વયંતં કમ્મમેવુત્તા ॥ ૪૨ ॥

પરિણમતિ જ્ઞેયમર્થ જ્ઞાતા યદિ નૈવ ક્ષાયિકં તસ્ય ।

જ્ઞાનમિતિ તં જિનેન્દ્રાઃ ક્ષપયન્તં કર્મૈવોક્તવન્તઃ ॥ ૪૨ ॥

પરિચ્છેત્તા હિ યત્પરિચ્છેદ્યમર્થ પરિણમતિ તન્ન તસ્ય સંકલેકર્મકલ્પક્ષયપ્રવૃત્ત-
સ્વાભાવિકપરિચ્છેદનિદાનમથવા જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ તસ્ય । યતઃ પ્રત્યર્થપરિણતિદ્વારેણ મૃગતૃપ્ણામ્મો-
ભારસંભાવનાકરણમાનસઃ સુદુઃસહં કર્મભારમેવોપશુજ્ઞાનઃ સ જિનેન્દ્રૈરુદ્ધીતઃ ॥ ૪૨ ॥

બૌદ્ધમતનિરાકરણમુલ્યત્વેન ગાથાત્રયં, તદનન્તરમિન્દ્રિયજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવત્યંતીન્દ્રિયજ્ઞાનેન ભવતીતિ
નયાધિકંમતાનુસારિશિષ્યસંવોધનાર્થં ચ ગાથાદ્વયમિતિ સમુદાયેન પશ્ચમસ્થલે ગાથાપચ્છકં ગતંમ્ ॥ અથ
રાગદ્વેષમોહાઃ કન્ધેકારણં, ન ચ જ્ઞાનમિત્યાદિકથનરૂપેણ ગાથાપચ્છકપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તદ્વથા—
યસ્યેદાનિષ્ટવિકલ્પરૂપેણ કર્મવન્ધકારણભૂતેન જ્ઞેયવિષયે પરિણમનમસ્તિ તસ્ય ક્ષાયિકજ્ઞાનં નાસ્તીત્યા-
વેદયતિ—પરિણમદિ ણેયમદ્દં ણાદા જદિ નીલમેદં પીતમિદમિત્યાદિવિકલ્પરૂપેણ યદિ
જ્ઞેયાર્થ પરિણમતિ જ્ઞાતાત્મા ણેવ ટ્વાદ્ગં તસ્સ ણાણં તિ તસ્યાત્મનઃ ક્ષાયિકજ્ઞાનં નૈવાસ્તિ । અથવા
જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ । કસ્માન્નાસ્તિ । તં જિણિદા ટ્વયંતં કમ્મમેવુત્તા તં પુરુષં કર્મતાપન્નં જિનેન્દ્રાઃ

હવે જ્ઞેય પદાર્થરૂપે પરિણમન જેવું લક્ષણ છે એવી (જ્ઞેયાર્થપરિણમનરૂપરૂપ)
ક્રિયા જ્ઞાનમાંથી ઉદભવતી નથી એમ શ્રદ્ધે છે (અર્થાત્ એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે, —

જે જ્ઞેય અર્થે પરિણમે જ્ઞાતા, ન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે;

તે કર્મને જ અનુભવે છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહે. ૪૨.

અન્વયાર્થઃ—[જ્ઞાતા] જ્ઞાતા [યદિ] જે [જ્ઞેય અર્થ] જ્ઞેય પદાર્થરૂપે
[પરિણમતિ] પરિણમતો હોય [તસ્ય] તો તેને [ક્ષાયિક જ્ઞાન] ક્ષાયિક જ્ઞાન
[ન ઇવ હતિ] નથી જ. [જિનેન્દ્રાઃ] જિનેન્દ્રોએ [તં] તેને [કર્મ ણ્ચ] કર્મને જ
[ક્ષપયન્તં] અનુભવનાર [ઉક્તવન્તઃ] કહ્યો છે.

ટીકાઃ—જ્ઞાતા જે જ્ઞેય પદાર્થરૂપે પરિણમતો હોય, તો તેને સકળ કર્મવનના ક્ષયે
પ્રવર્તતા સ્વાભાવિક બળપણાનું કારણ (ક્ષાયિકજ્ઞાન) નથી; અથવા તેને જ્ઞાન જ નથી;
કારણ કે દરેક પદાર્થરૂપે પરિણતિ કારા મૃગતૃપ્ણામાં જગત્સમૃદ્ધની કલ્પના કરવાના જ્ઞાન-
વાળો તે (આત્મા) દુઃસહ કર્મભારને જ ભોગવે છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં નામ ઉપદેશાન્તઃકરણેન્દ્રિયાદીનિ વિરુપકારણત્વેનોપલબ્ધિસંસ્કારાદીનિ
અન્તરજ્ઞસ્વરુપકારણત્વેનોપાદાય પ્રવર્તેતે । પ્રવર્તમાનં ચ સપ્રદેશમેવાધ્યવસ્યતિ સ્થૂળોપલમ્ભકત્વા-
ન્નાપ્રદેશમ્ । મૂર્તમેવાવગચ્છતિ તથાવિધવિપયનિવન્ધનસદ્ગ્રાવાન્નામૂર્તમ્ । વર્તમાનમેવ પરિ-
ચ્છિનત્તિ વિપયવિપયિસન્નિપાતસદ્ગ્રાવાન્ન તુ વૃત્તં વૃત્તર્થચ્ચ । યત્તુ પુનરનાવરણમતીન્દ્રિયં
જ્ઞાનં તસ્ય સમિદ્ધધૂમધ્વજસ્યેવાનેકપ્રકારતાલિજ્ઞિતં દાહ્યં દાહ્યતાનતિક્રમાદાહ્યમેવ યથા તથા-
ત્મનઃ અપ્રદેશં સપ્રદેશં મૂર્તમમૂર્તમજાતમતિવાહિતં ચ પર્યાયજાતં જ્ઞેયતાનતિક્રમાત્પરિચ્છેદ્યમેવ
ભવતીતિ ॥ ૪૧ ॥

અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનમતીતાનાગતસૂક્ષ્માદિપદાર્થાન્ જાનાતીત્યુપદિશતિ—અપ્રદેસં અપ્રદેશં કાલાણુપરમાણ્વાદિ
સપ્રદેસં શુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિપદ્ધાસ્તિકાયસ્વરૂપં મુત્તં મૂર્તં પુદ્ગલદ્રવ્યં અમુત્તં ચ અમૂર્તં ચ શુદ્ધઃ
જીવદ્રવ્યાદિ પઞ્ચમજાદં પલયં ગયં ચ પર્યાયમજાતં ભાવિનં પ્રલયં ગતં ચાતીતમેતત્સર્વં પૂર્વોક્તં
જ્ઞેયં વસ્તુ જાણદિ જાનાતિ યદ્જ્ઞાનં કર્તૃ તં જાણમદિદિયં મણિયં તદ્જ્ઞાનમતીન્દ્રિયં મણિતં, તેનૈવ
સર્વજ્ઞો ભવતિ । તત્ત એવ ચ પૂર્વગાથોદિતમિન્દ્રિયજ્ઞાનં માનસજ્ઞાનં ચ ત્યક્ત્વા યે નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ-
મ્યમ્બેદનજ્ઞાને સમસ્તવિભાવપરિણામત્યાગેન રતિં કુર્વન્તિ ત એવ પરમાહાદૈકલક્ષણસુસ્ત્વભાવં સર્વજ્ઞ-
પદં હમન્તે इत्यभिप्रायः ॥ ૪૧ ॥ એવમતીતાનાગતપર્યાયા વર્તમાનજ્ઞાને પ્રત્યક્ષા ન ભવન્તીતિ

ટીકા :—ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઉપદેશ, અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિય વગેરેને *વિરૂપ-કારણપણે
(મદીન) અને ઉપલબ્ધિ (-અધોપશમ), સંસ્કાર વગેરેને અંતરંગ સ્વરૂપ-કારણપણે
જાતીન પ્રવર્તે છે; અને પ્રવર્તેતું થકું (તે), સપ્રદેશને જ જાણે છે કારણ કે
સ્થૂળનું જાણનાર છે, અપ્રદેશને નથી જાણતું (કારણ કે સૂક્ષ્મનું જાણનાર નથી);
મૂર્તને જ જાણે છે કારણ કે તેના (મૂર્તિક) વિપય સાથે તેને સંબંધ છે, અમૂર્તને
નથી જાણતું (કારણ કે અમૂર્તિક વિપય સાથે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને સંબંધ નથી); વર્તમાનને જ
જાણે છે કારણ કે વિપય-વિપયીના સન્નિપાતનો સદ્ભાવ છે, વર્તી શૂંકેલાને અને ભવિષ્યમાં
વર્તનારને નથી જાણતું (કારણ કે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષનો અભાવ છે).

પરંતુ તે અનાવરણ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે તેને તો પાતાને અપ્રદેશ, સપ્રદેશ,
મૂર્ત તે અમૂર્ત (પદાર્થમાત્ર) તથા અનુન્યત્ર તેમ જ વ્યતીત પર્યાયમાત્ર, જ્ઞેયપણાને નહિ
અતિરક્તતા વિવાધી જ્ઞેય જ છે—તેમ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિને અનેક પ્રકારનું ઇંધન, દાહ્યપણાને
નહિ અતિરક્તતા વિવાધી. દાહ્ય જ છે. (તેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિ દાહ્યમાત્રને—ઇંધન-
માત્રને—જાણે છે. તેમ નિરાવરણ જ્ઞાન જ્ઞેયમાત્રને—દ્રવ્યપર્યાયમાત્રને—જાણે છે). ૪૧.

* વિરૂપ = રૂપના સ્વરૂપને નિરૂપ સ્વરૂપતામાં (અપેક્ષ, મન અને ઇન્દ્રિયો પોદ્ગલિક વિવાધી
સ્વરૂપના સ્વરૂપને નિરૂપ છે તેથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં અદિરંગ કારણ છે.)

અથ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણા ક્રિયા જ્ઞાનાન્ન ભવતીતિ શ્રદ્ધાતિ—

પરિણમદિ ણેયમદ્વં ણાદા જદિ ણેવ ઝાઙ્ગં તસ્સ ।

ણાણં તિ તં જિણિદા ઝવયંતં કમ્મમેવુત્તા ॥ ૪૨ ॥

પરિણમતિ જ્ઞેયમર્થ જ્ઞાતા યદિ નૈવ ક્ષાયિકં તસ્ય ।

જ્ઞાનમિતિ તં જિનેન્દ્રાઃ ક્ષપયન્તં કર્મૈવોક્તવન્તઃ ॥ ૪૨ ॥

પરિચ્છેત્તા હિ યત્પરિચ્છેદ્યમર્થ પરિણમતિ તન્ન તસ્ય સંકલર્કર્મકંઠક્ષયપ્રવૃત્ત-
સ્માભવિકપરિચ્છેદનિદાનમથવા જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ તસ્ય । યતઃ પ્રત્યર્થપરિણતિદ્વારેણ મૃગતૃપ્ણામ્મો-
ભારસંભાવનાકરણમાનસઃ સુદુઃસહં કર્મભારમેવોપશુજ્ઞાનઃ સ જિનેન્દ્રૈરુદ્ધીતઃ ॥ ૪૨ ॥

બૌદ્ધમતનિરાકરણમુલ્લેખત્વેન ગાથાત્રયં, તદનન્તરમિન્દ્રિયજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન મવત્યંતીન્દ્રિયજ્ઞાનેન મવતીતિ
નયાયિકમતાનુસારિશિષ્યસંવોધનાર્થ ચ ગાથાદ્વયમિતિ સમુદાયેન પશ્ચમસ્થલે ગાથાપચ્છકં ગતં ॥ અથ
રાગદ્વેષમોહાઃ વન્ધેકારણં, ન ચ જ્ઞાનમિત્યાદિકથનરૂપેણ ગાથાપચ્છકપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તથયા—
યસ્યેષ્ટાનિષ્ટવિકલ્પરૂપેણ કર્મવન્ધકારણભૂતેન જ્ઞેયવિષયે પરિણમનમસ્તિ તસ્ય ક્ષાયિકજ્ઞાનં નાસ્તીત્યા-
વેદયતિ—પરિણમદિ ણેયમદ્વં ણાદા જદિ નીલમેદં પીતમિદમિત્યાદિવિકલ્પરૂપેણ યદિ
જ્ઞેયાર્થ પરિણમતિ જ્ઞાતાન્મા ણેવ ઝાઙ્ગં તસ્સ ણાણં તિ તસ્યાત્મનઃ ક્ષાયિકજ્ઞાનં નૈવાસ્તિ । અથવા
જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ । કસ્માન્નાસ્તિ । તં જિણિદા ઝવયંતં કમ્મમેવુત્તા તં પુરુષં કર્મતાપન્નં જિનેન્દ્રાઃ

હવે જ્ઞેય પદાર્થરૂપે પરિણમન જેનું લક્ષણ છે એવી (જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ)
ક્રિયા જ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવતી નથી એમ શ્રદ્ધે છે (અર્થાત એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે, —

જે જ્ઞેય અર્થે પરિણમે જ્ઞાતા, ન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે;

તે કર્મને જ અનુભવે છે એમ જિનદેવો કહે. ૪૨.

અન્યથાર્થઃ—[જ્ઞાતા] જ્ઞાતા [યદિ] જે [જ્ઞેય અર્થ] જ્ઞેય પદાર્થરૂપે
[પરિણમતિ] પરિણમતો હોય [તસ્ય] તો તેને [ક્ષાયિક જ્ઞાન] ક્ષાયિક જ્ઞાન
[ન ણ્વ ઇતિ] નથી જ. [જિનેન્દ્રાઃ] જિનેન્દ્રોએ [તં] તેને [કર્મ ણ્વ] કર્મને જ
[ક્ષપયન્તં] અનુભવનાર [ઉક્તવન્તઃ] કહ્યો છે.

ટીકા:—જ્ઞાતા જે જ્ઞેય પદાર્થરૂપે પરિણમતો હોય, તો તેને સકળ કર્મવનના ક્ષયે
પ્રવર્તતા સ્વાભાવિક બાહ્યપણાનું કારણ (ક્ષાયિકજ્ઞાન) નથી; અથવા તેને જ્ઞાન જ નથી;
કારણ કે દરેક પદાર્થરૂપે પરિણતિ કરા મૃગતૃપ્ણામાં જળનમૃદની કલ્પના કરવાના જ્ઞાનસ-
વાળો તે (આત્મા) દુઃસહ કર્મભારને જ ભોગવે છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

સંચેતયમાનો મોહરાગદ્વેષપરિણતત્વાત્ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણયા ક્રિયયા યુજ્યતે । તત્ત એવ ચ ક્રિયાફલભૂતં વન્ધમનુભવતિ । અતો મોહોદયાત્ ક્રિયાક્રિયાફલે, ન તુ જ્ઞાનાત્ ॥ ૪૩ ॥

અથ કેવલિનાં ક્રિયાપિ ક્રિયાફલં ન સાધયતીત્યનુશાસ્તિ—

ઠાળણિસેજ્જવિહારા ધમ્મુવદેસો ય ણિયદયો તેસિં ।

અરહંતાણં કાલે માયાચારો વ્વ ઇત્થીણં ॥ ૪૪ ॥

કર્માશા જ્ઞાનાવરણાદિમૂલોત્તરકર્મપ્રકૃતિભેદાઃ જિનવરવૃષ્ઠૈર્નિયત્યા સ્વભાવેન ભણિતાઃ, કિંતુ સ્વકીય-શુભાશુભફલં દત્ત્વા ગચ્છન્તિ, ન ચ રાગાદિપરિણામગહિતાઃ સન્તો વન્ધં કુર્વન્તિ । તર્હિં કથં વન્ધં કરોતિ જીવઃ ઇતિ ચેત્ । તેસુ વિમૂઠો રક્તો દુટ્ટો વા વન્ધમણુભવદિ તેપુ ઉદયાગતેપુ સત્તુ કર્માશેપુ મોહરાગદ્વેષવિલક્ષણનિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનારહિતઃ સન્ યો વિશેષેણ મૂઠો રક્તો દુટ્ટો વા ભવતિ સઃ કેવલજ્ઞ નાદ્યનન્તગુણવ્યક્તિલક્ષણમોક્ષાદિલક્ષણં પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશમેદમિત્તં વન્ધમનુ-ભવતિ । તતઃ સ્થિતમેતત્ જ્ઞાનં વન્ધકારણં ન ભવતિ કર્મોદયોઽપિ કિંતુ રાગાદયો વન્ધકારણમિતિ ॥ ૪૩ ॥ અથ કેવલિનાં રાગાદ્યભાવાદ્ધર્મોપદેશાદયોઽપિ વન્ધકારણં ન ભવન્તીતિ કથયતિ— ઠાળણિસેજ્જવિહારા ધમ્મુવદેસો ય સ્થાનમૂર્ચસ્થિતિનિપદ્યા ચાસનં શ્રીવિહારો ધર્મોપદેશશ્ચ ણિયદયો

હવે, તે સંસારી, તે ઉદયગત કર્માંશોની હયાતીમાં, ચેતનાં-જાણનાં-અનુભવતાં, મોહ-રાગ-દ્વેષમાં પરિણત થવાથી જ્ઞેય પદાર્થોમાં પરિણમન જેવું લક્ષણ છે એવી (જ્ઞેયાર્થ-પરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા સાથે જોડાય છે; અને તેથી જ ક્રિયાદ્વિજ્ઞાન અંધને અનુભવે છે. આથી (એમ કહ્યું કે) મોહના ઉદયથી (અર્થાત્ મોહના ઉદયમાં જોડાવાના કારણે) ક્રિયા ને ક્રિયાદ્વિજ્ઞાન થાય છે, જ્ઞાનથી નહિ.

ભાવાર્થઃ—સંસારી સર્વ જીવોને કર્મના ઉદય છે. પરંતુ તે ઉદય અંધનું કારણ નથી. જો કર્મનિમિત્તક ધર્મ-અનિષ્ઠ ભાવોમાં જીવ રાગી-દેવી-મોહી થઈ પરિણમે તો અંધ થાય છે. આથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે જ્ઞાન, ઉદયપ્રાપ્ત પૌદ્ગલિક કર્મો કે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન દેહાદિની ક્રિયાઓ અંધનું કારણ નથી. અંધનાં કારણ કેવળ રાગ-દ્વેષ-મોહ-ભાવો છે. માટે તે ભાવો સર્વ પ્રકારે ત્યાગવાયોગ્ય છે. ૪૩.

હવે કેવળીભગવંતોને ક્રિયા પણ ક્રિયાદ્વિજ્ઞાન (અંધ) ઉત્પન્ન કરતી નથી એનું ઉપદેશ છે:—

ધર્મેપિદેશ, વિહાર, આસન, સ્થાન ધ્રી અરહંતને

વર્તે સદાજ ને કાળમાં, માયાચરણ વ્યય નારીને. ૪૪.

સા સમસ્તમહામોહમૂર્ખાભિષિતસ્કન્ધાવારસ્યાત્યન્નજ્ઞે મંથાનામોદરાગદેવપાપામુપગ્જા-
નામભાવાચ્છેતન્યવિકારકારણતામનાસાદયન્તી નિત્યમૌદયિકી કાર્યભૂતમ્બન્ધસ્યાકારણભૂતતયા
કાર્યભૂતસ્ય મોક્ષસ્ય કારણભૂતતયા ચ ક્ષાયિક્ત્વેવ કયં હિ નામ નાનુમન્યેત । અથાનુમન્યેત
ચેત્તર્હિ કર્મધિપાકોઽપિ ન તેષાં સ્વભાવવિધાતાય ॥ ૪૫ ॥

રૂપવચનવ્યાપારાદિક્રિયા સા નિઃક્રિયશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિપરીતકર્મોદયજનિવત્તાત્સર્વાંગૌદયિકી ભવતિ હિ
સ્ફુટમ્ । મોહાદીર્હિ વિરહિયા નિર્મોહશુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રત્યાદકમમકારાદ્દારોત્પાદનસમર્થમોહાદિવિરહિ-
ત્વાદ્યતઃ તન્મ્હા સા સ્વાયમ ત્તિ મદા તસ્માત્ સા ચગ્ગૌદયિકી તથાપિ નિર્વિકારશુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય
વિક્રિયામકુર્વતી સતી ક્ષાયિકીતિ મતા । અત્રાહ શિષ્યઃ—‘ઔદયિકા ભાવાઃ બન્ધકારણમ્’ इत्या-
ગમવચનં તર્હિ વૃથા ભવતિ । પરિહારમાહ—ઔદયિકા ભાવા બન્ધકારણં ભવન્તિ, પરં કિંતુ મોહો
દયસહિતાઃ । દ્રવ્યમોહોદયેઽપિ સતિ યદિ શુદ્ધાત્મભાવનાત્રલેન ભાવમોહેન ન પરિણમતિ તદા બંધો ન
ભવતિ । યદિ પુનઃ કર્મોદયમાત્રેણ બન્ધો ભવતિ તર્હિ સંસારિણાં સર્વદૈવ કર્મોદયસ્ય વિચમાનત્વાત્
સર્વદૈવ બન્ધ એવ, ન મોક્ષ इत्यभिप्रायઃ ॥ ૪૫ ॥ અથ યથાર્હતાં શુભાશુભપરિણામવિકારો નાસ્તિ

(પુણ્યના ઉદયથી થયેલી) હોવા છતાં તે સદા ઔદયિકી ક્રિયા મહા મોહરાગની
સમસ્ત સેનાના અત્યંત ક્ષયે ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી મોહરાગદ્વેષરૂપ *ઉપર*જકોના અભાવને
લીધે ચૈતન્યના વિકારનું કારણ નહિ થતી હોવાથી, કાર્યભૂત બંધના અકારણભૂતપણા
વડે અને કાર્યભૂત મોક્ષના કારણભૂતપણા વડે ક્ષાયિકી જ કેમ ન માનવી જોઈએ ?
(જરૂર માનવી જોઈએ.) અને જો ક્ષાયિકી જ માનવી જોઈએ તો કર્મધિપાક (—કર્મના
ઉદય) પણ તેમને (અહિંતભગવાંતોને) સ્વભાવવિધાતનું કારણ થતો નથી (એમ
નક્કી થાય છે).

ભાવાર્થઃ—અહિંતભગવાનને જે દિવ્યધ્વનિ, વિહાર આદિ ક્રિયાઓ છે તે
નિષ્ક્રિય શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને પ્રદેશપરિસ્પંદમાં નિમિત્તભૂત પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન
થઈ છે તેથી ઔદયિકી છે. તે ક્રિયાઓ અહિંતભગવાનને ચૈતન્યવિકારરૂપ ભાવકર્મ ઉત્પન્ન
કરતી નથી, કારણ કે નિર્મોહ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને રાગદ્વેષમોહરૂપ વિકારમાં નિમિત્તભૂત
મોહનીયકર્મના (તેમને) ક્ષય થયો છે. વળી તે ક્રિયાઓ તેમને રાગદ્વેષમોહના અભાવને
લીધે નવીન બંધમાં કારણરૂપ નથી, પરંતુ પૂર્વકર્મના ક્ષયમાં કારણરૂપ છે કેમ કે જે
કર્મના ઉદયથી તે ક્રિયાઓ થાય છે તે કર્મ પોતાનો રસ દઈ ખરી જાય છે. આ રીતે
મોહનીયકર્મના ક્ષયે ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી અને કર્મના ક્ષયમાં કારણભૂત હોવાથી અહિંત-
ભગવાનની તે ઔદયિકા ક્રિયા ક્ષાયિકી કહેવામાં આવી છે. ૪૫.

અથ કેવલિનામિવ સર્વેષામપિ સ્વભાવવિઘાતાભાવં નિપેધયતિ—

જદિ સો સુહો વ અસુહો ણ હવદિ આદા સયં સહાવેણ ।
સંસારો વિ ણ વિજ્જદિ સન્વેસિં જીવકાયાણં ॥ ૪૬ ॥

યદિ સ શુભો વા અશુભો ન ભવતિ આત્મા સ્વયં સ્વભાવેન ।
સંસારોઽપિ ન વિઘટે સર્વેષાં જીવકાયાનામ્ ॥ ૪૬ ॥

યદિ સ્વલ્લેકાન્તેન શુભાશુભભાવસ્વભાવેન સ્વયમાત્મા ન પરિણમતે તદા સર્વદૈવ સર્વથા નિર્વિઘાતેન શુદ્ધસ્વભાવેનૈવાવતિષ્ઠતે । તથા ચ સર્વ એવ ભૂતગ્રામાઃ સમસ્તવન્ધસાધન-શૂન્યત્વાદાજવંજવાભાવસ્વભાવતો નિત્યમુક્તાં પ્રતિપદ્યેન્ । તત્ત્વ નાભ્યુપગમ્યતે । આત્મનઃ

તથૈકાન્તેન સંસારિણામપિ નાસ્તીતિ સાંલ્યમતાનુસારિશિષ્યેણ પૂર્વપક્ષે કૃતે સતિ દૂષણદ્વારેણ પરિહારં દદાતિ—જદિ સો સુહો વ અસુહો ણ હવદિ આદા સયં સહાવેણ યથૈવ શુદ્ધતયેનાત્મા શુભાશુભાભ્યાં ન પરિણમતિ તથૈવાશુદ્ધતયેનાપિ સ્વયં સ્વકીયોપાદાનકારણેન સ્વભાવેનાશુદ્ધનિશ્ચય-રૂપેણાપિ યદિ ન પરિણમતિ તદા । કિં દૂષણં ભવતિ । સંસારો વિ ણ વિજ્જદિ નિસ્સંસારશુદ્ધાત્મ-સ્વરૂપાત્પ્રતિપક્ષભૂતો વ્યવહારનયેનાપિ સંસારો ન વિઘટે । કેષામ્ । સન્વેસિં જીવકાયાણં સર્વેષાં જીવસંઘાતાનામિતિ । તથા હિ—આત્મા તાવત્પરિણામી, સ ચ કર્મોપાધિનિમિત્તે સતિ સ્ફટિકમણિરિવોપાધિ

હવે કેવળીભગવંતોની માફક બધાય જીવોને સ્વભાવવિઘાતનો અભાવ દેખાવું નિપેધે છે:—

આત્મા સ્વયં નિજ ભાવથી જો શુભ-અશુભ બને નહીં.

તો સર્વ જીવનિકાયોને સંસાર પણ વળે નહીં : ૪૬.

અન્યથાર્થ:—[જદિ] જો એમ માનવામાં આવે કે [સ્તઃ આત્મા] આત્મા [સ્વયં] સ્વયં [સ્વભાવેન] સ્વભાવથી (—પોતાના ભાવથી) [શુભઃ વા અશુભઃ] શુભ કે અશુભ [ન ભવતિ] થતો નથી (અર્થાત્ શુભાશુભ ભાવે પરિણમતો જ નથી) [સર્વેષાં જીવકાયાણાં] તો સર્વ જીવનિકાયોને [સંસારઃ અપિ] સંસાર પણ [ન વિઘટે] વિઘટાન નથી એમ હરે !

ટીકા:—જો એકાંતે એમ માનવામાં આવે કે શુભાશુભભાવરૂપ સ્વભાવે (—પોતાના ભાવે) સ્વયં આત્મા પરિણમતો નથી. તો સદાય સર્વથા નિર્વિઘાત શુદ્ધસ્વભાવે જ અવ-સ્થિત છે એમ હરે; અને એ રીતે બધાય જીવસમૂહો. સનસ્ત બંધકારણથી રહિત સ્વભાવથી સંસાર-અભાવરૂપ સ્વભાવને લીધે નિત્યમુક્તપણાને પામે અર્થાત્ નિત્યમુક્ત હરે ! પરંતુ તે તો સ્ત્રીકારી શકાતું નથી; કારણ કે આત્મા પરિણામધર્મવાળો હોવાથી, જેન સ્ફટિકન

સા સમસ્તમહામોહમૂર્ધાભિપિત્તસ્કન્ધાવારસ્યાત્યન્તક્ષયે સંભૂતવાન્મોહરાગદ્વેપરૂપાણામુપરંજકા-
નામભાવાઙ્ગૈતન્યવિકારકારણતામનાસાદયન્તી નિત્યમૌદયિકી કાર્યભૂતસ્ય વન્ધસ્યાકારણભૂતતયા
કાર્યભૂતસ્ય મોક્ષસ્ય કારણભૂતતયા ચ ક્ષાયિક્યેવ કથં હિ નામ નાનુમન્યેત । અથાનુમન્યેત
ચેત્તર્હિ કર્મવિપાકોઽપિ ન તેષાં સ્વભાવવિધાતાય ॥ ૪૫ ॥

રૂપવચનવ્યાપારાદિક્રિયા સા નિઃક્રિયશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિપરીતકર્મોદયજનિતત્વાત્સર્વાપ્યૌદયિકી ભવતિ હિ
સ્ફુટમ્ । મોહાદીર્હિ વિરહિયા નિર્મોહશુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રચ્છાદકમમકારાહક્કારોત્પાદનસમર્થમોહાદિવિરહિત-
ત્વાદ્યતઃ તમ્હા સા સ્વાયમ્ ત્તિ મદા તસ્માત્ સા યદ્યપ્યૌદયિકી તથાપિ નિર્વિકારશુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય
વિક્રિયામકુર્વેતી સતી ક્ષાયિકીતિ મતા । અત્રાહ શિષ્યઃ—‘ઔદયિકા ભાવાઃ વન્ધકારણમ્’ इत्या-
ગમવચનં તર્હિ વૃથા ભવતિ । પરિહારમાહ—ઔદયિકા ભાવાઃ વન્ધકારણં ભવન્તિ, પરં કિંતુ મોહો-
દયસહિતાઃ । દ્રવ્યમોહોદયેઽપિ સતિ યદિ શુદ્ધાત્મભાવનાબલેન ભાવમોહેન ન પરિણમતિ તદા બંધો ન
ભવતિ । યદિ પુનઃ કર્મોદયમાત્રેણ વન્ધો ભવતિ તર્હિ સંસારિણાં સર્વદૈવ કર્મોદયસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્
સર્વદૈવ વન્ધ એવ, ન મોક્ષ इत्यभिप्रायः ॥ ૪૫ ॥ અથ યથાર્હતાં શુભાશુભપરિણામવિકારો નાસ્તિ

(પુણ્યના ઉદયથી થયેલી) હોવા છતાં તે સદા ઔદયિકી ક્રિયા મહા મોહરાગની
અમરત મેનાના અત્યંત ક્ષયે ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી મોહરાગદ્વેષરૂપ *ઉપરંજકોના અભાવને
સીધે જૈતન્યના વિકારનું કારણ નહિ થતી હોવાથી, કાર્યભૂત બંધના અકારણભૂતપણા
વડે અને કાર્યભૂત મોહના કારણભૂતપણા વડે ક્ષાયિકી જ કેમ ન માનવી જોઈએ?
(વરૂં માનવી જોઈએ.) અને તે ક્ષાયિકી જ માનવી જોઈએ તો કર્મવિપાક (=કર્મના
ઉદય) પણ તેમને (આર્દ્રભગવાને) સ્વભાવવિધાતાનું કારણ થતો નથી (એમ
નહી થાય છે).

ભાવાર્થઃ—આર્દ્રભગવાનને જે દિવ્યધ્વનિ, વિહાર આદિ ક્રિયાઓ છે તે
નિષ્ક્રિય શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને પ્રદેશપરિસ્પર્શમાં નિમિત્તભૂત પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન
થઈ છે તેથી ઔદયિકી છે. તે ક્રિયાઓ આર્દ્રભગવાનને જૈતન્યવિકારરૂપ ભાવકર્મ ઉત્પન્ન
કરતી નથી. કારણ કે નિર્માદ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને રાગદ્વેષમોહરૂપ વિકારમાં નિમિત્તભૂત
મોહનીયકર્મના (તેમને) ક્ષય થયો છે. વળી તે ક્રિયાઓ તેમને રાગદ્વેષમોહના અભાવને
સીધે નવીન અવસ્થા કારણરૂપ નથી. પરંતુ પૂર્વકર્મના ક્ષયમાં કારણરૂપ છે કેમ કે જે
કર્મના ઉદયથી તે ક્રિયાઓ થાય છે તે કર્મ પાતાનો રસ ધર્મ અરી નય છે. આ રીતે
મોહનીયકર્મના ક્ષયે ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી અને કર્મના ક્ષયમાં કારણભૂત હોવાથી આર્દ્ર-
ભગવાનને ઔદયિકી ક્રિયા ક્ષાયિકી કહેવામાં આવી છે. ૪૫.

અથ કેવલિનામિવ સર્વેષામપિ સ્વભાવવિધાતાભાવં નિષેધયતિ—

જદિ સો સુહો વ અસુહો ણ હવદિ આદા સયં સહાવેણ ।
સંસારો વિ ણ વિજ્જદિ સન્વેસિં જીવકાયાણં ॥ ૪૬ ॥

યદિ સ શુભો વા અશુભો ન ભવતિ આત્મા સ્વયં સ્વભાવેન ।
સંસારોઽપિ ન વિદ્યતે સર્વેષાં જીવકાયાનામ્ ॥ ૪૬ ॥

યદિ સ્વલ્લેકાન્તેન શુભાશુભભાવસ્વભાવેન સ્વયમાત્મા ન પરિણમતે તદા સર્વદૈવ સર્વથા નિર્વિધાતેન શુદ્ધસ્વભાવેનૈવાવતિષ્ઠતે । તથા ચ સર્વ એવ ભૂતગ્રામાઃ સમસ્તવન્ધસાધન-શૂન્યત્વાદાજવંજવાભાવસ્વભાવતો નિત્યમુક્તતાં પ્રતિપદ્યેન્ । તત્ત્વ નાભ્યુપગમ્યતે । આત્મનઃ

તથૈકાન્તેન સંસારિણામપિ નાસ્તીતિ સાંખ્યમતાનુસારિશિષ્યેણ પૂર્વપક્ષે કૃતે સતિ દૂષણદ્વારેણ પરિહારં વદાતિ—જદિ સો સુહો વ અસુહો ણ હવદિ આદા સયં સહાવેણ યથૈવ શુદ્ધનયેનાત્મા શુભાશુભાભ્યાં ન પરિણમતિ તથૈવાશુદ્ધનયેનાપિ સ્વયં સ્વકીયોપાદાનકારણેન સ્વભાવેનાશુદ્ધનિશ્ચય-રૂપેણાપિ યદિ ન પરિણમતિ તદા । કિં દૂષણં ભવતિ । સંસારો વિ ણ વિજ્જદિ નિસ્સંસારશુદ્ધાત્મ-સ્વરૂપાત્પ્રતિપક્ષભૂતો વ્યવહારનયેનાપિ સંસારો ન વિદ્યતે । કેષામ્ । સન્વેસિં જીવકાયાણં સર્વેષાં જીવસંઘાતાનામિતિ । તથા હિ—આત્મા તાવત્પરિણામી, સ ચ કર્મોપાધિનિમિત્તે સતિ સ્ફટિકમણિરિવોપાધિ

હવે કેવળીભગવંતોનાં માફક બધાય જીવોને સ્વભાવવિધાતાનેા અભાવ હોવાનું નિષેધે છે:—

આત્મા સ્વયં નિજ ભાવથી જો શુભ-અશુભ બને નહીં.

તો સર્વ જીવનિદાયને સંસાર પણ વર્તે નહીં : ૪૬.

અન્વયાર્થ:—[યદિ] જો એમ માનવામાં આવે કે [સ્તઃ આત્મા] આત્મા [સ્વયં] સ્વયં [સ્વભાવેન] સ્વભાવથી (-પોતાના ભાવથી) [શુભઃ વા અશુભઃ] શુભ કે અશુભ [ન ભવતિ] થતો નથી (અર્થાત્ શુભાશુભ ભાવે પરિણમતો જ નથી) [સર્વેષાં જીવકાયાણાં] તો સર્વ જીવનિદાયોને [સંસારઃ અપિ] સંસાર પણ [ન વિદ્યતે] વિદ્યમાન નથી એમ હરે !

ટીકા:—જો એકાંતે એમ માનવામાં આવે કે શુભાશુભભાવરૂપ સ્વભાવે (-પોતાના ભાવે) સ્વયં આત્મા પરિણમતો નથી. તો સદાય સર્વથા નિર્વિધાત શુદ્ધસ્વભાવે જ અવ-સ્થિત છે એમ હરે; અને એ રીતે બધાય જીવસમૂહો, સમસ્ત બંધકારણોથી રહિત સ્વયંથી સંસાર-અભાવરૂપ સ્વભાવને લીધે નિત્યમુક્તપણાને પામે અર્થાત્ નિત્યમુક્ત હરે ! પરંતુ તે તો સ્વીકારી શકાતું નથી; કારણ કે આત્મા પરિણામધર્મવાળો હોવાથી. જેમ સ્ફટિકને

परिणामधर्मत्वेन स्फटિકस्य जपातापिच्छरागस्वभावत्ववत् शुभागुभस्वभावत्वयोतनात् ॥ ४६ ॥

अथ पुनरपि प्रकृतमनुसृत्यातीन्द्रियज्ञानं सर्वज्ञत्वेनाभिनन्दति—

जं तत्कालियमिदं जाणदि जुगवं ममंतदो मव्वं ।

अत्थं विचित्तविममं तं णाणं ग्वाइयं भणियं ॥ ४७ ॥

यत्तात्कालिकमितरं जानाति युगपत्समन्ततः सर्वम् ।

अर्थं विचित्रविषमं तत् ज्ञानं क्षायिकं भणितम् ॥ ४७ ॥

गृह्णाति, ततः कारणात्संसारभावो न भवति । अथ मतम्—संसारभावः सांख्यानां दूषणं न भवति, भूषणमेव । नैवम् । संसारभावो हि मोक्षो भण्यते, स च संसारिजीवानां न दृश्यते, प्रत्यक्षविरोधादिति भावार्थः ॥ ४६ ॥ एवं रागादयो बन्धकारणं, न च ज्ञानमित्यादिव्याख्यानमुख्यत्वेन पष्ठस्थले गाथा

जसुद्धपुष्पना अने तमालपुष्पना रंगरूप स्वभाववाणापणुं प्रकाशे छे तेम, तेने (आत्माने) शुभाशुभस्वभाववाणापणुं प्रकाशे छे (अर्थात् જેમ સ્ફટિકમણિ લાલ અને કાળા ફૂલના નિમિત્તે લાલ અને કાળા સ્વભાવે પરિણમતા જેવામાં આવે છે તેમ આત્મા કર્મોપાધિના નિમિત્તે શુભાશુભ સ્વભાવે પરિણમતા જેવામાં આવે છે).

ભાવાર્થ:—જેમ શુદ્ધનયથી કોઈ જીવ શુભાશુભ ભાવે પરિણમતા નથી તેમ જે અશુદ્ધનયથી પણ ન પરિણમતા હોય તો વ્યવહારનયે પણ સમસ્ત જીવોને સંસારને અભાવ થાય અને સૌ જીવો સદાય મુક્ત જ રહે! પરંતુ તે તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે માટે જેમ કેવળીભગવાનને શુભાશુભ પરિણામોનો અભાવ છે તેમ સર્વ જીવોને સર્વથા શુભાશુભ પરિણામોનો અભાવ ન સમજવો. ૪૬.

હવે ફરીને પાછા પ્રકૃતને (—ચાહુ વિષયને) અનુસરીને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને સર્વજ્ઞ પણ અભિનંદે છે (અર્થાત્ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન સર્વજ્ઞ જાણનાર છે એમ તેની પ્રશંસા કરે છે):—

સૌ વર્તમાન—અવર્તમાન, વિચિત્ર, વિષમ પદાર્થોને

યુગપદ સરવતઃ જાણતું, તે જ્ઞાન ક્ષાયિક જિન કહે. ૪૭.

અન્યાર્થ:—[યત્] જે જ્ઞાન [યુગપદ્] યુગપદ્ [સમન્તતઃ] સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશથી) [તાત્કાલિક] તાત્કાલિક [સ્તરં] કે અંતાત્કાલિક, [વિચિત્રવિષમં] વિચિત્ર (—અનેક પ્રકારના) અને વિષમ (મૂર્ત, અમૂર્ત આદિ અસમાન જાતિના) [સર્વં અર્થં] સર્વ પદાર્થોને [જાનાતિ] જાણે છે, [તદ્ જ્ઞાનં] તે જ્ઞાનને [ક્ષાયિકં ભણિતમ્] ક્ષાયિક કહ્યું છે.

તત્કાલકલિતવૃત્તિકમતીતોદર્કકાલકલિતવૃત્તિકં ચાપ્યેકપદ એવ સમન્તતોડપિ સકલમપ્યર્થજાતં, પૃથક્ત્વવૃત્તસ્વલક્ષણલક્ષ્મીકટાક્ષિતાનેકપ્રકારવ્યઙ્ગિજતવૈચિત્ર્યમિતરેતરવિરોધ-
ધાપિતાસમાનજાતીયત્વોદ્દામિતવૈષમ્યં ક્ષાયિકં જ્ઞાનં કિલ જાનીયાત્ । તસ્ય હિ ક્રમ-
પ્રવૃત્તિદેતુભૂતાનાં ક્ષયોપશમાવસ્થાવસ્થિતજ્ઞાનાવરણીયકર્મપુદ્ગલાનામત્યન્તાભાવાત્તાત્કાલિકમ-
તાત્કાલિકં વાપ્યર્થજાતં તુલ્યકાલમેવ પ્રકાશેત । સર્વતો વિશુદ્ધસ્ય પ્રતિનિયતદેશવિશુદ્ધે-
રન્તઃપ્લવનાત્ સમન્તતોડપિ પ્રકાશેત । સર્વાવરણક્ષયાદેશાવરણક્ષયોપશમસ્યાનવસ્થાનાત્સર્વમપિ
પ્રકાશેત । સર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણીયક્ષયાદસર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમસ્ય વિલયનાદ્વિચિત્રમપિ
પ્રકાશેત । અસમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણક્ષયાત્સમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમસ્ય વિનાશના-

પદ્ધત્કં ગતમ્ । અથ પ્રથમં તાવત્ કેવલજ્ઞાનમેવ સર્વજ્ઞસ્વરૂપં, તદનન્તરં મર્વપરિજ્ઞાને *તિ એકપરિ-
જ્ઞાનં, એકપરિજ્ઞાને સતિ સર્વપરિજ્ઞાનમિત્યાદિકથનરૂપેણ ગાથાપદ્ધત્કપર્યન્તં વ્યાકુશનં ક્રોતિ । તદ્યથા-
અત્ર જ્ઞાનપ્રપદ્ધત્વ્યાકુશનં પ્રકૃતં તાવત્તત્પ્રસ્તુતનમુસ્યત્ય પુનરપિ કેવલજ્ઞાનં સર્વજ્ઞત્વેન નિરૂપયતિ—

ટીકા:—ક્ષાયિક જ્ઞાન અરેખર એટલી વખતે જ સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશથી),
તાત્કાળ વર્તતા કે અતીત-અનાગત કાળે વર્તતા સમસ્ત પદાર્થોને—કે જેમનામાં *પૃથક્-
પણે વર્તતાં સ્વલક્ષણોરૂપ લક્ષ્મીથી આલોકિત અનેક પ્રકારેને સીધે વૈચિત્ર્ય પ્રગટ
થયું છે અને જેમનામાં પરસ્પર વિરોધથી ઉત્પન્ન થતા અસમાનજાતીયપણાને સીધે
વૈષમ્ય પ્રગટ થયું છે તેમને—જાણે છે. (આ જ વાતને યુક્તિપૂર્વક સમજાવે છેઃ)
ક્રમપ્રવૃત્તિના હેતુભૂત, ક્ષયોપશમ-અવસ્થામાં રહેલાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મપુદ્ગલોના તેને
(ક્ષાયિક જ્ઞાનને) અત્યંત અભાવ હોવાથી તે તાત્કાલિક કે અતાત્કાલિક પદાર્થભાવને
સમકાળે જ પ્રકાશે છે; (ક્ષાયિક જ્ઞાન) સર્વતઃ વિશુદ્ધ હોવાને સીધે પ્રતિનિશ્ચિત
દેશોની (અમુક નિયત પ્રદેશોની) વિશુદ્ધિ (સર્વતઃ વિશુદ્ધિની) અંદર દૃષ્ટી જતી
હોવાથી તે સર્વતઃ પણ (સર્વ આત્મપ્રદેશથી પણ) પ્રકાશે છે; સર્વ આવરણના ક્ષયને
સીધે દેશ-આવરણનો ક્ષયોપશમ નહિ રહ્યો હોવાથી તે સર્વને પણ પ્રકાશે છે; સર્વ-
પ્રકારજ્ઞાનાવરણના ક્ષયને સીધે (સર્વ પ્રકારના પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને આવરણમાં
નિમિત્તભૂત કર્મના ક્ષયને સીધે) અસર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ (અમુક જ
પ્રકારના પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને આવરણમાં નિમિત્તભૂત કર્મોના ક્ષયોપશમ) વિલય
પામ્યો હોવાથી તે વિચિત્રને પણ (અનેક પ્રકારના પદાર્થોને પણ) પ્રકાશે છે; અસમાન-
જાતીયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયને સીધે (અસમાન જાતિના પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને
આવરણમાં નિમિત્તભૂત કર્મના ક્ષયને સીધે) સમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ
(સમાન જાતિના જ પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને આવરણમાં નિમિત્તભૂત કર્મોને)

* દેશોના સિદ્ધ સિદ્ધ વર્તતાં એવાં નિશ નિશ લક્ષણો તે દેશોને લક્ષ-સ્પર્શિ-તેવાં છે.

દ્વિપમમપિ પ્રકાશેત । અલમથવાતિવિસ્તરેણ, અનિવારિતપ્રસરપ્રકાશશાલિતયા ક્ષાયિકજ્ઞાન-
મવચ્યમેવ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા સર્વમેવ જાનીયાત ॥ ૪૭ ॥

અથ સર્વમજાનન્નેકમપિ ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

જો ન વિજાણદિ જુગવં અત્યે તિક્કાલિમે તિહુવળત્યે ।

ળાટું તસ્સ ન સ્કં સપજ્જયં દલ્લમેગં વા ॥ ૪૮ ॥

યો ન વિજાનાતિ યુગપદર્થાન્ ત્રૈકાલિકાન્ ત્રિભુવનસ્થાન્ ।

જ્ઞાતું તસ્ય ન શક્યં સપર્યયં દ્રવ્યમેકં વા ॥ ૪૮ ॥

જે વચ્ચાને કર્તૃ જાણદિ જાનાતિ । કમ્ । અત્યં અર્થ પદાર્થમેતિ વિશેષ્યપદમ્ । કિંવિશિષ્ટમ્ ।
નળાલિયમિદરં તાત્કાલિકં વર્તમાનમિતરં ચાતીતાનાગતમ્ । કથં જાનાતિ । જુગવં યુગપદેકસમયે
મમંતદો સમન્તતઃ સર્વાત્મપ્રદેશેઃ સર્વપ્રકારેણ વા । કતિસંહ્યોપેતમ્ । સવ્વં સમસ્તમ્ । પુનર્તિ
વિવિશિષ્ટમ્ । વિચિત્તં નાનામેદમિત્તમ્ । પુનરપિ કિરૂપમ્ । વિસમં મૂર્તામૂર્તચેતનાચેતનાદિજાત્યન્તર-

પ્રત્યાપમાન) નાશ પામ્યા હોવાથી તે વિષમને પણ (-અસમાન જાતિના પદાર્થોને પણ)
પ્રમાણ છે. અથવા, અતિ વિસ્તારથી બસ થાઓ; અનિવારિત (-શેડી ન શકાય એવો;
નાનપાંદિત) જેનો કેસાય છે એવા પ્રકાશવાળું હોવાથી ક્ષાયિક જ્ઞાન અવશ્યમેવ સર્વદા
સર્વત્ર સર્વથા સર્વમેવ જાણું છે.

ભાષાર્થ:—કેમપૂર્વક જાણવું, નિયત આત્મપ્રદેશેથી જ જાણવું, અમુકને જ
જાણવું—આદિ તર્યાકાઓ અનિ-શુનાદિ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં જ સાંભલે છે. ક્ષાયિક
જ્ઞાન તો અનિ-શુનાદિ હોવાથી યુગપદ સર્વ આત્મપ્રદેશેથી ત્રણે કાળના પર્યાય સહિત
સર્વ પ્રદર્શન—તે પદાર્થો અનેક પ્રકારના અને વિરુદ્ધ જાતિના હોવા છતાં પણ—જાણ
તો અનિ-શુનાદિ કેસાયના એક જ સમયે સર્વ આત્મપ્રદેશેથી સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને
જાણું છે. ૪૮.

જેને કર્તૃને તદિ જાણનાર એકને પણ જાણતો નથી એમ નક્કી કરે છે:—

જો ન વિજાણદિ જુગવં અત્યે તિક્કાલિમે તિહુવળત્યે,

તેને સર્વપર્યય એક પણ તદિ દ્રવ્ય જાણવું શક્ય છે. ૪૮.

અન્યથાર્થ:—[વા] જે [યુગપદ] એકીસાથે [ત્રૈકાલિકાન્ ત્રિભુવનસ્થાન્]
[કિંવિશિષ્ટમ્] ત્રિભુવનસ્થ (—ત્રણે કાળના અને ત્રણે લોકના) [અર્થાન્] પદાર્થોને [ત્ર
વિવિશિષ્ટમે] જાણતો નથી. [તસ્ય] તેને [સપર્યયે] પર્યાય સહિત [સ્કં દ્રવ્યં વા]
એક દ્રવ્ય વા [જ્ઞાતું ન શક્યં] જાણવું શક્ય નથી.

इह किलैकमाकाशद्रव्यमेकं धर्मद्रव्यमेकमधर्मद्रव्यमसंख्येयानि कालद्रव्याण्यनन्तानि जीवद्रव्याणि । ततोऽप्यनन्तगुणानि पुद्गलद्रव्याणि । तथैषामेव प्रत्येकमतीतानागतानुभूयमान-भेदमिन्ननिरवधिवृत्तिप्रवाहपरिपातिनोऽनन्ताः पर्यायाः । एवमेतत्समस्तमपि समुद्रितं ज्ञेयं, इद्वैकं किञ्चिज्जीवद्रव्यं ज्ञातुं । अथ यथा समस्तं दाह्यं दहनं दहनः समस्तदाहहेतुकसमस्त-दाह्याकारपर्यायपरिणतसकलैकदहनाकारमात्मानं परिणमति, तथा समस्तं ज्ञेयं जानन् ज्ञाता समस्तज्ञेयहेतुकसमस्तज्ञेयाकारपर्यायपरिणतसकलैकज्ञानाकारं चेतनत्वात् स्वानुभवप्रत्यक्षमात्मानं परिणमति । एवं किल द्रव्यस्वभावः । यस्तु समस्तं ज्ञेयं न जानाति स समस्तं दाह्यम-

विशेषैर्विसदृशं । तं णाणं खाइयं भणियं यदेवंगुणविशिष्टं જ્ઞાનં તત્કાયાિકં મણિતમ્ । અમેદનયેન તદેવ સર્વજ્ઞસ્વરૂપં તદેવોપાદેયભૂતાનન્તસુસ્વાચનન્તગુણાનામાધારભૂતં સર્વપ્રકારોપાદેયરૂપેણ ભાવનીયમ્ । इति तात्पर्यम् ॥ ४७ ॥ અથ યઃ સર્વં ન જાનાતિ સ એકમપિ ન જાનાતીતિ ત્રિચારયતિ—જો ણ વિજાણદિ યઃ કર્તા નૈવ જાનાતિ । કથમ્ । જુગર્વં યુગપદેકક્ષણે । કાન્ । અત્યે અર્થાન્ । કથં-ભૂતાન્ । તિક્કાલિમે ત્રિકાલપર્યાયપરિણતાન્ । પુનરપિ કથંભૂતાન્ । તિહુવળત્યે ત્રિમુવનસ્થાન્ । ણાહું તસ્સ ણ સર્કં તસ્ય પુરુષસ્ય સમ્બન્ધિ જ્ઞાનં જ્ઞાતું સમર્થં ન ભવતિ । કિમ્ । દર્વં જ્ઞેયદ્રવ્યમ્ ।

टीका:—आ विद्महां एक आकाशद्रव्य छ. एक धर्मद्रव्य छ, एक अधर्मद्रव्य छ, असंख्य काणद्रव्यो छ, अनंत छवद्रव्यो छ अने तेनाथी पण अनंतगणां पुद्गल-द्रव्यो छ; णी तेमने न प्रत्येकने अतीत, अनागत अने वर्तमान अया (यण) भेदाथी भेदवाणा 'निरवधि' वृत्तिप्रवाहनी अंदर पडता ।—समाधि जता) अनंत पर्यायो छ. अ इति आ अधेय (द्रव्यो ने पर्यायोना) समुदाय ज्ञेय छ. तेमां न एक कोरि पण (अमे ते) छवद्रव्य ज्ञाता छ. एवे आदी, जेम समस्त दाहने दहने अग्नि समस्तदाहहेतुक (—समस्त दाह जेतुं निमित्त छ अया) समस्तदाह्याकारपर्याये परिणुमेतुं सकण एक दहने जेना 'आकार' छ अया 'धातार' (—अग्निरे) परिणुमे छ. तेम समस्त ज्ञेयने जणुने ज्ञाता (—आत्मा) समस्तज्ञेयहेतुक समस्तज्ञेयाकारपर्याये परि-णुमेतुं 'सकण' एक ज्ञान जेना 'आकार' छ अया 'धातार'—जे चेतनपणाने दीक्षे स्वानुभवप्रत्यक्ष छ ते-रे—परिणुमे छ. आ प्रमाणे अरेअरे द्रव्यने स्वभावे छ. परंतु जे समस्त ज्ञेयने नथी जणुने ते (आत्मा). जेम समस्त दाहने नहि दहने अग्नि

૧ નિરવધિ = અવધિ-હદ-મર્યાદા-અંત વગરનું.

૨. વૃત્તિ = વર્તણું તે: ઉપાદ-અવ-પ્રોવ્ય; અસ્તિત્વ; પરિણતિ.

૩ દહન = દહણ-પાળણું તે.

૪. આકાર = સ્વરૂપ

૫. સકણ = આણું; પરિપૂર્ણ.

૬. ધાતારે = નિર્ધારે; આત્મારે.

દહન્ સમસ્તદાહ્યહેતુકસમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકદહનાકારમાત્માનં દહન ઇવ સમસ્ત-
જ્ઞેયહેતુકસમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકજ્ઞાનાકારમાત્માનં ચેતનત્વાત્ સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષત્વેડપિ
ન પરિણમતિ । એવમેતદાયાતિ યઃ સર્વં ન જાનાતિ સ આત્માનં ન જાનાતિ ॥ ૪૮ ॥

કિંવિશિષ્ટમ્ । સપજ્જયં અનન્તપર્યાયસહિતમ્ । કતિસંસ્થોપેતમ્ । ઇગં વા એકમપીતિ । તથા હિ—
આકાશદ્રવ્યં તાવદેકં, ધર્મદ્રવ્યમેકં, તથૈવાધર્મદ્રવ્યં ચ લોકાકાશપ્રમિતાસંસ્થેયકાલદ્રવ્યાણિ, તત્તોડનન્ત-
ગુણાણિ જીવદ્રવ્યાણિ, તેભ્યોડપ્યનન્તગુણાણિ પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ । તથૈવ સર્વેષાં પ્રત્યેકમનન્તપર્યાયાં,
એતસર્વં જ્ઞેયં તાવત્ત્રેકં વિવક્ષિતં જીવદ્રવ્યં જ્ઞાતૃ ભવતિ । એવં તાવદ્વસ્તુસ્વભાવઃ । તત્ર યથા દહનઃ
સમસ્તં દાહ્યં દહન્ સન્ સમસ્તદાહ્યહેતુકસમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકદહનસ્વરૂપમુષ્ણપરિણતતૃણ-
પર્ણાદ્યાકારમાત્માનં (સ્વકીયસ્વભાવં) પરિણમતિ, તથાયમાત્મા સમસ્તં જ્ઞેયં જાનન્ સન્ સમસ્તજ્ઞેય-
હેતુકસમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકાલ્પજ્ઞાનરૂપં સ્વકીયમાત્માનં પરિણમતિ જાનાતિ પરિચ્છિન્તિ ।
યથૈવ ચ સ એવ દહનઃ પૂર્વોક્તલક્ષણં દાહ્યમદહન્ સન્ તદાકારેણ ન પરિણમતિ, તથાડડત્માપિ
પૂર્વોક્તલક્ષણં સમસ્તં જ્ઞેયમજાનન્ પૂર્વોક્તલક્ષણમેવ સકલૈકાલ્પજ્ઞાનાકારં સ્વકીયમાત્માનં ન પરિણમતિ
ન જાનાતિ ન પરિચ્છિન્તિ । અપરમપ્યુદાહરણં દીયતે—યથા કોડપ્યન્ધક આદિત્યપ્રકાશ્યાન્ પદા-
ર્થાનપશ્યન્નાદિત્યમિવ, પ્રદીપપ્રકાશ્યાન્ પદાર્થાનપશ્યન્ પ્રદીપમિવ, દર્પણસ્થવિશ્વાન્યપશ્યન્ દર્પણમિવ,
સ્વકીયદૃષ્ટિપ્રકાશ્યાન્ પદાર્થાનપશ્યન્ હસ્તપાદાદયવ્યવપરિણતં સ્વકીયદેહાકારમાત્માનં સ્વકીયદૃષ્ટ્યા ન
પશ્યતિ, તથાયં વિવક્ષિતાત્માપિ કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ્યાન્ પદાર્થાનજાનન્ સકલાલ્પજ્ઞકેવલજ્ઞાનરૂપમાત્માનમપિ

સમસ્તદાહ્યહેતુક સમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયે પરિણુમેહું સકળ એક દહન જેનો આકાર છે
એવા પોતારૂપે પરિણુમતો નથી તેમ, સમસ્તજ્ઞેયહેતુક સમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયે પરિણુમેહું
સકળ એક જ્ઞાન જેનો આકાર છે એવા પોતારૂપે—પોતે ચેતનપણાને લીધે સ્વાતુલ્ય-
પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ—પરિણુમતો નથી (અર્થાત્ પોતાને પરિપૂર્ણપણે અતુલ્યતો
નથી—જાણતો નથી). આ રીતે એમ કહિત થાય છે કે જે સર્વને જાણતો નથી તે
પોતાને (—આત્માને) જાણતો નથી.

ભાવાર્થઃ—જે અગ્નિ કાષ્ઠ, તૃણ, પર્ણ વગેરે સમસ્ત દાહ્યને દહતો (—આળતો)
નથી, તેનો દહનસ્વભાવ (કાષ્ઠાદિ સમસ્ત દાહ્ય જેનું નિમિત્ત છે એવા) સમસ્ત-
દાહ્યાકારપર્યાયે નહિ પરિણુમતો હોવાથી અધૂરારૂપે પરિણુમે છે—પરિપૂર્ણરૂપે પરિણુમતો
નથી. તેથી પરિપૂર્ણ એક દહન જેનું સ્વરૂપ છે એવો તે અગ્નિ પોતાપણે જ પૂર્ણ
રીતે પરિણુમતો નથી; તેથી જ રીતે જે આત્મા સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમસ્ત જ્ઞેયને
જાણતો નથી. તેનું જ્ઞાન (સમસ્ત જ્ઞેય જેનું નિમિત્ત છે એવા) સમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયે
નહિ પરિણુમતું હોવાથી અધૂરારૂપે પરિણુમે છે—પરિપૂર્ણરૂપે પરિણુમતું નથી, તેથી
પરિપૂર્ણ એક જ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવો તે આત્મા પોતાપણે જ પૂર્ણ રીતે પરિણુમતો

અર્થેકમજાનન્ સર્વં ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

દ્વવં અણંતપજ્જયમેગમણંતાણિ દ્વવજાતાણિ ।

ણ વિજાણદિ જદિ જુગવં કિધ સો સવ્વાણિ જાણાદિ ॥ ૪૯ ॥

દ્રવ્યમનન્તપર્યાયમેકમનન્તાનિ દ્રવ્યજાતાનિ ।

ન વિજાનાતિ યદિ યુગપત્ કથં સ સર્વાણિ જાનાતિ ॥ ૪૯ ॥

આત્મા હિ તાવત્સ્વયં જ્ઞાનમયત્વે સતિ જ્ઞાતૃત્વાત્ જ્ઞાનમેવ । જ્ઞાનં તુ પ્રત્યાત્મવર્તિ
પ્રતિભાસમયં મહાસામાન્યમ્ । તત્તુ પ્રતિભાસમયાનન્તવિશેષવ્યાપિ । તે ચ સર્વદ્રવ્યપર્યાય-

ન જાનાતિ । તત્ એતદ્વિસ્થિતં યઃ સર્વં ન જાનાતિ સ આત્માનમપિ ન જાનાતીતિ ॥ ૪૮ ॥ અર્થેકમજાનન્
સર્વં ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ—દ્વવં દ્રવ્યં અણંતપજ્જયં અનન્તપર્યાયં એગં એકં અણંતાણિ દ્વવ-
જાતાણિ અનન્તાનિ દ્રવ્યજાતીનિ જો ણ વિજાણદિ યો ન વિજાનાતિ અનન્તદ્રવ્યસમૂહાન્ કિધ

નથી અર્થાત્ પોતાને જ પૂર્ણ રીતે અનુભવતો—જાણતો નથી. આ રીતે સિદ્ધ થયું.
કે જે સર્વને જાણતો નથી તે એકને—પોતાને—(પૂર્ણ રીતે) જાણતો નથી. ૪૮.

હવે એકને નહિ જાણનાર સર્વને જાણતો નથી એમ નક્કી કરે છે:—

એ એક દ્રવ્ય અનંતપર્યાય તેમ દ્રવ્ય અનંતને

યુગપદ ન જાણે જીવ, તેા તે કેમ જાણે સર્વને ? ૪૯.

અન્યથાર્થ:—[યદિ] એ [અનન્તપર્યાય] અનંત પર્યાયવાળા [એક દ્રવ્ય]
એક દ્રવ્યને (—આત્મદ્રવ્યને) [અનન્તાનિ દ્રવ્યજાતાનિ] તથા અનંત દ્રવ્યસમૂહને [યુગપદ]
યુગપદ [ન વિજાનાતિ] જાણતો નથી [સ:] તેા તે (પુરુષ) [સર્વાણિ] સર્વને
(—અનંત દ્રવ્યસમૂહને) [કથં જાનાતિ] કઈ રીતે જાણી શકે? (અર્થાત્ જે આત્મદ્રવ્યને
ન જાણતો હોય તે સમસ્ત દ્રવ્યસમૂહને ન જાણી શકે.)

ટીકા:—પ્રથમ તેા આત્મા 'અરેખર સ્વયં જ્ઞાનમય હોવાથી જ્ઞાતાપણને કીધે
જ્ઞાન જ છે: અને જ્ઞાન દરેક આત્મામાં વર્તેલું' (—રહેલું) પ્રતિભાસમય મહાસામાન્ય છે.
તે (પ્રતિભાસમય મહાસામાન્ય) પ્રતિભાસમય અનંત વિશેષોમાં વ્યાપનારું છે: અને તે

આ ગાથાને બીજી રીતે અન્યથાર્થ:—[યદિ] એ [અનન્તપર્યાય] અનંત પર્યાયવાળા
[એક દ્રવ્ય] એક દ્રવ્યને (—આત્મદ્રવ્યને) [ન વિજાનાતિ] જાણતો નથી [સ:] તેા તે (પુરુષ)
[યુગપદ] યુગપદ [સર્વાણિ] અનન્તાનિ દ્રવ્યજાતાનિ સર્વ અનંત દ્રવ્યસમૂહને [કથં જાનાતિ]
કઈ રીતે જાણી શકે ?

નિવંધનાઃ । અથ યઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયનિવંધનાનન્નવિજેતૃત્વાપિપ્રતિભાગમયમહાસામાન્યસ્પ-
માત્માનં સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષં ન કરોતિ સ કથ પ્રતિભાગમયમહાસામાન્યવ્યાપ્યપ્રતિભાસમા-
નન્તવિશેષનિવંધનભૂતસર્વદ્રવ્યપર્યાયાન્ પ્રત્યક્ષીકુર્યાન્ । एवमेतदागति ग आत्मानं न
જાનાતિ સ સર્વં ન જાનાતિ । અથ સર્વજ્ઞાનાદાત્મજ્ઞાનમાત્મજ્ઞાનાત્મર્વજ્ઞાનમિત્યવતિષ્ટતે । एवं
ચ સતિ જ્ઞાનમયત્વેન સ્વસંચેતકત્વાદાત્મનો જ્ઞાતૃજ્ઞેયયોર્વસ્તુત્વેનાન્યત્વે સત્યપિ પ્રતિભાસ-
પ્રતિભાસ્યમાનયોઃ સ્વસ્યામવસ્થાયામન્યોન્યસંવલનેનાત્યન્તમશન્યવિવેચનત્વાત્સર્વમાત્મનિ નિર-
તમિવ પ્રતિભાતિ । यद्येवं न स्यात् तदा ज्ञानस्य परिपूर्णत्वसंनेतनाभावात् परिपूर्णस्यै-
કસ્યાત્મનોऽपि ज्ञानं न सिद्धयेत् ॥ ४९ ॥

સો સર્વાણિ જાણાદિ કથં સ સર્વાન્ જાનાતિ જુગવં યુગપદેકસમગે, ન કથમપીતિ । तथा हि-
આત્મલક્ષણં तावज्ज्ञानं तच्चाखण्डप्रतिभासमयं सर्वजीवसाधारणं महासामान्यम् । तच्च महासामान्यं ज्ञानमया-
નન્તવિશેષવ્યાપિ । તે ચ જ્ઞાનવિશેષા અનન્તદ્રવ્યપર્યાયાણાં વિષયભૂતાનાં જ્ઞેયભૂતાનાં પરિચ્છેદકા ગ્રાહકાઃ ।

વિશેષોનાં (-ભેદોનાં) નિમિત્ત સર્વં દ્રવ્યપર્યાયો છે. હવે જે પુરુષ સર્વ દ્રવ્યપર્યાયો
જેમનાં નિમિત્ત છે એવા અનંત વિશેષોમાં વ્યાપનારા પ્રતિભાસમય મહાસામાન્યરૂપ
આત્માને સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ કરતો નથી, તે (પુરુષ) પ્રતિભાસમય મહાસામાન્યરૂપ વ્યાપ્ય
(-વ્યાપાવાયોગ્ય) જે પ્રતિભાસમય અનંત વિશેષો તેમનાં નિમિત્તભૂત સર્વ દ્રવ્યપર્યાયોને
કઈ રીતે પ્રત્યક્ષ કરી (-જાણી) શકે? (ન જ કરી શકે.) આ રીતે એમ દ્વિતિ થાય
છે કે જે આત્માને જાણતો નથી તે સર્વને જાણતો નથી.

હવે ત્યારે એમ નક્કી થાય છે કે સર્વના જ્ઞાનથી આત્માનું જ્ઞાન અને આત્માના
જ્ઞાનથી સર્વનું જ્ઞાન; અને આમ હોતાં, આત્મા જ્ઞાનમયપણુને લીધે સ્વસંચેતક હોવાથી,
જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનું વસ્તુપણે અન્યત્ર હોવા છતાં પ્રતિભાસ અને પ્રતિભાસ્યમાનનું પોતાની
અવસ્થામાં અન્યોન્ય મિલન હોવાને લીધે (અર્થાત્ જ્ઞાન અને જ્ઞેય, આત્માની-જ્ઞાનની
અવસ્થામાં પરસ્પર મિશ્રિત-એકમેકરૂપ હોવાને લીધે) તેમને ભિન્ન કરવા અત્યંત અશક્ય
હોવાથી, બધું જ જાણે કે આત્મામાં નિખાત (-પેસી ગયું) હોય એ રીતે પ્રતિભાસે
છે—જણાય છે. (આત્મા જ્ઞાનમય હોવાથી પોતાને સંચેત છે—અનુભવે છે—જાણે છે;
અને પોતાને જાણતાં સર્વ જ્ઞેયો—જાણે કે તેઓ જ્ઞાનમાં સ્થિત હોય એ રીતે—જણાય
છે, કારણ કે જ્ઞાનની અવસ્થામાંથી જ્ઞેયાકારોને ભિન્ન કરવા અશક્ય છે.) જે આમ ન
હોય તો (અર્થાત્ જે આત્મા સર્વને ન જાણે તો) જ્ઞાનને પરિપૂર્ણ આત્મસંચેતનને
અભાવ થવાથી પરિપૂર્ણ એક આત્માનું પણ જ્ઞાન સિદ્ધ ન થાય.

1. જ્ઞાનસામાન્ય વ્યાપક છે અને જ્ઞાનના વિશેષો-ભેદો વ્યાપ્ય છે. તે જ્ઞાનવિશેષોનાં નિમિત્ત જ્ઞેયભૂત
સર્વ દ્રવ્યો અને પર્યાયો છે.
2. નિખાત = પોતાને અંદર જોડું; અંદર પેસી ગયેલું.

અથ ક્રમકૃતપ્રવૃત્ત્યા જ્ઞાનસ્ય સર્વગતત્વં ન સિદ્ધયતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

ઉપજ્ઞાદિ જદિ ણાણં કમસો અદ્દે પહુચ્ચ ણાણિસ્સ ।

તં ણેવ હ્યદિ ણિચ્છં ણ સ્વાદ્દગં ણેવ સવ્વગદં ॥ ૫૦ ॥

ઉત્પપ્પત્તે યદિ જ્ઞાનં ક્રમસોઽર્ચાનં પ્રતીત્ય જ્ઞાનિનઃ ।

તર્જૈવ ભવતિ નિત્યં ન ક્ષાયિકં નૈવ સર્વગતમ્ ॥ ૫૦ ॥

અલ્પજ્ઞકપ્રતિભાસમયં યન્મહાસામાન્યં તત્સ્વભાવમાત્માનં યોઽસૌ પ્રત્યક્ષં ન જાનાતિ સ પુરુષઃ પ્રતિ-
ભાસમયેન મહાસામાન્યેન યે વ્યાપ્તા અનન્તજ્ઞાનવિશેષાસ્તેષાં વિષયભૂતાઃ "યેઽનન્તદ્રવ્યપર્યાયાસ્તાન
કથં જાનાતિ, ન કથમપિ । અથ એતદાયાતમ્—યઃ આત્માનં ન જાનાતિ સ સર્વં ન જાનાતીતિ ।
તથા ચોક્તમ્—“એકો ભાવઃ સર્વભાવસ્વભાવઃ સર્વે ભાવા એકભાવસ્વભાવાઃ । એકો ભાવસ્તત્ત્વતો યેન
બુદ્ધઃ સર્વે ભાવાસ્તત્ત્વત્ત્વતેન બુદ્ધાઃ ॥ ” અત્રાહ શિષ્યઃ—આત્મપરિજ્ઞાને સતિ સર્વપરિજ્ઞાનં ભવતીત્યત્ર
વ્યાख्याતં, તત્ર તુ પૂર્વસૂત્રે મણિતં સર્વપરિજ્ઞાને સત્યાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતીતિ । યદ્યેવં તદિ હ્યસ્થાનાં
સર્વપરિજ્ઞાનં નાસ્ત્યાત્મપરિજ્ઞાનં કથં ભવિષ્યતિ, આત્મપરિજ્ઞાનાભાવે ચાત્મભાવના કથં, તદ્ભાવે
કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિર્નાસ્તીતિ । પરિહારમાહ—પરોક્ષપ્રમાણભૂતશ્રુતજ્ઞાનેન સર્વપદાર્થા જાયન્તે । કથમિતિ
ચેત્—લોકાલોકાદિપરિજ્ઞાનં વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપેણ હ્યસ્થાનામપિ વિદ્યતે, તચ્ચ વ્યાપ્તિજ્ઞાનં પરોક્ષાકારેણ
કેવલજ્ઞાનવિષયગ્રાહકં કથંચિદાત્મૈવ મળ્યતે । અથવા સ્વસંવેદનજ્ઞાનેનાત્મા જાયતે, તત્તદ્ધ ભાવના

ભાવાર્થઃ—૪૮ ને ૪૯ સી ગાથામાં એમ દર્શાવ્યું કે જે સર્વને જાણુને
નથી તે પોતાને જાણુતો નથી, અને જે પોતાને જાણુતો નથી તે સર્વને જાણુતો નથી.
પોતાનું જ્ઞાન અને સર્વનું જ્ઞાન એકીસાથે જ હોય છે. પોતે અને સર્વ—એ એમાંથી
એકનું જ્ઞાન હોય અને બીજાનું ન હોય એ અસંભવિત છે.

આ કથન એકદેશ જ્ઞાનની અપેક્ષાથી નથી પરંતુ પૂર્ણ જ્ઞાનની (કેવલ-
જ્ઞાનની) અપેક્ષાથી છે. ૪૯.

હવે ક્રમે પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થતું નથી એમ નક્કી કરે છે:—

જે જ્ઞાન 'જ્ઞાનાનું' ઊપજે ક્રમશઃ અગમ્ય અવસ્થામાં.

તે નિત્ય નહિ, ક્ષાયિક નહિ ને સર્વગત નહિ જ્ઞાન એ. ૫૦.

અન્વયાર્થઃ—[યદિ] જે [જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનં] આત્માનું જ્ઞાન [ક્રમશઃ] ક્રમશઃ
[અગમ્ય પ્રતીત્ય] પદાર્થોને અવલંબીને [ઉત્પપ્પત્તે] ઉત્પન્ન થતું હોય [તદ્] તે ને
(જ્ઞાન) [ન ણવ નિત્યં ભવતિ] નિત્ય નથી. [ન ક્ષાયિકં] ક્ષાયિક નથી. [ન સર્વ-
ગતમ્] સર્વગત નથી.

अथ ज्ञानिनो ज्ञप्तिक्रियासद्भावेऽपि क्रियाफलभूतं बन्धं प्रतिषेधयन्नुपसंहरति—

य च परिणमदि ण गेण्हदि उप्पज्जदि णेव तेसु अहेसु ।

जाणण्वि ते आदा अवंधगो तेण पण्णत्तो ॥ ५२ ॥

नापि परिणमति न गृह्णाति उत्पद्यते नैव तेज्येषु ।

ज्ञानमपि तानात्मा अवन्धकस्तेन प्रज्ञप्तः ॥ ५२ ॥

इह खलु 'उदयगदा कम्मंसा जिणवरवसहेहिं णियदिणा भणिया । तेसु विमूढो गतो दुट्ठो वा बंधमणुभवदि ॥' इत्यत्र सूत्रे उदयगतेषु पुद्गलकर्माणेषु सत्सु संचेतयमानो

मन्त्रवाद्यसिद्ध्यादीनि यानि खण्डविज्ञानानि मूढजीवानां चित्तचमत्कारकारणानि परमात्मभावना-
विनाशकानि च तत्राग्रहं त्यक्त्वा जगत्त्रयकालत्रयसकलवस्तुयुगपत्प्रकाशकमविनश्वरमखण्डैकप्रतीभामरूपं
सर्वज्ञमद्वैतवाच्यं यत्केवलज्ञानं तस्यैवोत्पत्तिकारणभूतं यत्समस्तरागादिविकल्पजालेन रहितं सहजशुद्धा-
गमोऽभेदज्ञानं तत्र भावना कर्तव्या, इति तात्पर्यम् ॥ ५१ ॥ एवं केवलज्ञानमेव सर्वज्ञ इति
प्रथमगथा परमात्मज्ञानाच्च सर्वपदार्थपरिज्ञानमिति द्वितीया चेति । ततश्च क्रमप्रवृत्तज्ञानेन सर्वज्ञो न भवतीति प्रथमगथा,
सुगमग्राह्येण न भवतीति द्वितीया चेति समुदायेन सप्तमस्थले गाथापञ्चकं गतम् । मथ पूर्वं

एवं ज्ञानीन । (देवगज्ञानी आत्माने) ज्ञप्तिक्रियातो सद्भावेण होवा इतां पण
नेन क्रियाता इत्यर्थे अथतो निषेध इतां उपसंहार इहे छ (अर्थात् देवगज्ञानी
आत्माने नष्टक्रिया होवा इतां अथ यतो नथी अभ इही ज्ञान-अधिकार पूर्ण
इहे छ) :—

ते नन्देइय न परिणुभे एव. नव अहे, नव उपणे,
नो नन्देइय नन्दे इतां. नथी अर्थेइय जित इहे. ५२.

उदयगदा कम्मंसा जिणवरवसहेहिं णियदिणा भणिया । तेसु विमूढो
गतो दुट्ठो वा बंधमणुभवदि ॥' इत्यत्र सूत्रे उदयगतेषु पुद्गलकर्माणेषु सत्सु संचेतयमानो

मन्त्रवाद्यसिद्ध्यादीनि यानि खण्डविज्ञानानि मूढजीवानां चित्तचमत्कारकारणानि परमात्मभावना-
विनाशकानि च तत्राग्रहं त्यक्त्वा जगत्त्रयकालत्रयसकलवस्तुयुगपत्प्रकाशकमविनश्वरमखण्डैकप्रतीभामरूपं
सर्वज्ञमद्वैतवाच्यं यत्केवलज्ञानं तस्यैवोत्पत्तिकारणभूतं यत्समस्तरागादिविकल्पजालेन रहितं सहजशुद्धा-
गमोऽभेदज्ञानं तत्र भावना कर्तव्या, इति तात्पर्यम् ॥ ५१ ॥ एवं केवलज्ञानमेव सर्वज्ञ इति
प्रथमगथा परमात्मज्ञानाच्च सर्वपदार्थपरिज्ञानमिति द्वितीया चेति । ततश्च क्रमप्रवृत्तज्ञानेन सर्वज्ञो न भवतीति प्रथमगथा,
सुगमग्राह्येण न भवतीति द्वितीया चेति समुदायेन सप्तमस्थले गाथापञ्चकं गतम् । मथ पूर्वं

મોહરાગદ્વેષપરિણતત્વાત્ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણયા ક્રિયયા યુજ્યમાનઃ ક્રિયાફલભૂતં વન્ધમનુ-
ભવતિ, ન તુ જ્ઞાનાદિતિ પ્રથમમેવાર્થપરિણમનક્રિયાફલત્વેન વન્ધસ્ય સમર્થિતત્વાત્ । તથા
'ગેષ્ઠદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં । પેચ્છદિ સમંતદો સો જાણદિ
સવ્વં ણિરવસેસં ॥' इत्यर्थपरिणमनादિક्रियाणामभावस्य शुद्धात्मनो निरूपितत्वाच्चार्थान-
परिणमतोऽगृह्यतस्तेष्वनुत्पद्यमानस्य चात्मनो ज्ञप्तिक्रियासद्भावेऽपि न खलु क्रियाफलभूतो
वन्धः सिद्धयेत् ॥ ५२ ॥

यदुक्तं पदार्थपरिच्छित्सिद्धावेऽपि रागद्वेषमोहाभावात् केवलिनां वन्धो नास्तीति तमेवार्थं प्रकारान्तरेण
दृढीकुर्वन् ज्ञानप्रपञ्च विकारमुपसंहरति—ण वि परिणमदि यथा स्वकीयात्मप्रदेशैः समरसीभावेन सह
परिणमति तथा ज्ञेयरूपेण न परिणमति । ण गेष्ठदि यथैव चानन्ज्ज्ञानादिचतुष्टयरूपमात्मरूपमात्मरूपतया
गृह्णाति तथा ज्ञेयरूपं न गृह्णाति । उपपज्जदि णેव तेसु अट्टेसु यथा च निर्विकारपरमानन्दैकमुत्तरूपेण
स्वकीयसिद्धपर्यायेणोत्पद्यते तथैव च ज्ञेयपदार्थेषु नोत्पद्यते । किं कुर्वन्नपि । जाणण्वि ते तान्
ज्ञेयपदार्थान् स्वस्मात् पृथग्रूपेण जानन्नपि । स कः कर्ता । आदा मुक्तात्मा । अवंधगो तेण पण्णत्तो
ततः कारणात्कर्मणामवन्धकः प्रज्ञप्त इति । तद्यथा—रागादिरहितज्ञानं वन्धकारणं न भवतीति ज्ञात्वा
शुद्धात्मोपलम्भलक्षणमोक्षविपरीतस्य नारकादिदुःखकारणकर्मवन्धस्य कारणानीन्द्रियमनोजनितान्येकदेश-

ચેતતાં-જાણતાં-અનુભવતાં મોહ-રાગ-દ્વેષમાં પરિણત થવાથી જ્ઞેયાર્થપરિણમનરૂપરૂપ ક્રિયા
સાથે જોડાતો થકો આત્મા ક્રિયાકળભૂત બંધને અનુભવે છે, પણ જ્ઞાનથી નહિ. એમ
પ્રથમ જ અર્થપરિણમનક્રિયાના કળપણે બંધનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે (અર્થાત્
બંધ તો પદાર્થોરૂપે પરિણમવારૂપ ક્રિયાનું કળ છે એમ નથી કરવામાં આવ્યું છે)
તથા ‘‘ગેષ્ઠદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં । પેચ્છદિ સમંતદો સો
જાણદિ સવ્વં ણિરવસેસં ॥’’ એ ગાથાસૂત્રમાં શુદ્ધાત્માને અર્થપરિણમનાદિ ક્રિયાઓના
અભાવ નિરૂપિત કરવામાં આવ્યો છે તેથી જે (આત્મા) પદાર્થોરૂપે પરિણમતો નથી,
તેમને કહેતો નથી અને તે-રૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી તે આત્માને જ્ઞપ્તિક્રિયાના સહભાવ
ભાવા છતાં પણ બંધેબંધ ક્રિયાકળભૂત બંધ સિદ્ધ થતો નથી.

ભાવાર્થ:—કર્મના ત્રણ ભેદ પાડવામાં આવે છે: પ્રાપ્ત, વિદ્યાર્થ અને નિર્વર્ત્ય.
કેવળીભગવાનનું પ્રાપ્ત કર્મ, વિદ્યાર્થ કર્મ અને નિર્વર્ત્ય કર્મ જ્ઞાન જ છે. કારણ કે
તેના જ્ઞાનને જ કહે છે, જ્ઞાનરૂપે જ પરિણમે છે અને જ્ઞાનરૂપે જ કાષ્ટકે છે. આ રીતે
જ્ઞાન જ તેમનું કર્મ છે અને જ્ઞપ્તિ જ તેમની ક્રિયા છે. આમ ભાવાદી કેવળીભગવાનને
બંધ થતો નથી. કારણ કે જ્ઞપ્તિક્રિયા બંધનું કારણ નથી પરંતુ જ્ઞેયાર્થપરિણમન-

(સંગ્રહ)

જાનઘ્ન્યેપ વિશ્વં યુગપદપિ ભવદ્ભાવિભૂતં સમસ્તં
મોહાભાવાઘદાત્મા પરિણમતિ પરં નૈવ નિર્ભૂતકર્મા ।
તેનાસ્તે મુક્ત એવ પ્રસભવિકસિતજ્ઞાતિવિસ્તારપીત-
જ્ઞેયાકારાં ત્રિલોકીં પૃથગપૃથગથ દ્યોતયન્ જ્ઞાનમૂર્તિઃ ॥ ૪ ॥

—ઇતિ જ્ઞાનાધિકારઃ ।

અથ જ્ઞાનાદભિન્નસ્ય સૌખ્યસ્ય સ્વરૂપં પ્રપશ્યન્ જ્ઞાનસૌખ્યયોઃ હેયોપાદેયત્વં
ચિન્તયતિ—

અત્થિ અમુત્તં મુત્તં અદિદિયં ઇંદિયં ચ અત્થેસુ ।
જ્ઞાણં ચ તદ્વા સૌક્યં જં તેસુ પરં ચ તં જ્ઞેયં ॥ ૫૩ ॥

વિજ્ઞાનાનિ ત્યક્ત્વા સકલવિમલકેવલજ્ઞાનસ્ય કર્મવન્ધાકારણમૂતસ્ય યદ્વીજભૂતં નિવિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનં
તત્રૈવ ભાવના કર્તવ્યેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૫૨ ॥ એવં રાગદ્વેષમોહરહિતત્વાત્કેવલિનાં બન્ધો નાસ્તીતિ
કથનરૂપેણ જ્ઞાનપ્રપન્નસમાસિમુલ્ક્યત્વેન ચૈકસૂત્રેણાદ્યમ્થલં ગતમ્ ।

ક્રિયા અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થો સન્મુખ વૃત્તિ થવી (—જ્ઞેય પદાર્થો પ્રતિ પરિણમતુઃ) તે
અર્થે કારણ છે. ૫૨.

(હવે પૂર્વોક્ત આશયને કાવ્યદ્વારા કહી, કેવળજ્ઞાની આત્માનો મહિમા કરી,
આ જ્ઞાન-અધિકાર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે:)

અર્થ:—જેણે કર્મેને છેદી નાખ્યાં છે એવો આ આત્મા ભૂત, વર્તમાન અને
ભાવિ સમસ્ત વિશ્વને (અર્થાત્ ત્રણે કાળના પર્યાયો સહિત સમસ્ત પદાર્થોને) યુગપદ્
જાણતો હોવા છતાં મોહના અભાવને લીધે પરસ્પરે પરિણમતો નથી, તેથી હવે જેના
સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને અત્યંત વિકસિત જ્ઞાપ્તિના વિસ્તાર વડે ઘેરે પી ગયો છે એવા
ત્રણે લોકના પદાર્થોને પૃથક્ અને અપૃથક્ પ્રકાશતો તે જ્ઞાનમૂર્તિ મુક્ત જ રહે છે.

આ રીતે જ્ઞાન-અધિકાર પૂર્ણ થયો.

હવે જ્ઞાનથી અભિન્ન એવા સુખત્વં સ્વરૂપ વિસ્તારથી વર્ણવતાં જ્ઞાન અને સુખત્વં
ઉપાદેયપદ્ધતિ (અર્થાત્ કયું જ્ઞાન તેમ જ સુખ હોય છે અને કયું ઉપાદેય છે તે) વિચારે છે:—

અર્થેનું જ્ઞાન અમૂર્ત, મૂર્ત, અતીન્દ્રિ ને ઐન્દ્રિય છે,
જે સુખ પામુ એવું જ, ત્યાં પરંપરા જે તે ગ્રાહ્ય છે. ૫૩.

અસ્ત્યમૂર્ત મૂર્તમતીન્દ્રિયમૈન્દ્રિયં ચાર્થેષુ ।

જ્ઞાતં ચ તથા સૌખ્યં યત્તેષુ પદં ચ તત્ જ્ઞેયમ્ ॥ ૫૩ ॥

અત્ર જ્ઞાનં સૌખ્યં ચ મૂર્તમિન્દ્રિયજં ચૈકમસ્તિ । ઇતરદમૂર્તમતીન્દ્રિયં ચાસ્તિ । તત્ર
યદમૂર્તમતીન્દ્રિયં ચ તત્રપ્રધાનત્વાદુપાદેયત્વેન જ્ઞાતવ્યમ્ । તત્રાથં મૂર્તાભિઃ ક્ષાયોપશમિક્તી-
ભિરુપયોગશક્તિભિસ્તથાવિધેભ્ય ઇન્દ્રિયેભ્યઃ સમુત્પદ્યમાનં પરાયત્તત્વાત્ કાદાચિત્કં

અથ જ્ઞાનપ્રપञ્ચવ્યાખ્યાનાનન્તરં જ્ઞાનાધારસર્વજં નમસ્કરોતિ—

તસ્સ ણમાઈ લોગો દેવાસુરમણઅરાયસંબંધો ।

ભત્તો કરેદિ ણિચ્ચં ઉવજુત્તો તં તદા વિ અહં ॥ ૬૨ ॥

કરેદિ કરોતિ । સ કઃ । લોગો લોકઃ । કથંભૂતઃ । દેવાસુરમણઅરાયસંબંધો દેવાસુ-
રમનુષ્યરાજસંબન્ધઃ । પુનરપિ કથંભૂતઃ । ભત્તો ભક્તઃ । ણિચ્ચં નિત્યં સર્વકાલમ્ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ ।
ઉવજુત્તો ઉપયુક્ત ઉદયતઃ । હૃથંભૂતો લોકઃ કાં કરોતિ । ણમાઈ નમસ્યાં નમસ્ક્રિયામ્ । કસ્ય ।
તસ્સ તસ્ય પૂર્વોક્તસર્વજ્ઞસ્ય । તં તદા વિ અહં તં સર્વજ્ઞં તથા તેનૈવ પ્રકારેણાહમપિ પ્રત્યક્તતાં
નમસ્કરોમીતિ । અયમત્રાર્થઃ—યથા દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યાદયોઽનન્તાક્ષયમુખાદિગુણાસ્પદં સર્વજ્ઞસ્વરૂપં નમસ્કુ-
ર્વન્તિ, તથૈવાહમપિ તત્પદામિલાપી પરમભક્તયા પ્રણમામિ ॥ ૬૨ ॥ એવમણમિઃ ચ્યલ્લેદ્દાંદિગદ્દાપાસ્તદ-
નન્તરં નમસ્કારગાથા ચેતિ સમુદાયેન ત્રયલિંગાત્સૂત્રૈર્જ્ઞાનપ્રપञ્ચનામા તૃતીયોઽન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ । અથ
સુલપ્રપञ્ચામિધાનાન્તરાધિકારેઽષ્ટાદશ ગાથા ભવન્તિ । અત્ર પદ્મસ્થાનિ, તેષુ પ્રથમપદ્મે ‘લરિય અમુણં’

આવયથાર્થઃ—[અર્થેષુ જ્ઞાનં] પદાર્થો અખંધી જ્ઞાન [અમૂર્ત મૂર્ત] અમૂર્ત કે
મૂર્ત, [અતીન્દ્રિયં ઇન્દ્રિયં ચ અસ્તિ] અતીન્દ્રિય કે અન્દ્રિય હોય છે; [અ તથા સૌખ્યં]
અને એ જ પ્રમાણે (અમૂર્ત કે મૂર્ત, અતીન્દ્રિય કે અન્દ્રિય) મુખ હોય છે. [તેષુ ચ
યત્ પરં] તેમાં જે પ્રધાન-ઉત્કૃષ્ટ છે [તત્ જ્ઞેયમ્] તે ઉપાદેયપણે જાણવું.

ટીકાઃ—અહીં, (જ્ઞાન તેમ જ મુખ બે પ્રકારનાં છે—) એક જ્ઞાન તેમ જ
મુખ મૂર્ત અને ‘ઇન્દ્રિયજ’ છે; અને બીજું (જ્ઞાન તેમ જ મુખ) અમૂર્ત અને
અતીન્દ્રિય છે. તેમાં જે અમૂર્ત અને અતીન્દ્રિય છે તે પ્રધાન હોવાથી ઉપાદેયપણે જાણવું.

ત્યાં, પદ્મજી જ્ઞાન તેમ જ મુખ મૂર્ત એવી ક્ષાયોપશમિક્ત ઉપયોગશક્તિના વડે
તથાવિધ (તે તે પ્રકારની) ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણવું થઈ પરાધીન હોવાથી ‘કારાચિત્ક’.

૧. ઇન્દ્રિયજ = ઇન્દ્રિય દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ; નૈન્દ્રિય.

૨. કારાચિત્ક = કારાચિત્—કઈ વાર હોય એવું; અનિત્ય.

ક્રમકૃતપ્રવૃત્તિ સપ્રતિપક્ષ સહાનિવૃદ્ધિ ચ ગોળમિતિ કૃત્વા જ્ઞાનં ચ મૌન્યં ચ હેયમ્ ।
 इतरत्पुनरमूर्ताभिश्चैतन्यानुविधायिनीभिरेकाकिनीभिरेवा मयिगामयतिमिन्नयाभिभ्यांऽनीन्द्रि-
 येभ्यः स्वाभाविकचिदाकारपरिणामेभ्यः समुपपद्यमानमयन्तमाभायन नास्ति-यं गुणप-कृतप्रवृत्ति-
 निःप्रतिपक्षमहानिवृद्धि च मुख्यमिति कृत्वा ज्ञानं मૌન્યં ચોપાદેયમ્ ॥ ૧૩ ॥

इत्याद्यधिकारगाथासूत्रमेकं, तदनन्तरमतीन्द्रियज्ञानमुख्यत्वेन 'अं पेन्द्रो' इत्यादि सूत्रमेकं, अगेन्द्रिय-
 ज्ञानमुख्यत्वेन 'जीवो सयं अमुक्तो' इत्यादि गाथानुवृत्त्यं, तदनन्तरमतीन्द्रियमहासूत्रतया 'जादं सर्वं'
 इत्यादि गाथाचतुष्टयं, अथानन्तरमिन्द्रियमुख्यप्रतिपादनरूपेण गाथाष्टकम्, तत्राष्टकमध्ये प्रथमत
 इन्द्रियसुखस्य दुःखत्वस्थापनार्थं 'मणुआसुरा' इत्यादि गाथाद्वयं, अथ मुक्तात्मना देहाभावेऽपि
 सुखमस्तीति ज्ञापनार्थं देहः सुखकारणं न भवतीति कथनरूपेण 'पप्पा दृष्टे विसर्गे' इत्यादि
 सूत्रद्वयं, तदनन्तरमिन्द्रियविषया अपि सुखकारणं न भवन्तीति कथनेन 'तिमिरह्रा' इत्यादि
 गाथाद्वयम्, अतोऽपि सर्वज्ञानमस्कारमुख्यत्वेन 'तेजोदिष्टि' इत्यादि गाथाद्वयम् । एवं पञ्चमस्थले
 अन्तरस्थलचतुष्टयं भवतीति सुखप्रपञ्चाधिकारे समुदायपातनिका ॥ अथातीन्द्रियसुखस्योपादेयभूतस्य
 स्वरूपं प्रपञ्चयन्नतीन्द्रियज्ञानमतीन्द्रियसुखं चोपादेयमिति, यत्पुनरिन्द्रियजं ज्ञानं सुखं च तद्वयमिति
 प्रतिपादनरूपेण प्रथमतस्तावदधिकारस्थलगाथया स्थलचतुष्टयं सूत्रयति—अस्थि अस्ति विद्यते ।
 किं कर्तुं । गाणं ज्ञानमिति मित्रप्रकरो व्यवहिनसम्बन्धः । किंविशिष्टम् अमुक्तं मूर्तं अमूर्तं
 मूर्तं च । पुनरपि किंविशिष्टम् । अर्दिदियं इंदियं च यदमूर्तं तदतीन्द्रियं मूर्तं पुनरिन्द्रियजम् ।
 इत्थंमूर्तं ज्ञानमस्ति । केषु विषयेषु । अत्येसु ज्ञेयपदार्थेषु, तदा सोखं च तथैव ज्ञानवद-
 मूर्तमतीन्द्रियं मूर्तमिन्द्रियजं च सुखमिति । जं तेसु परं च तं ज्ञेयं यत्तेषु पूर्वोक्तज्ञानसुखेषु

૧ક્રમે પ્રવર્તેલું, ૨સપ્રતિપક્ષ અને ૩સહાનિવૃદ્ધિ છે તેથી ગોળ છે એમ સમજીને તે હેય
 અર્થાત્ હોવાથીય છે; અને બીજું જ્ઞાન તેમ જ સુખ અમૂર્ત એવી ૪ચૈતન્યાનુવિધાયી
 એકલી જ આત્મપરિણામશક્તિઓ વડે તથાવિધ અતીંદ્રિય સ્વાભાવિક-ચિદાકારપરિણામે
 દ્વારા ઉપજતું થકું અત્યંત આત્માધીન હોવાથી નિત્ય, યુગપદ્ પ્રવર્તેલું, નિઃપ્રતિપક્ષ અને
 અહાનિવૃદ્ધિ છે તેથી મુખ્ય છે એમ સમજીને ઉપાદેય અર્થાત્ બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય છે. ૫૩.

૧. મૂર્તિક ઇંદ્રિયજ્ઞાન ક્રમે પ્રવર્તે છે, યુગપદ્ થતું નથી; તેમ મૂર્તિક ઇંદ્રિયજ્ઞાન સુખ પણ ક્રમે થાય છે, એકાસાથે સર્વ ઇંદ્રિયો દ્વારા કે સર્વ પ્રકારે થતું નથી.
૨. સપ્રતિપક્ષ = પ્રતિપક્ષ અર્થાત્ વિરોધી સહિત. (મૂર્ત ઇંદ્રિયજ્ઞાન જ્ઞાન તેના પ્રતિપક્ષ-અજ્ઞાન-સહિત જ હોય છે અને મૂર્ત ઇંદ્રિયજ્ઞાન સુખ તેના પ્રતિપક્ષમૂર્ત દુઃખ સહિત જ હોય છે.)
૩. સહાનિવૃદ્ધિ = હાનિવૃદ્ધિ સહિત; વધઘટવાળું.
૪. ચૈતન્યાનુવિધાયી = ચૈતન્ય-અનુવિધાયી; ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારી; ચૈતન્યને અનુકૂળપણે—વિરુદ્ધપણે નહિ—વર્તનારી.

अथातीन्द्रियसौख्यसाधनीभूतमतीन्द्रियज्ञानमुपादेयमभिष्टोति—

जं पेच्छदो अमुत्तं मुत्तेसु अदिदियं च पच्छणं ।

सयलं सगं च इदं तं णाणं ह्वदि पच्चस्सं ॥ ५४ ॥

यत्प्रेक्षमाणस्यामूर्ते मूर्तेष्वतीन्द्रियं च प्रच्छस्सम् ।

सकलं स्वकं च इतरत् तदज्ञानं भवति प्रत्यक्षम् ॥ ५४ ॥

अतीन्द्रियं हि ज्ञानं यदमूर्तं यन्मूर्तेष्वप्यतीन्द्रियं यत्प्रच्छन्नं च तत्सकलं स्वपर-

मध्ये परमुच्छृष्टमतीन्द्रियं तदुपादेयमिति ज्ञातव्यम् । तदेव विव्रियते—अमूर्ताभिः क्षायिकीभिरतीन्द्रियमिन्द्रियानन्दैकलक्षणाभिः शुद्धात्मशक्तिभिरुत्पन्नत्वादतीन्द्रियज्ञानं सुखं चात्माधीनत्वेनाविन्ध्यात्त्वादुपादेयमिति, पूर्वोक्तामूर्तशुद्धात्मशक्तिभ्यो विलक्षणाभिः क्षायोपशमिकेन्द्रियशक्तिभिरुत्पन्नत्वादिन्द्रियज्ञानं सुखं च परायत्तत्वेन विन्ध्यात्त्वाद्देयमिति तात्पर्यम् ॥ ५३ ॥ एवमधिकाराग्राधया प्रथमस्थलं गतम् । अथ पूर्वोक्तमुपादेयभूतमतीन्द्रियज्ञानं विशेषेण व्यक्तीकरोति—जं यदतीन्द्रियं ज्ञानं कर्तुं । पेच्छदो प्रेक्षमाणपुरुषस्य जानाति । किं किम् । अमुत्तं अमूर्तमतीन्द्रियनिरुपागसदानन्दैकमुन्मत्तभावं यत्परमात्मद्रव्यं तत्प्रभृति समस्तामूर्तद्रव्यसमूहं मुत्तेसु अदिदियं च मूर्तेषु पुद्गलद्रव्येषु यदतीन्द्रियं परमाण्यादि । पच्छणं कालाणुप्रभृतिद्रव्यरूपेण प्रच्छन्नं व्यवहितमन्तरितं, अन्येकाकाशप्रदेशप्रभृति क्षेत्रप्रच्छन्नं, निर्विकारपरमानन्दैकसुखास्वादपरिणतिरूपपरमात्मनो वर्तमानसमयगतपरिणामात्मन्यप्रभृती न समस्तद्रव्याणां वर्तमानसमयगतपरिणामास्ते कालप्रच्छन्नाः, तस्यैव परमात्मनः सिद्धरूपशुद्धव्यवहारादः

एवे अतीन्द्रियं मुणना साधनभूत (—कारणरूपं) अतीन्द्रियं ज्ञानं उपादेयं च—इति तन्नं प्रशंसते छः—

हेणे अमूर्तिं, मूर्तभां अतीन्द्रिये, प्रच्छन्ने,

ते सद्धिं—परं च स्वधीयन्तं, ज्ञानं ते प्रत्यक्षं छः । ५४ ।

आन्वयार्थः—[प्रेक्षमाणस्य यत्] हेणनारंणं ज्ञानं [अमूर्तं] अमूर्तं, [मूर्तेषु] मूर्तं पदार्थाभां पण [अतीन्द्रियं] अतीन्द्रिये, [च प्रच्छन्ने] अन्ते प्रच्छन्ने [सकलं] सैव अन्ते—[स्वकं च इतरत्] स्व तेन च परं—हेणे छः, [तदज्ञानं] ते ज्ञानं [प्रत्यक्षं] भवति] प्रत्यक्षं छः ।

टीकाः—हे अमूर्तं छः ज्ञानं पदार्थाभां पण अतीन्द्रियं छः अन्ते ते प्रच्छन्ने

પદ્મેન્દ્રિયાત્મકં શરીરં મૂર્તમુપાગતસ્તેન જ્ઞાતિનિષ્પત્તૌ વલાધાનનિમિત્તતયોપલમ્બકેન મૂર્તેન
મૂર્ત સ્પર્શાદિપ્રધાનં વસ્તુપલમ્બતામુપાગતં યોગ્યમવગૃહ્ય કદાચિત્તદુર્પર્યુપરિ શુદ્ધિસંભવાદવ-
ગચ્છતિ, કદાચિત્તદસંભવાદ્વાવગચ્છતિ, પરોક્ષત્વાત્ । પરોક્ષં હિ જ્ઞાનમતિદ્વદતરાજ્ઞાન-
તમોગ્રન્થિગુણનાન્નિમીલિતસ્યાનાદિસિદ્ધચૈતન્યસામાન્યસંવન્ધસ્યાપ્યાત્મનઃ સ્વયં પરિચ્છેત્તુમર્થમ-
સમર્થસ્યોપાત્તાનુપાત્તપરપ્રત્યયસામગ્રીમાર્ગણવ્યગ્રતયાત્યન્તવિસંપ્તુલત્વમવલમ્બમાનમનન્તાયાઃ શક્તેઃ
પરિસ્ત્રલનાન્નિતાન્તવિકૃત્વીભૂતં મહામોહમલ્લસ્ય જીવદવસ્થત્વાત્ પરપરિણતિપ્રવર્તિતાભિપ્રાય-
મપિ પદે પદે પ્રાપ્તવિપ્રલમ્બમનુપલમ્બસંભાવનામેવ પરમાર્થતોડ્ઠંતિ । અતસ્તદ્વેયમ્ ॥ ૫૫ ॥

જ્ઞાનમુત્તસ્વભાવઃ, પશ્ચાદનાદિવન્ધવશાત્ વ્યવહારનયેન મુક્તિગદો મૂર્તશરીરગતો મૂર્તશરીરપરિણતો
ભવતિ । તેણ મુક્તિના તેન મૂર્તશરીરેણ મૂર્તશરીરધારોત્પન્નમૂર્તદ્રવ્યેન્દ્રિયભાવેન્દ્રિયાધારેણ મુક્તં મૂર્ત
વસ્તુ ઓગેળિહત્તા અવગ્રહાદિકેન ક્રમકરણવ્યવધાનરૂપં કૃત્વા જોગ્મં તત્સ્પર્શાદિમૂર્ત વસ્તુ । કથંમૂર્તમ્ ।

એ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનયાજો જીવ પોતે અમૂર્ત હોવા છતાં મૂર્ત એવા પદ્મેન્દ્રિયાત્મક શરીરને પ્રાપ્ત
થયો થકો, જ્ઞાતિ નીપજવામાં બળ-ધારણનું નિમિત્ત થતું હોવાથી જે ઉપલબ્ધ છે
એવા તે મૂર્ત (શરીર) વડે મૂર્ત એવી સ્પર્શાદિપ્રધાન વસ્તુને—કે જે યોગ્ય હોય
અર્થાત્ જે (ઇન્દ્રિયો દ્વારા) ઉપલભ્ય હોય તેને—અવગ્રહીને, કદાચિત્ તેનાથી ઉપર
ઉપરની (અવગ્રહથી આગળ આગળની) શુદ્ધિના સદ્ભાવને લીધે તેને જાણે છે અને
કદાચિત્ અવગ્રહથી ઉપર ઉપરની શુદ્ધિના અસદ્ભાવને લીધે નથી જાણતું; કારણ
કે તે (ઇન્દ્રિયજ્ઞાન) પરોક્ષ છે. પરોક્ષ જ્ઞાન, ચૈતન્યસામાન્ય સાથે (આત્માને) અનાદિસિદ્ધ
સંબંધ હોવા છતાં જે અતિ દ્વદતર અજ્ઞાનરૂપ તત્ત્વોચ્ચિ વડે અવગ્રહ જવાથી બિચાર
ગયા છે એવા આત્મા પદાર્થને સ્વયં જાણવાને અસમર્થ હોવાથી ઉપાત્ત અને અનુપાત્ત
પર-પદાર્થરૂપ સામગ્રીને ધોધવાની વ્યગ્રતાથી અત્યંત ચંચળ-તરલ-અસ્થિર વર્તતું થકું;
અતંત શક્તિથી સ્થૂત થયું હોવાથી અત્યંત વિફલવ વર્તતું થકું, મહા મોહમલ્લ
હવેતા હોવાથી પરપરિણતિનો (-પરને પરિણમાવવાનો) અભિપ્રાય કરતું હોવા છતાં
પદે પદે (-ગમે ગમે) છેતરાતું થકું, પરમાર્થ અજ્ઞાન જાણવાને જ યોગ્ય છે. આથી
તે હેય છે.

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના નિમિત્તથી મૂર્ત સ્થૂલ ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થને જ
જ્ઞાનના ધારાપર્યાયનિક દિવા: અનુસાર જાણી શકે છે. પરોક્ષ એવું તે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઇન્દ્રિય, પ્રકાશ

૧. સ્પર્શાદિપ્રધાન = સ્પર્શ, રસ, ગંધ વગેરે શુણ્ણ જેમાં મુખ્ય છે એવી

૨. તમે જ્ઞાતિ - અવગ્રહનો ગ્રહો: અવગ્રહનો સમુદાય.

૩. ઉપરના = નીચેના. (ઇન્દ્રિય, મન વગેરે ઉપાત્ત પર પદાર્થો છે.)

૪. અતંત = અત્યંત. (પ્રકાશ વગેરે અનુપાત્ત પર પદાર્થો છે.)

અવેન્દ્રિયાણાં સ્વવિપયમાત્રેऽપિ યુગપત્પ્રવૃત્ત્યસંભવાદ્વેયમેવેન્દ્રિયજ્ઞાનમિત્યવધારયતિ—

પાસો રસો ય ગંધો વર્ણો સદ્ધો ય પોગ્ગલા હોંતિ ।
અક્ષ્વાણં તે અક્ષ્વા જુગવં તે જેવ ગેહંતિ ॥ ૫૬ ॥

સ્પર્શો રસથ ગન્ધો વર્ણઃ શબ્દથ પુદ્ગલા ભવન્તિ ।

અક્ષાણાં તાન્યક્ષાણિ યુગપત્તાન્તેવ ગૃહ્ણન્તિ ॥ ૫૬ ॥

ઇન્દ્રિયાણાં હિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણપ્રધાનાઃ શબ્દથ ગ્રહણયોગ્યાઃ પુદ્ગલાઃ । અવેન્દ્રિયૈ-

ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યં જાણદિ વા તણ જાણાદિ સ્વાવરણક્ષયોપશમયોગ્યં કિમપિ સ્થૂલં જાનાતિ, વિશેષક્ષયોપશમામાવાત્ સૂક્ષ્મં ન જાનાતીતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ—ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં યદપિ વ્યવહારેણ પ્રત્યક્ષં મળ્યતે, તથાપિ નિશ્ચયેન કેવલજ્ઞાનાપેક્ષયા પરોક્ષમેવ । પરોક્ષં તુ યાવતાંશેન સૂક્ષ્મર્થ ન જાનાતિ તાવતાંશેન ચિત્તસ્વેદકારણં ભવતિ । સ્વેદથ દુઃસ્વં, તતો દુઃસ્વજનકત્વાદિન્દ્રિયજ્ઞાનં દેયમિતિ ॥ ૫૫ ॥ અથ ચક્ષુરાદીન્દ્રિયજ્ઞાનં રૂપાદિસ્વવિપયમપિ યુગપત્ જાનાતિ તેન કારણેન દેયમિતિ નિશ્ચિનોતિ—

આદિ બાહ્ય સામગ્રીને શોધવારૂપ વ્યવસ્થાને (—અસ્થિતસ્થાને) લીધે અનિશ્ચય વાંચન—મુખ્ય છે, અદ્ય શક્તિવાળું હોવાથી ખેદગિન્ન છે. પર પદાર્થોને પરિણુમાવવાનો અભિપ્રાય કરતું હોવા છતાં પગલે પગલે હજાય છે (કારણ કે પર પદાર્થો આગ્રાને આધીન પરિણુમતા નથી); તેથી પરમાર્થ તો તે જ્ઞાન ‘અજ્ઞાન’ નામને જ વાંચ્ય છે. આરં તે હેય છે. ૫૫.

હવે, ઇન્દ્રિયો માત્ર પાતાના વિપયોમાં પણ યુગપદ નહિ પ્રવર્તેલી હોવાથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હેય જ છે એમ નક્કી કરે છે:—

આન્વયાર્થઃ—[સ્પર્શઃ] સ્પર્શ. [રસઃ સ્વ] રસ. [ગન્ધઃ] ગંધ. [વર્ણઃ] વર્ણ. [શબ્દઃ સ્વ] અને શબ્દ—[પુદ્ગલાઃ] કે જેઓ પુદ્ગલ છે તેઓ—[અક્ષાણાં ભવન્તિ] ઇન્દ્રિયાના વિપયો છે. [તાનિ અક્ષાણિ] (પરંતુ) તે ઇન્દ્રિયો [તાન] તેઓ (૫૬) [યુગપદ] યુગપદ [ન ણ્વ ગૃહ્ણન્તિ] ગ્રહણ (—ગ્રહણ) નથી.

ટીકા:—મુખ્ય એવાં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ તથા શબ્દ—કે જેઓ પુદ્ગલ છે

अथेन्द्रियज्ञानं न प्रत्यक्षं भवतीति निश्चिनोति—

परद्वयं ते अक्खा णेव सहावो त्ति अप्पणो भणिदा ।

उवल्लङ्गं तेहि कथं पञ्चक्खं अप्पणो होदि ॥ ५७ ॥

परद्वयं तान्यक्षाणि नैव स्वभाव इत्यात्मनो भणितानि ।

उपलब्धं तैः कथं प्रत्यक्षमात्मनो भवति ॥ ५७ ॥

आत्मानमेव केवलं प्रति नियतं नित्यं प्रत्यक्षम् । इदं तु व्यतिरिक्तास्तित्वयोगितया परद्वयतामुपगतेरात्मनः स्वभावतां मनागप्यसंस्पृशद्भिर्गिन्द्रियैरुपलब्धोऽजन्यमानं न नामात्मनः प्रत्यक्षं भवितुमर्हति ॥ ५७ ॥

अथेन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं न भवतीति व्यवस्थापयति—परद्वयं ते अवक्खा तानि प्रसिद्धान्यक्षाणीन्द्रियाणि परद्वयं भवन्ति । कस्य । आत्मनः । णेव सहावो त्ति अप्पणो भणिदा योऽसौ विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभाव आत्मनः संबन्धी तत्त्वभावानि निश्चयेन न भणितानीन्द्रियाणि । कस्मान् । मिताभित्वनिष्पन्नत्वात् । उवल्लङ्गं तेहि उपलब्धं ज्ञातं यत्पञ्चेन्द्रियविषयभूतं वस्तु तैरिन्द्रियैः कथं पञ्चक्खं अप्पणो होदि तद्वस्तु कथं प्रत्यक्षं भवत्यात्मनो, न कथमपीति । नथैव च नानामनोग्रन्थामिषिये प्रतिपाद्यप्रतिपादकादिविकल्पजालरूपं यन्मनस्तदपीन्द्रियज्ञानवन्निश्चयेन परोक्षं भवतीति ज्ञाना मि

एवे इन्द्रियज्ञानं प्रत्यक्षं नथी अथ नक्षी इदे इति—

ते इन्द्रिया परद्वय, उपलब्धत्वात् आणी न तेभ्यो.

तेनाथी ते उपलब्धं ते प्रत्यक्षं इति इति उपलब्धं ५७.

अन्यथार्थः—[तानि अक्षाणि] ते इन्द्रिया [परद्वयं] परद्वयं ते. [आत्मनः स्वभावः इति] तेभ्यो आत्माना स्वभावत्वात् [न एव भणितानि] इति नथी: [नैः] तेभ्यो ये [उपलब्धं] उपलब्धं [आत्मनः] आत्मानं [प्रत्यक्षं] प्रत्यक्षं [कथं भवति] इति इति इति ?

અથ પરોક્ષપ્રત્યક્ષલક્ષણમુપલક્ષયતિ—

જં પરદો વિષ્ણાણં તં તુ પરોક્ષવં તિ મણિદમદ્વેસુ ।

જદિ કેવલેણ ણાદં હવદિ હિ જીવેણ પચ્ચક્ષવં ॥ ૫૮ ॥

યત્પરતો વિજ્ઞાનં તત્તુ પરોક્ષમિતિ મણિતમર્થેષુ ।

યદિ કેવલેન જ્ઞાતં ભવતિ હિ જીવેન પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૫૮ ॥

યત્તુ સ્વલ્લ પરદ્રવ્યભૂતાદન્તઃકરણાદિન્દ્રિયાત્પરોપદેશાદુપલબ્ધેઃ સંસ્કારાદાલોકાદેર્વા

કર્તવ્યમ્ । સકલૈકાલ્પપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમયપરમજ્યોતિઃકારણભૂતે સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવનાસમુત્પન્નપરમાર્હદૈ-
કલક્ષણસુલ્લસંવિત્ત્યાકારપરિણતિરૂપે રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતે સ્વસંવેદનજ્ઞાને ભાવના કર્તવ્યા इत्यમિપ્રાયઃ
॥ ૫૭ ॥ અથ પુનરપિ પ્રકારાન્તરેણ પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણં કથયતિ—જં પરદો વિષ્ણાણં તં તુ
પરોક્ષવં તિ મણિદં યત્પરતઃ સકાશાદ્વિજ્ઞાનં પરિજ્ઞાનં ભવતિ તત્પુનઃ પરોક્ષમિતિ મણિતમ્ । કેષુ

ભાવાર્થઃ—જે સીધું આત્મા દ્વારા જ જાણે છે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તો
પરદ્રવ્યરૂપ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણે છે તેથી તે પ્રત્યક્ષ નથી. ૫૭.

હવે પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષનાં લક્ષણ દર્શાવે છે:—

અર્થો તણું જે જ્ઞાન પરતઃ થાય તેહ પરોક્ષ છે;

જીવમાત્રથી જ જાણાય જો, તો જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૫૮.

અન્યથાર્થઃ—[પરતઃ] પર દ્વારા થતું [યત્] જે [અર્થેષુ વિજ્ઞાનં] પદાર્થો
સંબંધી વિજ્ઞાન [તત્ તુ] તે તો [પરોક્ષં इति મણિતં] પરોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે;
[યદિ] જો [કેવલેન જીવેન] કેવળ જીવ વડે જ [જ્ઞાતં ભવતિ હિ] જાણવામાં આવે
[પ્રત્યક્ષમ્] તો તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

ટીકા:—નિમિત્તપણાને પામેલાં (અર્થાત્ નિમિત્તરૂપ બનેલાં) એવાં જે
પરદ્રવ્યભૂત ૧અંતઃકરણ, ૨ઇન્દ્રિય, ૩પરોપદેશ, ૪ઉપલબ્ધિ, ૫સંસ્કાર કે ૬પ્રકાશાદિક, તેમના

૧. અંતઃકરણ = મન

૨. પરોપદેશ = અન્યનો ઉપદેશ

૩. ઉપલબ્ધિ = જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમના નિમિત્તે ઉપજેલી પદાર્થોને જાણવાની શક્તિ.
(આ 'લબ્ધ' શક્તિ બ્યારે 'ઉપયુક્ત' થાય ત્યારે જ પદાર્થ જાણાય.)

૪. સંસ્કાર = પૂર્વે જાણેલા પદાર્થોની ધારણા

૫. સ્પર્શ-ઇન્દ્રિય દ્વારા ર્થો પદાર્થોને જોવામાં પ્રકાશ પણ નિમિત્તરૂપ થાય છે.

નિમિત્તતામુપગતાત્ સ્વવિષયમુપગતસ્યાર્થસ્ય પરિચ્છેદનં તત્ પરતઃ પ્રાદુર્ભવત્પરોક્ષમિત્યા-
લ્લક્ષ્યતે । યત્પુનરન્તઃકરણમિન્દ્રિયં પરોપદેશમુપલ્લબ્ધિં સંસ્કારમાલોકાદિકં વા સમસ્તમપિ
પરદ્રવ્યમનપેક્ષ્યાત્મસ્વભાવમેવૈકં કારણત્વેનોપાદાય સર્વદ્રવ્યપર્યાયજાતમેકપદ એવામિવ્યાપ્ય
પ્રવર્તમાને પરિચ્છેદનં તત્ કેવલાદેવાત્મનઃ સંભૂતત્વાત્ પ્રત્યક્ષમિત્યાલ્લક્ષ્યતે । इह हि
सहजसौख्यसाधनीभूतमिदमेव महाप्रत्यक्षमभिप्रेतमिति ॥ ૫૮ ॥

अथैतदेव प्रत्यक्षं पारमार्थिकसौख्यत्वेनोपक्षिपति—

जादं सयं समंतं णाणमणंतत्यवित्यडं विमलं ।

रहिदं तु ओरगहादिहिं मुहं ति एगंतियं भणिदं ॥ ૫૯ ॥

વિષયેષુ । અદ્દેષુ જ્ઞેયપદાર્થેષુ । જાદં કેવલેણ જાદં દ્યવદિ દિ યદિ કેવલેનામદ્યેન જ્ઞાનં ભવતિ
દિ સ્ફુટમ્ । કેન કતૃભૂતેન । જીવેણ જીવેન । તર્હિ પચ્ચક્કલં પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ । કત્તો વિસ્તરઃ—
ઇન્દ્રિયમનઃપરોપદેશલોકાદિવહિરગ્નિમિત્તભૂતાત્તથૈવ ચ જ્ઞાનાવરણાયક્ષયોપશમજનિતાર્થપ્રદ્વજાનિરુદ્ધાયા
ઉપલબ્ધેરર્થાવધારણરૂપસંસ્કારાચાન્તરજ્ઞકારણભૂતાત્સકાશાદુત્પદ્યતે યદ્વિજ્ઞાનં તત્પરાધીનત્વાત્પરોક્ષમિત્યુચ્યતે ।
યદિ પુનઃ પૂર્વોક્તમમસ્તપરદ્રવ્યમનપેક્ષ્ય કેવલાચ્છુદ્ધબુદ્ધકસ્વભાવાત્પરમાત્મનઃ સકાશાત્મસુત્પદ્યતે ક્ત્તોઉદ્ધ-
નામાનમાત્માનં પ્રતીત્યેત્પદમાનત્વાત્પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ સૂત્રાગ્રિપ્રાયઃ ॥ ૫૮ ॥ एवं तेयमेवेन्द्रियमनश्चर-
मुख्यतया गाथाचतुष्टयेन तृतीयस्थले गतम् । अथाभेदनयेन पञ्चविंशोपपद्विशिष्टं वेदतत्त्वमेव सुस्पष्टि

દારા થતું જે સ્વવિષયભૂત પદાર્થનું જ્ઞાન, તે પર દારા પ્રાદુર્ભાવ પામતું હોવાથી
'પરોક્ષ' તરીકે આગળઆય છે; અને અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિય, પરોપદેશ, ઉપલબ્ધિ, સંસ્કાર કે
પ્રકાશાદિક—એ બધાંય પરદ્રવ્યની અપેક્ષા રાખ્યા વિના એક આત્મસ્વભાવને જ દારાપરો-
ક્ષાદીને સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયિના સમૂહમાં એકીવાખતે જ વ્યાપીને પ્રવર્તતું જે જ્ઞાન, તે કેવલ
આત્મા દારા જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી 'પ્રત્યક્ષ' તરીકે આગળઆય છે.

અહીં (આ ગાથામાં) સારજ સુખના સાધનભૂત એવું એ જ મહાપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
પ્રદાતામાં આવ્યું છે—ઉપાદેય માનવામાં આવ્યું છે (એમ આશય સમજવો). ૫૮.

હવે આ જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને પારમાર્થિક સુખપદ્ધતિ દર્શાવે છે:—

જાતં સ્વયં સમંતં જ્ઞાનમનન્તાર્થવિસ્તૃતં વિમલમ્ ।

રહિતં ત્વચ્છ્રદ્ધાદિભિઃ સુખમિતિ ઐકાન્તિકં મણિતમ્ ॥ ૫૯ ॥

સ્વયં જાતત્વાત્, સમન્તત્વાત્, અનન્તાર્થવિસ્તૃતત્વાત્, વિમલત્વાત્, અવગ્રહાદિરહિત ત્વાચ્ચ પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનં સુખમૈકાન્તિકમિતિ નિશ્ચીયતે, અનાકુલત્વૈકલક્ષણત્વાત્સૌખ્યસ્ય । યતો િ પરતો જાયમાનં પરાધીનતયા, અસમંતમિતરદ્વારાવરણેન, કતિપયાર્થપ્રવૃત્તમિતરાર્થવુદ્ધુત્સયા સમલમસમ્યગવબોધેન, અવગ્રહાદિસહિતં ક્રમકૃતાર્થગ્રહણચેદેન પરોક્ષં જ્ઞાનમત્યન્તમાકુલ

પ્રતિપાદયતિ—જાદં જાતં ઉત્પન્નમ્ । કિં કર્તું । ણાણં કેવલજ્ઞાનમ્ । કથં જાતમ્ । મયં સ્વયમેવ પુનઃપિ કિંચિદ્દિષ્ટમ્ । સમત્તં પરિપૂર્ણમ્ । પુનરપિ કિંરૂપમ્ । અર્ણતત્થવિત્થડં અનન્તાર્થવેસ્તીર્ણમ્

અન્વયાર્થઃ—[સ્વયં જાતં] સ્વયં । -યોતાથી જ) ઊપજતું; [સમંતં] સમંત (અર્થાત્ સર્વ પ્રદેશેથી જાણતું), [અનન્તાર્થવિસ્તૃતં] અનન્ત પદાર્થોમાં વિસ્તૃત, [વિમલં] વિમળ [તુ] અને [અવગ્રહાદિભિઃ રહિતં] અવગ્રહાદિથી રહિત—[જ્ઞાનં] એવું જ્ઞાન [ઐકાન્તિકં સુખં] એકાંતિક સુખ છે [રહિત મણિતમ્] એમ (સર્વજ્ઞદેવે) કહ્યું છે.

ટીકાઃ—(૧) ‘સ્વયં ઊપજતું’ હોવાથી, (૨) ‘સમંત’ હોવાથી, (૩) ‘અનન્ત પદાર્થોમાં વિસ્તૃત’ હોવાથી, (૪) ‘વિમળ’ હોવાથી અને (૫) ‘અવગ્રહાદિ રહિત’ હોવાથી, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એકાંતિક સુખ છે એમ નક્કી થાય છે, કારણ કે સુખતું અનાકુળતા જ એક લક્ષણ છે.

(આ વાત વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવે છે:—)

(૧) ‘પર દ્વારા ઊપજતું’ થકું પરાધીનતાને લીધે, (૨) ‘અસમંત’ હોવાથી ઇતર દારેના આવરણને લીધે, (૩) ‘(માત્ર) કેટલાક પદાર્થોમાં પ્રવર્તતું’ થકું ઇતર પદાર્થોને જાણવાની ઇચ્છાને લીધે, (૪) ‘સમળ’ હોવાથી અસમ્યક્ અવબોધને લીધે (—કર્મભગવાણું હોવાથી સંશય-વિમોહ-વિભ્રમ સહિત જાણવાને લીધે); અને (૫) ‘અવગ્રહાદિ સહિત’ હોવાથી ક્રમે થતા પદાર્થગ્રહણના ખેદને લીધે (—આ કારણને લીધે). પરોક્ષ જ્ઞાન અત્યંત આકુળ છે; તેથી તે પરમાર્થ સુખ નથી.

૧. સમંત = સારે તરફ—સર્વ ભાગમાં વર્તતું; સર્વ આત્મપ્રદેશેથી જાણતું; સમસ્ત; આખું; અખંડ.
૨. એકાંતિક = પરિપૂર્ણ; ઉવચ્છન્ન; એકલું; સર્વથા.
૩. પરોક્ષ જ્ઞાન અર્થિત છે અર્થાત્ અમુક પ્રદેશો દ્વારા જ જાણે છે, જેમ કે—વર્ણ આંખ જોતલા પ્રદેશો દ્વારા જ (દૈન્યજ્ઞાનથી) જાણાય છે; અન્ય દ્વારા અથવા
૪. ઇતર = અન્ય; બીજા; તે સિવાયના.
૫. પદાર્થગ્રહણ અર્થાત્ પદાર્થોના બોધ એટલાથી ન થતાં અવગ્રહ, ઈહા વગેરે ક્રમપૂર્વક થતો દેવદાર્થો ખેદ થાય છે.

भवति । ततो न तत् परमार्थतः सौख्यम् । इदं तु पुनरनादिज्ञानसामान्यस्वभावस्योपरि
महाविकाशेनाभिव्याप्य स्वत एव व्यवस्थितत्वात्स्वयं जायमानमात्माधीनतया, समन्तात्म-
प्रदेशान् परमसमक्षज्ञानोपयोगीभूयाभिव्याप्य व्यवस्थितत्वात्समन्तम् अशेषद्वारापावरणेन,
प्रसभं निपीतसमस्तवस्तुज्ञेयाकारं परमं वैश्वरूप्यमभिव्याप्य व्यवस्थितत्वादनन्तार्थविस्तृतम्
समस्तार्थविस्तृततया, सकलशक्तिप्रतिबन्धककर्मसामान्यनिःक्रान्ततया परिस्पष्टप्रकाशभास्वरं
स्वभावमभिव्याप्य व्यवस्थितत्वाद्विमलम् सम्यग्बोधोद्येन, युगपत्समर्पितत्रैगमयिकात्मस्वरूपं
लोकालोकमभिव्याप्य व्यवस्थितत्वादवग्रहादिरहितम् क्रमकृतार्थग्रहणस्वेदाभावेन प्रत्यक्षं
ज्ञानमनाकुलं भवति । ततस्तत्परमार्थिकं खलु सौख्यम् ॥ ५९ ॥

पुनः कद्वयम् । विमलं संशयादिमलरहितम् । पुनरपि कीदृक् । रहियं तु ओन्नादादिदि ब्रह्मज्ञादि-
रहितं चेति । एवं पञ्चविशेषणविशिष्टं यत्केवलज्ञानं मुहं ति एगंतिर्यं भणिय तन्मुहं भणितम् ।
कथंभूतम् । ऐकान्तिकं नियमेनेति । तथा हि-परनिर्गेषत्वेन चिदानन्दैकम्भवात् निजशुद्धात्मानमुपा-

अने आ प्रत्यक्ष ज्ञान तो अनाकुण छे, कारणु हे—(१) अनादि ज्ञानसामान्य-
रूप स्वभाव उपर भला विकासशी व्यापीने स्वतः (—आनाधी) न रयुं होवाधी 'स्वयं'
होपके छे' तेथी आत्माधीन छे (अने आत्माधीन होवाधी आकुणता थती नथी);
(२) समस्त आत्मप्रदेशाभां, परम 'समक्ष ज्ञानोपयोगरूप थर्ह, व्यापी होएलु' होवाधी
'समन्त छे' तेथी अशेष द्वारे 'मुहलां थयां छे (अने अ हीने होई द्वारे 'अ' नहि
होवाधी आकुणता थती नथी); (३) समस्त वस्तुआना ज्ञेयाभावेने 'अनन्त' भी
अयुं होवाने हीथे परम 'विविधताभां व्यापीने होएलु' होवाधी 'अनन्त' 'रामां'नां
विस्तृत छे' तेथी सर्व पदार्थाने ज्ञाणुवानी छुछाने अभाव छे (अने अ हीने होई
पदार्थाने ज्ञाणुवानी छुछा नहि होवाधी आकुणता थती नथी); (४) (ज्ञानवादी)
सकल शक्तिने 'शेक्षनारु' कर्मसामान्य नीकणी अयुं होवाने हीथे (ज्ञान) 'परिस्पष्ट
प्रकाश वरे प्रकाशमान (—नेजस्वी) स्वभावभां व्यापीने रयुं होवाधी 'विमल' छे'
तेथी सम्यग्रूपे (—अराअर) ज्ञाणु छे (अने अ हीने संशयादिरहितरूपे ज्ञाणुवानी
हीथे आकुणता थती नथी); तथा (५) नेजणुं ज्ञाणुं हाणुं 'आनातु' स्वभाव 'समस्त
समर्पित' कयुं छे (—अहीसमये ज्ञाणुवणुं छे) 'मेव' होइहोइकां व्यापीने 'मुहं'
होवाधी 'अवग्रहादि रहित' छे' तेथी हे भूत पदार्थग्रहणता भित्ते अभाव छे.
—आ प्रमाणु (उपर्युक्त पांच द्वारे) प्रत्यक्ष ज्ञान अनाकुण छे. तेथी अने अने न
पारमार्थिक भूय छे.

અથ કેવલસ્યાપિ પરિણામરૂપેણ મેદમ્ય મંભાર્ત્તિઃ સાન્નિધ્યમ્ ન નામ્યર્ત્તિ
પ્રત્યાચ્છે—

જં કેવલં તિ જ્ઞાનં તં મોક્ષમ્ પરિણમં ન મો નેવ ।

સ્વેદો તસ્મ ણ મણિદો જમ્હા ઘાદી મયં જાદા ॥ ૬૦ ॥

યત્કેવલમિતિ જ્ઞાનં તત્સૌમ્યં પરિણામમ્ મ નેવ ।

સ્વેદસ્તસ્ય ન મણિતો યસ્માત્ ઘાતીનિ ક્ષયં જાતાનિ ॥ ૬૦ ॥

અત્ર કો દિ નામ સ્વેદઃ, કથ પરિણામઃ, કથ કેવલમુત્તમ્યોત્તર્યેતિરેકઃ, યત્
કેવલસ્યૈકાન્તિકમુસ્ત્વં ન સ્યાત્ । સ્વેદસ્યાયતનાનિ ઘાતિકર્માણિ, ન નામ કેવલં પરિણામ

દાનકારણં કૃત્વા સમુત્પદમાનત્વાત્સવ્યં જાયમાનં સત્, સર્વશુદ્ધામપ્રદેશાભારત્વેનોત્પન્નત્વાત્સમસ્તં સર્વજ્ઞાન
વિભાગપરિચ્છેદપરિપૂર્ણં સત્, સમસ્તાવગળશ્ચયેનોત્પન્નત્વાત્સમસ્તજ્ઞેયપદાર્થમાદૃક્ત્વેન વિસ્તીર્ણં સત્
સંશયવિમોહવિભ્રમરહિતત્વેન સૂક્ષ્માદિપદાર્થપરિચ્છિદ્ધિપરિચ્છિદ્યન્નવિશદ્વાદ્વિમલં સત્, કમકરણ્યવધાન
જનિતસ્વેદાભાવાદવગ્રદાદિરહિતં ચ સત્, યદેવં પદ્યવિશેષણવિ ઇં ક્ષાયિકજ્ઞાનં તદનાકુલસ્વલક્ષણ
પરમાનન્દૈકરૂપપારમાર્થિકસુખાત્સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિમેદેડપિ નિશ્ચયેનામિન્નત્વાદારમાર્થિકસુખં મળ્યતે
इत्यभिप्रायः ॥ ૫૯ ॥ અથાનન્તપદાર્થપરિચ્છેદનાત્કેવલજ્ઞાનેડપિ સ્વેદોડસ્તીતિ પૂર્વપક્ષે સતિ પરિહારમાહ

ભાવાર્થઃ—ક્ષાયિકજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન એકાંત સુખસ્વરૂપ છે. ૫૯.

હવે 'કેવળજ્ઞાનને પણ પરિણામ દ્વારા એકનો સંભવ હોવાથી કેવળજ્ઞાન
એકાંતિક સુખ નથી' એવા અભિપ્રાયનું ખંડન કરે છે:—

જે જ્ઞાન 'કેવળ' તે જ સુખ, પરિણામ પણ વળી તે જ છે;

ભાખ્યો ન તેમાં એક જેથી ઘાતિકર્મ વિનષ્ટ છે. ૬૦.

અન્વયાર્થઃ—[યત્] જે [કેવલમ્] એટલે જ્ઞાનં [કેવળ] નામનું જ્ઞાન છે [તત્
[સૌંદર્ય] તે સુખ છે. [પરિણામઃ] પરિણામ પણ [સઃ] ચ પદ્ય [તસ્ય સ્વેદ
ન મણિતઃ] તેને એક કહ્યો નથી (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞદેવે એક કહ્યો નથી
[યસ્માત્] કારણ કે [ઘાતીનિ] ઘાતિકર્મો [ક્ષયં જાતાનિ] ક્ષય પામ્યાં છે.

ટીકા:—અહીં (કેવળજ્ઞાનની આખતમાં), (૧) એક શે, (૨) પરિણામ શ
તથા । (૩) કેવળજ્ઞાન અને સુખનો વ્યતિરેક (—ભેદ) શે, કે જેથી કેવળજ્ઞાનને એકાંતિક
સુખપણું ન હોય?

માત્રમ્ । ધાતિકર્માણિ હિ મદ્યમોદોત્પાદકત્વાદુન્મત્તકવદતસ્મિસ્તદ્બુદ્ધિમાધાય પરિચ્છેદ્યમર્થ
પ્રત્યાત્માનં યતઃ પરિણામયન્તિ, તતસ્તાનિ તસ્ય પ્રત્યર્થ પરિણમ્ય પરિણમ્ય શ્રામ્યતઃ સ્વેદ-
નિદાનતાં પ્રતિપદ્યન્તે । તદભાવાત્કુતો હિ નામ કેવલે સ્વેદસ્યોદ્ગ્રેદઃ । યતશ્ચ ત્રિસમયા-
વચ્છિન્નસકલપદાર્થપરિચ્છેદ્યાકારવૈશ્વરૂપ્યપ્રકાશનાસ્પર્દાભૂતં ચિત્રમિતિસ્થાનીયમનન્તસ્વરૂપં
સ્વયમેવ પરિણમત્કેવલમેવ પરિણામઃ । તતઃ કુતોઽન્યઃ પરિણામો યદ્દ્વારેણ સ્વેદસ્યાત્મલાભઃ ।
યતશ્ચ સમસ્તસ્વભાવપ્રતિધાતાભાવાત્સમુલ્લસિતનિરઙ્કુશાનન્તશક્તિયા સકલં ત્રૈકાલિકં લોકા-
લોકાકારમભિવ્યાપ્ય કૃટસ્થત્વેનાત્યન્તનિઃપ્રકમ્પં વ્યવસ્થિતત્વાદનાકુલતાં સૌંદર્યલક્ષણભૂતા-

જં કેવલં તિ ણાણં તં સોવલ્લં યત્કેવલમિતિ જ્ઞાનં તત્સૌલ્લ્યં ભવતિ, તસ્માત્ સ્વેદો તસ્મ જ
મણિદો તસ્ય કેવલજ્ઞાનસ્ય સ્વેદો દુઃખં ન મણિતમ્ । તદપિ કસ્માત્ । જમ્મા ઘાર્દી સ્વયં જાદા
યસ્માન્મોદાદિધાતિકર્માણિ ક્ષયં ગતાનિ । તર્હિ તમ્યાનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિપરિણામો દુઃસ્વ-
કારણં ભવિષ્યતિ । નૈવમ્ । પરિણમં ચ સો ચેવ તસ્ય કેવલજ્ઞાનસ્ય સંવન્ધી પરિણામશ્ચ મ
પ્વ સુખરૂપ એવેતિ । હદાનીં વિસ્તરઃ—જ્ઞાનદર્શનાવરણોદયે સતિ યુગપદધ્યાન્ જાતુમશ્કય-
ત્વાત્ ક્રમકરણવ્યવધાનપ્રહણે સ્વેદો ભવતિ, આવરણદ્વયાભાવે સતિ યુગપદ્વક્ષે કેવલજ્ઞાનસ્ય
સ્વેદો નાસ્તીતિ સુખમેવ । તથૈવ તસ્ય મગવતો જગત્રયકાલત્રયદર્શિતમન્તપદાર્થયુગપદ્વક્ષિત્તિ-

(૧) ખેદનાં આપતના (-સ્થાના) ધાતિકર્મો છે, કેવળ પરિણામમાત્ર નહિ.
ધાતિકર્મો મહા મોહનાં ઉત્પાદક હોવાથી ધત્તશની માફક ‘અપતનાં તત્ત્વયુદ્ધિ ધાત્યુ દાર્દી
આત્માને જ્ઞેય પદાર્થ’ પ્રતિ પરિણામે છે. તેથી તે ધાતિકર્મો. દ્વેદ પદાર્થ’ પ્રતિ પરિણામી
પરિણામીને થાકતા તે આત્માને ખેદનાં કારણ થાય છે. તેમનાં (ધાતિકર્મોનાં) અભાવ
હોવાથી કેવળજ્ઞાનમાં ખેદનું પ્રગટ્થું ક્યાંથી થાય? (૨) યળી યજ્ઞ કારણે યજ્ઞ બેદો
જેમાં પાડવામાં આવે છે એવા સમસ્ત પદાર્થોનાં જોયાકારોપ વિવિધતાને પ્રકાશવાના
સ્થાનભૂત કેવળજ્ઞાન. ચીતરેલી ભીંતની માફક. અપતત્ત્વરૂપે જાને જ પરિણમતું હોવાથી
કેવળજ્ઞાન જ પરિણામ છે. માટે અન્ય પરિણામ ક્યાં જ છે જે દારા ખેદની ઉત્પત્તિ થાય? (૩)
યળી કેવળજ્ઞાન સમસ્ત અભાવપ્રતિધાતના અભાવને કીર્તિ નિરૂપક અપત
શક્તિ ઉલ્લસી હોવાથી સકળ ત્રિકાળિક લોકાલોક-આકારમાં વ્યાપીને કૃટસ્થરૂપે અપત

માત્મનોઽવ્યતિરિક્તાં વિભ્રાણં કેવલમેવ સૌખ્યમ્ । તતઃ કુતઃ કેવલસુખયોર્વ્યતિરેકઃ । અતઃ સર્વથા કેવલં સુખમૈકાન્તિકમનુમોદનીયમ્ ॥ ૬૦ ॥

સમર્થમસ્વપૈકરૂપં પ્રત્યક્ષપરિચ્છિત્તિમયં સ્વરૂપં પરિણમત્સત્ કેવલજ્ઞાનમેવ પરિણામો, ન ચ કેવલજ્ઞાનાદિન્નપરિણામોઽસ્તિ येन खेदो भविष्यति । અથવા પરિણામવિષયે દ્વિતીયવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે-યુગપદનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિપરિણામેઽપિ વીર્યાન્તરાયનિરવશેષક્ષયાદનન્તવીર્યત્વાત્ સ્વેદકારણં નાસ્તિ, તથૈવ ચ શુદ્ધાત્મસર્વપ્રદેશેષુ સમરસીમાવેન પરિણમમાનાનાં સહજશુદ્ધાનન્દૈકલક્ષણસુખરસાસ્વાદ-પરિણતિરૂપામાત્મનઃ સકાશાદભિન્નામનાકુલતાં પ્રતિ સ્વેદો નાસ્તિ । સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિમેદેઽપિ નિશ્ચયેનામેદરૂપેણ પરિણમમાનં કેવલજ્ઞાનમેવ સુખં ભણ્યતે । તતઃ સ્થિતમેતત્કેવલજ્ઞાનાદિન્નં સુખં નાસ્તિ । તત્ એવ કેવલજ્ઞાને સ્વેદો ન સંભવતીતિ ॥ ૬૦ ॥ અથ પુનરપિ કેવલજ્ઞાનસ્ય સુખસ્વરૂપતાં

નિષ્કંપ રહ્યું છે તેથી આત્માથી અભિન્ન એવી, સુખના લક્ષણભૂત અનાકુળતા ધરતું થકું કેવળજ્ઞાન જ સુખ છે. માટે કેવળજ્ઞાન અને સુખનો વ્યતિરેક ક્યાં છે ?

આથી ‘કેવળજ્ઞાન એકાંતિક સુખ છે’ એમ સર્વથા અનુભોદવાયોગ્ય છે (—આનંદથી સંમત કરવાયોગ્ય છે).

ભાવાર્થ:—‘કેવળજ્ઞાનમાં પણ પરિણામ થયા કરતા હોવાથી થાક લાગે અને તેથી દુઃખ થાય; માટે કેવળજ્ઞાન એકાંતિક સુખ કઈ રીતે હોઈ શકે? ’ એવી શંકાતું આટી’ સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે:

(૧) પરિણામમાત્ર થાકતું કે દુઃખતું કારણ નથી, પણ ઘાતિકર્મોના નિમિત્તે થતા પર-સન્ન્યુખ પરિણામ થાકનાં કે દુઃખનાં કારણ છે. કેવળજ્ઞાનમાં ઘાતિકર્મો અવિદ્યમાન હોવાથી ત્યાં થાક કે દુઃખ નથી. (૨) વળી કેવળજ્ઞાન પોતે જ પરિણામશીલ છે; પરિણુમન કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ છે, ઉપાધિ નથી. પરિણામનો નાશ થાય તો કેવળજ્ઞાનનો જ નાશ થાય. આ રીતે પરિણામ કેવળજ્ઞાનનું સહજ સ્વરૂપ હોવાથી કેવળજ્ઞાનને પરિણામ ઠારાએદ હોઈ શકે નહિ—હોતો નથી. (૩) વળી કેવળજ્ઞાન આખા ત્રિકાળિક લોકાલોકના આકારને (—સમસ્ત પદાર્થોના ત્રિકાળિક જ્ઞેયાકારસમૂહને) સર્વદા અટોલપણે ધરતું થકું અત્યંત નિષ્કંપ-સ્થિર-અશુબ્ધ-અનાકુળ છે; અને અનાકુળ હોવાથી સુખી છે—સુખસ્વરૂપ છે. કારણ કે અનાકુળતા સુખનું જ લક્ષણ છે. આમ કેવળજ્ઞાન અને અશુબ્ધતા-અનાકુળતા બિન્ન નહિ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અને સુખ ભિન્ન નથી.

આ રીતે (૧) ઘાતિકર્મોના અભાવને લીધે, (૨) પરિણામ કોઈ ઉપાધિ નહિ હોવાને લીધે, અને (૩) કેવળજ્ઞાન નિષ્કંપ-સ્થિર-અનાકુળ હોવાને લીધે, કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ જ છે. ૬૦.

अथ पुनरपि केवलस्य सुखस्वरूपतां निरूपयन्नुपसंहरति—

णाणं अत्यंतगयं लोयालोपसु वित्थडा दिट्ठी ।

णट्टमणिट्ठं नव्वं इट्ठं पुण जं तु तं लद्धं ॥ ६१ ॥

ज्ञानमर्थान्तगतं लोयालोकेषु विस्तृता दृष्टिः ।

नट्टमणिट्ठं नव्वमिष्टं पुनर्यत् नट्टव्यम् ॥ ६१ ॥

स्वभावप्रतिधाताभावहेतुकं हि सौख्यम् । आत्मनो हि दृशिज्जमी स्वभावः, तयो-
ल्लोकालोकविस्तृतत्वेनार्थान्तगतत्वेन च स्वच्छन्दविजृम्भितत्वाद्भवति प्रतिधानाभावः । ततस्त-
द्देतुकं सौख्यमभेदविवक्षायां केवलस्य स्वरूपम् । किंच केवलं सौख्यमेवः सर्वानिष्टप्रदाणान्,

प्रकारान्तरेण दृश्यति—णाणं अत्यंतगयं ज्ञानं केवलज्ञानमर्थान्तगतं ज्ञेयान्तगतं लोयालोपसु
वित्थडा दिट्ठी लोका लोकयोर्विस्तृता दृष्टिः केवलदर्शनम् । णट्टमणिट्ठं नव्वं अनिष्टं दुस्सज्जनं
च तत्सर्वं नष्टं इट्ठं पुण जं हि तं लद्धं इष्टं पुनर्यद् ज्ञानं सुखं च हि सुखं तत्सर्वं नट्टमिनि ।
तथथा—स्वभावप्रतिधाताभावहेतुकं सुखं भवति । स्वभावो हि केवलज्ञानदर्शनद्वयं, तयोः प्रतिधान-
आवरणद्वयं, तस्याभावः केवलानां, ततः कारणात्स्वभावप्रतिधाताभावहेतुकमव्ययानन्दसुखं भवति ।

एवे इदीने पणु 'देवण (अर्थात् देवणज्ञान) गुणस्वरूपं च ' ज्ञेयं निरूप्यः इत्यादि
उपसंहार इति उक्तः—

સર્વેષોપલમ્ભાચ્ચ । યતો हि केवलावस्थायां सुखप्रतिपत्तिविषयभूतस्य दुःखस्य साधनतामुप-
गतमज्ञानमखिलमेव प्रणश्यति, सुखस्य साधनीभूतं तु परिपूर्णं ज्ञानमुपजायते, ततः
केवलमेव सौख्यमित्यलं प्रपञ्चेन ॥ ६१ ॥

અથ કેવલિનામેવ પારમાર્થિકસુખમિતિ શ્રદ્ધાપયતિ—

णो सद्वहन्ति सौख्यं सुहेसु परमं ति विगदधादीणं ।

सुणिदूण ते अभव्या भव्या वा तं पडिच्छन्ति ॥ ६२ ॥

ન શ્રદ્ધાતિ સૌખ્યં સુહેષુ પરમમિતિ વિગતઘાતિનામ્ ।

શ્રુત્વા તે અભવ્યા ભવ્યા વા તત્પ્રતીચ્છન્તિ ॥ ૬૨ ॥

યતશ્ચ પરમાનન્દૈકલક્ષણસુખપ્રતિપક્ષભૂતમાકુલત્વેત્યાદક્રમનિષ્ઠં દુઃસ્થમજ્ઞાનં ચ નષ્ટં, યતશ્ચ પૂર્વોક્તલક્ષણ-
સુખાવિનાભૂતં ત્રલોક્યોદરવિવરવર્તિતસમસ્તપદાર્થયુગપત્પ્રકાશકમિષ્ઠં જ્ઞાનં ચ લબ્ધં, તતો જ્ઞાયતે
કેવલિનાં જ્ઞાનમેવ સુખમિત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૬૧ ॥ અથ પારમાર્થિકસુખં કેવલિનામેવ, સંસારિણાં યે
મન્યન્તે તેઽભવ્યા इति निरूपयति—णो सद्वहन्ति नैव श्रद्धयति न मन्यन्ते । किम् । सौख्यं
निर्विकारपरमाह्लादैकसुखम् । कथंभूतं न मन्यन्ते । सुहेसु परमं ति सुहेसु मध्ये तदेव परम-
सुखम् । केषां संबन्धि यत्सुखम् । विगदधादीणं विगतघातिकर्मणां केवलिनाम् । किं कृत्वापि
न मन्यन्ते । सुणिदूण 'जादं सयं समत्तं' इत्यादिपूर्वोक्तगाथात्रयकथितप्रकारेण श्रुत्वापि । ते अभव्या

(બીજી રીતે કેવળનું 'સુખસ્વરૂપપણું' સમજાવવામાં આવે છે:) વળી, કેવળ
અર્થાત કેવળજ્ઞાન સુખ જ છે, કારણ કે સર્વ અનિષ્ટનો નાશ થયો છે અને સર્વ
ધનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. કેવળ-અવસ્થામાં સુખોપલબ્ધિના વિપક્ષભૂત જે દુઃખ તેના
સાધનભૂત અજ્ઞાન આખુંય નાશ પામે છે અને સુખના સાધનભૂત પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ઊપજે
છે, તેથી કેવળ જ સુખ છે. વિશેષ વિસ્તારથી ખસ થાઓ. ૬૧.

હવે, કેવળીઓને જ પારમાર્થિક સુખ હોય છે એમ શ્રદ્ધા કરાવે છે:—

सूणी 'घातिकर्माविहीननुं सुखं सौ सुणे उत्कृष्टं छे,'

શ્રદ્ધે ન તેહ અભવ્ય છે, ને ભવ્ય તે સંમત કરે. ૬૨.

અનવયાથ:—[વિગતઘાતિનાં] જેમનાં ઘાતિકર્મો નાશ પામ્યાં છે તેમનું [સૌખ્યં]
સુખ [સુહેષુ પરમં] (સર્વ) સુખોમાં પરમ અર્થાત ઉત્કૃષ્ટ છે ' [इति श्रुत्वा] એવું વચન
સાંભળીને [ન શ્રદ્ધાતિ] જેઓ તેને શ્રદ્ધતા નથી [તે અભવ્યાઃ] તેઓ અભવ્ય છે; [ભવ્યાઃ
વા] અને ભવ્યો [તત્] તેનો [પ્રતીચ્છન્તિ] સ્વીકાર (—આદર, શ્રદ્ધા) કરે છે.

इह खलु स्वभावप्रतिधाताकुलत्वाच्च मोहनीयादिकर्मजात्यानिनां सुखाभासेऽप्य-
पारमार्थिकी सुखमिति वृद्धिः । केवलानां तु भगवतां प्रक्षीपयानिकर्मणां स्वभावप्रतिधाता-
भावादनाकुलत्वाच्च यथोदितस्य हेतोर्लक्ष्यस्य च सद्भावात्पारमार्थिकं सुखमिति श्रद्धेयम् ।
न किंचित् येषां श्रद्धानमस्ति ते खलु मोक्षसुखमुत्थापनद्वर्तितो मृगतृष्णाम्भोमारमेवाभव्याः
पश्यन्ति । ये पुनरिदमिदानीमेव वचः प्रतीच्छन्ति ते शिवश्रियो भाजनं समासन्नभव्याः
भवन्ति । ये तु पुरा प्रतीच्छन्ति ते तु दूरभव्या इति ॥ ६२ ॥

ते कभव्याः । ते हि जीवा वर्तमानकाले सम्यक्स्वरूपमन्यत्वव्यक्त्यभावादभव्या भव्यन्ते, न पुनः
सर्वथा । भव्या वा तं पटिच्छन्ति ये वर्तमानकाले सम्यक्स्वरूपमन्यत्वव्यक्तिपरिणामिच्छन्ति ते
तदन्तमुत्तमिदानीं मन्यन्ते । ये च सम्यक्स्वरूपमन्यत्वव्यक्त्या भाविकाले परिणमिष्यन्ति ते च दूर-
भव्या अत्र श्रद्धानं कुर्युरिति । अयमत्रार्थः—मार्णार्थं तलवगृहीततत्त्वस्य मरणमेव यद्यनन्दिद-
मुत्तमिदं न भवति, तथापि तलवगृह्यानीयचारित्र्यनोद्दोषेन मोहितः सन्निरगगम्यत्वोप्यनुसन्धयन्तः
सन्, सगगम्यवृद्धिगन्तनिन्दादिपरिणतो हेतुरूपेण तदनुभवति । ये पुनर्द्वैततत्त्वमनुसन्धयः सुदो-
षयोगिनस्तेषां, मत्स्यानां स्थलगमनमेवाग्निप्रवेश इव वा, निर्विकारशुद्धात्मसुखदवन्तपि तु सं प्र-
भाति । तथा चोक्तम्— “समसुखशीलितमनसां व्यवहनमपि द्वेषमेति विदुः कदाचन । मत्स्यानि

टीकाः—आ लोकाभां मोहनीयादिकर्मजात्यानां स्वभावप्रतिधातने श्रीं अने
आकृष्टपणाने लीधे सुखाभासे लोका छतां ते सुखाभासेने ‘सुख’ इत्यानीं अपात्रभाषिं
इति छे, अने केभनां धानिकर्मां क्षय पात्र्यां ते अत्रा हेतुणीभवयत्ताने, स्वभावप्रति-
धातना अवभायने लीधे अने अनाकृष्टपणाने लीधे सुखता यथात्म ‘सुख’ अने ‘सुख’
अदभाव लोकाधी, पारमार्थिक सुख ते—अत्र अदवायेत्ये ते, ते अने अत्रां ‘सुख’ नदी,
तेआ—आद्यसुखशी सुधापानशी इत्यतीं अवलम्ब्या—सुखतृष्णाता यथात्मनने ‘सुख’
(—अनुभव) ते; अने केआ ते यथनता लोकां ‘सुख’ इत्येते । (—सुख) ते ते तेने—
शिवश्रियो (—आद्यसुखशीनां) भाजन—आसननलम्ब्या ते, तथा केआ अत्रा, इत्ये-
त्येते इत्ये तेआ इत्येते ते.

યેષાં જીવદવસ્થાનિ દત્તકાનીન્દ્રિયાણિ, ન નામ તેષામુપાધિપ્રત્યયં દુઃસ્વમ્ ; કિંતુ સ્વાભાવિકમેવ, વિપયેષુ રતેરવલોકનાત્ । અવલોક્યતે હિ તેષાં સ્તમ્બેરમસ્ય કરેણુકુટ્તનીગાત્ર-સ્પર્શ ઇવ, સપરસ્ય વડિશામિપસ્વાદ ઇવ, ઇન્દિરસ્ય સંકોચસંમુખારવિન્દામોદ ઇવ, પતંગસ્ય પ્રદાપાર્ચીરૂપ ઇવ, કુરંગસ્ય મૃગયુગેયસ્વર ઇવ, દુર્નિવારેન્દ્રિયવેદનાવશીકૃતાનામાસન્નનિપાતેષ્વપિ વિપયેષ્વમિપાતઃ । યદિ પુનર્ન તેષાં દુઃસ્વં સ્વાભાવિકમભ્યુપગમ્યેત તદોપશાન્તશીતજ્વરસ્ય મંસ્વેદનમિવ, પ્રહીણદાદૃજ્વરસ્યારનાલપરિષેક ઇવ, નિવૃત્તનેત્રસંરમ્ભસ્ય ચ વટાચૂર્ણાવિચૂર્ણનમિવ, વિનષ્ટકર્ણશૂલસ્ય વસ્તમૂત્રપૂરણમિવ, રુદ્રવ્રણસ્યાલેપનદાનમિવ, વિપયવ્યાપારો ન દૃશ્યેત । દૃશ્યતે ચાસો । તતઃ સ્વભાવભૂતદુઃસ્વયોગિન એવ જીવદિન્દ્રિયાઃ પરોક્ષજ્ઞાનિનઃ ॥ ૬૪ ॥

પ હિ સ્વભાવં યદિ તદુઃસ્વં સ્વભાવેન નાસ્તિ હિ સ્ફુટં વાવારો ણતિથિ વિસયત્યં તર્હિ વિષયર્થ વ્યાપારો નાસ્તિ ન ઘટતે । આધિસ્થાનામૌષધેષ્વિવ વિષયર્થ વ્યાપારો દૃશ્યતે ચેત્તત એવ જ્ઞાયતે

ટીકા:—જેમને પદ્મ ઇન્દ્રિયો જીવતી (-હયાત) છે, તેમને દુઃખ ઉપાધિના કારણે (-આદ્ય સંયોગાને લીધે, ઔપાધિક) નથી પણ સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે તેમને વિષયોમાં રતિ જોવામાં આવે છે. તેઓ ખરેખર—જેમ હાથી હાથણીરૂપી કૂટણીના ગાત્રના સ્પર્શ તરફ, મચ્છ (માછલાને પકડવા માટે રાખેલા લોખંડના) કાંઠામાંના આમિષના સ્વાદ તરફ, અમર સંકોચસંમુખ અરવિન્દની (-ખિડાઈ જવાની તૈયારી-વાળા કમળાની) ગંધ તરફ, પતંગ (-પતંગિયું) લીવાની જ્યોતના રૂપ તરફ અને કુરંગ (-મચ્છ) શિકારીના સંગીતના સ્વર તરફ ધસતા જોવામાં આવે છે તેમ—દુર્નિવાર ઇન્દ્રિયવેદનાને વશીભૂત થયા થકા, જેકે વિષયોનો નાશ અતિ નિકટ છે (અર્થાત વિષયો કાળિક છે) તેપણુ. વિષયો તરફ ધસતા જોવામાં આવે છે. અને જો તેમને દુઃખ સ્વાભાવિક છે, એમ ન સ્વીકારવામાં આવે તો—જેમ જેને શીતજ્વર (-રાહિયો તાવ) ઉપશાંત થઈ ગયા હોય તે પરમેવો વળે એવો ઉપચાર કરતો જોવામાં આવતો નથી. જેને દાદૃજ્વર કાતરી ગયા હોય તે કાંજીથી શરીર ઝારતો જોવામાં આવતો નથી. જેને આખિને દુખાવો નિવૃત્ત થયા હોય તે વટાચૂર્ણ (-શાંખ વગેરેનું ચૂર્ણ) આંજતો જોવામાં આવતો નથી. જેને કાઠશુળ નષ્ટ થયું હોય તે કાનમાં બકરાનું મૂત્ર નાખતો જોવામાં આવતો નથી અને જેને મૃગ (-ધા) મુઝાઈ ગયા હોય તે લેપ કરતો જોવામાં આવતો નથી તેમ—તેમને વિષયવ્યાપાર ન જોવામાં આવે એ જોઈએ. પરંતુ તે તો (-વિરતમાં પ્રવૃત્તિ તો) જોવામાં આવે છે. માટે (સિદ્ધ થાય છે કે) જેમને ઇન્દ્રિયો જીવતી છે તેવા પરોક્ષજ્ઞાનવાળાઓને દુઃખ સ્વાભાવિક જ છે.

સ્વાધર્મ :—પરોક્ષજ્ઞાનવાળાઓને સ્વભાવથી જ દુઃખ છે. કારણ કે તેમને વિષયોમાં રતિ રહે છે; કેટલીક વાર તે તેઓ. અસદ્ય તત્ત્વારૂપી દાદૃને લીધે (-તીવ્ર ક્રોધારૂપી

અય મુક્તાત્મસુખપ્રસિદ્ધયે શરીરસ્ય સુખસાધનતાં પ્રતિદ્યન્તિ—

પપ્પા ઇદ્દે વિસયે ફાસેદ્દિ સમસ્સિદ્દે મહાવેણ ।

પરિણમમાણો અપ્પા મયમેવ સુદ્ધં ણ દ્વવદિ દેદ્ધો ॥ ૬૫ ॥

પ્રાપ્યેદ્ધાન વિપયાન સ્પર્શઃ સમાશ્રિતાન મ્વમાવેન ।

પરિણમમાન આત્મા મયમેવ સુદ્ધં ન ભવતિ દેહઃ ॥ ૬૫ ॥

અસ્ય સ્વત્વાત્મનઃ સશરીરાવસ્થાયામપિ ન શરીરં સુખસાધનતામાપદ્યમાનં પચ્યામઃ, યતસ્તદાપિ પીતોન્મત્તકરસૈરિવ પ્રકૃષ્ટમોદ્ધવગવર્તિમિરિન્દ્રિયૈરિમેડસ્માકમિષ્ટા ઇતિ ક્રમેણ દુઃખમસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૬૪ ॥ एवं परमार्थेनेन्द्रियमुखस्य दुःखमथापनार्थं गाथाद्वयं गतम् । अथ मुक्तात्मनां शरीराभावेऽपि सुखमस्तीति ज्ञापनार्थं शरीरं सुखकारणं न स्यादिति व्यक्तीकरोति—पपप्पा प्राप्य । कान् । इद्वे विसये इष्टपक्षेन्द्रियविषयान् । कथंभूतान् । फासेद्वि समस्मिन्ने स्पर्शनादीन्द्रिय-

દુઃખને લીધે), મરણ સુધીનું જોખમ વણેરીને પણ ક્ષણિક ઇન્દ્રિયવિષયામાં જ પડાવે છે. જો તેમને સ્વાભાવથી જ દુઃખ ન હોય તો વિષયામાં રતિ જ ન હોય તો તેમને કેમ દુઃખ થાય? શરીરમાં ગરમીની અગતશનું દુઃખ નહીં થાય તેને કંઈકના બાદ્ય વિષયામાં રતિ કેમ હોય? માટે પરાક્ષજ્ઞાનવાળા જીવોને દુઃખ સ્વાભાવિક જ છે એમ નથી ખાતર ૬૪.

હવે, મુક્ત આત્માના મુખની પ્રસિદ્ધિ માટે, શરીર મુખનું સાધન હોવાની ખાતરનું ખાંડન કરે છે (અર્થાત્ શિદ્ધભગવાનને શરીર વિના પણ મુખ હોય તે એ ખાતર સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે. સંસારાવસ્થામાં પણ શરીર મુખનું—ઈન્દ્રિયમુખનું—સાધન નથી એમ નથી કહે છે):—

વિપયાનભિપતદ્ધિરસમીચીનવૃત્તિતામનુભવન્નુપરુદ્ધશક્તિસારેણાપિ જ્ઞાનદર્શનવીર્યાત્મકેન નિશ્ચય-
કારણતામુપાગતેન સ્વભાવેન પરિણમમાનઃ સ્વયમેવાયમાત્મા સુખતામાપદ્યતે । શરીરં ત્વચેતન-
ત્વાદેવ સુખત્વપરિણતેર્નિશ્ચયકારણતામનુપગચ્છન્ન જાતુ સુખતામુપદ્યૌક્ત ઇતિ ॥ ૬૫ ॥

અર્થેતદેવ દ્વદ્યતિ—

एगंतेण हि देहो सुहं ण देहिस्स कुणदि सग्गे वा ।

विमयवसेण दु मोक्खं दुक्खं वा हवदि सयमादा ॥ ६६ ॥

રહિતશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિલક્ષણૈઃ સ્પર્શનાદિમિરિન્દ્રિયૈઃ સમાશ્રિતાન્ સમ્યક્ પ્રાપ્યાન્ બ્રાહ્માન્, इत्थंभूतान्
વિપયાન્ પ્રાપ્ય । સ કઃ । અપ્પા આત્મા કર્તા । કિંવિશિષ્ટઃ । સહાવેણ પરિણમમાણો અનન્તસુખોપાદાન-
મૂતશુદ્ધાત્મસ્વભાવવિપરીતેનાશુદ્ધસુખોપાદાનભૂતેનાશુદ્ધાત્મસ્વભાવેન પરિણમમાનઃ । इत्थंभूतः सन् सयमेव
મુહું સ્વયમેવેન્દ્રિયસુખં ભવતિ પરિણમતિ । ण हवदि देहो देहः पुनरचेतनत्वात्सुखं न भवतीति ।

એમ કરીને વિપયો તરફ ધસતી ઇન્દ્રિયો વડે ‘અસમીચીન-પરિણુતિપાણું’ અનુભવતો
હોવાથી, ‘કેની શક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા (—પરમ શુદ્ધતા) રોકાઈ ગઈ છે એવા પણ (પોતાના)
જ્ઞાનદર્શનવીર્યાત્મક સ્વભાવે—કે જે (મુખના) નિશ્ચય-કારણરૂપ છે—પરિણુતો થકો
સ્વયમેવ આ આત્મા મુખપણાને પામે છે (—મુખરૂપ થાય છે); અને શરીર તો અચેતન
જ હોવાથી મુખત્વપરિણુતિનું નિશ્ચય-કારણ નહિ થતું થકું જરાય મુખપણાને પામતું નથી.

બાવાર્થઃ—સશરીર અવસ્થામાં પણ આત્મા જ મુખરૂપ (—ઇન્દ્રિયમુખરૂપ)
પરિણુતિએ પરિણુતિ છે, દેહ નહિ; તેથી ત્યારે પણ (—સશરીર અવસ્થામાં પણ) મુખનું
નિશ્ચય-કારણ આત્મા જ છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયમુખનું પણ વાસ્તવિક કારણ આત્માનો જ
અશુદ્ધ સ્વભાવ છે. અશુદ્ધ સ્વભાવે પરિણુતો આત્મા જ સ્વયમેવ ઇન્દ્રિયમુખરૂપ થાય
છે. તેમાં દેહ કારણ નથી; કારણ કે મુખરૂપ પરિણુતિ અને દેહ તદ્દન ભિન્ન હોવાને કીધે
મુખને અને દેહને નિશ્ચયથી કાર્યકારણપાણું બિલકુલ નથી. ૬૫.

હવે આ જ વાતને દૃઢ કરે છે:—

देहोऽनर्थो स्वयमेव देह इरे नदी मुખ देहीने.

देहः विषयवश स्वयमेव आत्मा मुખ वा दुःखं थाय छे. ६६.

૧. અસમીચીન = અસમીચીન સ્થિતિ; અસમીચી.

૨. વિશિષ્ટમણી = વિશિષ્ટમણી સ્થિતિ. જ્ઞાનદર્શનવીર્યાત્મક સ્વભાવના ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ રોકાઈ ગઈ છે એવો સ્વભાવ અશુદ્ધ સ્વભાવ છે.

एकान्तेन हि देहः सुखं न देहिनः करोति स्वर्गे वा ।

विषयवशेन न सौख्यं दुःखं वा भवति स्वयमात्मा ॥ ६६ ॥

अयमत्र सिद्धान्तो यद्विव्यवैक्रियिकत्वेऽपि शरीरं न खलु सुखाय कल्प्येतेतीष्टानाम-
निष्टानां वा विषयाणां वशेन सुखं वा दुःखं वा स्वयमेवात्मा स्यात् ॥ ६६ ॥

अथात्मनः स्वयमेव सुखपरिणामशक्तियोगित्वाद्विषयाणामकिञ्चित्कर्त्तृत्वं द्योतयति—

निमिरहरा जइ दिट्ठी जणम्म दीवेण णत्थि कायच्चं ।

नह सोक्खं सयमादा विमया किं नत्थ कुव्वंति ॥ ६७ ॥

अयमत्रार्थः—कर्मावृत्तसंसारिजीवानां यदिन्द्रियसुखं तत्रापि जीव उपादानकारणं, न च देहः । देहकर्म-
रहितमुक्तात्मनां पुनर्यदनन्तातीन्द्रियसुखं तत्र विशेषेणात्मैव कारणमिति ॥ ६५ ॥ अथ मनुष्यशरीरं
मा भवतु, देवशरीरं दिव्यं तत्किल सुखकारणं भविष्यतीत्याशङ्कां निराकरोति—एतदेव हि देहो
सुखं न देहिस्स कुणदि एकान्तेन हि स्पुटं देहः कर्ता सुखं न करोति । कम्प । देहिनः
संसारिजीवस्य । क । सम्यगे वा आस्तां तावन्मनुष्याणां मनुष्यदेहः सुखं न करोति, स्वर्गे वा लोके

अन्वयार्थः—[एकान्तेन हि] अकान्ते अर्थात् नियमार्थी [स्वर्गे वा] स्वर्गभाष्ये
[देहः] देह [देहिनः] देहिने (—आत्माने) [सुखं न करोति] सुखं कर्त्तुं नार्थी [विषय-
वशेन तु] परंतु विषयानां वशे [सौख्यं दुःखं वा] सुखं अथवा दुःखं [भवति] भवति
[स्वयं] आत्मा थाय छे.

તિમિરહરા યદિ દષ્ટિર્જનસ્ય દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યમ્ ।
તથા સૌખ્યં સ્વયમાત્મા વિષયાઃ કિં તત્ર કુર્વન્તિ ॥ ૬૭ ॥

યથા હિ કેપાંચિન્નક્તંચરાણાં ચક્ષુષઃ સ્વયમેવ તિમિરવિકરણશક્તિયોગિત્વાન્ન
તદપાકરણપ્રવણેન પ્રદીપપ્રકાશાદિના કાર્યં, એવમસ્યાત્મનઃ સંસારે મુક્તૌ વા સ્વયમેવ
સુખતયા પરિણમમાનસ્ય સુખસાધનધિયા અબુધૈર્મુધાધ્યાસ્યમાના અપિ વિષયાઃ કિં હિ
નામ કુર્યુઃ ॥ ૬૭ ॥

દિવ્યો દેવદેહઃ સોઽપ્યુપચારં વિહાય સુખં ન કરોતિ । વિસયવસેણ દુ સોઽસુખં દુઃસુખં વા હવદિ
સયમાદા કિંતુ નિશ્ચયેન નિર્વિષયામૃતસ્વાભાવિકસદાનન્દૈકસુખસ્વભાવોઽપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મબંધ-
વશાદ્વિષયાધીનત્વેન પરિણમ્ય સાંસારિકસુખં દુઃસુખં વા સ્વયમાત્મૈવ ભવતિ, ન ચ દેહ इत्यમિપ્રાયઃ
॥ ૬૬ ॥ એવં મુક્તાત્મનાં દેહાભાવેઽપિ સુખમસ્તીતિ પરિજ્ઞાનાર્થ સંસારિણામપિ દેહઃ સુખકારણં ન
ભવતીતિકથનરૂપેણ ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથાત્મનઃ સ્વયમેવ સુખસ્વભાવત્વાનિશ્ચયેન યથા દેહઃ સુખકારણં
ન ભવતિ તથા વિષયા અપીતિ પ્રતિપાદયતિ—જઈ યદિ દિટ્ટી નક્તંચરજનસ્ય દષ્ટિઃ તિમિરહરા
અન્વકારહરા ભવતિ જ્ઞાણસ જનસ્ય દીપેણ નિશ્ચિ કાયવ્વં દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યં । તસ્ય પ્રદીપાદીનાં
યથા પ્રયોજનં નાસ્તિ તદ્ સોઽસુખં સયમાદા વિસયા કિં તત્થં કુર્વન્તિ તથા નિર્વિષયામૃત-
સર્વપ્રદેશાહ્વાદકસહજાનન્દૈકલક્ષણસુખસ્વભાવો નિશ્ચયેનાત્મૈવ, તત્ર મુક્તૌ સંસારે વા વિષયાઃ કિં કુર્વન્તિ,

અન્વયાર્થઃ—[યદિ] જો [જનસ્ય દષ્ટિઃ] પ્રાણીની દષ્ટિ [તિમિરહરા] તિમિર-
નાશક હોય તો [દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યં] દીવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી અર્થાત્ દીવા કાંઈ કરતો
નથી, [તથા] તેમ જ્યાં [આત્મા] આત્મા [સ્વયં] સ્વયં [સૌખ્યં] સુખરૂપ પરિણમે છે
[તત્ર] ત્યાં [વિષયાઃ] વિષયો [કિં કુર્વન્તિ] શું કરે છે ?

ટીકાઃ—જેમ કોઈ *નિશાચરોનાં નેત્રો સ્વયમેવ અંધકારને નષ્ટ કરવાની શક્તિ-
વાળાં હોવાથી, અંધકારને દૂર કરવાના સ્વભાવવાળા દીપક-પ્રકાશાદિકથી કાંઈ પ્રયોજન
નથી (અર્થાત્ દીવા વગેરેનો પ્રકાશ કાંઈ કરતો નથી), તેમ—જોકે અજ્ઞાનીઓ ‘વિષયો
મુખનાં સાધન છે’ એવી ભુદ્ધિ વડે વિષયોનો ફેગટ અધ્યાસ (—આશ્રય) કરે છે તોપણ
—સંસારમાં કે મુક્તિમાં સ્વયમેવ મુખપણે પરિણમતા આ આત્માને વિષયો શું કરે છે ?

ભાવાર્થઃ—સંસારમાં કે મોક્ષમાં આત્મા યોતાની મેળે જ સુખરૂપ પરિણમે છે;
તેમાં વિષયો અકિંચિત્કર છે અર્થાત્ કાંઈ કરતા નથી. અજ્ઞાનીઓ વિષયોને મુખનાં
કારણ માનીને નકામા તેમને અવલંબે છે ! ૬૭.

अथात्मनः सुखस्वभावत्वं दृष्टान्तेन दृढयति—

सयमेव जहादिच्चो तेजो उण्हो य देवदा णमसि ।

सिद्धो वि तहा णाणं सुहं च लोगे तहा देवो ॥ ६८ ॥

स्वयमेव यथादित्यस्तेजः उष्णश्च देवता नमसि ।

सिद्धोऽपि तथा ज्ञानं सुखं च लोके तथा देवः ॥ ६८ ॥

यथा खलु नमसि कारणान्तरमनपेक्ष्यैव स्वयमेव प्रभाकरः प्रभूतप्रभाभारभास्वर-
स्वरूपविकस्वरप्रकाशशालितया तेजः, यथा च कादाचित्कोष्ण्यपग्नितायः पिण्डवन्नित्यमेवो-
ष्ण्यपरिणामापन्नत्वादुष्णः, यथा च देवगतिनामकर्मोदयानुवृत्तिवशवर्तिस्वभावतया देवः ।

न किमपीति भावः ॥ ६७ ॥ अथात्मनः सुखस्वभावत्वं ज्ञानस्वभावत्वं च पुनरपि दृष्टान्तेन दृढयति—
सयमेव जहादिच्चो तेजो उण्हो य देवदा णमसि कारणान्तरं निरपेक्षं स्वयमेव जहादिच्च-
स्वपरप्रकाशरूपं तेजो भवति, तथैव च स्वयमेवोष्णो भवति, तथा चाज्ञानिजनानां देवता भवति ।
ए. स्थितः । नमसि आकाशे । सिद्धो वि तहा णाणं सुहं च सिद्धोऽपि भगवान् ईश्वर इत्यर्थः ।
निरपेक्षं स्वभावेनैव स्वपरप्रकाशकं केवलज्ञानं, तथैव परमतुमिरूपमनाशुल्लसत्क्षणं सुखम् । इ ।

एवे आत्मानं सुखस्वभावत्वं दृष्टान्तेन यदेव दृढयति—

તથૈવ લોકે કારણાન્તરમનપેક્ષૈવ સ્વયમેવ ભગવાનાત્માપિ સ્વપરપ્રકાશનગમર્થનિર્વિતિયાનન્-
શક્તિસહજસંવેદનતાદાત્મ્યાત્ જ્ઞાનં, તથૈવ ચાત્મત્સિસમ્પ્રજાતપરિનિર્વૃત્તિપ્રવર્તિતાનાકુલત્વમુશિ-
તત્વાત્ સૌખ્યં, તથૈવ ચાસન્નાત્મતત્ત્વોપલમ્બલબ્ધવર્ણજનમાનમશિલાસ્તમ્ભોત્કીર્ણરામુર્દાન્નિ-
સ્તુતિયોગિદિવ્યાત્મસ્વરૂપત્વાદેવઃ । અતોઽસ્યાત્મનઃ મુક્તિસાધનાભારૈર્વિપયઃ પર્યાપ્તમ્ ॥ ૬૮ ॥
—ઇતિ આનન્દપ્રપન્નઃ ।

લોકો જગતિ । તદ્વા દેવો નિજશુદ્ધાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપાભેદરક્તગ્રાત્મકનિર્વિકલપસમાધિસુ-
ત્પન્નમુન્દરાનન્દસ્યન્દિસુલામૃતપાનપિપાસિતાનાં ગળધરદેવાદિપરમયોગિનાં દેવેન્દ્રાદીનાં નાસન્નમગ્યાનાં મનસિ
નિરન્તરં પરમારાધ્યં, તથૈવાનન્તજ્ઞાનાદિગુણસ્તવનેન સ્તુત્યં ચ યદિવ્યમાત્મસ્વરૂપં તત્સ્વભાવત્વાત્તથૈવ
દેવશ્ચેતિ । તતો જ્ઞાયતે મુક્તાત્મનાં વિષયૈરપિ પ્રયોજનં નાસ્તીતિ ॥ ૬૮ ॥ એવં સ્વભાવેનૈવ મુક્ત
સ્વભાવત્વાદ્વિષયા અપિ મુક્તાત્મનાં સુખકારણં ન ભવન્તીતિકથનરૂપેઽગ ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અધેદાનં
શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવાઃ પૂર્વોક્તલક્ષણાનન્તસુલાધારમૂતં સર્વજ્ઞં વસ્તુસ્તવેન નમસ્કુર્વન્તિ—

નામકર્મના ધારાવાહી ઉદ્યને યશવતી સ્વભાવ પડે દેવ છે; તેથી જ રીતે લોકમાં,
કારણાંતરની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ સ્વયમેવ ભગવાન આત્મા પણ (૧) સ્વપર
પ્રકાશવામાં સમર્થ એવી નિર્વિતથ (-સાચી) અનંત શક્તિવાળા સહજ સંવેદન
સાથે તાદાત્મ્યને લીધે જ્ઞાન છે, (૨) આત્મતૃપ્તિથી ઉપજતી જે પરિનિર્વૃત્તિ તેનાથી
પ્રવર્તતી અનાકુળતામાં સુસ્થિતપણાને લીધે સૌખ્ય છે, અને (૩) જેમને આત્મ-
તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ નિકટ છે એવા બુદ્ધ જનોના મનરૂપી શિલાસ્તંભમાં જેની અતિશય
શ્રુતિની સ્તુતિ ક્રોધરાયેલી છે એવા દિવ્ય આત્મસ્વરૂપવાળો હોવાને લીધે દેવ છે.
માટે આ આત્માને સુખસાધનાભાસ (-જેઓ સુખનાં સાધન નથી પણ સુખનાં સાધન
હોવાને આભાસમાત્ર જેમાં થાય છે એવા) વિષયોથી બસ થાઓ.

ભાવાર્થઃ—સિદ્ધભગવાન કોઈ બાહ્ય કારણની અપેક્ષા વિના પોતાની મેળે જ
સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનરૂપ છે, અનંત આત્મિક આનંદરૂપ છે અને અચિંત્ય દિવ્યતારૂપ છે.
સિદ્ધભગવાન જેવો જ સર્વ જીવોનો સ્વભાવ છે. તેથી સુખાર્થી જીવો વિષયાલંબી
ભાવ છોડી નિરાલંબી પરમાનંદસ્વભાવે પરિણમે. ૬૮.

આ રીતે આનંદ-આધિકાર પૂર્ણ થયો.

૧. પરિનિર્વૃત્તિ=મોક્ષ; પરિપૂર્ણતા; ઉવટતું સંપૂર્ણ સુખ. (પરિનિર્વૃત્તિ આત્મતૃપ્તિથી થાય છે
અર્થાત્ આત્મતૃપ્તિની પરાકાષ્ઠા તે જ પરિનિર્વૃત્તિ.)
૨. શિલાસ્તંભ = પથ્થરનો ધાંભલો
૩. શ્રુતિ = દિવ્યતા; ભવ્યતા; મહિમા. (ગળધરદેવાદિ બુદ્ધ પુરુષોના મનમાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની દિવ્યતાની
સ્તુતિગાન ક્રોધાર્થે ગયાં છે.)

अथ शुभपरिणामाधिकारप्रारम्भः ।

अयेन्द्रियमुखस्वरूपविचारमुपक्रममाणस्तत्साधनस्वरूपमुपन्यस्यति—

देवदजदिगुरुपूजासु चैव दाणमि वा सुशीलेसु ।

उपवासादिषु रक्तो मुहोवओगपगो अप्पा ॥ ६३ ॥

देवतायतिगुरुपूजासु चैव दाने वा सुशीलेषु ।

उपवासादिषु रक्तः शुभोपयोगान्मक आन्मा ॥ ६४ ॥

तेजो दिट्टी णाणं इड्ढी सोक्खं तदेव ईसरियं ।

तिहुवणपद्दाणदइयं माहप्पं जस्स सो अरिहो ॥ ६३ ॥

तेजो दिट्टी णाणं इड्ढी सोक्खं तदेव ईसरियं तिहुवणपद्दाणदइयं तेजः प्रसङ्गहन्.
जगत्त्रयकालत्रयवस्तुगतयुगपत्सामान्यास्तित्वप्राप्तकं केवलदर्शनं, तथैव समस्तविशेषाग्निवत्प्राप्तकं केवलज्ञानं.
अद्विशब्देन समवसरणादिलक्षणा विभूतिः, मुखशब्देनाव्यावाधानन्तमुत्थं, नन्यद्विशिष्टेण इन्द्रियेऽपि
भृत्यत्वं कुर्वन्तीत्येवंलक्षणमैश्वर्यं, त्रिभुवनाधीशानामपि बलमर्थं देवं भण्यते । माहप्पं जस्स सो
अरिहो इत्थंभूतं माहात्स्यं यस्य सोऽर्हन् भण्यते । इति वस्तुस्तवनरूपेण नमस्कारं कृतवन्तः ॥ ६३ ॥
अथ तस्यैव भगवतः सिद्धावस्थायां गुणस्तवनरूपेण नमस्कारं कुर्यान्ति—

तं गुणदो अधिगदरं अविच्छिदं मणुवदेयपदिभावं ।

अपुणवभावणिवद्धं पणमामि पुणो पुणो मिद्धं ॥ ६४ ॥

यदायमात्मा दुःखस्य साधनीभूतां द्वेपरूपामिन्द्रियार्थानुरागरूपां चाशुभोपयोग-
भूमिकामतिक्रम्य देवगुरुयतिपूजादानशीलोपवासप्रीतिलक्षणं धर्मानुरागमङ्गीकरोति तदेन्द्रिय-
मुखस्य साधनीभूतां शुभोपयोगभूमिकामधिरूढोऽभिलष्येत ॥ ६९ ॥

भूतम् । अविच्छिदं मणुवदेवपदिभावं यथा पूर्वमर्हदवस्थायां मनुजदेवेन्द्रादयः समवशरणे समा-
नमस्तुर्वन्ति तेन प्रभुत्वं भवति, तदतिक्रान्तत्वादतिक्रान्तमनुजदेवपतिभावम् । पुनश्च किंविशिष्टम्
अपुण्यभावाणिवद्धं द्रव्यक्षेत्रादिपञ्चप्रकारभवाद्विलक्षणः शुद्धबुद्धैकस्वभावनिजात्मोपलम्भलक्षणो योऽ-
मोक्षस्तस्याधीनत्वादपुनर्भावनिवद्धमिति भावः ॥ ६४ ॥ एवं नमस्कारमुख्यत्वेन गाथाद्वयं गतम् । इ-
गाथाष्टकेन पञ्चमस्थलं ज्ञातव्यम् । एवमष्टादशगाथाभिः स्थलपञ्चकेन सुखप्रपञ्चानामान्तराधिकारो गतः
इति पूर्वोक्तप्रकारेण 'एस सुरासुर' इत्यादि चतुर्दशगाथाभिः पीठिका गता, तदनन्तरं सप्तगाथाभिः
सामान्यसर्वज्ञसिद्धिः, तदनन्तरं त्रयस्त्रिंशद्गाथाभिः ज्ञानप्रपञ्चः, तदनन्तरमष्टादशगाथाभिः सुखप्र-
इति समुदायेन द्वाप्तसतिगाथामिन्तराधिकारचतुष्टयेन शुद्धोपयोगाधिकारः समाप्तः ॥ इति च
पञ्चविंशतिगाथापर्यन्तं ज्ञानकण्डिकाचतुष्टयाभिधानोऽधिकारः प्रारभ्यते । तत्र पञ्चविंशतिगाथामध्ये प्र-
तावन्नुभाशुभविषये मूढत्वनिराकरणार्थं 'देवदजदिगुरु' इत्यादि दशगाथापर्यन्तं प्रथमज्ञानकण्डि-
कभ्यते । तदनन्तरमासात्मस्वरूपपरिज्ञानविषये मूढत्वनिराकरणार्थं 'चत्ता पावारभं' इत्यादि सप्तगाथापर्य-
द्वितीयज्ञानकण्डिका, अथानन्तरं द्रव्यगुणपर्यायपरिज्ञानविषये मूढत्वनिराकरणार्थं 'दब्बादीएमु' इत्य-
गाथापदपर्यन्तं तृतीयज्ञानकण्डिका । तदनन्तरं स्वपरतत्त्वपरिज्ञानविषये मूढत्वनिराकरणार्थं 'णानप-
इत्यादि गाथाद्वयेन चतुर्थज्ञानकण्डिका । इति ज्ञानकण्डिकाचतुष्टयाभिधानाधिकारे समुदायपातनिका
अभिधानी प्रथमज्ञानकण्डिकायां स्वतन्त्रव्याख्यानेन गाथाचतुष्टयं, तदनन्तरं पुण्यं जीवस्य विषयवृत्त-
सुरादयतीति कथंरूपेण गाथाचतुष्टयं, तदनन्तरमुपसंहाररूपेण गाथाद्वयं, इति स्थलत्रयपर्यन्तं क-
न्यामयानं भवति । तद्यथा—अथ यद्यपि पूर्वं गाथापट्केनेन्द्रियसुखस्वरूपं भणितं तथापि पुनरपि त-
द्विस्मरेण कथयन् मन् तस्मादर्थं शुभोपयोगं प्रतिपादयति, अथवा द्वितीयपातनिका—पीठिकायां य-
मोक्षोपपत्तयेन सूचितं तस्येदानीमिन्द्रियसुखविशेषविचारप्रस्तावे तत्साधकत्वेन विशेषविवरणं करोति-
देवदजदिगुरुस्त्वामु चैव दाणम्मि वा सुमीलेसु देवतायतिगुरुपूजासु चैव दाने वा सुमी-
उत्तमादिषु रत्नो तस्यैवोपकामादिषु च रक्त आसक्तः अप्पा जीवः सहोवओगप्पगो शुभो-
पयोगो भण्यते इति । तथा हि—देवता निर्दोषपरमात्मा, इन्द्रियजयेन शुद्धात्मस्वरूपप्रयत्नपरो य-

टीका—न्याये आ आत्मा दुःखना साधनभूता अयं द्वेपरूप तथा इति
विषयना मनुजदेवपतिभाव आशुभोपयोगभूमिकाम् आशङ्गीकरोति, देव-गुरु-यतिनी पू-
जादान-शीलोपवासप्रीतिलक्षणा धर्मानुरागम-अङ्गीकृत इति छ. त्वारे त-
न्द्रियसुख-साधनीभूता शुभोपयोगभूमिकाम् आशङ्गीकृत इति छ. त्वारे त-

अथ शुभोपयोगसाध्यत्वेनेन्द्रियसुखमाख्याति—

जुत्तो सुहेण आदा तिगिओ वा माणुमो व देवो वा ।

भूदो तावदि कालं लहदि सुहं इन्द्रियं विविहं ॥ ७० ॥

युक्तः शुभेन आत्मा तिर्यग्वा मानुषो वा देवो वा ।

भूतस्मात्कालं लभते सुखमेन्द्रियं विविधम् ॥ ७० ॥

अयमात्मेन्द्रियसुखसाधनीभूतस्य शुभोपयोगस्य नामध्व्यन्तदधिष्ठानभूतानां तिर्यग्मानुष-

वयं मेदाभेदरत्नत्रयागधकस्तदर्थिनां भव्यानां जिनदीक्षादायको गुरुः, पूर्वोक्तदेवतायनिगुरुणां तत्प्रति-
देवतादीनां च यथासंभवं द्रव्यभावरूपा पूजा, आहारादिचतुर्विधदानं च आचारादिकिञ्चिन्मार्गजननि-
र्धनोपवामादिजिनगुणसंपत्त्यादिविविधिशेषाश्च । एतेषु शुभानुष्ठानेषु योऽसौ सः ब्रह्मन्तरे विद्यमान-
ागरूपे चाशुभानुष्ठाने विरतः, स जीवः शुभोपयोगी भवतीति सूत्रार्थः ॥ ६९ ॥ अथ पूर्वोक्तशुभे-

त्वावार्थः—सर्वं हेतु रहित परमात्मा ते देवः जेदाभिद सन्त्ययना तेने
आराधक, तथा ते आराधनाना अर्थी अन्य व्यव्य शुभेने जिनदीक्षाना देनास. ते सः
इन्द्रियव्य कुरीने शुद्धात्मस्वरूपमां प्रयत्नपरायण ते यति. आप्या देव-जिनपतिनी ते
नेमनी प्रतिभानी पूजनामां, आहारादि चतुर्विध दानमां, आचारांजाति सान्नामां संपत्ति
शीलमनोमां तथा उपवारादिक तपमां प्रीति ते धर्मानुराज ते, ते आप्या देवपुत्रने
विषयानुराजइय अशुभापयोगने आणांजी कर्हने धर्मानुराजने अपीणी. ते ते, ते
शुभापयोगी छ. ६८.

દેવત્વભૂમિકાનામન્યતમાં ભૂમિકામવાપ્ય યાવત્કાલમવત્તિષ્ઠતે, તાવત્કાલમનેકપ્રકારમિન્દ્રિય-
સુખં સમાસાદયતીતિ ॥ ૭૦ ॥

અથૈવમિન્દ્રિયસુખમુત્તિષ્ઠપ્ય દુઃસ્વત્વે પ્રક્ષિપતિ—

સૌખ્યં સહાવસિદ્ધં ણત્થિ સુરાણં પિ સિદ્ધમુવદેસે ।

તે દેહવેદનદ્વા રમંતિ વિસણસુ રમ્મેસુ ॥ ૭૧ ॥

સૌખ્યં સ્વભાવસિદ્ધં નાસ્તિ સુરાણામપિ સિદ્ધમુપદેશે ।

તે દેહવેદનાર્તા રમન્તે વિષયેષુ રમ્યેષુ ॥ ૭૧ ॥

પયોગેન સાધ્યમિન્દ્રિયસુખં કથયતિ—સુદેહણ જુત્તો આદા યથા નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગેન યુક્તો
યુક્તો ભૂત્વાડ્યં જીવોડનન્તકાલમતીન્દ્રિયસુખં લભતે, તથા પૂર્વસૂત્રોક્તલક્ષણશુભોપયોગેન યુક્તઃ પરિણતો
ડ્યમાત્મા તિરિયો વા માણસો વ દેવો વા ભૂદો તિર્યગ્મનુષ્યદેવરૂપો મૂત્વા તાવદિ કાલં
તાવત્કાલં સ્વક્રીયાયુઃપર્યન્તં કહદિ સુદં ઇંદિયં વિવિદં ઇન્દ્રિયજં વિવિધં સુખં લભતે, ઇતિ
સૂત્રામિપ્રાયઃ ॥ ૭૦ ॥ અથ પૂર્વોક્તમિન્દ્રિયસુખં નિશ્ચયનપ્રેન દુઃસ્વમેવેત્યુપદિશતિ—સૌખ્યં સહાવ-
સિદ્ધં રાગાદ્યુપાધિરહિતં ચિદાનન્દૈકસ્વભાવેનોપાદાનકારણભૂતેન સિદ્ધમુત્પન્નં યત્સ્વાભાવિકસુખં તત્સ્વભાવસિદ્ધં
ભણ્યતે । તચ્ચ ણત્થિ સુરાણં પિ આત્મા મનુષ્યાદીનાં સુખં દેવેન્દ્રાદીનામપિ નાસ્તિ સિદ્ધમુવદેસે ઇતિ
સિદ્ધમુપદિષ્ટમુપદેશે પરમાગમે । તે દેહવેદનદ્વા રમંતિ વિસણસુ રમ્મેસુ તથાભૂતસુખાભાવાત્તે દેવાદયો
દેહવેદનાર્તાઃ પીઢિતાઃ કઠથિતાઃ મન્તો રમન્તે વિષયેષુ રમ્યાભાસેષ્વિતિ । અથ વિસ્તરઃ—અધોધામે
સતનરકસ્થાનીયમહાડજગરપ્રસારિતમુલે, કોણચતુષ્કે તુ ક્રોધમાનમાયાલોભસ્થાનીયસર્વચતુષ્કપ્રસારિતવદને

પણાની અને દેવપણાની ભૂમિકાઓમાંથી કોઈ એક ભૂમિકાને પામીને બેઠલો કાળ
(તેમાં) રહે છે, તેટલો કાળ અનેક પ્રકારનું ઇન્દ્રિયસુખ પામે છે. ૭૦.

એ રીતે ઇન્દ્રિયસુખની વાત ઉપાડીને હવે ઇન્દ્રિયસુખને દુઃખપણામાં નાખે છે:—

સુરનેય સૌખ્ય સ્વભાવસિદ્ધ ન—સિદ્ધ છે આગમ વિષે;

તે દેહવેદનથી પીડિત રમણીય વિષયોમાં રમે. ૭૧.

અન્યથાર્થઃ—[ઉપદેશે સિદ્ધં] (જિનદેવના) ઉપદેશમાં સિદ્ધ છે કે—[સુરાણામ
અપિ] દેવોને પણ [સ્વભાવસિદ્ધં] સ્વભાવનિષ્પન્ન [સૌખ્યં] સુખ [નાસ્તિ] નથી;
[તે] તેઓ [દેહવેદનાર્તા] (પન્થેન્દ્રિયમથ) દેહની વેદનાથી પીડિત હોવાથી [રમ્યેષુ
વિષયેષુ] રમ્ય વિષયોમાં [રમન્તે] રમે છે.

इन्द्रियमुखभाजनेषु हि प्रधाना दिव्योक्तसः । तेषामपि स्वाभाविकं न खलु सुखमस्ति.
प्रत्युत तेषां स्वाभाविकं दुःखमेवावलोक्यते; यतस्ते पञ्चेन्द्रियात्मकशरीरपिशाचपीडया
पर्यवशा भृगुप्रपातस्थानीयान्मनोज्ञविषयानभिपतन्ति ॥ ७१ ॥

अथैवमिन्द्रियमुखस्य दुःखतायां युक्त्यावतारितायामिन्द्रियमुखमाधनीभूतपुण्यनिर्वर्तक-
श्रुभोपयोगस्य दुःखसाधनीभूतपापनिर्वर्तकाश्रुभोपयोगविशेषाद्विशेषत्वमवतारयति—

णरणारयतिरियमुग्रा भजन्ति यदि देहसंभवं दुःखं ।
किं सो मुहो व अमुहो उदओगो हवदि जीवानं ॥ ७२ ॥

नरनारकतिर्यङ्मुग्रा भजन्ति यदि देहसंभवं दुःखं ।
कथं स श्रुभो वाऽश्रुभ उपयोगो भवति जीवानाम् ॥ ७३ ॥

देहस्थानीयमहान्धकूपे पतितः सन् कश्चित् पुरुषविशेषः, संसारस्थानीयमहान्धकूपे मिथ्यादिद्वन्द्व-
नष्टः सन् मृत्युस्थानीयदृष्टिभयेनायुष्कर्मस्थानीये साष्टिकविशेषे मुहुराण्यप्यहंस्थानीयमुहुराण्यप्यहं
ऐश्वर्यमानमूले व्याधिस्थानीयमधुमदिकावेष्टिते लग्नमन्त्रेय दृष्टिना हन्यमाने यदि निरुद्धमहान्धकूपे

टीकाः—इन्द्रियशुभनां लाजनायां प्रधान देवा इः तेभ्यः अपि अपेक्षया
स्वाभाविकं शुभं नथी; अतएव तेभ्यः स्वाभाविकं दुःखं न देवतायां अपि न देवतायां
तेभ्यः पञ्चेन्द्रियात्मक शरीररूप पिशाचनी पीडा यदे पर्यवशा देवाधी ॥ ७१ ॥
भनाज विषया नरक धर्म इ. ७१.

अ इति इन्द्रियशुभने दुःखपणु शुद्धिधी प्रजग मरीन. तदे परिचयमना . . .
भूत पुण्यने उत्पन्न कर्तार शुभापयोगनं. दुःखता शासनभूत पापने . . .
अमुखापयोगधी न्यविशेषपाण प्रजग इरे इः—

યદિ શુભોપયોગજન્યસમુદીર્ણપુણ્યસંપદસ્તિદશાદયોઽશુભોપયોગજન્યપર્યાગતપાતકાપદો
વા નારકાદયશ્ચ, ઉભયેઽપિ સ્વામાવકસુખાભાવાદવિશેષેણ પચ્ચેન્દ્રિયાત્મકશરીરપ્રત્યયં દુઃ-
મેવાનુભવન્તિ । તતઃ પરમાર્થતઃ શુભાશુભોપયોગયોઃ પૃથક્ત્વવ્યવસ્થા નાવતિષ્ઠતે ॥ ૭૨ ॥

અથ શુભોપયોગજન્યં ફલવત્પુણ્યં વિશેષેણ દૂષણાર્થમભ્યુપગમ્યોત્થાપયતિ—

કુલિસાઉહચક્રધરા સુહોવઓગપ્પગેહિ ભોગેહિ ।
દેહાદીણં વિદ્ધિ કરેતિ સુહિદા ઇવાભિરદા ॥ ૭૩ ॥

મધુવિન્દુસુસ્વાદેન યથા સુખં મન્યતે, તથા સંસારસુખમ્ । પૂર્વોક્તમોક્ષસુખં તુ તદ્વિપરીતમિતિ તાત્પર્યમ્
॥ ૭૧ ॥ અથ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ શુભોપયોગસાધ્યસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય નિશ્ચયેન દુઃસ્વત્વં જ્ઞાત્વા તત્સાધક-
શુભોપયોગસ્યાપ્યશુભોપયોગેન સહ સમાનત્વં વ્યવસ્થાપયતિ—ગરગારયતિરિયસુરા ભજન્તિ જદિ
દેહસંભવં દુઃસ્વત્વં સહજાતીન્દ્રિયામૂર્તસદાનન્દૈકલક્ષણં વાસ્તવસુખમલભમાનાઃ સન્તો નરનારકતિર્યક્સુણા
યદિ ચેદવિશેષણ પૂર્વોક્તપરમાર્થસુખાદ્વિલક્ષણં પચ્ચેન્દ્રિયાત્મકશરીરોત્પન્નં નિશ્ચયનયેન દુઃસ્વમેવ ભજન્તે
સેવન્તે, કિંહ સો સુહો વ અસુહો ઉવઓગો હવદિ જીવાણં વ્યવહારેણ વિશેષેઽપિ નિશ્ચયેન સઃ પ્રસિદ્ધઃ

ટીકા:—જે શુભોપયોગજન્ય ઉદયગત પુણ્યની સંપદાવાળા દેવાદિક (અર્થાત્
શુભોપયોગજન્ય પુણ્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી ઋદ્ધિવાળા દેવો વગેરે) અને અશુભો-
પયોગજન્ય ઉદયગત પાપની આપદાવાળા નારકાદિક—એ બન્નેય સ્વાભાવિક સુખના
અભાવને લીધે અવિશેષપણે (—તકાવત વિના) પચ્ચેન્દ્રિયાત્મક શરીર સંબંધી દુઃખને
જ અનુભવે છે, તો પછી પરમાર્થે શુભ-અશુભ ઉપયોગની પૃથક્ત્વવ્યવસ્થા ટકતી નથી.

ભાવાર્થ:—શુભોપયોગજન્ય પુણ્યના ફળરૂપે દેવાદિકની સંપદાઓ મળે છે
અને અશુભોપયોગજન્ય પાપના ફળરૂપે નારકાદિકની આપદાઓ મળે છે. પરંતુ તે
દેવાદિક તથા નારકાદિક બન્ને પરમાર્થે દુઃખી જ છે. એ રીતે બન્નેનું ફળ સમાન
હોવાથી શુભોપયોગ અને અશુભોપયોગ બન્ને પરમાર્થે સમાન જ છે અર્થાત્ ઉપયોગમાં—
અશુભોપયોગમાં—શુભ અને અશુભ એવા ભેદ પરમાર્થે ઘટતા નથી. ૭૨.

(જેમ ઇન્દ્રિયસુખને દુઃખરૂપ અને શુભોપયોગને અશુભોપયોગ સમાન દર્શાવ્યો
તેમ) હવે શુભોપયોગજન્ય એવું જે ફળવાળું પુણ્ય તેને વિશેષતઃ દૂષણ દેવા માટે
(અર્થાત્ તેમાં દોષ દર્શાવવા અર્થે) તે પુણ્યને (—તેની હયાતીને) સ્વીકારીને તે
(પુણ્યની) વાતનું ઉત્થાન કરે છે:—

અર્ધા અને દેવેન્દ્ર શુભ-ઉપયોગમૂલક ભોગથી

પૃથિ કરે દેહાદિની. સુખી સમ દીસે અભિરત રહી. ૭૩.

कुलिशायुधचक्रधराः शुभोपयोगात्मकैः भोगैः ।

देहादीनां वृद्धिं कुर्वन्ति सुखिता इवाभिग्नाः ॥ ७३ ॥

यतो हि शक्राश्चक्रिणश्च स्वेच्छोपगतैर्भोगैः शरीरादानं पुण्यन्तस्तेषु दुष्टशोणित इव जल्यं कसोऽत्यन्तमासक्ताः सुखिता इव प्रतिभासन्ते, ततः शुभोपयोगजन्यानि फलवन्ति पुण्यान्यवलोकयन्ते ॥ ७३ ॥

शुद्धोपयोगाद्विलक्षणः शुभाशुभोपयोगः कथं भिन्नत्वं लभते, न कथमपीति भावः ॥ ७२ ॥ एवं स्वनन्त्र-
गाथाचतुष्टयेन प्रथमस्थलं गतम् । अथ पुण्यानि देवेन्द्रचक्रवर्त्यादिपदं प्रयच्छन्ति इति पूर्व प्रमेयं
करोमि । किमर्थम् । तत्कलाधारेणाग्रे तृणोत्पत्तिरूपदुःखदर्शनाथ । कुलिमाउहचक्रधरा देवेन्द्राश्चक्र-
वर्तिनश्च कर्तारः । शुद्धोपयोगोपपन्नो हि भोगो हि शुभोपयोगजन्यभोगः कृत्वा देहादीनां वृद्धिं करोति
विकृष्टरूपेण देहपरिवागदीनां वृद्धिं कुर्वन्ति । कथं भूनाः मन्तः । सुखिता इवाभिग्ना सुखिता
इवाभिग्ना आसक्ता इति । अयमन्वयः—यदस्मानि शयनमिदमुत्पादकं विषयमृगादिभिरिति शब्दं च
स्वाभाविकसुखं तदलभमाना दुष्टशोणिते जल्यूका इवासक्ताः सुखाभोगेन देहादीनां वृद्धिं कुर्वन्ति
ततो ज्ञायते तेषां स्वाभाविकं सुखं नास्तीति ॥ ७३ ॥ अथ पुण्यानि ज्ञेयानि विषयानि ज्ञेयानि ।

અથૈવમભ્યુપગતાનાં પુણ્યાનાં દુઃસ્વવીજહેતુત્વમુદ્ભાવયતિ—

જદિ સંતિ હિ પુણ્ણાણિ ય પરિણામસમુદ્ભવાણિ વિવિદ્ધાણિ ।
જળયંતિ વિસયતળ્હં જીવાણં દેવદંતાણં ॥ ૭૪ ॥

યદિ સન્તિ હિ પુણ્યાનિ ચ પરિણામસમુદ્ભવાનિ વિવિધાનિ ।
જનયન્તિ વિષયતૃણાં જીવાનાં દેવતાન્તાનામ્ ॥ ૭૪ ॥

યદિ નામૈવં શુભોપયોગપરિણામકૃતસમુત્પત્તીન્યનેકપ્રકારાણિ પુણ્યાનિ વિદ્યન્તિ
ઇત્યભ્યુપગમ્યતે, તદા તાનિ સુધાશનાનપ્યર્વાધિં કૃત્વા સમસ્તસંસારિણાં વિષયતૃણામવશ્યમેવ
સમુત્પાદયન્તિ । ન સ્વલ્લ તૃણામન્તરેણ દુષ્ટશોણિત ઇવ જલ્લકાનાં સમસ્તસંસારિણાં વિષયેષુ
પ્રવૃત્તિરવલોક્યતે । અવલોક્યતે ચ સા । તતોઽસ્તુ પુણ્યાનાં તૃણાયતનત્વમવાધિતમેવ ॥ ૭૪ ॥

યન્તીતિ પ્રતિપાદયતિ—જદિ સંતિ હિ પુણ્ણાણિ ય યદિ ચેન્નિશ્ચયેન પુણ્યપાપરહિતપરમાત્મનો
વિપરીતાનિ પુણ્યાનિ સન્તિ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાનિ । પરિણામસમુદ્ભવાણિ નિર્ધિકારસ્વસંવિત્તિ-
વિલક્ષણશુભપરિણામસમુદ્ભવાનિ વિવિદ્ધાણિ સ્વકીયાનન્તમેદેન વહુવિધાનિ । તદા તાનિ કિં કુર્વન્તિ ।

હવે, એ રીતે સ્વીકારવામાં આવેલાં પુણ્યો દુઃખના બીજનાં હેતુ છે (અર્થાત્
તૃણાનાં કારણ છે) એમ ન્યાયથી પ્રગટ કરે છે:—

પરિણામજન્ય અનેકવિધ જો પુણ્યનું અસ્તિત્વ છે,
તો પુણ્ય એ દેવાના જીવને વિષયતૃણોદ્ભવ કરે. ૭૪.

અન્યથાર્થ:—[યદિ હિ] (પૂર્વોક્ત રીતે) જો [પરિણામસમુદ્ભવાનિ] (શુભો-
પયોગરૂપ) પરિણામથી ઉપજતાં [વિવિધાનિ પુણ્યાનિ ચ] વિવિધ પુણ્યો [સન્તિ] વિદ્યમાન
છે, [દેવતાન્તાનાં જીવાનાં] તો તેઓ દેવો મુધીના જીવોને [વિષયતૃણાં] વિષયતૃણા
[જનયન્તિ] ઉત્પન્ન કરે છે.

ટીકા:—જો એ રીતે શુભોપયોગપરિણામથી જેમની ઉત્પત્તિ થાય છે એવાં અનેક
પ્રકારનાં પુણ્યો વિદ્યમાન છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે, તો તેઓ (—તે પુણ્યો) દેવો
મુધીના સમસ્ત સંસારીઓને વિષયતૃણા અવશ્યમેવ ઉત્પન્ન કરે છે (એમ પણ
સ્વીકારવું પડે છે). ખરેખર તૃણા વિના, જેમ જીવોને દૂષિત લોહીમાં તેમ; સમસ્ત
સંસારીઓને વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન જોવામાં આવે. પરંતુ તે તો જોવામાં આવે છે. માટે
પુણ્યનું તૃણાયતનપણું અભાધિત જ હો (અર્થાત્ પુણ્યો તૃણાનાં ઘર-રહેઠાણ—છે એમ
અવિરોધપણું સિદ્ધ થાય છે).

अथ पुण्यस्य दुःखबीजविजयमाधोपयति—

ते पुण उदिण्णतण्हा दुहिदा तण्हाहि विसयसोकखाणि ।

इच्छन्ति अणुभवन्ति य आमरणं दुग्धवसन्तना ॥ ७५ ॥

ते पुनरुदीर्णतृष्णाः दुःखिनान्तृष्णामिविषयसोक्तानि ।

इच्छन्त्यनुभवन्ति च आमरणं दुःगन्धवन्तमाः ॥ ७५ ॥

अथ ते पुनस्त्रिदशावसानाः कृत्स्नसंसारिणः नमुदीर्णतृष्णाः पुण्यनिर्वर्तितास्मिन्नि

जणयन्ति विमयतण्ढं जनयति । काम् । विषयतृष्णाम् । वेपाम् । जीवाणं देवदेवाणं दृष्ट-
श्रुतानुभूतभोगाकाररूपनिदानबन्धप्रभृतिनानामनोग्रथद्वयरूपत्रिकल्पजालमहितजन्ममन्त्रिषमन्त्रजन्मसूत्रजन्म
सर्वात्मप्रदेशेषु परमादादौत्पत्तिभूतामेकाकारपरमसमग्रीभायरूपां विषयकान्तराद्विजयनद्वयविषयि-
ध्वरूपतृप्तिमलभमानानां देवेन्द्रप्रभृतिबहिर्मुखसंसारिजीवानामिति । इदमत्र नानुसन्देह—इति नानुसन्देह
विषयतृष्णा नास्ति तर्हि दुष्टशोणिते जलयूग इव कथं ते विषयेषु प्रवृत्तिं कुर्वन्ति । कुर्वन्ति चेत्
पुण्यानि तृष्णोत्पादकत्वेन दुःखकारणानि इति ज्ञायन्ते ॥ ७४ ॥ अथ पुण्यानि ननु कदाचित्
पूर्वोक्तमेवार्थं विशेषेण समर्थयति—ते पुण उदिण्णतण्हा सदजगद्वागन्मोक्षभयान् । विमयसोकखाणि
पुनरुदीर्णतृष्णाः सन्तः दुहिदा तण्हाहि स्वसंविद्धिमग्नकलपागमार्थिषमन्त्रजन्मसूत्रजन्मसूत्रजन्म
सन्तः । विं कुर्वन्ति । विसयसोकखाणि इच्छन्ति निर्विषयसोकखाणि इच्छन्ति । विमयसोकखाणि

દુઃખામિદુઃસ્વાર્થાજનયાડ્યન્તદુઃસ્વિતાઃ સન્તો મૃગતૃષ્ણાભ્યં ઇવામ્ભાંસિ વિપયેભ્યઃ સૌંસ્વાન્ત્ય-
મિવર્તન્તિ । તદ્દુઃસ્વર્ગતાપવેગમસદમાના અનુભવન્તિ ચ વિપયાન્, જલાયુકા ઇવ, તાવધામ્
સ્થં વાન્તિ । યથા દિ જલાયુકાસ્તૃષ્ણાવીજેન વિજયમાનેન દુઃસ્વાહુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્ય-
માના દુઃસ્વાહુરેણ સમિલ્યન્ત્યસ્મદેવાનુભવન્ત્યથાપ્રલયાત્ ક્લિશ્યન્તે, એવમપી અપિ પુણ્યશાન્તિઃ
પ્રાપ્ત્યન્ત્યં ઇવ દુઃસ્વાર્થાજન વિજયમાનેન દુઃસ્વાહુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્યમાણા વિપયાન્
સિમલ્યન્ત્યાનેવાનુભવન્ત્યાપ્રલયાત્ ક્લિશ્યન્તે । અતઃ પુણ્યાનિ મુસ્વાભાસસ્ય દુઃસ્વાર્થા-
જનમાનસ્ય રહઃ ॥ ૭૨ ॥

અનુભવન્તિ ચ અનુભવન્તિ ચ । કિંપર્યન્તમ્ । આમરણં મરણ-
મિવર્તન્તિ । તદ્દુઃસ્વર્ગતાપવેગમસદમાના અનુભવન્તિ ચ । અયમત્રાર્થઃ—યથા તૃષ્ણાદ્રેકેણ પ્રેરિતાઃ
મૃગા દુઃસ્વાર્થાજનમાનસા દુઃસ્વાહુરેણ વિજયમાનેન દુઃસ્વાહુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્યમા-
ના દુઃસ્વાહુરેણ સમિલ્યન્ત્યાનેવાનુભવન્ત્યાપ્રલયાત્ ક્લિશ્યન્તે, તથા નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિરાશુભા

દુઃસ્વાર્થાજન વિજયમાને દુઃસ્વાહુરેણ વિજયમાનેન દુઃસ્વાહુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્યમા-
ણા વિપયાન્ સિમલ્યન્ત્યાનેવાનુભવન્ત્યાપ્રલયાત્ ક્લિશ્યન્તે । અતઃ પુણ્યાનિ મુસ્વાભાસસ્ય દુઃસ્વાર્થા-
જનમાનસ્ય રહઃ ॥ ૭૨ ॥

अथ पुनरपि पुण्यजन्यस्येन्द्रियसुखस्य बहुधा दुःखत्वमुद्योतयति—

सपरं बाधासहितं विच्छिन्नं बन्धकारणं विषमं ।

जं इंदिर्हि ललं तं गोक्यं दुःखमेव नहा ॥ ७६ ॥

सपरं बाधामहितं विच्छिन्नं बन्धकारणं विषमम् ।

यदिन्द्रियैर्लक्ष्यं तन्मोक्यं दुःखमेव तथा ॥ ७६ ॥

सपरत्वात् बाधामहितत्वात् विच्छिन्नत्वात् बन्धकारणत्वात् विषमत्वाच्च पुण्यजन्य-
मपीन्द्रियसुखं दुःखमेव स्यात् । सपरं हि सत् परप्रत्ययत्वात् परार्थानन्तया, बाधामहितं

जीवा अपि मृगतृष्णाभ्योऽभ्यासीव विषयानभिलषन्तस्तथैवानुभवन्तश्चासुरा दुःखिता भवन्ति । न-
एतदायातं तृष्णातद्भोत्पादकत्वेन पुण्यानि वस्तुनो दुःखकारणानि इति ॥ ७५ ॥ अथ पुनरपि
पुण्योत्पन्नस्येन्द्रियसुखस्य बहुधा दुःखत्वं प्रकाशयति—सपरं सत् परप्रत्ययत्वात् परार्थानन्तया, बाधामहितं
न्द्रियसुखं, पारमार्थिकसुखं तु परद्रव्यनिरपेक्षत्वादात्मार्थानं भवति । बाधासहितं निजस्वत्वात्
बाधासहितत्वाद्बाधासहितमिन्द्रियसुखं, निजात्मसुखं तु पूर्वोक्तममानवाधारितमनात्मन्यस्य । विच्छिन्नं
प्रतिषेधभूतामातोदयेन सहितत्वाद्भिच्छिन्नं सान्तरितं भवतीन्द्रियमयं, अतीन्द्रियमयं तु अविषयसु-
खानोदयाभावाच्चिरन्तरम् । बन्धकारणं तदश्रुतानुभूतभोगावच्छाप्रत्ययनेकात्मन्यस्य सत्त्वं भवति ।

હિ સદશનાયોદન્યાવૃપસ્યાદિભિસ્તૃણાવ્યક્તિભિરુપેતત્વાન્ અલ્પાન્યાકુલતયા, વિચ્છિન્નં હિ સદસદ્વેદ્યોદયપ્રચ્યાવિતસદ્વેદ્યોદયપ્રવૃત્તતયાઽનુભવત્વાદુદ્ભૂતવિપક્ષતયા, વન્ધકાર્ણં હિ સદ્વિપયો-
પભોગમાર્ગાનિલપ્રરાગાદિદોષસેનાનુસારસંગચ્છમાનઘનકર્મપાંગુપટલત્વાદુદર્કદુઃસહતયા, વિપમં હિ સદભિવૃદ્ધિપરિહાણિપરિણતત્વાદત્યન્તવિસંગ્દુલતયા ચ દુઃસ્વમેવ ભવતિ । અથૈવં પુણ્યમપિ
પાપવદ્દુઃસ્વસાધનમાયાત્મ ॥ ૭૬ ॥

દુઃખોત્પાદકકર્મવન્ધોત્પાદકત્વાદ્વન્ધકારણમિન્દ્રિયસુખં, અતીન્દ્રિયમુત્તં તુ સર્વાપધ્યાનરહિતત્વાદવન્ધકારણમ્ ।
વિસમં વિગતઃ શમઃ પરમોપશમો યત્ર તદ્વિપમમતૃત્તિકરં હાનિવૃદ્ધિસહિતત્વાદ્વા વિપમં, અતીન્દ્રિયમુત્તં
તુ પરમતૃત્તિકરં હાનિવૃદ્ધિરહિતમ્ । જં હિંદિયેહિં કદ્દં તં સોઘસં દુઃસ્વમેવ તદ્વા યદિન્દ્રિયૈર્લભ્યં
સંસારસુખં તત્સુખં યથા પૂર્વોક્તપશ્ચવિશેષણવિશિષ્ટં ભવતિ તથૈવ દુઃસ્વમેવેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૭૬ ॥ एवं
પુણ્યાનિ જીવસ્ય તૃણોત્પાદકત્વેન દુઃસ્વકારણાનિ ભવન્તીતિ કથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાચતુષ્ઠયં
ગતમ્ । અથ નિશ્ચયેન પુણ્યપાપયોર્વિશેષો નાસ્તીતિ કથયન્ પુણ્યપાપયોર્વાચ્યાનમુપસંહરતિ-જ્ઞ હિ

છે, (૨) ‘આધાસહિત’ હોતું થકું ‘આવાની ધરણ, પાણી પીવાની ધરણ, મૈથુનની
‘ધરણ ધર્યાદિ તૃણાવ્યક્તિઓ (તૃણાની પ્રગટતાઓ) સહિત હોવાને લીધે અત્યંત
આકુળ છે, (૩) ‘વિચ્છિન્ન’ હોતું થકું ‘અશાતાવેદનીયનો ઉદય જેને રચ્યુત કરે છે
એવા શાતાવેદનીયના ઉદય વડે પ્રવર્તતું અનુભવમાં આવતું હોવાને લીધે વિપક્ષની
ઉત્પત્તિવાળું છે, (૪) ‘અધતું કારણ’ હોતું થકું વિપયોપભોગના માર્ગને લાગેલી
(-વળગેલી) રાગાદિ દોષોની સેના અનુસાર કર્મરજનાં ઘન પટલનો સંબંધ થતો
હોવાને લીધે પરિણામે દુઃસહ છે, અને (૫) ‘વિપમ’ હોતું થકું હાનિવૃદ્ધિમાં
પરિણમતું હોવાને લીધે અત્યંત અસ્થિર છે; માટે તે (ઇન્દ્રિયસુખ) દુઃખ જ છે.

જો આમ છે (અર્થાત્ જો ઇન્દ્રિયસુખ દુઃખ જ છે) તો પુણ્ય પણ, પાપની
જેમ, દુઃખનું સાધન છે એમ ફલિત થયું.

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રિયસુખ દુઃખ જ છે, કારણ કે તે પરાધીન છે, અત્યંત આકુળ છે,
વિપક્ષની (-વિરોધીની) ઉત્પત્તિવાળું છે, પરિણામે દુઃસહ છે અને અત્યંત અસ્થિર છે.

આમાંથી એમ ફલિત થયું કે પુણ્ય પણ દુઃખનું જ સાધન છે. ૭૬.

૧. રચ્યુત કરવું = અસેરવું; પદ્મપ્ર કરવું. (શાતાવેદનીયનો ઉદય તેની સ્થિતિ અનુસાર રહીને ખં
નય છે અને અશાતાવેદનીયનો ઉદય આવે છે.)

૨. ઘન પટલ = ઘટ (ઘાટાં) થર; ઘણો જરથો.

अथ पुण्यपापयोरविशेषत्वं निश्चिन्वन्नुपसंहरति—

ण हि मण्णदि जो एवं णत्थि विसेसो चि पुण्णपाप्पाणं ।

हिंइदि घोम्मपाणं संसारं मोहसंछण्णो ॥ ७७ ॥

न हि मन्यते य एवं नास्ति विशेष इति पुण्यपापयोः ।

दिण्डति घोम्मपाणं संसारं मोहसंछन्नः ॥ ७७ ॥

एवमुक्तक्रमेण शुभाशुभापयोगद्वैतमिव सुखदुःखद्वैतमिव च न गच्छन्त्यभेदः
पुण्यपापद्वैतमवतिष्ठते, उभयत्राप्यनान्धर्मत्वाविशेषत्वात् । यस्मै पुनरनयोः कल्याणकल्याण-

मण्णदि नो एवं न हि मन्यते य एवम् । विस् । णत्थि विसेसो चि पुण्णपाप्पाणं पुण-
पापयोर्निश्चयेन विशेषो नास्ति । स किं करोति । हिंइदि घोम्मपाणं संसारं हिंइति अस्ति ।
कम् । संसारम् । कथंभूतम् । घोम् अपारं चाभयपेक्षया । कथंभूतः । मोहसंछण्णो मोह-
प्रच्छादित इति । तथा हि—द्रव्यपुण्यपापयोर्व्यवहारेण भेदः, आनपुण्यपापयोस्तत्त्वतः न भेदः ।

एवे पुण्य व्यने पापनुं अविशेषपाणं निश्चिन इत्येता आरा (अथ हि ७७)

उपसंहार इति ७७—

નિગડયોરિવાહકારિકં વિશેષમભિમન્યમાનોઽહમિન્દ્રપદાદિગંપદાં નિદાનમિતિ નિર્ભરત્વં
ધર્માનુરાગમવલમ્બતે સ સ્વલ્પરક્તચિત્તમિતિતયા નિરસ્કૃતશુદ્ધોપયોગશક્તિરાગંસારં શરીરં
દુઃસ્વમેવાનુભવતિ ॥ ૭૭ ॥

અર્થેવમવધારિતશુમાશુભોપયોગાવિશેષઃ સમસ્તમપિ રાગદ્વેષદ્વેનમપહાસયન્નશેષદુઃસ્વદયાયા
સુનિશ્ચિતમનાઃ શુદ્ધોપયોગમધિવસતિ—

एवं विदिदत्थो जो दब्बेसु ण रागमेदि दोसं वा ।
उवओगविसुद्धो सो खवेदि देहुव्भवं दुक्खं ॥ ७८ ॥

શુદ્ધનિશ્ચયેન મેદઃ, શુદ્ધનિશ્ચયેન તુ શુદ્ધાત્મનો મિત્રત્વાદ્દેવો નાસ્તિ । एवं शुद्धनयेन पुण्यपाप-
योरमेदं योऽसौ न मन्यते स देवेन्द्रकवर्तित्रलदेववासुदेवकामदेवादિपदनिमित्तं निदानवन्धेन पुण्य-
मिच्छन्निर्मोहशुद्धાત્મતત્ત્વવિપરીતદર્શનચારિત્રમોહપ્રચ્છાદિતઃ સુવર્ણલોહનિગડદ્વયસમાનપુણ્યપાપદ્વયબદ્ધઃ સત્
સંસારરહિતશુદ્ધાત્મનો વિપરીતં સંસારં પ્રમતીત્યર્થઃ ॥ ૭૭ ॥ અર્થેવં શુમાશુમયોઃ સમાનત્વપરિજ્ઞાનેન

અને લોખંડની બેડીની માફક—અહંકારિક તફાવત માનતો થકો, અહમિન્દ્રપદાદિ
સંપદાઓના કારણભૂત ધર્માનુરાગને અતિ નિર્ભરપણે (—ગાઠપણે) અવલંબે છે, તે જીવ
ખરેખર, જેની ચિત્તભૂમિ ઉપરકત હોવાને લીધે (—ચિત્તરૂપી ભૂમિ અથવા લીત
કર્મોપાધિના નિમિત્તે રંગાયેલી—મલિન-વિકૃત હોવાને લીધે) જેણે શુદ્ધોપયોગશક્તિનો
તિરસ્કાર કર્યો છે એવો વર્તતો થકો, સંસારપર્યંત (—જ્યાંસુધી આ સંસારનું અસ્તિત્વ
છે ત્યાંસુધી અર્થાત્ સદાને માટે) શારીરિક દુઃખને જ અનુભવે છે.

ભાવાર્થઃ—જેમ સુવર્ણની બેડી અને લોખંડની બેડી બન્ને અવિશેષપણે
બાંધવાનું જ કામ કરે છે, તેમ પુણ્ય અને પાપ બન્ને અવિશેષપણે બાંધત જ છે.
જે જીવ પુણ્ય અને પાપનું અવિશેષપણું કરી માનતો નથી, તેને આ ભયંકર સંસારમાં
રજાવાનો કદી અંત આવતો નથી. ૭૭.

હવે, એ રીતે શુભ અને અશુભ ઉપયોગનું અવિશેષપણું અવધારીને, સમસ્ત
રાગદ્વેષના દ્વેતને દૂર કરતા થકો, અશેષ દુઃખનો ક્ષય કરવાનો મનમાં દઢ નિશ્ચય કરી
શુદ્ધોપયોગમાં વસે છે (—તેને અંગીકાર કરે છે):—

विदितार्थं એ રીત, રાગદ્વેષ લાહે ન જે દ્રવ્યો વિષે,
शुद्धोपयोगी જીવ તે ક્ષય દેહગત દુઃખનો કરે. ૭૮.

एवं विदितार्थो यो द्रव्येषु न रागमेति द्रेपं वा ।

उपयोगविशुद्धः सः क्षपयति देहोद्भवं दुःखम् ॥ ७८ ॥

यो हि नाम शुभानामशुभानां च भावानामविशेषदर्शनेन सम्यक्प्रतिच्छिन्नवस्तुस्वल्पः
स्वपरविभागावस्थितेषु समग्रेषु समग्रपर्यायेषु द्रव्येषु रागं द्रेपं चाशेषमेव पश्चिर्जयति न
किलैकान्तेनोपयोगविशुद्धतया परित्यक्तपरद्रव्यात्मनोऽग्निरिवायः पिण्डादननुष्ठितायः सारः
प्रचण्डघनघातस्थानीयं शारीरं दुःखं क्षपयति । ततो ममायमेवैकः शरणं शुद्धोपयोगः ॥ ७८ ॥

निश्चितशुद्धात्मतत्त्वः सन् दुःखक्षयाय शुद्धोपयोगानुष्ठानं स्वीकरोति—एवं विदितार्थो यो ज्ञे
चिदानन्दैकस्वभावं परमात्मतत्त्वमेवोपादेयमन्यदशेषं हेयमिति हेयोपदेयपरिज्ञानेन विदितार्थो यो ज्ञे
यः द्रव्येषु न रागमेदि दोषं वा निजशुद्धात्मद्रव्यादन्येषु शुभशुभमर्दद्रेपे रागं द्रेपं वा न
गच्छति उपयोगविशुद्धो सो रागादिरहितशुद्धात्मानुभूतिरक्षणान् शुद्धोपयोगेन विशुद्धः सन् न
यदेदि देहोद्भवं दुःखं तस्योद्दृष्टस्थानीयदेहादुद्भवं श्रान्तुल्यस्वल्पपदमभिदुःखमर्दद्रेपे रागं
कुल्लोपादकं लोहपिण्डरहितोऽग्निरिव घनघातपरंपरास्थानीयदेहादिरहितो शुद्धः सन् न यदेदि
मिप्रायः ॥ ७८ ॥ एवमुपसंहाररूपेण तृतीयस्थले गाथाद्वयं यत् । तस्मिन् यत्प्रवृत्तं तत्

અથ યદિ સર્વસાવધયોગમર્તાત્ય ચરિત્રમ્પમ્થિનોડપિ શુભોપયોગાનુવૃત્તિવગતયા મોહાદીન્નોન્મૂલયામિ, તતઃ ક્રુતો મે શુદ્ધાત્મભાવ ઇતિ સર્વાર્મ્ભેનોત્તિપ્રતે—

ચત્તા પાપારંભં સમુદ્વિદો વા સુહર્મિ ચરિયમ્મિ ।

ળ જહદિ જદિ મોહાદી ળ લહદિ સો અપ્પગં સુદ્ધં ॥ ૭૯ ॥

ત્યક્ત્વા પાપારંભં સમુત્થિતો વા શુભે ચરિત્રે ।

ન જહાતિ યદિ મોહાદીન્ન લભતે સ આત્મકં શુદ્ધમ્ ॥ ૭૯ ॥

યઃ સ્વલ્પ સમસ્તસાવધયોગપ્રત્યાખ્યાનલક્ષણં પરમસામાયિકં નામ ચારિત્રં પ્રતિજ્ઞાયાપિ શુભોપયોગવૃત્તયા વકાભિસારિકયેવાભિસાર્યમાણો ન મોહવાદિર્નીવિત્રેયતામવકિરતિ સ કિલ્

ગાથાદશકપર્યન્તં સ્થલત્રયસમુદાયેન પ્રથમજ્ઞાનકળિકા સમાપ્તા । અથ શુભાશુભોપયોગનિવૃત્તિરુક્ષણ-
શુદ્ધોપયોગેન મોક્ષો ભવતીતિ પૂર્વસૂત્રે મળિતમ્ । અત્ર તુ દ્વિતીયજ્ઞાનકળિકાપ્રારંભે શુદ્ધોપયોગાભવે

હવે, સર્વ સાવધયોગને છોડીને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું હોવા છતાં જે હું શુભોપયોગપરિણતિને વશપણે મોહાદિકરું ઉન્મૂલન ન કરું, તો મને શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય—એમ વિચારી મોહાદિકના ઉન્મૂલન પ્રત્યે સર્વ આત્મલચ્છી (—ઉદ્યમથી) કટિબદ્ધ થાય છે:—

જવ છોડી પાપારંભને શુભ ચરિત્રમાં ઉદ્યત ભલે,
જે નવ તજે મોહાદિને તો નવ લહે શુદ્ધાત્મને. ૭૯.

અન્વયાર્થ:—[પાપારંભ] પાપારંભ [ત્યક્ત્વા] છોડીને [શુભે ચરિત્રે] શુભ ચારિત્રમાં [સમુત્થિતઃ વા] ઉદ્યત હોવા છતાં [યદિ] જે જવ [મોહાદીન્] મોહાદિકને [ન જહાતિ] છોડતો નથી, તો [સઃ] તે [શુદ્ધં આત્મકં] શુદ્ધ આત્માને [ન લભતે] પામતો નથી.

ટીકા:—જે (જવ) સમસ્ત સાવધયોગના પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ પરમસામાયિક નામના ચારિત્રની પ્રતિજ્ઞા કરીને પણ ધૂર્ત અભિસારિકા સમાન શુભોપયોગપરિણતિથી અભિસાર (—મિલન) પામતો થકો (અર્થાત્ શુભોપયોગપરિણતિના પ્રેમમાં ફસાતો થકો) મોહની સેનાને વશ વર્તવાપણું અંગેરી નાખતો નથી, તે (જવ), જેને

૧. ઉન્મૂલન = જડમૂળથી કાઢી નાખવું તે; નિકંદન.

૨. અભિસારિકા = સંકેત પ્રમાણે પ્રેમીને મળવા જનારો સ્ત્રી.

૩. અભિસાર = પ્રેમીને મળવા જવું તે.

नमानन्दमहादुःखसङ्कटः कथमात्मानमविभक्तं लभते । अतो मया मोहवादिनीविज्ञयाय वक्ष्यामि ॥ ७९ ॥

अथ कथं मया विजेतव्या मोहवादिनीत्युपायमाद्योचयति—

जो जाणदि अरहंतं द्रव्यत्वगुणत्वपञ्जयनेहि ।

मो जाणदि अप्पाणं मोहो खलु जादि नम्य लयं ॥ ८० ॥

यो जानान्यर्थेन द्रव्यत्वगुणत्वपर्यवर्त्यः ।

य जानान्यात्मानं मोहः खलु यानि नम्य लयम् ॥ ८० ॥

यो हि नामार्हन्तं द्रव्यत्वगुणत्वपर्यवर्त्यः परिच्छिन्ननि न गन्तात्मानं परिच्छिन्ननि.

शुद्धात्मानं न लभते इति तमेवार्थं व्यतिरेकरूपेण हृदयति—चत्ता पादार्थं दुर्गं शुद्धात्मानं विज्ञानं पापारम्भं त्यक्त्वा समुद्रिदो वा सुष्टम्भि चरियमिदं सम्यग्गुणस्मिन्तो वा पुनः । इति । शुद्धात्मानं जे जदि जदि मोहादी न त्यजति यदि चेन्मोहरागद्वेषान् न जहति सो अप्पाणं लयं न लयं स आत्मानं शुद्धमिति । इतो विस्तरः—कोऽपि मोक्षार्थं परमोपदेशमग्राह्यं यथाशक्तं विदुः प्रविज्ञाय पश्चाद्विषयसुखमाधकाशुभोपयोगपरिणत्या मोहितान्तरात् सन् निर्विकल्पकः प्रविष्टः सत्त्वसायाधिकपारित्राभावे सति निर्मोहशुद्धात्मतत्त्वप्रतिपक्षभूतान् मोहादीन् यथा यदि चेन्मोहादीन् विदुः सत्यं निजशुद्धात्मानं न लभत इति सूत्रार्थः ॥ ७९ ॥ अथ शब्दयोगोपदेशः यथाशक्तं ।

ઉભયોરપિ નિશ્ચયેનાવિશેષાત્ । અર્હતોઽપિ પાકકાષ્ટાગતકાર્તસ્વરસ્યેવ પરિસ્પૃષ્ટાત્મરૂપં
તતસ્તત્પરિચ્છેદે સર્વાત્મપરિચ્છેદઃ । તત્રાન્વયો દ્રવ્યં, અન્વયવિશેષણં ગુણઃ, અન્વયવ્યતિરેકાઃ
ર્યાયાઃ । તત્ર ભગવત્યર્હતિ સર્વતો વિશુદ્ધે ત્રિભૂમિકમપિ સ્વમનસા સમયમુત્પશ્યતિ ।

સિદ્ધસ્વરૂપં ન લભતે તમેવ કથયતિ—

તવસંજમપ્પસિદ્ધો સુદ્ધો સગ્ગાપવગ્ગમગ્ગકરો ।

અમરાસુરિંદમહિદો દેવો સો લોયસિંહરત્થો ॥ ૬૫ ॥

તવમંજમપ્પમિદ્ધો સમસ્તરાગાદિપરભાવેચ્છાત્યાગેન સ્વસ્વરૂપે પ્રતપનં વિજયનં તપઃ, બહિર્ગ-
ન્દ્રિયપ્રાણસંયમવલેન સ્વશુદ્ધાત્મનિ સંયમનાત્સમરસીભાવેન પરિણમનં સંયમઃ, તામ્ભ્યાં પ્રસિદ્ધો જા-
ઉત્પન્નસ્તપઃસંયમપ્રસિદ્ધઃ, સુદ્ધો ક્ષુધાચઘાદશ્વેદોપરહિતઃ, સગ્ગાપવગ્ગમગ્ગકરો સ્વર્ગઃ પ્રસિદ્ધઃ કેવલજ્ઞાત-
ચનન્તચતુષ્ટયલક્ષણોઽપવર્ગો મોક્ષસ્ત્યોર્માર્ગ કરોત્યુપદિશતિ સ્વર્ગાપવર્ગમાર્ગકરઃ, અમરાસુરિંદમહિદં
તત્પદામિલાપિમિમગાસુરેન્દ્રેર્મહિતઃ પૂજિતોઽમરાસુરેન્દ્રમહિતઃ, દેવો સો સ એવંગુણવિશિષ્ટોર્હત્ દેવ-
ભવતિ । લોયસિંહરત્થો સ એવ ભગવાન્ લોકાગ્રશિખરસ્થઃ સન્ સિદ્ધો ભવતીતિ જિનસિદ્ધસ્વરૂપ-
જ્ઞાનવ્યમ્ ॥ ૬૫ ॥ અથ તમિત્યંભૂતં નિર્દોષિપરમાત્માનં યે શ્રદ્ધયતિ મન્યન્તે તેઽક્ષયસુખં લભન્ત-
ઈતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

તં દેવદેવદેવં જદિવરવસહં ગુરું તિલોયસ્સ ।

પણમંતિ જે મણુસ્સા તે સોક્ખં અક્ખયં જંતિ ॥ ૬૬ ॥

તં દેવદેવદેવં દેવદેવાઃ સૌષર્મેન્દ્રપ્રભૃતયસ્તેષાં દેવ આગાધ્યો દેવદેવદેવસ્તં દેવદેવદેવં, જદિવર-
વસહં જિતેન્દ્રિયત્વેન નિજશુદ્ધાત્મનિ યત્તપરાસ્તે યતયસ્તેષાં વરા ગણધરદેવાદયસ્તેભ્યોઽપિ વૃષભઃ પ્રધાનો
ઈન્દ્રાદિવૃષભાનં ધનિશ્વૃષભં, ગુરું તિલોયસ્સ અનન્તજ્ઞાનાદિગુરુગુણૈર્લૌક્યસ્યાપિ ગુરુસ્તં ત્રિલોકગુરું,
પણમંતિ જે મણુસ્સા તમિત્યંભૂતં ભગવન્તં યે મનુષ્યાદયો દ્રવ્યભાવનમસ્કારામ્ભ્યાં પ્રણમન્ત્યારાધયન્તિ
તે મોક્ષયં પ્રજ્ઞાપયં જંતિ તે તદારાધનાફલેન પરંપરયાઽક્ષયાનન્તસૌહ્યં યાન્તિ લભન્ત ઈતિ
મુક્તિઃ ॥ ૬૬ ॥ અથ 'જના પવારંમં' इत्यादिमूत्रेण यदुक्तं शुद्धोपयोगाभावे मोहादिविनाशो न भवति.

જદિવર વસાવતિ વસુ છે. કારણ કે બન્નેમાં નિશ્ચયથી તદાવત નથી; વળી અર્હતમાં
સ્વરૂપ, કલ્પના તપને પામિતા મુક્તિના સ્વરૂપની આકૃષ્ટ, પરિસ્પૃષ્ટ (—સર્વ પ્રકારે સ્પૃષ્ટ)
જે દેવો તેના જ્ઞાન થતાં સર્વ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં અન્વય તે ડવ્ય છે.
સ્વરૂપનાં વિશેષણ તે મુક્ત છે. અન્વયના વ્યતિરેકો (—બિદો) તે પર્યાયો છે. સર્વતાઃ
વિશુદ્ધ દેવતા તે જિનવત્ત અર્હતમાં (—અર્હતના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરતાં) શ્રવ્ય પ્રકારે
જદિવર વસાવતે (—અન્વયપર્યાયવચ નિજ આત્માને) પોતાના મન વડે કળી કે

यश्चेतनोऽयमित्यन्वयस्तद्द्रव्यं, यच्चान्वयाश्रितं चैतन्यमिति विशेषणं न गुणः, ये चैकमप्य-
मात्रावयुक्तकालपरिमाणतया परस्परपरावृत्ता अन्वयव्यतिरेकान्ते पर्यायाश्रित्वित्तेनान्वय इति
यावत् । अर्थवमस्य त्रिकालमप्येककालमाकलयतो मुक्ताफलानीव प्रालम्बे प्रालम्बे विद्विष्यतिचेतन
एव संक्षिप्य विशेषणविशेष्यत्ववामनान्तर्धानाद्भवतिमानमिव प्रालम्बे चेतन एव चैतन्यमन्-
वित्तं विधाय केवलं प्रालम्बमिव केवलमात्मानं परिच्छिन्दन्तस्तदुत्तरोत्तररक्षणश्रीयमाणकर्तृत्वमे-

मोहादिजिज्ञासाभावे शुद्धात्मन्मो न भवति, तदर्थमेवेदानीमुपायं समालोचयति—मो जाणदि
अर्हन्तं यः कर्ता जानाति । कम् । अर्हन्तम् । कः । कृत्वा । द्रव्यचगुणचपञ्जयनेहि द्रव्यचगुण-
पर्यायैः । मो जाणदि अप्पाणं स पुरुषोऽहंस्वरिज्ञानावध्यात्मानं जानाति, मोहो गन्तुं जहि
तस्म लयं तन आत्मपरिज्ञानात्तस्य मोहो दर्शनमोहो लयं विनाशं दहं कर्त्तव्यं । ननु—
केवलज्ञानादयो विशेषगुणा, अस्मित्वादयः सामान्यगुणाः, परमौदारिकजरीगङ्गायां कदाचनदेष्टव्य-
वाधानं स गजजनपर्यायः, अगुरुलघुकगुणषट्पट्टिद्विहानिरूपणं प्रसिद्धं चर्चसायं कथ्यते । -३

ક્રિયાવિભાગતયા નિષ્ક્રિયં ચિન્માત્રં ભાવમધિગતસ્ય જાતસ્ય મણેરિવાકમ્પપ્રવૃત્તિર્નિર્મલાલોક-
ન્યાવશ્યમેવ નિરાશ્રયતયા મોહતમઃ પ્રલીયતે । યદ્યેવં લઘ્વો મયા મોહવાહિનીવિજયો-
પાયઃ ॥ ૮૦ ॥

નકમગુણવર્ત્યાધારમુનમર્ત્તમસંસ્થાતપ્રદેશં શુદ્ધચૈતન્યાન્વયરૂપં દ્રવ્યં ચેતિ । इत्थंभूतं द्रव्यं
अद्वैतस्वरूपं पूर्वमहंमिधाने परमात्मनि ज्ञात्वा पश्चान्निश्चयनयेन तदेवागमसारपदभूतयाऽध्यात्मभा-
विजगुह्यस्मभावनामिमुखरूपेण सविकल्पस्वसंवेदनज्ञानेन तथैवागमभाषयाधःप्रवृत्तिकरणापूर्वकरणानिर्वा-
करमहंमदंशतमोहधरागमसमर्थपरिणामविशेषवलेन पश्चादात्मनि योजयति । तदनन्तरमविकल्परूपरूपे प्र-
कृत्य द्रव्यवर्तनीयमुक्ताकृत्यानि गुणस्थानीयं धवलत्वं चामेदनयेन हार एव, तथा पूर्वोक्तद्रव्यगुणपद-
अमेदतयेनमैवेति भावयतो दर्शनमोहान्धकारः प्रलीयते । इति भावार्थः ॥ ८० ॥ अथ प्रमादोहा-
नानिद्रमोहमंशधौरेऽन्तीति मत्वाऽऽसपरिज्ञानादुपलब्धस्य शुद्धात्मचिन्तामणेः रक्षणार्थं जागर्तीति ।

નિર્માનમ શુદ્ધ કર્તા-કર્મ-ક્રિયાનો વિભાગ કય પામતો જતો હોવાથી, નિષ્ક્રિય ચિન્મ-
ભાવને પામે છે; અને એ રીતે મણિની જેમ જેનો નિર્મળ પ્રકાશ અકલ્પણ પ્રા-
પ્ત થવા ને (ચિન્માય ભાવને પામેલા) જીવને મોહાંધકાર નિરાશ્રયપણાને લીધે અવ-
શ્યક તરફ પાતે છે.

તે પામ છે તેના માદની રેનાને જીતવાનો ઉપાય મેં મેળવ્યો છે.

અર્થઃ—અર્ધિતમગયાન અને પાતાનો આત્મા નિશ્ચયથી સમાન છે; પણ
તે પાતાને ન જાણે એવું બદિત દેવાને લીધે તેમનું સ્વરૂપ અત્યંત રૂપ છે, તેથી
તે પાતાને જાણવા પર્વવશો ને (અર્ધિતમગયાનના) સ્વરૂપને મન વડે પ્રથમ સમજ
પાતા છે તેમજ આત્મા એવા એકરૂપ (—કથચિત્ત સદશ) ત્રિકાગ્રિક પ્રભા
પ્રકાશને જોઈ એ એકરૂપ એવું ચૈતન્યરૂપ વિશેષાય ને ગુણ છે અને તે પ્રભાદમાં જે
પ્રભાવ સદા રહે છે એવું છે. એમ પાતાનો આત્મા પણ દ્રવ્ય-ગુણ-વર્ત્યાયણું તેને
જાણવા ન શકે એવું છે. એ રીતે ત્રિકાગ્રિક નિજ આત્માને મન વડે જ્યાસમાં જોઈને
તેને ન જોઈ એવું દેખાવાને દ્વારમાં જ અંતર્ગત કરીને ક્રેયા દ્વારને જાણવા
પાતા ન શકે એવું છે અને ચૈતન્યગુણ આત્મામાં જ અંતર્ગતિત કરીને
પાતાને જાણવા શકે છે. ત્રિકાગ્રિક-પરિણામ-પરિણુતિના બિદના વિકલ્પ નાશ પામને
પાતાને જાણવા શકે છે એવું ચિન્માય ભાવને પામે છે અને તેથી માદ (—અર્ધિતમગ-
યાનના) નાશ પામે છે.

તે પામ છે તેના માદની રેનાને જીતવાનો ઉપાય મેં મેળવ્યો છે.

ઉંચ. એ રીતે એ ચિંતામણિ પ્રાપ્ત થયાં તેના પાત્ર નામ ...
 વિષ્ણુની જન્મલ રૂઢિ નામ—

અધ્યાયમેવૈકો ભગવદ્ધિઃ સ્વયમનુભૂયોપદર્શિતો નિઃશ્રેયસમ્ય પારમાર્થિકઃ પત્યા ઇતિ મતિં વ્યવસ્થાપયતિ—

સર્વે વિ ય અરહંતા તેણ વિધાણેણ સ્વવિદ્કમ્મંસા ।

કિન્ના તથોપદેસં ણિવ્વાદા તે ણમો તેસિં ॥ ૮૨ ॥

સર્વેઽપિ ચાર્હન્તસ્તેન વિધાનેન ક્ષપિતકર્માણઃ ।

કૃત્વા તથોપદેશં નિર્વૃતાસ્તે નમસ્તેભ્યઃ ॥ ૮૨ ॥

મુક્તો ભવતીતિ । કિંચ પૂર્વ જ્ઞાનકણ્ડિકાયાં 'ઉવબોગવિસુદ્ધો સો સ્વેદિ દેહુઘ્મવં દુક્કલં' હતુકં. અત્ર તુ 'જહદિ જદિ રાગદોસે સો અપ્પાણં લહદિ સુદ્ધં' ઇતિ મળિતમ્, ઉમયત્ર મોક્ષોઽસ્તિ । કો વિશેષઃ । પ્રત્યુત્તરમાહ—તત્ર શુભાશુભયોર્નિશ્ચયેન સમાનત્વં જ્ઞાત્વા પશ્ચાચ્છુદ્ધે શુભરહિતે નિજસ્વરૂપે સ્થિત્વા મોક્ષં લભતે, તેન કારણેન શુભાશુભમૂઢગ્વનિરાસાર્થ જ્ઞાનકણ્ડિકા મળ્યતે । અત્ર તુ દ્રવ્યગુણપર્યાયૈરાસસ્વરૂપં જ્ઞાત્વા પશ્ચાત્તદ્રૂપે સ્વશુદ્ધાત્મને સ્થિત્વા મોક્ષં પ્રાપ્નોતિ, તતઃ કામ્ના-

ભાવાર્થઃ—૮૦ મી ગાથામાં દર્શાવેલા ઉપાયથી દર્શનમોહને દૂર કરીને અર્થાત સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને જે જીવ શુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપ વીતરાગચારિત્રના પ્રતિબંધક રાગદ્વેષને છોડે છે, ફરીફરીને રાગદ્વેષભાવે પરિણમતો નથી, તે જ અભેદરત્નત્રયપરિણત જીવ શુદ્ધ-પુદ્ગ-એકસ્વભાવ આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે—મુક્ત થાય છે. તેથી જીવે સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને પણ, સરાગચારિત્ર પામીને પણ, રાગદ્વેષના નિવારણ માટે અત્યંત સાવધાન રહેવું યોગ્ય છે. ૮૧.

હવે, આ જ એક (પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં વર્ણવ્યા તે જ એક), ભગવંતાએ પોતે અનુભવીને દર્શાવેલો નિઃશ્રેયસનો પારમાર્થિક પંથ છે—એમ મતિને સ્વીકારીને કહે છે:—

અહંત સૌ કર્મો તણો કરી નાશ એ જ વિધિ વડે,

ઉપદેશ પણ એમ જ કરી, નિર્વૃત્ત થયા; નમું તેમને. ૮૨.

અન્યથાર્થઃ—[સર્વે અપિ ચ] અધ્યાય [અર્હન્તઃ] અહંતભગવંતા [તેન [વિધાનેન] તે જ વિધિથી [ક્ષપિતકર્માણઃ] કર્માણોના (-જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મભેદોના ક્ષય કરીને તથા [તથા] (અન્યને પણ) એ જ પ્રકારે [ઉપદેશં કૃત્વા] ઉપદેશ કરીને [નિર્વૃતાઃ તે] મોક્ષ પામ્યા છે. [નમઃ તેભ્યઃ] તેમને નમસ્કાર હો.

૧ નિઃશ્રેયસ = મોક્ષ

૨. સ્વીકારીને = નિશ્ચિત; સ્થિર.

यतः स्वतन्त्रतीतकालानुभूतक्रमप्रवृत्तयः समन्ता अपि भगवन्तन्मार्थकः. प्रकारान्तर-
स्यासंभवाद्भयंभावितर्द्धतेनामुर्नैवेकेन प्रकारेण ध्वयं कर्मज्ञानां स्वयमनुभूय. परमात्मन्या
परंपरामप्यायत्यामिदान्तीत्वे वा मुमुक्षूणां तथैव तदुपदिश्य. निःश्रेयसमप्याश्रिताः । ततो
नान्यद्वन्म निर्वानस्येत्यवधार्यते । अन्यमयत्र प्रवर्षितेन । व्यवस्थिता मतिरेव । नमो
भगवद्भ्यः ॥ ८२ ॥

दियमात्ममृद्वनिगासार्थं ज्ञानकण्ठिका इत्येतावान् विशेषः ॥ ८१ ॥ अथ, एवं ब्रह्मगुणकर्मैः
स्वरूपं विज्ञाय पश्चात्तथाभूते स्वात्मनि स्थित्वा सर्वेऽप्यहन्तो नैष्ठं गता इति स्वप्नमि निश्चि-
करोति—सच्ये वि य अरहंता सर्वेऽपि चाहन्तः नेण विद्याणेन ब्रह्मगुणकर्मैः पूर्वोक्तप्रकारेण
पश्चात्तथाभूतस्वात्मानस्थानरूपेण तेन पूर्वोक्तप्रकारेण स्वविदकर्मसा धर्मिकर्मसा विदितकर्मैः
भूत्वा, किञ्चा तथोपदेशं श्रोतुं भव्या अयमेव निश्चयः स्वस्वगुणकर्मैः स्वस्वगुणकर्मैः स्वस्वगुणकर्मैः
गान्य इत्युपदेशं कृत्वा णिच्छादा निर्धृता अक्षयानन्तमुत्तेन गुमा ज्ञानं, नै नै ज्ञानं, नै नै ज्ञानं, नै नै ज्ञानं
तेषां एवं मोक्षमार्गेनिश्चयं कृत्वा श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवाचार्यः निश्चयः स्वस्वगुणकर्मैः स्वस्वगुणकर्मैः
तदुपदेशं बोध्योऽर्हद्भ्यश्च तदुभयस्वरूपाभिरुपिणः मन्तो 'नमोस्तु तेभ्यः' इत्येतेन शब्देन ज्ञानं
कुर्यन्तीत्यभिप्रायः ॥ ८२ ॥ अथ स्वप्नयागप्रका एव पुनः ज्ञानं स्वस्वगुणकर्मैः स्वस्वगुणकर्मैः
गान्या इति कथयति—

અથાનિષ્ઠકાર્યકારણત્વમભિધાય ત્રિભૂમિકસ્યાપિ મોહસ્ય ક્ષયમામૂલ્યયતિ—

મોહેણ વ રાગેણ વ દોસેણ વ પરિણદસસ જીવસસ ।

જાયદિ વિવિહો વંધો તમ્હા તે સંસ્વવ્દવ્વા ॥ ૮૪ ॥

મોહેન વા રાગેણ વા દ્વેષેણ વા પરિણતસ્ય જીવસ્ય ।

જાયતે વિવિધો વન્ધસ્તસ્માતે સંશ્વપયિતવ્યાઃ ॥ ૮૪ ॥

એવમસ્ય તત્ત્વાપ્રતિપત્તિનિમીલિતસ્ય, મોહેન વા રાગેણ વા દ્વેષેણ વા પરિણતસ્ય, તૃણપટલાવચ્છન્નગર્તસંગતસ્ય કરેણુકુટ્તનીગાત્રાસક્તસ્ય પ્રતિદ્વિરદર્શનોદ્ગતપ્રવિધાવિતસ્ય ચ સિન્ધુરસ્યેવ, ભવતિ નામ નાનાવિધો વન્ધઃ । તતોડમી અનિષ્ઠકાર્યકારિણો મુમુક્ષુણા મોહ-રાગદ્વેષાઃ સમ્યગ્નિર્મૂલકાપં કપિત્વા ક્ષપણીયાઃ ॥ ૮૪ ॥

મોહેણ વ રાગેણ વ દોસેણ વ પરિણદસસ જીવસસ મોહરાગદ્વેષપરિણતસ્ય મોહાદિરહિતપરમાત્મ-સ્વરૂપપરિણતિચ્યુતસ્ય બહિર્મુલ્કજીવસ્ય જાયદિ વિવિહો વંધો શુદ્ધોપયોગલક્ષણો ભાવમોક્ષસ્તદ્ગતેન જીવપ્રદેશકર્મપ્રદેશાનામત્યન્તવિશ્લેષો દ્રવ્યમોક્ષઃ, इत्थंभूतद्रव्यभावमोक्षाद्वિલक्षणः સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતસ્વા-ભાવિકસુખવિપરીતસ્ય નારકાદિદુઃખસ્ય કારણભૂતો વિવિધવન્ધો જાયતે । તમ્હા તે સંસ્વવ્દવ્વા

હવે, ત્રણે પ્રકારના મોહને અનિષ્ઠ કાર્યનું કારણ કહીને તેના (—ત્રણે પ્રકારના મોહનો) ક્ષય કરવાનું સૂત્રદ્વારા કહે છે:—

રે ! મોહરૂપ વા રાગરૂપ વા દ્વેષપરિણુત જીવને
વિધવિધ થાયે બંધ, તેથી સર્વ તે ક્ષયયોગ્ય છે. ૮૪.

અન્યથાર્થ:—[મોહેન વા] મોહરૂપે, [રાગેણ વા] રાગરૂપે [દ્વેષેણ વા] અથવા દ્વેષરૂપે [પરિણતસ્ય જીવસ્ય] પરિણમતા જીવને [વિવિધઃ વન્ધઃ] વિવિધ બંધ [જાયતે] થાય છે; [તસ્માત્] તેથી [તે] તેમને (મોહ-રાગ-દ્વેષને) [સંશ્વપયિતવ્યાઃ] સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય કરવાયોગ્ય છે.

ટીકા:—એ રીતે તત્ત્વ-અપ્રતિપત્તિથી (—વસ્તુસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી) બિડાઈ ગયેલા, મોહરૂપે વા રાગરૂપે વા દ્વેષરૂપે પરિણમતા આ જીવને—વાસના થરથી ઢંકાયેલા ખાડાને સંગ કરતા હાથીની માફક, હાથણીરૂપી કૂટણીના ગાત્રમાં આસક્ત હાથીની માફક અને વિરોધી હસ્તીને દેખતાં ઉશ્કેરાઈને (તેના તરફ) દોડતા હાથીની માફક—નાનાવિધ બંધ થાય છે; માટે મુમુક્ષુએ અનિષ્ઠ કાર્ય કરનારા આ મોહ, રાગ અને દ્વેષને બંધાવર નિર્મૂળ નાશ થાય એ રીતે ક્ષપાવવાયોગ્ય (—ક્ષય કરવાયોગ્ય) છે.

अधामी अमीभिर्निर्द्वैतपञ्चभ्योद्भवन् एव निधुम्यनीया इति विभावयति—

अद्वे अजयागदणं करुणामाद्यो य निरियमपुण्डु ।

विमपुसु य पयसंगो मोहम्येदाणि लितापि ॥ ८५ ॥

अर्थे अजयागदणं करुणामाद्यश्च निरियमपुण्डु ।

विमपुसु च पयसंगो मोहम्येदाणि लितापि ॥ ८५ ॥

यतो रागद्वेषमोहपरिणतस्य जीवस्येत्यमुतो कथ्यो भवति ततो गुणादिगुह्यमनुदात्मकमेव ते रागद्वेष-
मोहा सम्यक् क्षयितव्या इति तात्पर्यम् ॥ ८४ ॥ अथ स्वकीयस्वकीयनिर्द्वैत रागद्वेषमोहान् कथं

તત્ત્વતઃ સમસ્તમપિ વસ્તુજાતં પરિચ્છિન્દતઃ ક્ષીયત એવાતત્ત્વાભિનિવેશસંસ્કારકારી મોહોપચયઃ ।
અતો હિ મોહક્ષણે પરમં શબ્દબ્રહ્મોપાસનં ભાવજ્ઞાનાવદ્દમ્બદ્ધીકૃતપરિણામેન સમ્યગધીયમાન-
મુપાયાન્તરમ્ ॥ ૮૬ ॥

અથ કથં જૈનેન્દ્રે શબ્દબ્રહ્મણિ કિલાર્થાનાં વ્યવસ્થિતિરિતિ વિતર્કયતિ—

દ્રવ્યાણિ ગુણા તેસિં પજ્જાયા અદ્ધસણ્યા મણિયા ।
તેસુ ગુણપજ્જયાણં અપ્પા દવ્વ ત્તિ ઉવદેસો ॥ ૮૭ ॥

દ્રવ્યાણિ ગુણાસ્તેપાં પર્યાયા અર્થસંજ્ઞયા મણિતાઃ ।

તેષુ ગુણપર્યાયાણામાત્મા દ્રવ્યમિત્યુપદેશઃ ॥ ૮૭ ॥

પ્રમાણૈર્બુધ્યમાનસ્ય જ્ઞાનતો જીવસ્ય નિયમાન્નિશ્ચયાત્ । કિં ફલં ભવતિ । સ્ત્રીયદિ મોહોપચયો
દુરભિનિવેશસંસ્કારકારી મોહોપચયઃ ક્ષીયતે પ્રલીયતે ક્ષયં યાતિ । તમ્હા સત્યં સમધિદવ્વં તસ્મા-
ચ્છાસ્ત્વં સમ્યગધ્યેતબ્ધં પઠનીયમિતિ । તથા—વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતશાસ્ત્રાત્ ‘એગો મે સસસદો અપ્પા’
इत्यादि परमात्मोपदेशकश्रुतज्ञानेन तावदात्मानं जानीते कश्चिद्द्रव्यः, तदनन्तरं विशिष्टाभ्यासवशेन
परमसमाधिकाले रागादिविकल्परहितमानसप्रत्यक्षेण च तमेवात्मानं परिच्छिन्नन्ति, तथैवानुमानेन वा ।

પ્રમાણુસમૂહ વડે તત્ત્વતઃ સમસ્ત વસ્તુમાત્રને જાણતાં અતત્ત્વઅભિનિવેશના સંસ્કાર
કરનારો મોહોપચય ક્ષય પામે જ છે. મારે મોહનો ક્ષય કરવામાં, પરમ શબ્દબ્રહ્મની
ઉપાસનાનો ભાવજ્ઞાનના અવલંબન વડે દંઢ કરેલા પરિણામથી સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ
કરવો તે ઉપાયાન્તર છે. (જે પરિણામ ભાવજ્ઞાનના અવલંબન વડે દ્વીકૃત હોય એવા
પરિણામથી દ્રવ્યશ્રુતનો અભ્યાસ કરવો તે મોહક્ષય કરવામાં ઉપાયાન્તર છે.) ૮૬.

હવે જિનેન્દ્રના શબ્દબ્રહ્મમાં અર્થોની વ્યવસ્થા (—પદાર્થોની સ્થિતિ) કઈ રીતે છે
તે વિચારે છે:—

દ્રવ્યો, ગુણો ને પર્યાયો સૌ ‘અર્થ’ સંજ્ઞાથી કહ્યાં:

ગુણુપર્યાયોનો આત્મા છે દ્રવ્ય જિન-ઉપદેશમાં. ૮૭.

અન્યથાર્થઃ—[દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યો, [ગુણાઃ] ગુણો [તેપાં પર્યાયાઃ] અને તેમનાં
પર્યાયો [અર્થસંજ્ઞયા] ‘અર્થ’ નામથી [મણિતાઃ] કહ્યાં છે. [તેષુ] તેમાં [ગુણપર્યાયાણામ
આન્તા દ્રવ્યમ્] ગુણુપર્યાયોનો આત્મા દ્રવ્ય છે (અર્થાત્ ગુણો અને પર્યાયોનું સ્વરૂપ—સત્ત્વ
દ્રવ્ય જ છે, તેઓ ભિન્ન વસ્તુ નથી) [इति उपदेशः] એમ (જિનેન્દ્રનો) ઉપદેશ છે.

૧. તત્ત્વતઃ = ૬૪.૩૯ સ્વરૂપે

૨. આત્મ-અભિનિવેશ = ૫૪.૩૯ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત અભિપ્રાય

द्रव्याणि च गुणाश्च पर्यायाश्च अभिप्रेत्यभेदेऽप्यभिधानाभेदेन अर्थाः । तत्र गुणपर्याया-
नियतिः गुणपर्यायर्येण इति वा अर्थाः द्रव्याणि, द्रव्याण्यश्रयत्वेनेत्यति द्रव्यैर्गुणश्रयत्वे-
नेत्यति वा अर्थाः गुणाः, द्रव्याणि क्रमपरिणामेनेत्यति द्रव्यैः क्रमपरिणामेनार्येण इति
वा अर्थाः पर्यायाः । यथा हि सुवर्णं पीतनादान् गुणान् कुण्डल्यादींश्च पर्यायानियतिं तैर्गु-
माणं वा अर्थो द्रव्यस्थानां, यथा च सुवर्णमाश्रयत्वेनेत्यति तैनाश्रयत्वेनार्यमाणं वा अर्थाः

तथा हि—अथैव दंष्ट्रे निश्चयनयेन शुद्धदुर्द्वैकस्वभावः परमात्मनि । इत्यादिभ्यः निश्चिद्वैकस्वभवेद-
प्रत्यक्षत्वात्, सुखादिवत्, इति, तथैवान्येऽपि पदार्थाः कथामेवमात्मन्यभ्यस्यन्तेत्यल्लोक्येनानुमानेन वा
ज्ञायन्ते । ततो मोक्षाश्रिता भव्येनागमाभ्यामः कर्तव्य इति तामर्थम् ॥ ८६ ॥ अथ द्रव्यगुणपर्याय-
णामर्थसंज्ञां कथयति—द्रव्याणि गुणा तैमि पञ्चजाया अट्टमणया अष्टिजा द्रव्याणि गुणान्ते-
द्रव्याणां पर्यायाश्च त्रयोऽप्यर्थसंज्ञया भजिताः कथिता अर्थसंज्ञां वदन्तीत्यर्थः । तैस्तु तैर्द्रव्यैर्गु-
णपर्यायेषु मध्ये गुणपञ्चजायां अप्या गुणपर्यायाणां संज्ञया आगता स्वभावः ८७ इति दंष्ट्रे । दंष्ट्रे नि-
उददेसो द्रव्यसंज्ञा स्वभाव इत्युपदेशः, अथवा द्रव्यसंज्ञा वा स्वभाव इति द्वौ स्वभावसंज्ञायाश्च

તત્ત્વતઃ સમસ્તમપિ વસ્તુજાતં પરિચ્છિન્નતઃ ક્ષીયત્ત્વાનન્દ્યાભિનિવેગમંસ્કારકારી મોહોપવચઃ ।
અતો હિ મોહલ્પણે પરમં શબ્દવ્રત્તોપાગમનં ભાવજ્ઞાનાવાદમ્ભાદરીકૃતપરિણામેન સમ્યગધીયમાન-
મુપાયાન્તરમ્ ॥ ૮૬ ॥

અથ કથં જૈનેન્દ્રે શબ્દવ્રત્તભિ કિલાર્થાનાં વ્યવસ્થિતિરિતિ વિતર્કયતિ—

દ્રવ્યાણિ ગુણા તેસિં પજ્જાયા અદ્ધમણ્ણયા મણિયા ।

તેસુ ગુણપજ્જયાણં અપ્પા દવ્વ ત્તિ ઉવદેસો ॥ ૮૭ ॥

દ્રવ્યાણિ ગુણાસ્તેપાં પર્યાયા અર્થસંજ્ઞયા મણિતાઃ ।

તેષુ ગુણપર્યાયાણામાત્મા દ્રવ્યમિત્યુપદેશઃ ॥ ૮૭ ॥

પ્રમાણૈર્બુધ્યમાનસ્ય જ્ઞાનતો જીવસ્ય નિયમાન્નિશ્ચયાત્ । કિં ફલં ભવતિ । સ્ત્રીયદિ મોહોપવચો
દુરભિનિવેશસંસ્કારકારી મોહોપવચઃ ક્ષીયતે પ્રલીયતે ક્ષયં યાતિ । તમ્હા સત્યં સમધિદવ્વં તસ્મા-
ચ્છાસ્ત્વં સમ્યગધ્યેતવ્યં પઠનીયમિતિ । તથા—વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતશાસ્ત્રાત્ ‘એવો મે સસ્સદો અપ્પા’
ઇત્યાદિ પરમાત્મોપદેશકશ્રુતજ્ઞાનેન તાવદાત્માનં જ્ઞાનીતે કશ્ચિદ્દવ્યઃ, તદનન્તરં વિશિષ્ટાભ્યાસવશેન
પરમસમાધિકાલે રાગાદિકલ્પરહિતમાનસપ્રત્યક્ષેણ ચ તમેવાત્માનં પરિચ્છિન્નત્તિ, તથૈવાનુમાનેન વા ।

પ્રમાણુસમૂહ વડે તત્ત્વતઃ સમસ્ત વસ્તુભાવને બાણતાં અતત્ત્વઅભિનિવેશના સંસ્કાર
કરનારો મોહોપવચ ક્ષય પામે જ છે. માટે મોહનો ક્ષય કરવામાં, પરમ શબ્દબ્રહ્મની
ઉપાસનાનો ભાવજ્ઞાનના અવલંબન વડે દંઠ કરેલા પરિણામથી સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ
કરવો તે ઉપાયાન્તર છે. (જે પરિણામ ભાવજ્ઞાનના અવલંબન વડે દલીકૃત હોય એવા
પરિણામથી દ્રવ્યશ્રુતનો અભ્યાસ કરવો તે મોહક્ષય કરવામાં ઉપાયાન્તર છે.) ૮૬.

હવે જિનેન્દ્રના શબ્દબ્રહ્મમાં અર્થોની વ્યવસ્થા (—પદાર્થોની સ્થિતિ) કઈ રીતે છે
તે વિચારે છે:—

દ્રવ્યો, ગુણો ને પર્યાયો સૌ ‘અર્થ’ સંજ્ઞાથી કહ્યાં;

ગુણ-પર્યાયોનો આત્મા છે દ્રવ્ય જિન-ઉપદેશમાં. ૮૭.

અન્વયાર્થઃ—[દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યો, [ગુણાઃ] ગુણો [તેપાં પર્યાયાઃ] અને તેમના
પર્યાયો [અર્થસંજ્ઞયા] ‘અર્થ’ નામથી [મણિતાઃ] કહ્યાં છે. [તેષુ] તેમાં [ગુણપર્યાયાણામ્
આત્મા દ્રવ્યમ્] ગુણ-પર્યાયોનો આત્મા દ્રવ્ય છે (અર્થાત્ ગુણો અને પર્યાયોનું સ્વરૂપ-તત્ત્વ
દ્રવ્ય જ છે, તેઓ ભિન્ન વસ્તુ નથી) [इति उपदेशः] એમ (જિનેન્દ્રનો) ઉપદેશ છે.

૧. તત્ત્વતઃ = યથાર્થ સ્વરૂપે

૨. અતત્ત્વ-અભિનિવેશ = યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત અભિપ્રાય

द्रव्याणि च गुणाश्च पर्यायाश्च अभिप्रेत्यमेवेऽप्यभिधानामेवेन अर्थः । तत्र गुणपर्याया-
निरूपति गुणपर्यायैर्यन्त इति वा अर्थः द्रव्याणि, द्रव्याण्याश्रयत्वेनेत्यति द्रव्यैराश्रयत्वेन-
र्यन्त इति वा अर्थः गुणाः, द्रव्याणि क्रमपरिणामेनेत्यति द्रव्यैः क्रमपरिणामेनार्यन्त इति
वा अर्थः पर्यायाः । यथा हि सुवर्ण पीततादान् गुणान् कुण्डलादींश्च पर्यायानिरूपति तैर्य-
माणं वा अर्थो द्रव्यस्थानी, यथा च सुवर्णमाश्रयत्वेनेत्यति तैनाश्रयत्वेनार्यमाण वा अर्थः

तथा हि—अथैव देहे निश्चयनयेन शुद्धबुद्धैकवद्भावाः परमात्मनि । इन्द्रादेभ्यः निद्रिकार्यदेहेन-
प्रत्यक्षत्वात् सुखादिवत् इति, तथैवान्येऽपि पदार्था रथाभ्यंभवमागमाभ्यामव्यक्तेनैकवत्त्वेनैव न-
शायन्ते । ततो मोक्षाश्रिता भव्येनागमाभ्यासः कर्तव्य इति नारयण ॥ ८६ ॥ अथ द्रव्यगुणपर्याय-
णामर्थसंज्ञां कथयति—द्रव्याणि गुणा तैमि पञ्जाया अद्रव्यगुणया कथिता द्रव्याणि गुणयो-
द्रव्याणां पर्यायाश्च त्रयोऽप्यर्थसंज्ञया भणिताः कथिता अर्थसंज्ञा रसदीन्यर्थः । तैस्तु तैव हि द्रव्य-
पर्यायेषु मध्ये गुणपञ्ज्याणं अप्या गुणपर्यायाणां संदर्भो आगमा रसभाषा ॥ ८७ ॥ इति तैव । इति हि
उच्यते सो द्रव्यमेव स्वभाव इत्युपदेष्टः, अथवा द्रव्यमेव स्वभाव इति तैव । अथवा तैव ।

પીતતાદિગુણાઃ, તથા ચ તત્ત્વતઃ સમવર્તિતાદિગુણાઃ એવાં દ્રવ્યપર્યાયોપપન્નગુણાં તથા પામેઃ કુણ્ડલાદયઃ પર્યાયાઃ । પરમસ્વભાવિ । તથા જેવેવ મુક્તિપ્રાપ્તિદિગુણાઃ પર્યાયપર્યાય પીતતાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયાનાં સમવર્તિતપ્રમાણમુક્તિપ્રાપ્તિદિગુણાં તથા જેવે દ્રવ્યપર્યાયપર્યાય ગુણપર્યાયાનાં દ્રવ્યાદિપ્રત્યક્ષમાત્રાદિગુણેભ્યઃ ॥ ૮૭ ॥

પરં સ્વભાવ इति । અથ નિસ્વયઃ—પરમસ્વભાવમુક્તિપ્રાપ્તિદિગુણાં તત્ત્વતઃ સમવર્તિતાદિગુણાં પીતતાદિગુણપર્યાય દ્યુતિઃ મન્વતિ પરિવર્તનભાવનિ એન કામ્યેન સમ્પાદ્યો મપ્પતો । કિમ્ । મુક્તિપ્રાપ્તિદિગુણાં દ્રવ્યમાધારભૂતમિત્યુતિ મન્વતિ પરિવર્તનભાવનિ એન કામ્યેન તત્ત્વતઃ સમવર્તિતો । કે તે । જ્ઞાનસિદ્ધિત્વાદિગુણપર્યાયાઃ । જ્ઞાનસિદ્ધિત્વાદિગુણપર્યાયાનામ્મા સમાપ્તઃ ક ઈતિ । પુણે સદ્વાત્મદ્રવ્યેભ્ય સમાપ્તઃ

—પર્યાયાય છે તેથી પીળાશ વગેરે ગુણો ‘અર્થો’ છે, અને જેમ કુંડળ વગેરે પર્યાયો ગુણર્થને કમપરિણામથી પામે—પ્રાપ્ત કરે—પર્યાયો છે અથવા (તેમના ગુણર્થને) કમપરિણામથી પમાય—પ્રાપ્ત કરાય—પર્યાયાય છે તેથી કુંડળ વગેરે પર્યાયો ‘અર્થો’ છે, તેમ ‘અન્યત્ર પણ છે (અર્થાત્ આ દષ્ટાંતની માફક સર્વ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમાં પણ સમજવું) ।

વળી જેમ આ ગુણર્થ, પીળાશ વગેરે ગુણો અને કુંડળ વગેરે પર્યાયોમાં (—આ ત્રણમાં), પીળાશ વગેરે ગુણો અને કુંડળ વગેરે પર્યાયોમાં ગુણર્થથી અપ્રત્યક્ષપણે હોવાથી તેમનો (—પીળાશ વગેરે ગુણોનો અને કુંડળ વગેરે પર્યાયોનો) ગુણર્થ જ આત્મા છે, તેમ તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોમાં ગુણ-પર્યાયોનું દ્રવ્યથી અપ્રત્યક્ષપણે હોવાથી તેમનો દ્રવ્ય જ આત્મા છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય જ ગુણો અને પર્યાયોનો આત્મા—સ્વરૂપ-સર્વસ્વ-સત્ય છે) ।

‘સાવાર્થઃ’—૮૬ મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે જિનશાસ્ત્રોનો સમ્યક્ અભ્યાસ મોહક્ષયનો ઉપાય છે. અહીં તે જિનશાસ્ત્રોમાં પ્રદાર્થોની શી રીતે વ્યવસ્થા કરી છે તે સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે. જિને દ્રહેવે કહ્યું છે કે—અર્થો । પ્રદાર્થો) એટલે દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયો. એ સિવાય વિશ્વમાં બીજું કંઈ નથી. વળી એ ત્રણમાં, ગુણો અને પર્યાયોનો આત્મા (—તેમનું સર્વસ્વ) દ્રવ્ય જ છે. આમ હોવાથી કોઈ દ્રવ્યના ગુણો અને પર્યાયો અન્ય દ્રવ્યના ગુણો અને પર્યાયોરૂપે અંશે પણ થતા નથી, સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયોમાં રહે છે.—આવી પ્રદાર્થોની સ્થિતિ મોહક્ષયના નિમિત્તભૂત પવિત્ર જિનશાસ્ત્રોમાં કરી છે. ૮૭.

૧. જેમ સુવર્ણ પીળાશ વગેરેને અને કુંડળ વગેરેને પામે છે અથવા પીળાશ વગેરે અને કુંડળ વગેરે વડે પમાય છે (અર્થાત્ પીળાશ વગેરે અને કુંડળ વગેરે સુવર્ણને પામે છે) તેથી સુવર્ણ ‘અર્થ’ છે, તેમ દ્રવ્ય ‘અર્થ’ છે; જેમ પીળાશ વગેરે આધારભૂત સુવર્ણને પામે છે અથવા આધારભૂત સુવર્ણ વડે પમાય છે (અર્થાત્ આધારભૂત સુવર્ણ પીળાશ વગેરેને પામે છે) તેથી પીળાશ વગેરે ‘અર્થો’ છે; તેમ ગુણો ‘અર્થો’ છે; જેમ કુંડળ વગેરે સુવર્ણને કમપરિણામથી પામે છે અથવા સુવર્ણ વડે કમપરિણામથી પમાય છે (અર્થાત્ સુવર્ણ કુંડળ વગેરેને કમપરિણામથી પામે છે) તેથી કુંડળ વગેરે ‘અર્થો’ છે, તેમ પર્યાયો ‘અર્થો’ છે.

अथर्वं मोहक्षपणोपायभूतजिनेश्वरोपदेक्षन्नामेऽपि पुन्यकानोऽर्द्धद्वियाकारेति वीक्ष्यं
व्यापारयति—

जो मोहसगदोसे णिहणदि उपलब्धं जोण्हमुददेसं ।
सो सुखदुःखसमोऽयं पावति अचिरेण वान्तेन ॥ ८८ ॥

जो मोहसगदोपादिदन्ति उपलब्धं जिनमुददेसं ।
स सर्वदुःखमोक्षं प्राप्नोत्यचिरेण वान्तेन ॥ ८८ ॥

इति हि द्वाधीयसि महाजवंजवपये कथमप्यमुं समुपलभ्यसि जिनेश्वरं निर्जितमद्वैतज्ञान-
पथस्थानीयमुपदेजं च एव मोहसगदेषाणामुपरि दृढतरं निषादयति स एव निर्जितमद्वैतमस्मिन्निर्दे-

यथवा मुक्तात्मद्रव्यस्य कः स्वभाव इति पृष्टे पूर्वोक्तगुणयोग्या एव । एवं जिनमुपलभ्यसि महाजवं ज-
मोहसगदेष्वर्थः ॥ ८७ ॥ अथ दुर्लभजिनोपदेक्षं लब्ध्वापि स एव मोहसगदेषाणां निषादयति ।
दुःखक्षयं प्राप्नोतीत्यावेदयति—जो मोहसगदोसे णिहणदि स एव मोहसगदेषाणां निषादयति ।
उपलब्धं उपलब्धं प्राप्य । यम् । जोण्हमुददेसं जिनोपदेक्षम् । सो सगदेषाणां सर्वदुःखसमोऽयं
सर्वदुःखमोक्षं प्राप्नोति । वान्तेन । अचिरेण वान्तेन मोहसगदेषोऽयं । एतस्य उपलब्धिः । यः । जोण्हमुददेसं
दुर्लभपदवत्या जिनोपदेक्षं प्राप्य मोहसगदेषाविलक्षणं निषादयति । यः । जोण्हमुददेसं ।

ક્ષિપ્રમેવાપ્નોતિ, નાપરો વ્યાપારઃ કરવાલપાણિરિવ । અત એવ સર્વારમ્ભેણ મોહક્ષણાય પુરુષકારે નિષીદામિ ॥ ૮૮ ॥

અથ સ્વપરવિવેકસિદ્ધેરેવ મોહક્ષણં ભવતીતિ સ્વપરવિભાગસિદ્ધયે પ્રયતતે—

ગાણપ્પગમપ્પાણં પરં ચ દવ્વત્તનાહિસંવદ્ધં ।

જાણદિ જદિ ણિચ્છયદો જો સો મોહક્ષયં કુણદિ ॥ ૮૯ ॥

જ્ઞાનાત્મકમાત્માનં પરં ચ દ્રવ્યત્વેનામિસંવદ્ધમ્ ।

જાનાતિ યદિ નિશ્ચયતો યઃ સ મોહક્ષયં કરોતિ ॥ ૮૯ ॥

જ્ઞાનદ્વયાવિનામૂતં વીતરાગચારિત્રસંજ્ઞં નિશિતસ્વજ્ઞ ય એવ મોહરાગદ્વેષશત્રૂણામુપરિ દૃઢતરં પાતયતિ સ એવ પારમાર્થિકાનાકુલત્વલક્ષણસુખવિલક્ષણાનાં દુઃખાનાં ક્ષયં કરોતીત્યર્થઃ ॥ ૮૮ ॥ એવં દ્રવ્યગુણપર્યાયવિષયે મૂઢત્વનિરાકરણાર્થં ગાથાષટ્કેન તૃતીયજ્ઞાનકળિકા ગતા । અથ સ્વપરાત્મનોર્ભેદજ્ઞાનાત્ મોહક્ષયો ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—ગાણપ્પગમપ્પાણં પરં ચ દવ્વત્તનાહિસંવદ્ધં જાણદિ જદિ જ્ઞાનાત્મક-

વ્યાપાર સમસ્ત દુઃખથી પરિમુક્ત કરતો નથી;—હાથમાં તરવારવાળા મનુષ્યની માફક. (જેમ મનુષ્યના હાથમાં તીક્ષ્ણ તરવાર હોવા છતાં પણ જો તે મનુષ્ય શત્રુઓ પર અતિ જોરથી તેનો પ્રહાર કરે છે તો જ તે શત્રુસંખ્યાથી દુઃખથી મુક્ત થાય છે, અન્યથા નહિ, તેમ આ અનાદિ સંસારમાં મહાભાગ્યથી જિનેશ્વરદેવના ઉપદેશરૂપ તીક્ષ્ણ તરવાર પામવા છતાં પણ જો જીવ મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ શત્રુઓ પર અતિ દૃઢતાથી તેનો પ્રહાર કરે છે તો જ તે સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે, અન્યથા નહિ.) માટે જ સર્વ આરામથી (અતનથી) મોહનો ક્ષય કરવા માટે હું પુરુષાર્થનો આશ્રય કરું છું. ૮૮.

હવે, સ્વ-પરના વિવેકની (ભેદજ્ઞાનની) સિદ્ધિથી જ મોહનો ક્ષય થઈ શકે છે તેથી સ્વ-પરના વિભાગની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે:—

જે જ્ઞાનરૂપ નિજ આત્મને, પરને વળી નિશ્ચય વડે
દ્રવ્યત્વથી સંબદ્ધ જાણે, મોહનો ક્ષય તે કરે. ૮૯.

અન્યથાર્થઃ—[યઃ] જે [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [જ્ઞાનાત્મકમ્ આત્માને] જ્ઞાનાત્મક એવા પોતાને [ચ] :અને [પરં] પરને [દ્રવ્યત્વેન અમિસંવદ્ધમ્] નિજ નિજ દ્રવ્યત્વથી સંબદ્ધ (સંયુક્ત) [યદિ જાનાતિ] જાણે છે, [સઃ] તે [મોહક્ષયં કરોતિ] મોહનો ક્ષય કરે છે.

य एव स्वकीयेन चैतन्यात्मकेन द्रव्यत्वेनाभिगच्छमानं परं च परकीयेन यथोचितेन द्रव्यत्वेनाभिगच्छमेव निश्चयतः परिच्छिनत्ति. न स न गच्छतादृशपरविशेषः सकलं मोहं क्षपयति । अतः स्वपरविवेकाय प्रयतोऽस्मि ॥ ८९ ॥

अथ सर्वथा स्वपरविवेकमिदिरागमतो विधातव्येन्द्रियमंगति—

तद्वा त्रिणमरगादौ गुणेति आह परं च दृष्टेयम् ।

अभिरान्द्रदु णिमोहं इन्द्रदि जदि अग्नौ अग्नौ ॥ ९० ॥

तस्माच्चित्तमनांदगुणरागमानं परं च दृष्टेयम् ।

अभिगच्छत निर्मोहादित्तानि यथा-मनः ॥ ९१ ॥

इह खल्वगमनिगदितेष्वनन्तेषु गुणेषु कैश्चिद्गुणैरन्ययोगव्यवच्छेदकतयासाधारणतामुपादाय विशेषणतामुपगतैरनन्तायां द्रव्यसंततौ स्वपरविवेकमुपगच्छन्तु मोहप्रहाणप्रवणबुद्धयो लब्धवर्णाः । तथा हि—यदिदं सदकारणतया स्वतःसिद्धमन्तर्वर्हिर्मुमुक्षुप्रकाशशालितया स्वपरपरिच्छेदकं मदीयं मम नाम चैतन्यमहमनेन तेन समानजातीयमसमानजातीयं वा द्रव्यमन्यदपहाय ममात्मन्येव वर्तमानेनात्मीयमात्मानं सकलत्रिकालकलितद्रव्यं द्रव्यं जानामि । एवं

મેદજ્ઞાનમાશ્રિત્ય । જો યઃ કર્તા સો સ મોહક્ષયં કુણદિ નિર્મોહપરમાનન્દૈકસ્વભાવશુદ્ધાત્મનો વિપરીતસ્ય મોહસ્ય ક્ષયં કરોતીતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ૮૯ ॥ અથ પૂર્વસૂત્રે યદુક્તં સ્વપરમેદવિજ્ઞાનં તદાગમતઃ સિદ્ધચતીતિ પ્રતિપાદયતિ—તમ્હા જિણમગ્ગાદો યસ્માદેવં મણિતં પૂર્વં સ્વગમેદવિજ્ઞાનાદ્ મોહક્ષયો ભવતિ, તસ્માત્કારણાજ્ઞિનમાર્ગાજ્ઞિનાગમાત્ ગુણેહિ ગુણૈઃ આદં આત્માનં, ન કેવલમાત્માનં પરં ચ પરદ્રવ્યં ચ । કેપુ મધ્યે । દ્રવ્યેસુ શુદ્ધાત્માદિષદ્રવ્યેષુ અભિગચ્છદુ અભિગચ્છતુ જનાતુ । યદિ કિમ્ । ણિમ્મોહં ઇચ્છદિ જદિ નિર્મોહભાવમિચ્છતિ યદિ ચેત્ । સ કઃ । અપ્પા આત્મા । કસ્મ

ટીકા:—મોહનો ક્ષય કરવા પ્રત્યે ૧ પ્રવણ બુદ્ધિવાળા બુદ્ધજનો આ જગતમાં આગમને વિષે કહેલા અનંત ગુણોમાંથી કોઈક ગુણો વડે—કે જે ગુણો ૨ અન્ય સાથે યોગ રહિત હોવાથી અસાધારણપણું ધારણ કરીને વિશેષણપણાને પામ્યા છે તેમના વડે—અનંત ૩ દ્રવ્યસંતતિમાં સ્વ-પરના વિવેકને પામો (અર્થાત્ મોહનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતા પડિત જનો આગમમાં કહેલા અનંત ગુણોમાંથી અસાધારણ અને લિન્નલક્ષણભૂત ગુણો વડે અનંત દ્રવ્યપરંપરામાં 'આ સ્વદ્રવ્ય છે અને આ પરદ્રવ્યો છે' એવો વિવેક કરો). તે આ પ્રમાણે:—

૪ સત્ અને ૫ અકારણ હોવાથી સ્વતઃસિદ્ધ, અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ પ્રકાશવાળું હોવાથી સ્વપરતું જ્ઞાયક-એવું જે આ, મારી સાથે સંબંધવાળું, મારું ચૈતન્ય તેના વડે—કે જે (ચૈતન્ય) સમાનજાતીય અથવા અસમાનજાતીય અન્યદ્રવ્યને છોડીને મારા આત્મામાં જ વર્તે છે તેના વડે—હું પોતાના આત્માને ૬ સકળ ત્રિકાળે ધ્રુવત્વ ધરતું દ્રવ્ય બાળું છું, એ

૧. પ્રવણ = ઢળતી; અભિમુખ; રત.

૨. કેટલાક ગુણો અન્ય દ્રવ્યો સાથે સંબંધ રહિત હોવાને લીધે અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોમાં નહિ હોવાને લીધે અસાધારણ છે અને તેથી વિશેષણભૂત—લિન્નલક્ષણભૂત છે; તેમના વડે દ્રવ્યોતું લિન્નપણું નક્કી કરી શકાય છે.

૩. દ્રવ્યસંતતિ = દ્રવ્યપરંપરા; દ્રવ્યસમુદ.

૪. સત્ = હયાતીવાળું; સત્તાવાળું; અસ્તિત્વવાળું; સત્ત્વ.

૫. અકારણ = જેનું કોઈ કારણ ન હોય એવું; અહેતુક. (ચૈતન્ય સત્ અને અહેતુક હોવાને લીધે પોતાથી જ સિદ્ધ છે.)

૬. સકળ = આખું; સમસ્ત; નિરવશેષ (આત્મા કોઈ કાળને પાછી રાખ્યા વિના આખાય તણે કાળે ધ્રુવ રહેતું એવું દ્રવ્ય છે.)

पृथक्चतुनम्वलक्षणैरेवमन्यदपद्याय तस्मिन्नेव च वर्तमानः सकलत्रिकालकल्पितश्रीत्यं द्रव्यमा-
काशं धर्ममधर्म कालं पुद्गलमात्मन्तरं च निश्चिनोमि । ततो नाहमाकाशं, न धर्मो, नाधर्मो,
न च कालो, न पुद्गलो, नात्मन्तरं च भवामिः यतोऽर्थापेक्षापरकप्रयोजितानेकदीपप्रकाशो-
धिव संभूयावस्थितेष्वपि मर्च्यतन्त्रं स्वल्पादप्रच्युतमेव मां पृथगावगमयति । एवमस्य निश्चि-
त्यपरविशेषकस्यात्मनो न सन्तु विकारकाणि मोहादुन्म्य प्रादुर्भूतिः स्यात् ॥ ६० ॥

संनिधत्तेन । अस्मिन् आत्मन इति । तथा हि—यदिदं मम निवर्तं स्यात्प्रकाशं नैवार्हं इति विज्ञा-
तानदर्शनसदभावं स्वकीयमानमान जानामि, परं च पुद्गलदिष्वप्रकाशं नैवार्हं इति न जानामि, इति न-
नः शङ्कादेवाप्यप्रयोजितानेकदीपप्रकाशोऽप्येव संभूयावस्थितेष्वपि सर्वत्रानेकं मम सन्तुष्टचित्त-
मर्च्यतन्त्रमावय वेनापि मह मोहो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ ६० ॥ एवं स्वपरविशेषकस्यैव स्यात्
निरासार्थं याथावयेन चतुर्थजानवशिका यत्ना । इति अत्रोक्तं निरासार्थं चतुर्थजानवशिका यत्ना
निर्वाणोऽपि यत्नाः समाप्तः । अथ निर्वाणपरमात्मप्रणीतपदार्थश्चक्षुःश्रोत्रादीनां च यत्नाः समाप्तः ।

અથ જિનોદિતાર્થશ્રદ્ધાનમન્તરેણ ધર્મલાભો ન ભવતીતિ પ્રતર્કયતિ—

સત્તાસંવદ્ધે સવિશેસે જો હિ ણેવ સામણે ।

સદ્દહદિ ણ સો સમણો તત્તો ધર્મો ણ સંભવદિ ॥ ૯૧ ॥

સત્તાસંવદ્ધાનેતાન્ સવિશેપાન્ યો હિ નૈવ શ્રામણ્યે ।

શ્રદ્ધાતિ ન સ શ્રમણઃ તત્તો ધર્મો ન સંભવતિ ॥ ૯૧ ॥

યો હિ નામૈતાનિ સાદૃશ્યાસ્તિત્વેન સામાન્યમનુવ્રજન્ત્યપિ સ્વરૂપાસ્તિત્વેનાશ્ચિ
વિશેષાણિ દ્રવ્યાણિ સ્વપરાવચ્છેદેનાપરિચ્છિન્નશ્રદ્ધાનો વા એવમેવ શ્રામણ્યેનાત્માનં દમયા

પયોગલક્ષણધર્મોઽપિ ન સંભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ—સત્તાસંવદ્ધે મહાસત્તાસંવદ્ધેન સહિતાન્ પદે એત
પૂર્વોક્તશુદ્ધજીવાદિપદાર્થાન્ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાન્ । સવિશેસે વિશેષસત્તાવાન્તરસત્તા સ્વકીયસ્વકી
સ્વરૂપસત્તા તથા સહિતાન્ જો હિ ણેવ સામણે સદ્દહદિ યઃ કર્તા દ્રવ્યશ્રામણ્યે સ્થિતોઽપિ ન શ્રદ્ધ

હવે, જિનોદિત અર્થોના શ્રદ્ધાન વિના ધર્મલાભ થતો નથી (અર્થાત્ જિનદેવે કહેલા
પદાર્થોની શ્રદ્ધા કર્યા વિના શુદ્ધાત્મ-અનુભવરૂપ ધર્મપ્રાપ્તિ થતી નથી) એમ ન્યાયપૂર્વક
વિચારે છે:—

શ્રામણ્યમાં સત્તામયી સવિશેષ આ દ્રવ્યો તણી

શ્રદ્ધા નહિ, તે શ્રમણ ના; તેમાંથી ધર્મોદ્ભવ નહીં. ૯૧.

અન્યથાર્થ:—[યઃ હિ] જે (જીવ) [શ્રામણ્યે] શ્રમણપણામાં [ઇત્યાન્ સત્તાસંવદ્ધાન્
સવિશેપાન્] આ 'સત્તાસંયુક્ત' 'સવિશેષ' પદાર્થોને [ન ઇવ શ્રદ્ધાતિ] શ્રદ્ધતો નથી, [સઃ]
તે [શ્રમણઃ ન] શ્રમણ નથી; [તત્તઃ ધર્મઃ ન સંભવતિ] તેનામાંથી ધર્મ ઉદ્ભવતો નથી
(અર્થાત્ તે શ્રમણાભાસને ધર્મ થતો નથી).

ટીકા:—જે (જીવ) આ દ્રવ્યોને—કે જે (દ્રવ્યો) 'સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ' વડે સમાનપણું
ધરતાં છતાં સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ વડે વિશેષ સહિત છે તેમને—'સ્વ-પરના' અવચ્છેદપૂર્વક નહિ
જાણતો અને નહિ શ્રદ્ધતો થકો, એમ ને એમ જ (જ્ઞાન-શ્રદ્ધા વિના) શ્રામણ્ય વડે (દ્રવ્યબુનિપણા

૧. સત્તાસંયુક્ત = અસ્તિત્વવાળા

૨. સવિશેષ = વિશેષ સદિત; તકાવતવાળા; બેદવાળા; લિન્નલિન્ન.

૩. અસ્તિત્વ જે પ્રકારે છે: સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ. સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ સર્વ
દ્રવ્યોમાં સમાનપણું છે અને સ્વરૂપ-અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોમાં વિશેષપણું છે.

૪. સ્વ-પરના અવચ્છેદપૂર્વક = સ્વ-પરના વિભાગપૂર્વક-વિવેકપૂર્વક; સ્વ-પરને જુદાં પાડીને.

અથ જિનોદિતાર્થશ્રદ્ધાનમન્તરેણ ધર્મલાભો ન ભવતીતિ પ્રતર્કયતિ—

સત્તાસંવદ્દે સવિસેસે જો હિ ણેવ સામણે ।

સદ્દહદિ ણ સો સમણો તત્તો ધમ્મો ણ સંભવદિ ॥ ૧૧ ॥

સત્તાસંવદ્ધાનેતાન્ સવિશેષાન્ યો હિ નૈવ શ્રામણ્યે ।

શ્રદ્ધાતિ ન સ શ્રમણઃ તતો ધર્મો ન સંભવતિ ॥ ૧૧ ॥

યો હિ નામૈતાનિ સાદૃશ્યાસ્તિત્વેન સામાન્યમનુવ્રજન્ત્યપિ સ્વરૂપાસ્તિત્વેનાશ્ચિદ્ર-
વિશેષાણિ દ્રવ્યાણિ સ્વપરાવચ્છેદેનાપરિચ્છિન્દન્નશ્રદ્ધાનો વા એવમેવ શ્રામણ્યેનાત્માનં દમયતિ

પયોગલક્ષણધર્મોડપિ ન સંભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ—સત્તાસંવદ્દે મહાસત્તાસંવદ્ધેન સહિતાન્ પદે પતાન્
પૂર્વોક્તશુદ્ધજીવાદિપદાર્થાન્ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાન્ । સવિસેસે વિશેષસત્તાવાન્તરસત્તા સ્વકીયસ્વકીય-
સ્વરૂપસત્તા તથા સહિતાન્ જો હિ ણેવ સામણે સદ્દહદિ યઃ કર્તા દ્રવ્યશ્રામણ્યે સ્થિતોડપિ ન શ્રદ્ધત્

હવે, જિનોદિત અર્થોના શ્રદ્ધાન વિના ધર્મલાભ થતો નથી (અર્થાત્ જિનદેવે કહેલા
પદાર્થોની શ્રદ્ધા કર્યા વિના શુદ્ધાત્મ-અનુભવરૂપ ધર્મપ્રાપ્તિ થતી નથી) એમ ન્યાયપૂર્વક
વિચારે છે:—

શ્રામાણ્યમાં સત્તામયી સવિશેષ આ દ્રવ્યો નહીં

શ્રદ્ધા નહિ. તે શ્રમાણ્ય ના: તેમાંથી ધર્મોદ્ભવ નહીં. ૬૧.

અન્યથાર્થ:—[યઃ હિ] જે (૭૫) [શ્રામણ્યે] શ્રમણપણામાં [પતાન્ સત્તાસંવદ્ધાન્
સવિશેષાન્] આ 'સત્તાસંયુક્ત' 'સવિશેષ' પદાર્થોને [ન પવ શ્રદ્ધાતિ] શ્રદ્ધતો નથી, [સઃ]
તે [ધમ્મણઃ ન] શ્રમણ નથી; [તત્તઃ ધર્મઃ ન સંભવતિ] તેનામાંથી ધર્મ ઉદ્ભવતો નથી
(અર્થાત્ તે શ્રમણાભાસને ધર્મ થતો નથી).

ટીકા:—જે (૭૫) આ દ્રવ્યોને—કે જે (દ્રવ્યો) સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ વડે સમાન
ધર્મતા કરતાં સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ વડે વિશેષ સહિત છે તેમને—સ્વ-પરના અવચ્છેદપૂર્વક ન
શ્રદ્ધા કરતો એવો નહિ શ્રદ્ધતો થકો. એમ ને એમ જ (જ્ઞાન-શ્રદ્ધા વિના) શ્રામાણ્ય વડે (દ્રવ્યમુનિય

૧. નામ કૃષ્ણ = અસ્તિત્વદાતા.

૨. સવિશેષ = વિશેષ સહિત; તદાવતરણ; બેદવણા; સિન્નભિન્ન.

૩. અસ્તિત્વ ને પ્રકાર છે: સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ. સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ
પ્રકાર ને સમાનતા ને અને સ્વરૂપ-અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોમાં વિશેષપણું છે.

૪. નામ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાને કૃષ્ણ = સ્વરૂપ. વિભાગપૂર્વક-વિશેષપૂર્વક; સ્વ-પરને મૂકાં પાડીને.

न गच्छन् न नाम श्रमणः । यतस्ततोऽपगच्छिच्छ्रेणुकनकदण्डिकादिभिर्यादृन्निधातृकात्मकमन्त्राभिर्य
 इव निरुपगमात्मनश्चोपलम्ब्यलक्षणो धर्मोपलम्बो न संभूतिमनुभवति ॥ १६ ॥

अथ 'उपसंप्रयामि मम्मं जज्ञो गित्वाणसंपत्तो' इति प्रतिज्ञाय 'चारित्रं मनु धम्मो
 धम्मो ज्ञो सो ममो नि णिदिट्ठो' इति साम्यस्य धर्मस्य निश्चित्य 'परिणमदि जेण वग्गं
 तव्वालं तम्मय नि पण्णत्तं तम्हा धम्मपरिणदो आदा धम्मो सुणेयवट्ठो' इति उदात्तस्यो

दि स्फुटं ण सो समणो निजगुदस्समस्सिपनिश्चरस्समस्सवृत्तस्समस्स विवर्त्तस्समस्ससमस्स मस्स
 श्रमणो न भवति । इत्थंभूतभावश्रमणभावात् नचो धम्मो ण संसर्गदि मम्मसूत्रेनद्रव्यवत्त-
 म्मकाशादिमपरागगुद्वान्मानुभूतिरक्षणधर्मोऽपि न संसर्गतीति सूत्रार्थः ॥ १६ ॥ अथ 'उपसंप्र-
 यामि' इत्यादि नमस्कागाथायां यन्प्रतिज्ञातं, तदनुवर्त्तं 'चारित्रं मनु धर्मं' इत्यादिस्फुटं चार्थक्य-
 धर्मत्वं व्यवस्थापितम् । अथ 'परिणमदि जेण वग्गं' इत्यादिस्फुटं धर्मं धर्मं धर्मं धर्मं

ધર્મત્વમાસૂત્રયિતુમુપક્રાન્તં, યત્પ્રસિદ્ધયે ચ 'ધર્મમેળ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપઓગજુદો પાવદિ ણિચ્ચાણસુદ્ધં' इति निर्वाणसुखसाधनशुद्धोपयोगोऽधिकर्तुमास्त्यः, शुभाशुभोपयोगौ च विरोधिर्नो निर्ध्वस्तौ, शुद्धोपयोगस्वरूपं चोपवर्णितं, तत्प्रसादजौ चात्मनो ज्ञानानन्दौ सहजौ समुद्योतयता संवेदनस्वरूपं सुखस्वरूपं च प्रपञ्चितम् । तदधुना कथं कथमपि शुद्धोपयोगप्रसादेन प्रसाध्य परमनिस्पृहामात्मतृप्तां पारमेथ्वरीप्रवृत्तिमभ्युपगतः कृतकृत्यतामवाप्य नितान्तमनाकुलो भूत्वा प्रलीनभेदवासनोन्मेषः स्वयं साक्षाद् धर्म एवास्मीत्यवतिष्ठते—

તત્સર્વં શુદ્ધોપયોગપ્રસાદાત્પ્રસાધ્યેદાનીં નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત આત્મેષુ ધર્મં હત્યવતિષ્ઠતે । અથવા દ્વિતીયપાતનિકા—સમ્યક્ત્વાભાવે શ્રમણો ન ભવતિ, તત્માત્ શ્રમણાદ્ધર્મોઽપિ ન ભવતિ । તર્હિ કથં શ્રમણો ભવતિ, इति पृष्टे प्रत्युत्तरं प्रयच्छन् ज्ञानाधिकारमुपसंहरति—जो णिहदमोहदिद्वी तत्त्वार्थ-श्रद्धानलक्षणव्यवहारसम्यक्त्वोत्पन्नेन निजशुद्धात्मरुचिरूपेण निश्चयसम्यक्त्वेन परिणतत्वात्निहतमोहदृष्टि-विध्वंसितदर्शनमोहो यः । पुनश्च किरूपः । आगमकुसलो निर्दोषिपरमात्मप्रणीतपरमगामभ्यासेन निरुपाधिस्वसंवेदनज्ञानकुशलत्वादागमकुशल आगमप्रवीणः । पुनश्च किरूपः । विरागचरियमिदं अबुद्धिदो व्रतसमितिगुण्यादिवहिरङ्गचारित्रानुष्ठानवशेन स्वशुद्धાત્મનિશ્ચરપરિણતિરૂપવીતરાગચારિત્ર-

એમ (૮ મી ગાથામાં) જે આત્માનું 'ધર્મ' પણું કહેવાનું શરૂ કર્યું, અને જેની સિદ્ધિ માટે 'ધર્મમેળ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપઓગજુદો પાવદિ ણિચ્ચાણસુદ્ધં' એમ (૧૧ મી ગાથામાં) નિર્વાણસુખના સાધનભૂત શુદ્ધોપયોગના અધિકાર આપેલો, ત્રિશેધી શુભાશુભ ઉપયોગને નષ્ટ કર્યાં (—હેય બતાવ્યા), શુદ્ધોપયોગનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું, શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદથી ઊપજતાં એવાં આત્માનાં સહજ જ્ઞાન ને આનંદને સમજાવતાં જ્ઞાનના સ્વરૂપના ને સુખના સ્વરૂપના વિસ્તાર કર્યાં, તે (—આત્માનું ધર્મત્વ) હવે ગમે તેમ કરીને પણ શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદ વડે સિદ્ધ કરીને, પરમ નિરુપ્પેદ, આત્મતૃપ્ત (એવી) 'પારમેથ્વરી પ્રવૃત્તિને પામ્યા થકા, કૃતકૃત્યતાને પામી અત્યંત અનાકુળ થઈને, જેમને ખેદવાસનાની પ્રગટતાનો પ્રલય થયો છે એવા થયા થકા, (આચાર્યભગવાન) 'હું સ્વયં સાક્ષાત્ ધર્મ જ છું' એમ રહે છે (—એવા ભાવમાં નિશ્ચળ રહે છે) :—

૧. જેની સિદ્ધિ માટે = આત્માને ધર્મરૂપ બનાવવાનું જે કાર્ય સાધવા માટે
૨. અર્થ:—ધર્મે પરિણમેલા સ્વરૂપવાળો આત્મા જે શુદ્ધ ઉપયોગમાં જોડાયેલો હોય તો મોક્ષના સુખને પામે છે
૩. સિદ્ધ કરીને = સાધીને. (આત્માને ધર્મરૂપ બનાવવાનું જે કાર્ય સાધવાનું હતું તે કાર્યને, મહા પુરુષાર્થ કરીને શુદ્ધોપયોગ વડે આચાર્યભગવાને સાધ્યું.)
૪. પરની સ્પૃહા રહિત અને આત્મામાં જ તૃપ્ત એવી નિશ્ચયરત્નત્રયમાં લીનતારૂપ પ્રવૃત્તિ.
૫. ભેદવાસના = ભેદરૂપ વસણુ: વિકલપ-પરિણામ.

नो निहृदमोहद्विद्वि आगमकुसलो विगमचरिणिः ।
अच्युद्विदो नहया धर्मो नि विनेमिदो मन्तो ॥ ७२ ॥

नो निहृदमोहद्विगमकुसलो विगमचरिणे ।

अच्युद्विदो नहया धर्मो नि विनेमिदो मन्तो ॥ ७२ ॥

यद्यं स्वयमात्मा धर्मो भवति न स्वप्नं मनोऽथ एव । तस्य भवेत्तु विनेमिद्विदो
विनेमि । सा चागमकोशटेनात्मज्ञानेन च निहता, नात्र स्वप्नं मनोऽथ एव । तस्य
योगगचारिणश्चरितवतां मयायमानमा स्वयं धर्मो भूत्वा निहृदमोहद्विगमकुसलो विगमचरिणे

परिणतत्वात् परमकीर्तगचारिणिः स्वयमात्मा धर्मः । तस्य भवेत्तु विनेमिद्विदो
महार्थमाधक्येन महत्त्वा धर्मो नि विनेमिदो मन्तो । तस्य भवेत्तु विनेमिद्विदो
परिणतत्वात् स श्रमण एवाभेदतयेन धर्मो हनि विनेमिदो मन्तो । तस्य भवेत्तु विनेमिद्विदो
भक्तिन इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ अथैवभूतनिश्चयकालपरिणतत्वात् । तस्य भवेत्तु विनेमिद्विदो
मन्तो दृष्टयति—

(मन्त्राप्रस्तावना)

निश्चिन्त्यात्मन्यधिकृतमिति ज्ञानतन्त्रं यथावत्

तन्मिदं प्रथमदिपद्यं तेजस्वं ब्रह्मणः ।

सर्वानर्थान् शान्तयति कृष्णकृष्णवर्णमिदम् ।

प्रादुर्भूतिर्न भवति यथा ज्ञानं मेधाकुरुष्व ॥ ३ ॥

इति प्रथमपादः । तन्त्रदीपिकायां श्रीमद्भक्तसुखविजयिणः ॥

नाम प्रथमः श्रुतः । समाप्तः ॥

યે સ્વલ્પ જીવપુદ્ગલાત્મકમયમાનજાતીયદ્રવ્યપર્યાયં સકલવિદ્યાનામેકમૂલમુપગતા યથોદિતાત્મસ્વભાવસંભાવનહીવાસ્તસ્મિન્નેવાશતિમુપવ્રજન્તિ, તે સ્વલ્પચ્છન્દિતનિર્ગર્લકાન્તદ્રવ્યં મનુષ્ય એવાદ્યમેવ સમર્થૈતન્મનુષ્યશરીરમિત્યદ્ધારમમકારાભ્યાં વિપ્રલભ્યમાના અવિચલિતચેતના વિલાસમાત્રાદાત્મવ્યવહારાત્ પ્રચ્યુત્ય ક્રોડીકૃતસમસ્તક્રિયાકુટુમ્બકં મનુષ્યવ્યવહારમાશ્રિત્ય રજ્યન્તો દ્વિપન્તશ્ચ પરદ્રવ્યેણ કર્મણા સંગતત્વાત્પરસમયા જાયન્તે । યે તુ પુનરસંકીર્ણદ્રવ્ય-ગુણપર્યાયસુસ્થિતં ભગવન્તમાત્મનઃ સ્વભાવં સકલવિદ્યાનામેકમૂલમુપગમ્ય યથોદિતાત્મસ્વભાવ-

પર્યાયરૂપો ન ભવાગ્યદ્દમિતિ મેદવિજ્ઞાનમ્હાશ્ચ પરમયા મિથ્યાદૃષ્ટ્યો ભવન્તીતિ । તસ્માદિયં પારમેશ્વરી દ્રવ્યગુણપર્યાયકથારૂપા સમીचीना भद्रा भवतीत्यभिप्रायः ॥ ૧૩ ॥ અથ પ્રસંગાયાતાં પારમ-સ્વસમયવ્યવસ્થાં કથયતિ—જે પદ્મજયેસુ ણિગદા જોવા યે પર્યાયેષુ નિરતાઃ જીવાઃ પરસમયિગ તિ

ટીકા:—જેઓ જીવપુદ્ગલાત્મક અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયનો—કે જે સકળ અવિદ્યા-ઓનું એક મૂળ છે તેનો—આશ્રય કરતા થકા યથોક્ત આત્મસ્વભાવની 'સંભાવના કરવાને નપુંસક હોવાથી તેમાં જ બળ ધારણ કરે છે (અર્થાત્ તે અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય પ્રાપ્તે જ જોવાળા છે), તેઓ—જેમને 'નિર્ગળ એકાંતદષ્ટિ ઊછળે છે એવા—'આ હું' મનુષ્ય જ છું', મારું જ આ મનુષ્યશરીર છે' એમ 'અહંકાર-પ્રમકાર વડે ઠગાતા થકા, અવિચલિત-ચેતનાવિલાસમાત્ર 'આત્મવ્યવહારથી ચ્યુત થઈને, જેમાં સમસ્ત ક્રિયાકલાપને જાતી-સરસો ભેદવામાં આવે છે એવા 'મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય કરીને રાગી અને દ્વેષી થતા થકા પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંગતપણાને લીધે (-પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે જોડાતા હોવાને લીધે) ખરેખર 'પરસમય થાય છે અર્થાત્ પરસમયરૂપે પરિણમે છે.

અને જેઓ, 'અસંકીર્ણ' દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો વડે સુસ્થિત એવા ભગવાન આત્માનો સ્વભાવનો—કે જે સકળ વિદ્યાઓનું એક મૂળ છે તેનો—આશ્રય કરીને યથોક્ત આત્મસ્વભાવની

૧. યથોક્ત = (પૂર્વ ગાથામાં) જેવો કહ્યો તેવો

૨. સંભાવના = સંચેતન; અનુભવ; માન્યતા; આદર.

૩ નિર્ગળ = અંકુશ વિનાની; બેહદ. (જેઓ મનુષ્યાદિ પર્યાયમાં લીન છે, તેમને બેહદ એકાંતદષ્ટિ ઊછળે છે)

૪. અહંકાર = હું'પણું'

૫. પ્રમકાર = 'મારા'પણું'

૬. આત્મવ્યવહાર = આત્મારૂપ વર્તન; આત્મારૂપ કાર્ય; આત્મારૂપ વ્યાપાર.

૭. મનુષ્યવ્યવહાર = મનુષ્યરૂપ વર્તન (અર્થાત્ 'હું' મનુષ્ય જ છું' એવી માન્યતાપૂર્વકું વર્તન)

૮. જે જીવ પર સાથે એકપણાની માન્યતાપૂર્વક જોડાય તેને પરસમય કહેવામાં આવે છે.

૯. અસંકીર્ણ = બેગસંગ નહિ એવા; સ્પષ્ટપણે લિખ. [ભગવાન આત્મસ્વભાવ સ્પષ્ટ-લિખ્ત (-પર સાથે બેગસંગ નહિ એવાં) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો વડે સુસ્થિત]

संसाधनसमर्थतया पर्यायमात्राजनिमन्त्रव्याप्तनः स्वभाव एव विद्यमानवृत्तन्ति. ते सर्वे
 महाजिज्ञृष्मिन्तानेकान्तदृष्टिप्रक्षयितसमर्पकान्तदृष्टिप्रक्षयित मनुष्यादिवर्तितु नद्विष्टेषु जाति-
 दिवाहृद्वाग्ममयाग अनेकापवर्कसंचरितरजप्रदोषमिदं कल्पयेत्तन्मातृपुत्रममाना अद्विष्टान्ति-
 चेतनाविद्यासमात्रमात्म्यवद्वाग्मुरीकृत्य प्रोद्भाकृतसमर्पकविद्यावृत्तवर्त मनुष्यवद्वाग्मना-
 श्रयन्तो विद्यान्तरागद्वेषोन्मेषतया परमर्मादायान्यमवलम्बमाना निरस्यमानाऽन्यमवलम्बितया
 स्वदृष्ट्येणाव वेदव्येन संगतत्वात्स्वमया जायन्ते । अतः स्वमया स्वमया ॥ १२ ॥

અથ દ્રવ્યલક્ષણમુપલક્ષ્યતિ—

અપરિચ્છિત્તસહાવેણુપ્પાદવ્યયધ્રુવત્તસંબદ્ધં ।

ગુણવં ચ સપજ્જાયં જં તં દવ્વં તિ બુચ્છંતિ ॥ ૯૫ ॥

અપરિત્યક્તસ્વમાત્રેનોત્પાદવ્યયધ્રુવત્તસંબદ્ધમ્ ।

ગુણવચ્ચ સપર્યાયં યત્તદ્દ્રવ્યમિતિ બ્રુવન્તિ ॥ ૯૫ ॥

અથ દ્રવ્યસ્ય સત્તાદિલક્ષણત્રયં સૂચયતિ—અપરિચ્છિત્તસહાવેણ અપરિત્યક્તસ્વભાવમસ્તિત્વેન મહામિતં ઉપ્પાદવ્યયધ્રુવત્તસંજુત્તં ઉત્પાદવ્યયધ્રોઞ્ચૈઃ સહ સંયુક્તં ગુણવં ચ સપજ્જાયં ગુણવત્પર્યાયસદિતં ચ જં યદિત્યંભૂતં સત્તાદિલક્ષણત્રયસંયુક્તં તં દવ્વં તિ બુચ્છંતિ તદ્દ્રવ્યમિતિ બ્રુવન્તિ સર્વજ્ઞાઃ । इदं द्रव्यमुत्पादव्ययध्रौञ्चैर्गुणपर्यायैश्च सह लक्ष्यलक्षणमेवे अपि सति सत्तामेदं न गच्छति । तर्हि किं क्रमेति । स्वरूपतयैव तथाविधत्वमवलम्बते । तथाविधत्वमवलम्बते कोऽर्थः । उत्पादव्ययध्रौञ्चैर्वत्

ભાવાર્થ:—‘હું’ મનુષ્ય છું, શરીરાદિની સમસ્ત ક્રિયાઓ હું કરું છું, સ્ત્રી-પુત્ર-પુત્રાદિકના પ્રાણપ્રત્યાગતો હું સ્વામી છું’ વગેરે માનવું તે મનુષ્યવ્યવહાર (મનુષ્યરૂપ વર્તન) છે; ‘માત્ર અચલિત ધૈર્યના તે જ હું છું’ એમ માનવું—પરિણમવું તે આત્મવ્યવહાર (આત્મારૂપ વર્તન) છે.

તેઓ મનુષ્યાદિપર્યાયમાં હીન છે, તે એકાંતદષ્ટિવાળા લોકો મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય કરતા હોવાથી રાગીક્રેપી થાય છે અને એ રીતે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંબંધ કરતા હોવાથી તેઓ પરસમય છે; અને તેઓ ભગવાન આત્મસ્વભાવમાં જ સ્થિત છે, તે અનેકાંતદષ્ટિવાળા લોકો મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય નહિ કરતાં આત્મવ્યવહારનો આશ્રય કરતા હોવાથી રાગીક્રેપી થતા નથી એવાંત પરમ ઉદારમીન રહે છે અને એ રીતે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંબંધ નહિ કરતાં કેવળ સ્વદ્રવ્ય સાથે જ સંબંધ કરતા હોવાથી તેઓ સ્વસમય છે. ૯૪.

હવે દ્રવ્યનું લક્ષણ દર્શાવે છે:—

છાંડયા ચિન્તા ય સ્વભાવને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત છે,

વદન્તિ ગુણને પર્યાય સદિત જે, ‘દ્રવ્ય’ ભાખ્યું તેદને. ૯૫.

અર્થ:—[અપરિત્યક્તસ્વભાવેન] સ્વભાવને છાંડયા ચિન્તા [યત્] જે [ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત] ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોઞ્ચૈર્ગુણ-પર્યાય-યુક્ત છે [ચ] તથા [ગુણવત્ સપર્યાયં] ગુણવત્પર્યાય-યુક્ત છે [સહ] તેને [દ્રવ્યમ્] કહી [દ્રવ્ય] [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

[illegible]

તૈસ્ત્વપાદાદિર્મિર્ગુણપર્યાયૈર્વા સહ દ્રવ્યં લક્ષ્યલક્ષણભેદેऽપિ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત एव દ્રવ્યસ્ય તથાવિધત્વાદુત્તરીયવત્ । યથા સ્વલૂત્તરીયમુપાત્તમલ્લિનાવસ્થં પ્રક્ષાલિતમમલાવસ્થયોત્પદમાનં તેનોત્પાદેન લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત एव તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથા દ્રવ્યમપિ સમુપાત્તપ્રાક્તનાવસ્થં સમુચિતવદિરક્તસાધનસન્નિધિસદ્ભાવે વિચિત્રવહુતરાવસ્થાનં સ્વરૂપકર્ત્ત્વકરણસામર્થ્યસ્વભાવેનાન્તરક્તસાધનતામુપાગતેનાનુગૃહીતમુત્તરાવસ્થયોત્પદમાનં તેનોત્પાદેન લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત एव તથાવિધત્વમવલમ્બતે । યથા ચ તદેવોત્તરીયમમલાવસ્થયોત્પદમાન મલ્લિનાવસ્થયા વ્યયમાનં તેન વ્યયેન લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત एव તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથા તદેવ દ્રવ્યમપ્યુત્તરાવસ્થયોત્પદમાનં પ્રાક્તનાવસ્થયા વ્યયમાનં તેન વ્યયેન

સતિ તૈઃ સહ સત્તાભેદં ન કરોતિ, સ્વરૂપત एव તથાવિધત્વમવલમ્બતે । તથાવિધત્વં કોઽર્થઃ । ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપેણ પરિણમતિ । તથા સર્વદ્રવ્યાણિ સ્વકીયસ્વકીયયોચિતોત્તરાદવ્યયધ્રૌઐસ્તર્થૈર્વગુણપર્યાયૈશ્ચ સહ યદ્યપિ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિર્મિભેદં કુર્વન્તિ તથાપિ સત્તાસ્વરૂપેણ ભેદં ન કુર્વન્તિ. સ્વભાવત एव તથાવિધત્વમવલમ્બતે । તથાવિધત્વં કોઽર્થઃ । ઉત્તરાદવ્યયાદિસ્વરૂપેણ પરિણમતિ । અથવા

દ્રવ્યને તે ઉત્પાદાદિક સાથે અથવા ગુણપર્યાયો સાથે લક્ષ્ય-લક્ષણભેદ હોવા છતાં સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ દ્રવ્ય તેવું (ઉત્પાદાદિવાળું અથવા ગુણપર્યાયવાળું) છે-વસ્ત્રની જેમ.

જેવી રીતે જેણે મલિન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી છે એવું વસ્ત્ર, ધોવામાં આવતાં, નિર્મળ અવસ્થાથી (-નિર્મળ અવસ્થારૂપે, નિર્મળ અવસ્થાની અપેક્ષાએ) ઊપજતું થકું તે ઉત્પાદ વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ઉત્પાદ સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે (અર્થાત્ ઉત્પાદસ્વરૂપે જ પોતે પરિણત છે); તેવી રીતે જેણે પૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી છે એવું દ્રવ્ય પણ—કે જે ઉચિત અહિરંગ સાધનોની સંનિધિના સદ્ભાવમાં અનેક પ્રકારની ઘણી અવસ્થાઓ કરે છે તે—અંતરંગસાધનભૂત સ્વરૂપકર્તાના અને સ્વરૂપકરણના સામર્થ્યરૂપ સ્વભાવ વડે અનુગૃહીત થતાં, ઉત્તર અવસ્થાએ ઊપજતું થકું તે ઉત્પાદ વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ઉત્પાદની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે. વળી જેવી રીતે તે જ વસ્ત્ર નિર્મળ અવસ્થાથી ઊપજતું અને મલિન અવસ્થાથી વ્યય પામતું થકું તે વ્યય વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે વ્યયની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે; તેવી રીતે તે જ દ્રવ્ય પણ ઉત્તર અવસ્થાથી ઊપજતું અને

૧. સંનિધિ = ઠાઠરી; નિકરતા.

૨. દ્રવ્યમાં પોતાનામાં જ સ્વરૂપકર્તા અને સ્વરૂપકરણ થવાનું સામર્થ્ય છે. આ સામર્થ્યરૂપ સ્વભાવ જ પોતાના પરિણમનમાં (અવસ્થાંતર કરવામાં) અંતરંગ સાધન છે.

लक्ष्यते, न च तेन सह स्वल्पमेदमुपपन्नं, स्वल्पत एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्वते । तर्हि
 च तदेवोत्तरीयमेककालममलादभ्ययोपपन्नं मलिनत्वाद्यथा स्वल्पमेदमुपपन्नं नैव
 द्रव्यया धीव्यमानस्वमानं धीव्येण लक्ष्यते, न च तेन सह स्वल्पमेदमुपपन्नं, स्वल्पत
 एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्वते: तर्हि च तदेव द्रव्यमपि कालमुत्तरादभ्ययोपपन्नं प्राक्तनद्रव्यया
 व्ययमानमवस्थायिन्या द्रव्यत्वाद्यथा धीव्यमानस्वमानं धीव्येण लक्ष्यते, न च तेन सह
 स्वल्पमेदमुपपन्नं, स्वल्पत एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्वते । तर्हि च तदेवोत्तरीयं द्वितीय-
 विदोषा-सर्वगुणलक्ष्यते, न च तेन सह स्वल्पमेदमुपपन्नं, स्वल्पत एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्व-
 त्वते: तर्हि च तदेव द्रव्यमपि द्वितीयादिविदोषा-सर्वगुणलक्ष्यते, न च तेन सह स्वल्पमेद-
 मुपपन्नं, स्वल्पत एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्वते । तर्हि च तदेवोत्तरीयमप्युत्तरादिविदोषा-सर्व-
 गुणलक्ष्यते, न च तेन सह स्वल्पमेदमुपपन्नं, स्वल्पत एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्वते । तर्हि च तदेव
 पर्यायवर्तिभिस्तन्तुभिर्लक्ष्यते, न च तेन सह स्वल्पमेदमुपपन्नं, स्वल्पत एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्व-
 त्वते: तर्हि च तदेव द्रव्यमप्यायतविदोषा-सर्व-गुणलक्ष्यते, न च तेन सह स्वल्पमेद-
 मुपपन्नं, स्वल्पत एव तथादिभ्यस्तद्वत्त्वते ॥ १५ ॥

અથ ક્રમેણાસ્તિત્વં દ્વિવિધમભિદધાતિઃ સ્વરૂપાસ્તિત્વં સાદૃશ્યાસ્તિત્વં ચેતિ । તત્ત્વં સ્વરૂપાસ્તિત્વાભિધાનમ્—

સ્વભાવો હિ સહાવો ગુણેહિ સમપજ્જણહિ ચિત્તેહિ ।
દ્વસ્સ સ્વકાલં ઉપ્પાદવ્વયધુવત્તેહિ ॥ ૯૬ ॥

સદ્ભાવો હિ સ્વભાવો ગુણેઃ સ્વકર્પયૈશ્ચિત્રૈઃ ।

દ્રવ્યસ્ય સર્વકાલમુત્પાદવ્યયધુવત્તૈઃ ॥ ૯૬ ॥

અસ્તિત્વં હિ કિલ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવઃ, તત્પુનરન્યસાધનનિરપેક્ષત્વાદનાદ્યનન્તતયાં હેતુકયૈકરૂપયા વૃત્ત્યા નિત્યપ્રવૃત્તત્વાદ્ભિભાવધર્મવૈલક્ષણ્યાચ્ચ ભાવભાવવદ્ભાવાન્નાત્વેડપિ સર્વદ્રવ્યાણીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૯૫ ॥ एवं नमस्कारगाथा, द्रव्यगुणपर्यायकथनगाथा, स्वसमयपरसमयनिरूपणगाथा, सत्तादिलक्षणत्रयसूचनगाथा चेति स्वतन्त्रगाथाचतुष्टयेन पीठिकाभिधानं प्रथमस्थलं गतम् । अथ प्रथमं तावत्स्वरूपास्तिત्वं प्रतिपादयति—सहावो हि स्वभावः स्वरूपं भवति हि स्फुटम् । कः कर्ता । स्वभावो सद्भावः शुद्धसत्ता शुद्धास्तित्वम् । कस्य स्वभावो भवति । द्वास्स मुक्तात्मद्रव्यस्य । तच्च

હવે અનુક્રમે અસ્તિત્વ યે પ્રકારનું કહે છેઃ સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ અને સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ, તેમાં આ સ્વરૂપ-અસ્તિત્વનું કથન છે:—

ઉત્પાદ-ધ્રોવ્ય-વિનાશથી, ગુણ ને વિવિધ પર્યાયથી,
અસ્તિત્વ દ્રવ્યનું સર્વદા જે, તેહ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. ૯૬.

અન્યથાર્થ:—[સર્વકાલં] સર્વ કાળે [ગુણેઃ] ગુણો તથા [ચિત્રૈઃ સ્વકર્પયૈઃ] અનેક પ્રકારના યોતાના પર્યાયો વડે [ઉત્પાદવ્યયધુવત્તૈઃ] તેમ જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રોવ્ય વડે [દ્રવ્યસ્ય સજ્ઞાવઃ] દ્રવ્યનું જે અસ્તિત્વ, [હિ] તે ખરેખર [સ્વભાવઃ] સ્વભાવ છે.

ટીકા:—અસ્તિત્વ ખરેખર દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. અને તે (અસ્તિત્વ) અન્ય સાધનથી નિરપેક્ષ હોવાને લીધે અનાદિ-અનંત હોવાથી તથા અહોરુક એકરૂપ વૃત્તિએ સદાય પ્રવર્તતું હોવાને લીધે વિભાવધર્મથી વિલક્ષણ હોવાથી, ભાવ અને ભાવવાનપણાને

૧. અસ્તિત્વ અન્ય સાધનની અપેક્ષા વિનાનું—સ્વયંસિદ્ધ છે તેથી અનાદિ-અનંત છે.

૨. અહોરુક = અકારણ; જેનું કોઈ કારણ નથી એવી.

૩. વૃત્તિ = વર્તન; વર્તવું તે; પરિણતિ. (અકારણિક એકરૂપ પરિણતિએ સદાકાળ પરિણમતું હોવાથી અસ્તિત્વ વિભાવધર્મથી વૃદ્ધ લક્ષણવાળું છે.)

૪. અસ્તિત્વ તે (દ્રવ્યનો) ભાવ છે અને દ્રવ્ય તે ભાવવાન (ભાવવાળું) છે.

तेनमेवाभावाद्व्ययेण सर्वकालमवलम्बमानं द्रव्यस्य स्वभाव एव प्रथमं न भवेत् । ननु
 स्थान्तराणामिव द्रव्यगुणपर्यायाणां न प्रत्येकं परिगम्यते । यतो हि परमाणुमिदमिदं-
 पृथग्वर्तमानमिदमेकमेव, कालस्वरूपं । यथा हि द्रव्येण वा क्षेत्रेण वा कालेन वा
 भावेन वा कालस्वरूपं पृथगनुपलभ्यमानं कर्तृवर्णाधिक्यकारणेन गन्तव्यदृष्टान्तं कदा-
 आदिपर्यायाणां च स्वस्वमुपादाय प्रदर्शमानश्रुतिपुनस्तस्य कालस्वरूपेण निगदित-
 निष्पत्तिवृत्तः पीततादिगुणः कृच्छ्रादिपर्यायश्च यदधिकं कालस्वरूपं न स्वभावः । ननु
 हि द्रव्येण वा क्षेत्रेण वा कालेन वा भावेन वा द्रव्यान्पृथगनुपलभ्यमानं कर्तृवर्णादि-

કર્ણરૂપેણ ગુણાનાં પર્યાયાણાં ચ સ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યાસ્તિત્વે
 નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તેર્થુર્ણઃ પર્યાયૈશ્ચ યદસ્તિત્વં દ્રવ્યસ્ય સ સ્વભાવઃ । યથા વા દ્રવ્યે
 વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા પીતતાદિગુણેભ્યઃ કુણ્ડલાદિપર્યાયેભ્યશ્ચ પૃથગનુપલભ્ય
 માનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ કાર્તસ્વસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તેઃ પીતતાદિગુણે
 કુણ્ડલાદિપર્યાયૈશ્ચ નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વસ્વ મૂલસાધનતયા . તૈર્નિષ્પાદિતં
 યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ, તથા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા ગુણેભ્યઃ પર્યાયેભ્યશ્ચ

ત્વેન ચ કર્તૃમૂતેન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાસ્તિત્વં સાચ્યતે, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાસ્તિત્વેન ચ ગુણપર્યાયોત્પાદ્યવ્યધૌઽવ્યાસ્તિત્વં
 માધ્યત્વં ઇતિ । તથા—યથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સુવર્ણાદિમિત્રાનાં પીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયાનાં
 સંવન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ સુવર્ણસ્ય સદ્ભાવઃ, તથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરમાત્મદ્રવ્યાદિમિત્રાનાં
 કેવલજ્ઞાનાદિગુણકિંચિદૂત્તરચમશરીરાકારાદિપર્યાયાણાં સંવન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ મુક્તાત્મદ્રવ્યમ્
 સદ્ભાવઃ । યથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયેભ્યઃ સકાશાદિમિત્રસ્ય સુવર્ણસ્ય

અને પર્યાયાના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતા દ્રવ્યના અસ્તિત્વ વડે જેમની નિષ્પત્તિ
 થાય છે,—એવા ગુણો અને પર્યાયો વડે જે દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે. (દ્રવ્યે
 ક્ષેત્રે. કાળે કે ભાવે સુવર્ણથી શુદ્ધાં નહિ જોવામાં આવતાં પીળાશાદિક અને કુંડળાદિકનું
 અસ્તિત્વ તે સુવર્ણનું જ અસ્તિત્વ છે. કારણ કે પીળાશાદિકના અને કુંડળાદિકના સ્વરૂપને
 સુવર્ણ જ ધારણ કરતું હોવાથી સુવર્ણના અસ્તિત્વથી જ પીળાશાદિકની અને કુંડળાદિકની
 નિષ્પત્તિ—સિદ્ધિ—થાય છે. સુવર્ણ ન હોય તો પીળાશાદિક અને કુંડળાદિક પણ ન હોય
 તેવી રીતે દ્રવ્યે. ક્ષેત્રે. કાળે કે ભાવે દ્રવ્યથી શુદ્ધાં નહિ જોવામાં આવતા ગુણો અને પર્યાયો
 અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનું જ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે ગુણો અને પર્યાયોના સ્વરૂપને દ્રવ્ય જ ધાર
 કરતું હોવાથી દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ ગુણોની અને પર્યાયોની નિષ્પત્તિ થાય છે, દ્રવ્ય
 હોય તો ગુણો અને પર્યાયો પણ ન હોય. આતું અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.)

અર્થઘટના. જેમ દ્રવ્યે. ક્ષેત્રે. કાળે કે ભાવે પીળાશાદ્યાદિગુણોથી અને કુંડળાદિપર્યાયોથી
 જે પૃથક્ જેવામાં આવતું નથી, કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે સુવર્ણના સ્વરૂપને ધારણ કરીને
 સ્વરૂપને પીળાશાદ્યાદિગુણો અને કુંડળાદિપર્યાયો વડે જેની નિષ્પત્તિ થાય છે,—એવા
 ગુણોની, સુવર્ણના સ્વરૂપને તેમનાથી નિષ્પન્ન થતું, જે અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે; તેવ
 દ્રવ્યે. ક્ષેત્રે. કાળે કે ભાવે ગુણોથી અને પર્યાયોથી જે પૃથક્ જેવામાં આવતું નથી.

સંસ્કૃત-સાર

પ્રવચનસાર. (સુવર્ણનું અસ્તિત્વ નિષ્પન્ન થવાનું—
 સુવર્ણના સ્વરૂપને તેમનાથી નિષ્પન્ન થતું, જે અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે.)

नृपमनुष्यभ्यमानस्य कर्तृकरणाधिकरणस्येण द्रव्यस्वभावमुपादाय प्रवर्तमानप्रवृत्तिवैयर्थ्यः
पर्यायश्च निष्पादितनिष्पादित्युक्तस्य द्रव्यस्य स्वभावजननया वैयर्थ्यादिनां यदस्ति त्वं स
समायः । किंच—यथा हि द्रव्येण वा धेयेण वा वातेन वा भावेन वा कर्तृस्वभावमुपा-
नृपमभ्यमानः कर्तृकरणाधिकरणस्येण कुतश्चाद्भुतजननाद्युपादानस्य वैयर्थ्यात् स्वभावमुपादाय

समस्तस्य यदस्ति त्वं स एव पर्यायविशेषादिगुणवृत्तलक्षितवैयर्थ्यात् स्वभावो यदस्ति, तथा स्ववैयर्थ्यात्
शेषकालभावेः कैवल्यज्ञानादिगुणवैयर्थ्यादिसमस्तवैयर्थ्यात् स्वभावो यदस्ति, तथा स्ववैयर्थ्यात्
यदस्ति त्वं स एव कैवल्यज्ञानादिगुणवैयर्थ्यादिसमस्तवैयर्थ्यात् स्वभावो यदस्ति, तथा स्ववैयर्थ्यात्
यदस्ति त्वं स एव कैवल्यज्ञानादिगुणवैयर्थ्यादिसमस्तवैयर्थ्यात् स्वभावो यदस्ति, तथा स्ववैयर्थ्यात्
यदस्ति त्वं स एव कैवल्यज्ञानादिगुणवैयर्थ्यादिसमस्तवैयर्थ्यात् स्वभावो यदस्ति, तथा स्ववैयर्थ्यात्

इह विविधलक्षणानां विविधतायां व्यतिरेकः सोपपन्नः ।

उपदिशता सत्त्व धर्मं विविधलक्षणमेव प्रपञ्चम् ॥ १७ ॥

इह किल प्रवृत्तिवैचित्र्येण द्रव्यान्तरभेदो न्याय-य-वृत्तेन प्रविश्यते सीमानमाय-
यता विशेषलक्षणभूतेन च स्वस्वास्तित्वेन लक्षणात्मानामपि सर्वद्रव्याणामस्तमितवैचित्र्य-
प्रपञ्चं प्रवृत्त्य-वृत्तं प्रतिद्रव्यमायुजितं सीमानं मिन्द-सदिति सर्वगतं मामान्यलक्षणभूतं
सादृश्यास्तित्वमेकं स्वन्वयबोधव्यम् । एवं सदित्यभिधानं सदिति परिच्छेदने च सर्व-
परामर्शि स्यात् । यदि पुनरिदमेवं न स्यात्तदा किञ्चित्नादिति किञ्चिदसदिति किञ्चि-
सत्त्वासच्चेति किञ्चिदवाच्यमिति च स्यात् । तच्च विप्रतिपिद्धमेव । प्रमाण्यं चैतदनोकह्यम् ।

इह लोके प्रत्येकसत्तामिधानेन स्वरूपास्तित्वेन विविधलक्षणानां भिन्नलक्षणानां नेतनाचेतनमूर्तामूर्त-
પદાર્થોનાં લક્ષણમેયં તુ એકમત્ત્વલક્ષણં ભવતિ । કિં કર્તુઃ । સદિતિ સર્વ સદિતિ મહાસત્ત્વરૂપ-
કિંચિદિષ્ટમ્ । સ્વચ્ચ-સંકરવ્યતિકરપરિહારરૂપસ્વજાત્યવિરોધેન શુદ્ધસમૂહનયેન સર્વગતં સર્વપદાર્થ-

અન્યથાર્થઃ—[ધર્મ] ધર્મને [મત્તુ] અરેઅર [ઉપદિશતા] ઉપદેશતા [જિનવરવૃષ્ણમેજ]
જિનવરવૃષ્ણમે [હહ] આ વિદ્યમાં [વિવિધલક્ષણાનાં] વિવિધ લક્ષણવાળાં (ભિન્ન ભિન્ન
સ્વરૂપ-અસ્તિત્વવાળાં સર્વ) દ્રવ્યોત્તં, [સત્ત્વ ઇતિ] ‘સત્’ એવું [સર્વગત] ‘સર્વગત
[લક્ષણ] લક્ષણ (સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ) [પક્કં] એક [પ્રજ્ઞાત્મ] કહ્યું છે.

ટીકાઃ—આ વિદ્યમાં, વિચિત્રતાને વિસ્તારતા (વિવિધપાથ—અનેકપાથ) દર્શાવતા,
અન્ય દ્રવ્યોથી વ્યાપ્ત રહીને વર્તતા અને પ્રત્યેક દ્રવ્યની સીમા બાંધતા એવા વિશેષ-
લક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ વડે (સર્વ દ્રવ્યો) લક્ષિત થતાં હોવા છતાં, સર્વ દ્રવ્યોત્તં,
વિચિત્રતાના વિસ્તારને અસ્ત કરતું, સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તીને વર્તતું અને પ્રત્યેક દ્રવ્યની
બાંધાયેલી સીમાને અવગણતું, ‘સત્’ એવું જે સર્વગત સામાન્યલક્ષણભૂત સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ
તે અરેઅર એક જ જાણવું. એ રીતે ‘સત્’ એવું કથન અને ‘સત્’ એવું જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોના
પરામર્શ કરનારું છે. જે તે એમ ન હોય (અર્થાત્ જે તે સર્વપદાર્થપરામર્શી ન હોય)
તો કોઈક પદાર્થ સત્ (હયાતીવાળો) હોવો જોઈએ, કોઈક અસત્ (હયાતી વિનાનો) હોવો
જોઈએ, કોઈક સત્ તથા અસત્ હોવો જોઈએ, અને કોઈક અવાચ્ય હોવો જોઈએ; પરંતુ
તે તો વિરુદ્ધ જ છે. અને આ (‘સત્’ એવું કથન અને જ્ઞાન સર્વપદાર્થપરામર્શી હોવાની
વાત) તો સિદ્ધ થઈ શકે છે, વૃક્ષની જેમ.

૧. જિનવરવૃષ્ણ = જિનવરોમાં એક; તીર્થંકર.

૨. સર્વગત = સર્વમાં વ્યાપનારું.

૩. વ્યાપ્ત = જુડું; છૂટું; ભિન્ન.

૪. પરામર્થ = સ્પર્શ; આલ; વિચાર; લક્ષ; સ્મરણ.

[illegible]

न खलु द्रव्यद्रव्यान्तराणामात्म्यः सर्वद्रव्याणां स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावसिद्धत्वं
 न तेषामनादिनिधनत्वात् । अनादिनिधनं हि न साधनान्तरसंश्लेषे । नृणां ज्योतिष्यत्वा-
 दात्मनः स्वभावमेव मूलसाधनमृषादाय स्वयमेव सिद्धिसिद्धिसिद्धत्वं दर्शयति । यत् द्रव्य-
 गण्यत्वे न तद्द्रव्यान्तरं कदाचित्कदाचन स पर्यायः । द्रव्यव्यतिरेकान्तरादिभिरिति । द्रव्यं
 पुनरनदधि त्रिसमयावस्थायां न तथा स्यात् । अर्थदेव स्यात् सिद्धे स्वभावे तद् द्रव्ये तद्
 सिद्धयपि तत्त्वभावत एव सिद्धिमियवधारयाम् । स्वभावसामान्यः स्वभावेन निमित्त-
 निष्पत्तिमद्भावयुक्तत्वात् । न च द्रव्यादर्थान्तरमृता स्वभावसिद्धिर्मात्रमिति च नान्यथा स्यात् ।

[illegible]

સત્સદિતિ સ્યાત્ । સતઃ સત્તાયાથ ન તાવદ્યુતસિદ્ધત્વેનાર્થાન્નરત્વં, તયોર્દેષદ્વિવચન-
સિદ્ધસ્યાદર્શનાત્ । અયુતસિદ્ધત્વેનાપિ ન તદુપપન્નતે । હ્રેદમિતિ પ્રતીતેરુપપન્નતે इति चेत्
किंनिवन्धना हीहेदमिति प्रतीतिः । भेदनिवन्धनेति चेत् को नाम भेदः । प्रादेशिक
अतादृभाविको वा । न तावत्प्रादेशिकः, पूर्वमेव युतसिद्धत्वस्यापसारणात् । अतादृभाविकश्चेत्
उपपन्न एव, यद्द्रव्यं तन्न गुण इति वचनात् । अयं तु न स्वत्वेकान्तेनेहेदमिति प्रतीते-

यथा स्वभावतः सिद्धं तद्द्रव्यं तथा सदिति सत्तालक्षणमपि स्वभावत एव भवति, न च भिन्नसत्तासमवायात् ।
अथवा यथा द्रव्यं स्वभावतः सिद्धं तथा तस्य योऽसौ सत्तागुणः सोऽपि स्वभावसिद्ध एव । कस्मादिति
चेत् । सत्ताद्रव्ययोः संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदेऽपि दण्डदण्डिवद्विन्नप्रदेशाभावात् । इदं के कथितवन्तः ।
जिज्ञा तच्चदो समक्खादा जिनाः कर्तारः तत्त्वतः सन्ध्याख्यातवन्तः कथितवन्तः सिद्धं तद्
आगमदो सन्तानापेक्षया द्रव्यार्थिकनयेनानाद्रिनिधनागमादपि तथा सिद्धं जेच्छदि जो सो हि

પ્રથમ તો 'સત્'થી 'સત્તા'નું 'યુતસિદ્ધપણ' વડે અર્થાત્'તરપણું' નથી, કારણ કે દ્રવ્ય
અને હાકડીની માફક તેમની બાબતમાં યુતસિદ્ધપણુ જોવામાં આવતું નથી. (ખીલું);
અયુતસિદ્ધપણુ વડે પણ તે (-અર્થાત્'તરપણું') બનતું નથી. 'આમાં આ છે (અર્થાત્ દ્રવ્યમાં
સત્તા છે)' એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી તે બની શકે છે એમ કહેવામાં આવે તો (પૂછીએ
છીએ કે) 'આમાં આ છે' એવી પ્રતીતિ શાના આશ્રયે (-શા કારણે) થાય છે? ભેદના
આશ્રયે થાય છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય અને સત્તામાં ભેદ હોવાના કારણે થાય છે) એમ કહેવામાં
આવે તો (પૂછીએ છીએ કે), કયો ભેદ? પ્રાદેશિક કે અતાદૃભાવિક? *પ્રાદેશિક તો નથી;
કારણ કે યુતસિદ્ધપણું 'પૂર્વે જ રદ કર્યું' છે. *અતાદૃભાવિક કહેવામાં આવે તો તે ઉપપન્ન જ
(-ઉચિત જ) છે, કારણ કે 'જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી' એવું (શાસ્ત્રનું) વચન છે. પરંતુ
(અહીં) પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે) આ અતાદૃભાવિક ભેદ 'એકાંતે આમાં આ છે' એવી

૧. સત્ = હોવું—હવાત—હવાતીવાળું અર્થાત્ દ્રવ્ય.

૨. સત્તા = હોવાપણું; હય તી

૩. યુતસિદ્ધ = જોડાઈને સિદ્ધ થયેલું; સમવાયથી—સંયોગથી સિદ્ધ થયેલું. [જોમ હાકડી અને
માણસ જુદાં હોવા છતાં હાકડીના યોગથી માણસ 'હાકડીવાળો' થાય છે તેમ સત્તા અને દ્રવ્ય જુદાં
હોવા છતાં સત્તા સાથે જોડાઈને દ્રવ્ય 'સત્તાવાળું' (-સત્) થયું છે એમ નથી હાકડી અને માણસની
જોમ સત્તા અને દ્રવ્ય જુદાં જોવામાં જ આવતાં નથી આ રીતે 'હાકડી' અને 'હાકડીવાળો' ની
માફક 'સત્તા' અને 'સત્'ની બાબતમાં યુતસિદ્ધપણું નથી.]

૪. દ્રવ્ય અને સત્તામાં પ્રદેશભેદ નથી; કારણ કે પ્રદેશભેદ હોય તો યુતસિદ્ધપણું આવે -જે પ્રથમ જ
રદ કરી બતાવ્યું છે

૫. દ્રવ્ય તે ગુણ નથી અને ગુણ તે દ્રવ્ય નથી—આવા દ્રવ્ય-ગુણના ભેદને (ગુણ-ગુણીભેદને) અતાદૃ-
ભાવિક ભેદ (તે-પણે નહિ હોવારૂપ ભેદ) કહે છે. દ્રવ્ય અને સત્તામાં આવો ભેદ કહેવામાં આવે તો
તે યોગ્ય જ છે.

भवति । यस्त्वेवं नेच्छति स खलु परसमय एव द्रव्यः ॥ ९८ ॥

अथोत्पादव्ययध्रौव्यात्मकवेऽपि सद्व्ययं भवतीति विभावयति—

सद्वद्विदं सहावे दव्यं दव्यस्य जो हि परिणामो ।

अत्येषु सौ सहावो त्रिदिमंभवणासंभवद्वो ॥ ९९ ॥

सदवस्थितं स्वभावे द्रव्यं द्रव्यस्य यो हि परिणामः ।

अर्थेषु स स्वभावः स्थितिसंभवनाशसंबद्धः ॥ ९९ ॥

इह हि स्वभावे नित्यमवतिष्ठमानत्वात्सदिति द्रव्यम् । स्वभावस्तु द्रव्यस्य ध्रौव्यो-
त्पादोच्छेदैक्यात्मकपरिणामः । यथैव हि द्रव्यवास्तुनः सामस्त्येनैकस्यापि द्विष्कम्भक्रम-

क्रियते । सत्तागुणोऽपि द्रव्याद्भिन्नो नास्तीत्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥ अथोत्पादव्ययध्रौव्यत्वे सति सत्त्वं
द्रव्यं भवतीति प्रज्ञापयति—सद्वद्विदं सहावे दव्यं द्रव्यं मुक्तात्मद्रव्यं भवति । किं कर्तुं । सदिति
शुद्धचेतनान्वयरूपमस्त्वित्यम् । किंविशिष्टम् । अवस्थितम् । क । स्वभावे । स्वभावं कथयति—दव्यस्य

આ પ્રમાણે હોવાથી (એમ નક્કી થયું કે) દ્રવ્ય સ્વયમેવ સત્ છે. આમ જે
માનતો નથી તે ખરેખર પરસમય જ માનવો. ૯૮.

હવે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક હોવા છતાં દ્રવ્ય ‘સત્’ છે એમ દર્શાવે છે:—

द्रव्यो स्वभाव विषे अवस्थित, तेथी ‘सत्’ सौ द्रव्य छे;

ઉત્પાદ-ધ્રૌવ્ય-વિનાશયુત પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. ૯૯.

અન્યથાર્થ:—[સ્વભાવે] સ્વભાવમાં [અવસ્થિત] ૧અવસ્થિત (હોવાથી) [દ્રવ્ય]
દ્રવ્ય [સત્] ‘સત્’ છે; [દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યનો [યઃ હિ] જે [સ્થિતિસંભવનાશસંવદ્ધઃ] ઉત્પાદવ્ય-
ધ્રૌવ્ય સહિત [પરિણામઃ] પરિણામ [સઃ] તે [અર્થેષુ સ્વભાવઃ] પદાર્થોનો સ્વભાવ છે.

ટીકા:—અહીં (વિધિને વિષે) સ્વભાવમાં નિત્ય અવસ્થિત હોવાથી દ્રવ્ય ‘સત્’
છે. સ્વભાવ દ્રવ્યનો ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વિનાશની એકતાસ્વરૂપ પરિણામ છે.

જેમ દ્રવ્યનું ૧વાસ્તુ સમગ્રપણા વડે (અખંડપણા વડે) એક હોવા છતાં, વિસ્તાર-

૧. અવસ્થિત = રહેલું; ટકેલું.

૨. દ્રવ્યનું વાસ્તુ = દ્રવ્યનો સ્વ-વિસ્તાર; દ્રવ્યનું સ્વક્ષેત્ર; દ્રવ્યનું સ્વ-કદ; દ્રવ્યનું સ્વ-દળ (વાસ્તુ = ધર;
રહેઠાણ; નિવાસસ્થાન; આશ્રય; શૃંગિ.)

તથૈવ ય એવ હિ પૂર્વપરિણામોચ્છેદાત્મકઃ પ્રવાહસીમાન્તઃ, સ એવ હિ તદુત્તરોત્પાદાત્મકઃ
 સ એવ ચ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકપ્રવાહતયાતદુભયાત્મક ઇતિ ।^૧ એવમસ્ય સ્વભાવત એવ
 ત્રિલક્ષણાયાં પરિણામપદ્ધતૌ દુર્લ્લિતસ્ય સ્વભાવાનતિક્રમાત્રિલક્ષણમેવ સત્ત્વમનુમોદનીયમ્ ;
 મુક્તાફલદામવત્ । યથૈવ હિ પરિગૃહીતદ્રાધિન્નિ પ્રલમ્બમાને મુક્તાફલદામનિ સમસ્તેષ્વપિ
 સ્વધામસૂચકાસત્સુ મુક્તાફલેપૂત્તરોત્તરેષુ ધામસૂત્તરોત્તરમુક્તાફલાનામુદયનાત્પૂર્વપૂર્વમુક્તાફલ-
 નામનુદયનાત્ સર્વત્રાપિ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રકસ્ય સૂત્રકસ્યાવસ્થાનાત્ત્રૈલક્ષણ્યં પ્રસિદ્ધિમવતરતિ,
 તથૈવ હિ પરિગૃહીતનિત્યવૃત્તિનિવર્તમાને દ્રવ્યે સમસ્તેષ્વપિ સ્વાવસરેષૂચકાસત્સુ પરિણામે-
 પૂત્તરોત્તરેષ્વવસરેપૂત્તરોત્તરપરિણામાનામુદયનાત્પૂર્વપૂર્વપરિણામાનામનુદયનાત્ સર્વત્રાપિ પરસ્પરા-
 નુસ્યૂતિસૂત્રકસ્ય પ્રવાહસ્યાવસ્થાનાત્ત્રૈલક્ષણ્યં પ્રસિદ્ધિમવતરતિ ॥ ૧૯ ॥

રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનપર્યાયસ્ય નાશસ્તસ્મિન્નેવ સમયે તદુભયાધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યસ્ય
 સ્થિતિરિત્યુક્તલક્ષણોત્પાદવ્યયધ્રૌઘ્યત્રયેણ સંબન્ધો ભવતીતિ । એવમુત્પાદવ્યયધ્રૌઘ્યત્રયેણૈકસમયે યદપિ

છે (અર્થાત્ બેમાંથી એકે સ્વરૂપે નથી), તેમ પ્રવાહનો જે નાનામાં નાનો અંશ પૂર્વપરિણામના
 વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ ત્યારપછીના પરિણામના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુ-
 સ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુભવસ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ ત્રિલક્ષણ પરિણામપદ્ધતિમાં (પરિણામોની પરંપરામાં)
 વર્તતું દ્રવ્ય સ્વભાવને નહિ 'અતિક્રમતું' હોવાથી 'સત્યને' ત્રિલક્ષણ જ 'અનુભોદતું'—
 માતીના દારની માફક. (તે આ રીતેઃ) જેમ જેણે (અમુક) લંબાઈ ગ્રહણ કરેલી છે એવા
 સરકતા માતીના દારને વિષે, પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં પ્રકાશતાં સમસ્ત માતીઓમાં, પછી-
 પછીનાં સ્થાનોએ પછીપછીનાં માતીઓ પ્રગટ થતાં હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંનાં માતીઓ
 નહિ પ્રગટ થતાં હોવાથી તથા બંધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો દોરો અવસ્થિત હોવાથી
 ત્રિલક્ષણપાતું પ્રસિદ્ધિ પામે છે; તેમ જેણે 'નિત્યવૃત્તિ' ગ્રહણ કરેલી છે એવા સ્થાના
 (પરિણામના) દ્રવ્યને વિષે, પોતપોતાના અવસરોમાં પ્રકાશતા (પ્રગટતા) સમસ્ત પરિણામોમાં,
 પછીપછીના અવસરોએ પછીપછીના પરિણામો પ્રગટ થતા હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંના
 પરિણામો નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તથા બંધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો પ્રવાહ
 અવસ્થિત (—રકતો) હોવાથી ત્રિલક્ષણપાતું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

૧. અતિક્રમતું = એકાગ્રમતું; હોતું.

૨. સત્ય = સત્યમતું; (અનિવરત) દ્રવ્ય

૩. ત્રિલક્ષણ = ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રૌઘ્ય એ ત્રણ લક્ષણવાળું; ત્રિસ્વરૂપ; ત્રયાત્મક.

૪. અનુભોદતું = અનુભવથી સંભવ કરતું.

૫. નિત્યવૃત્તિ = નિત્ય રકતમતું; નિત્ય દયાતી; સદા વર્તતું તે.

તથૈવ ય એવ હિ પૂર્વપરિણામોચ્છેદાત્મકઃ પ્રવાહસીમાન્તઃ, સ એવ હિ તદુત્તરોત્પાદાત્મકઃ, સ એવ ચ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકપ્રવાહતયાતદુભયાત્મક ઇતિ । એવમસ્ય સ્વભાવત એવ ત્રિલક્ષણાયાં પરિણામપદ્ધતૌ દુર્લ્લિતસ્ય સ્વભાવાનતિક્રમાત્ત્રિલક્ષણમેવ સત્ત્વમનુમોદનીયમ્; મુક્તાફલદામવત્ । યથૈવ હિ પરિગૃહીતદ્રાવિન્નિ પ્રલમ્બમાને મુક્તાફલદામનિ સમસ્તેષ્વપિ સ્વધામસૂચકાસત્સુ મુક્તાફલેષૂત્તરોત્તરેષુ ધામસૂત્તરોત્તરમુક્તાફલાનામુદયનાત્પૂર્વપૂર્વમુક્તાફલાનામનુદયનાત્ સર્વત્રાપિ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રકસ્ય સૂત્રકસ્યાવસ્થાનાત્ત્રૈલક્ષણ્યં પ્રસિદ્ધિમવતરતિ, તથૈવ હિ પરિગૃહીતનિત્યવૃત્તિનિવર્તમાને દ્રવ્યે સમસ્તેષ્વપિ સ્વાવસરેષૂચકાસત્સુ પરિણામેષૂત્તરોત્તરેષ્વવસરેષૂત્તરોત્તરપરિણામાનામુદયનાત્પૂર્વપૂર્વપરિણામાનામનુદયનાત્ સર્વત્રાપિ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રકસ્ય પ્રવાહસ્યાવસ્થાનાત્ત્રૈલક્ષણ્યં પ્રસિદ્ધિમવતરતિ ॥ ૧૧ ॥

રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનપર્યાયસ્ય નાશસ્તસ્મિન્નેવ સમયે તદુભયાધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યસ્ય સ્થિતિરિત્યુક્તલક્ષણોત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યત્રયેણ સંબન્ધો ભવતીતિ । એવમુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યત્રયેણૈકસમયે વધાપિ

છે (અર્થાત્ બેમાંથી એકે સ્વરૂપે નથી), તેમ પ્રવાહનો જે નાનામાં નાનો અંશ પૂર્વપરિણામના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ ત્યારપછીના પરિણામના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુભવસ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ ત્રિલક્ષણ પરિણામપદ્ધતિમાં (પરિણામોની પરંપરામાં) વર્તતું દ્રવ્ય સ્વભાવને નહિ 'અતિકંભતું' હોવાથી 'સત્ત્વને ત્રિલક્ષણ જ 'અનુભોદ્યું'— ભોતીના હારની માફક. (તે આ રીતે:) જેમ જેણે (અમુક) લંબાઈ ગ્રહણ કરેલી છે એવા લટકતા ભોતીના હારને વિષે, પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં પ્રકાશતાં સમસ્ત ભોતીઓમાં, પછી પછીનાં સ્થાનોએ પછીપછીનાં ભોતીઓ પ્રગટ થતાં હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંનાં ભોતીઓ નહિ પ્રગટ થતાં હોવાથી તથા અધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો દોરો અવસ્થિત હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે; તેમ જેણે પનિત્યવૃત્તિ ગ્રહણ કરેલી છે એવા રચાતા (પરિણમતા) દ્રવ્યને વિષે, પોતપોતાના અવસરોમાં પ્રકાશતા (પ્રગટતા) સમસ્ત પરિણામોમાં, પછીપછીના અવસરોએ પછીપછીના પરિણામો પ્રગટ થતા હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંના પરિણામો નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તથા અધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો પ્રવાહ અવસ્થિત (—ટકો) હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

॥ भयो भगविद्भयो भयो न भवि भगविद्भयो ॥

उत्पादों वि न भेजो न दिया दोस्तों उत्प्रे- १००

नमः भगवते वासुदेवाय ।

3. 1991 年 1 月 1 日以后，凡在 1991 年 1 月 1 日以前，

[illegible][illegible]

Q. Now, you're going to tell me that the defendant was not in the car at the time of the shooting, is that correct?

Phragmites australis

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

1. The first step is to identify the problem or question that needs to be answered. This involves understanding the context and the specific information required.

$$\begin{aligned} 1. \quad & \text{If } \mathbf{A} \in \mathbb{R}^{n \times n} \text{ and } \mathbf{B} \in \mathbb{R}^{m \times m} \text{ are symmetric matrices, then } \mathbf{A} \otimes \mathbf{B} \text{ is symmetric.} \\ 2. \quad & \text{If } \mathbf{A} \in \mathbb{R}^{n \times n} \text{ and } \mathbf{B} \in \mathbb{R}^{m \times m} \text{ are symmetric matrices, then } \mathbf{A} \otimes \mathbf{B} \text{ is positive semi-definite if and only if } \mathbf{A} \text{ and } \mathbf{B} \text{ are positive semi-definite.} \\ 3. \quad & \text{If } \mathbf{A} \in \mathbb{R}^{n \times n} \text{ and } \mathbf{B} \in \mathbb{R}^{m \times m} \text{ are symmetric matrices, then } \mathbf{A} \otimes \mathbf{B} \text{ is invertible if and only if } \mathbf{A} \text{ and } \mathbf{B} \text{ are invertible.} \\ 4. \quad & \text{If } \mathbf{A} \in \mathbb{R}^{n \times n} \text{ and } \mathbf{B} \in \mathbb{R}^{m \times m} \text{ are symmetric matrices, then } \mathbf{A} \otimes \mathbf{B} \text{ is orthogonal if and only if } \mathbf{A} \text{ and } \mathbf{B} \text{ are orthogonal.} \\ 5. \quad & \text{If } \mathbf{A} \in \mathbb{R}^{n \times n} \text{ and } \mathbf{B} \in \mathbb{R}^{m \times m} \text{ are symmetric matrices, then } \mathbf{A} \otimes \mathbf{B} \text{ is idempotent if and only if } \mathbf{A} \text{ and } \mathbf{B} \text{ are idempotent.} \end{aligned}$$

દ્રવ્યમાત્મનેવોત્પન્નતે આત્મનેવાયતિષ્ઠતે આત્મનેવ નશ્યતાન્યશ્ચુપગમ્યતે । તત્તુ નાશ્ચુપગતમ્ ।
 પર્યાયાણામેયોત્પાદાદયઃ, કુતઃ ક્ષણભેદઃ । તથા हि—યથા કુત્યાન્દળદન્ડચક્રચીવરાંરોપ્યમાણ-
 સંસ્કારસન્નિધૌ ય એવ વર્ધમાનસ્ય જન્મક્ષણઃ સ એવ મૃત્પિષ્ઠસ્ય નાશક્ષણઃ સ એવ ચ કોટિ-
 દ્વયાધિસૂદમ્ય મૃત્તિવાન્યમ્ય સ્થિતિક્ષણઃ, તથા અન્તરજ્વહિરજ્જ્વાસાધનાંરોપ્યમાણસંસ્કારસન્નિધૌ
 ય એવોત્તરપર્યાયસ્ય જન્મક્ષણઃ સ એવ પ્રાક્તનપર્યાયસ્ય નાશક્ષણઃ સ એવ ચ કોટિદ્વયાધિ-
 સૂદમ્ય દ્રવ્યત્વસ્ય સ્થિતિક્ષણઃ । યથા ચ વર્ધમાનમૃત્પિષ્ઠમૃત્તિકાત્વેષુ પ્રત્યેકવર્તીન્યપ્યુત્પાદવ્યય-
 ધ્રોવ્યાણિ ત્રિસ્વભાવસ્પર્ગિન્યાં મૃત્તિકાયાં મામસ્ત્યેનકમમય એવાવલોક્યન્તે, તથા ઉત્તરપ્રાક્તન-

ધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થારૂપપર્યાયેણ સ્થિતિરિત્યુક્તઃ ક્ષણસંજિત્વોત્પાદવ્યયધ્રોવ્યૈઃ સદ્ । તર્હિ કિં વૌદ્ધમત-
 વાદેન્નમિત્તસમયે ત્રયં ભવિષ્યતિ । નૈવમ્ । એકમ્મિ ચેવ સમયે અદ્ભુતિદ્રવ્યસ્ય વકર્યાયવત્સંસારિ-
 જીવસ્ય મરણકાલે ત્રજુગતિવત્ ધીનક્રપાયચરમસમયે કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિવદ્યોગિચરમસમયે મોક્ષવચ્ચેત્યે-
 કસ્મિન્સમય એવ । તમ્હા દ્રવ્યં સ્તુ તત્તિદયં યમ્માત્વૃક્તપ્રકારેણૈકસમયે મહત્ત્રયેણ પરિણમતિ
 તસ્માત્સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેડપિ પ્રદેશાનામમેદાત્રયમપિ સ્તુ સ્ફુટં દ્રવ્યં ભવતિ । યથેદં ચારિત્રા-

(હવે ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:) એ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિકનો
 ક્ષણભેદ દૃઢ્યભૂમિમાં તો જ હોતરે, ‘જો દ્રવ્ય પોતે જ હોપજે છે, પોતે જ અવસ્થિત રહે
 છે (રહે છે) અને પોતે જ નાશ પામે છે’ એમ સ્વીકારવામાં આવતું હોય. પરંતુ તે તો
 સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. પર્યાયોનાં જ ઉત્પાદાદિક છે (એમ સ્વીકારવામાં અને સિદ્ધ
 કરવામાં આવ્યું છે); ત્યાં ક્ષણભેદ ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય.) તે સમજાવવામાં
 આવે છે:

જેમ કુંભાર, દંડ, ચક્ર (ચાકરા) અને દોરી વડે કરવામાં આવતા સંસ્કારની
 હાજરીમાં, જે રામપાત્રની જન્મક્ષણ હોય છે, તે જ મૃત્તિકાપિંડની નાશક્ષણ હોય છે અને
 તે જ બન્ને કોટિમાં રહેલા માટીપણાની સ્થિતિક્ષણ હોય છે; તેમ અંતરંગ અને બહિરંગ
 સાધનો વડે કરવામાં આવતા સંસ્કારની હાજરીમાં, જે ઉત્તર પર્યાયની જન્મક્ષણ હોય
 છે, તે જ પૂર્વ પર્યાયની નાશક્ષણ હોય છે અને તે જ બન્ને કોટિમાં રહેલા દ્રવ્યપણાની
 સ્થિતિક્ષણ હોય છે.

વળી જેમ રામપાત્રમાં, મૃત્તિકાપિંડમાં અને માટીપણામાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય
 પ્રત્યેકપણે (એકેક છૂટાંછૂટાં) વર્તતાં હોવા છતાં ત્રિસ્વભાવસ્પર્શી માટીમાં તેઓ સમસ્તપણે
 (બધાંય ભેગાં) એક સમયમાં જ જોવામાં આવે છે; તેમ ઉત્તર પર્યાયમાં, પૂર્વ પર્યાયમાં

૧. કોટિ = પ્રકાર. (માટીપણું તો પિંડરૂપ પ્રકારમાં તેમ જ રામપાત્રરૂપ પ્રકારમાં—બન્ને પ્રકારમાં
 રહેલું છે.)

તથૈકમેવ વસ્તુ, ન વસ્ત્વન્તરં; તથા દ્રવ્યં સ્વયમેવ પૂર્વાવસ્થાવસ્થિતગુણાદુત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણં પરિણમત્પૂર્વોત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણાભ્યાં તાભ્યામનુભૂતાત્મસત્તાકં પૂર્વોત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણાભ્યાં સમમવિશિષ્ટસત્તાકતથૈકમેવ દ્રવ્યં, ન દ્રવ્યાન્તરમ્ । યથૈવ ચોત્પદ્યમાન પાણ્ડુભાવેન વ્યયમાનં હરિતભાવેનાવતિષ્ઠમાનં સદ્કારફલત્વેનોત્પાદવ્યયઘ્રોવ્યાખ્યેકવસ્તુપર્યાયદ્વારેણ સદ્કારફલં, તથૈવોત્પદ્યમાનમુત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણેન વ્યયમાનં પૂર્વાવસ્થાવસ્થિતગુણેનાવતિષ્ઠમાનં દ્રવ્યત્વગુણેનોત્પાદવ્યયઘ્રોવ્યાખ્યેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણ દ્રવ્યં ભવતિ ॥ ૧૦૪ ॥

કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિચીજભૂતાત્મકાયાત્મકલવિમલકેવલજ્ઞાનગુણાન્તરમ્ । કથંભૂતં સત્પરિણમતિ । સદવિસિદ્ધં સ્વકીયસ્વરૂપસ્વાચ્છિદ્રૂણસ્વિત્વાદવિશિષ્ટમભિન્નમ્ । તમ્હા ગુણપજ્ઞાયા ભગિયા પુણ દવ્વમેવ ત્તિ તસ્માત્ કારણાન્ન કેવલં પૂર્વસૂત્રોદિતાઃ દ્રવ્યપર્યાયાઃ દ્રવ્યં ભવન્તિ, ગુણરૂપર્યાયા ગુણપર્યાયા ભવ્યન્તે તેઽપિ દ્રવ્યમેવ ભવન્તિ । અથવા સંસારિજીવદ્રવ્યં મતિસ્મૃત્યાદિવિભાવગુણં ત્યક્ત્વા શ્રુતજ્ઞાનાદિ-

અને પીતલાવની સાથે ‘અવિશિષ્ટસત્તાવાળું’ હોવાથી એક જ વસ્તુ છે, અન્ય વસ્તુ નથી; તેમ દ્રવ્ય પોતે જ ‘પૂર્વ’ અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણમાંથી ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણે પરિણમતું થકું. ‘પૂર્વ’ અને ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત તે ગુણો વડે પોતાની સત્તા અનુભવતું હોવાને લીધે, ‘પૂર્વ’ અને ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણો સાથે અવિશિષ્ટસત્તાવાળું હોવાથી એક જ દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યાંતર નથી. (કેરીના દૃષ્ટાંતની જેમ, દ્રવ્ય પોતે જ ગુણના ‘પૂર્વ’ પર્યાયમાંથી ઉત્તર પર્યાયે પરિણમતું થકું; ‘પૂર્વ’ અને ઉત્તર ગુણપર્યાયો વડે પોતાની હયાતી અનુભવતું હોવાને લીધે, ‘પૂર્વ’ અને ઉત્તર ગુણપર્યાયો સાથે અભિન્ન હયાતી હોવાથી એક જ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાંતર નથી; અર્થાત્ તે તે ગુણપર્યાયો અને દ્રવ્ય એક જ દ્રવ્યરૂપ છે, ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યો નથી.)

વળી જેમ પીતલાવે હોપજતું, હરિતલાવથી નષ્ટ થતું અને આગ્રદ્ગળપણે ટકતું હોવાથી, આગ્રદ્ગળ એક વસ્તુના પર્યાય દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રોવ્ય છે, તેમ ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણે હોપજતું, ‘પૂર્વ’ અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણથી નષ્ટ થતું અને દ્રવ્યાવગુણે ટકતું હોવાથી, દ્રવ્ય એકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રોવ્ય છે.

ભાવાર્થ:—આના પહેલાંની ગાથામાં દ્રવ્યપર્યાયદ્વારા (અનેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારા) દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રોવ્ય બતાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ગાથામાં ગુણપર્યાયદ્વારા (એકદ્રવ્ય-પર્યાયદ્વારા) દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રોવ્ય બતાવ્યાં છે. ૧૦૪.

૧. અવિશિષ્ટસત્તાવાળું = અભિન્ન સત્તાવાળું; એક જ સત્તાવાળું. (કેરીની સત્તા લીલા તથા પીળા લાવની સત્તાથી અભિન્ન છે, તેથી કેરી અને લીલો લાવ તથા પીળો લાવ એક જ વસ્તુઓ છે, ભિન્ન વસ્તુઓ નથી)
૨. ‘પૂર્વ’ અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણ = પહેલાંની અવસ્થામાં રહેલો ગુણ; ગુણનો ‘પૂર્વ’ પર્યાય; ‘પૂર્વ’ ગુણપર્યાય.

સત્તાતઃ પૃથગ્ભવત્ સત્તામન્તરેણાત્માનં ધારયત્તાવન્માત્રપ્રયોજનાં સત્તામેવાંસ્તં ગમયેત્ ।
સ્વરૂપતસ્તુ સદ્ભવદ્ધ્રોવ્યસ્ય સંભવાદાત્માનં ધારયદ્દ્રવ્યમુદ્ગચ્છેત્ ; સત્તાતોડપૃથગ્ભૂત્વા ચાત્માનં
ધારયત્તાવન્માત્રપ્રયોજનાં સત્તામુદ્ગમયેત્ । તતઃ સ્વયમેવ દ્રવ્યં સત્ત્વેનાભ્યુપગન્તવ્યં, ભાવભાવ-
વતોરપૃથક્ત્વેનાનન્યત્વાત્ ॥ ૧૦૫ ॥

અથ સત્તાદ્રવ્યયોગેદવિષયે પુનરપિ પ્રકાગન્તરેણ યુક્ત દર્શયતિ—જા હવદિ જદિ સદ્ભવં
પરમૈત્તન્યપ્રકાશરૂપેણ સ્વરૂપેણ સ્વરૂપસત્તાસ્તિત્વગુણેન યદિ ચેત્ સત્ત્વ મ્ભવતિ । કિં કર્તુ ।
પરમાત્મદ્રવ્યં । તદા અસદ્ભવં હોદિ અસદ્વિચમાનં મ્ભવતિ ધ્રુવં નિશ્ચિત્ત્વમ્ । અવિચમાનં સત્ત્વ તં કહ
દ્રવ્યં તત્પરમાત્મદ્રવ્યં કથં મ્ભવતિ, કિંતુ નૈવ । સ ચ પ્રત્યક્ષવિરોધઃ । કસ્માત્ । સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન
ગમ્યમાનત્વાત્ । અથાવિચારિતગ્મણીયન્યાયેન સત્તાગુણાભાવેડપ્યસ્તીતિ ચેત્, તત્ર વિચાર્યતે—યદિ કેવલ-
જ્ઞાનદશનગુણાવિનામૂતસ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિત્વાત્પૃથગ્ભૂતા તિષ્ઠતિ તદા સ્વરૂપાસ્તિત્વં નાસ્તિ, સ્વરૂપાસ્તિત્વાભાવે
દ્રવ્યમપિ નાસ્તિ । અથવા સ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિત્વાત્સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિમેદેડપિ પ્રદેશરૂપેણાભિન્નં તિષ્ઠતિ
તદા સમનમેવ । અત્રાવસરે સૌગતમતાનુસારી કશ્ચિદાહ—સિદ્ધપર્યાયસત્તારૂપેણ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમુપચારેણાસ્તિ,
ન ચ મુખ્યવૃત્ત્યેતિ । પરિહારમાહ—સિદ્ધપર્યાયોપાદાનકારણભૂતપરમાત્મદ્રવ્યાભાવે સિદ્ધપર્યાયસત્તૈવ ન
સંમ્ભવતિ, વૃક્ષાભાવે ફલમિવ । અત્ર પ્રસ્તાવે નૈયાયિકમતાનુસારી કશ્ચિદાહ—હવદિ પુણો અણ્ણં વા
તત્પરમાત્મદ્રવ્યં મ્ભવતિ પુનઃ કિંતુ સત્તાયાઃ સકાશાદન્યદ્વિન્નં મ્ભવતિ પશ્ચાત્સત્તાસમવાયાત્સદ્ભવતિ ।
આચાર્યાઃ પરિહારમાહુઃ—સત્તાસમવાયાત્પૂર્વં દ્રવ્યં સદસદ્વા, યદિ સત્તદા સત્તાસમવાયો વૃથા, પૂર્વ-

સત્તાથી પૃથક્ હોય તો સત્તા સિવાય પણ પોતે ટકતું (—હંયાત રહેતું) થકું, એટલું જ માત્ર
જેતું પ્રયોજન છે એવી સત્તાને જ અસ્ત કરે.

પરંતુ જે દ્રવ્ય સ્વરૂપથી જ સત્ હોય તો—(૧) ધ્રોવ્યના સદ્ભાવને લીધે પોતે
ટકતું થકું, દ્રવ્ય ઉદિત થાય છે (અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે); અને (૨) સત્તાથી અપૃથક્ રહીને
પોતે ટકતું (—હંયાત રહેતું) થકું, એટલું જ માત્ર જેતું પ્રયોજન છે એવી સત્તાને ઉદિત
કરે છે (અર્થાત્ સિદ્ધ કરે છે).

માટે દ્રવ્ય પોતે જ સત્ત્વ (સત્તા) છે એમ સ્વીકારવું, કારણ કે ભાવ અને
“ભાવવાનતું” અપૃથક્પણા વડે અનન્યપણું છે. ૧૦૫.

૧. સત્તાનું કાર્ય એટલું જ છે કે તે દ્રવ્યને હયાત રાખે. જે દ્રવ્ય સત્તાથી લિન્ન રહીને પણ હયાત
રહે-રહે, તો પછી સત્તાનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી અર્થાત્ સત્તાના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.
૨. ભાવવાન = ભાવવાળું [દ્રવ્ય ભાવવાળું છે અને સત્તા તેનો ભાવ છે તેઓ અપૃથક્ છે (—પૃથક્
નથી) તે અપેક્ષાએ અનન્ય છે (—અન્ય નથી) પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વનો ભેદ જે અપેક્ષાએ છે
તે અપેક્ષા નહીને તેમના ખાસ (ગુદા) અર્થો હવેની ગાથામાં કહેશે તે અર્થો અહીં લાગુ ન
અહીં તો અનન્યપણાને અપૃથક્પણાના અર્થમાં જ સમજવું]

પ્રદેશાસ્ત ઇવોચરીયમ્ય ગુણિન ઇતિ તયોર્ન પ્રદેશવિભાગઃ, તથા ય ઇવ સત્તાયા ગુણસ્ય પ્રદેશાસ્ત ઇવ દ્રવ્યસ્ય ગુણિન ઇતિ તયોર્ન પ્રદેશવિભાગઃ । એવમપિ તયોરન્યત્વમસ્તિ તદ્લક્ષણસદ્ભાવાન્ । અતદ્ભાવો ઘન્યત્વસ્ય લક્ષણં, તત્તુ સત્તાદ્રવ્યયોર્વિદ્યત ઇવ, ગુણગુણિનો-સ્તદ્ભાવસ્યાભાવાન્, શુદ્ધોચરીયવદેવ । તથા હિ—યથા યઃ કિલ્લૈકચક્ષુરિન્દ્રિયવિપય-માપદ્યમાનઃ સમસ્તેતરેન્દ્રિયગ્રામગોચરમતિક્રાન્તઃ શુદ્ધો ગુણો ભવતિ, ન સ્વલ્પ તદ્લિલેન્દ્રિય-ગ્રામગોચરીભૂતમુત્તરીયં ભવતિ, યચ કિલ્લાલિલેન્દ્રિયગ્રામગોચરીભૂતમુત્તરીયં ભવતિ, ન સ્વલ્પ સ એકચક્ષુરિન્દ્રિયવિપયમાપદ્યમાનઃ સમસ્તેતરેન્દ્રિયગ્રામગોચરમતિક્રાન્તઃ શુદ્ધો ગુણો ભવતીતિ તયોસ્તદ્ભાવસ્યાભાવઃ । તથા યા કિલ્લાશ્રિત્ય વર્તિની નિર્ગુણકગુણસમુદિતા વિશેષણં

કસ્માદ્દેતોઃ । મિત્રપ્રદેશાભાવાન્ । કયોરિવ । શુદ્ધવસ્તુશુદ્ધગુણયં રિવ । ઇદિ સાસર્ગં હિ વીરસ્સ ઇતિ શાસનમુપદેશ આજ્ઞેતિ । કસ્ય । વીરસ્ય વીરામિધાનાન્તિમતીર્થકપરમદેવસ્ય । અગ્ગત્તં તથાપિ પ્રદેશાભેદેડપિ મુક્તાત્મદ્રવ્યશુદ્ધસત્તાગુણયોરન્યત્વ મિત્રસ્ત્વં ભવતિ । કથંભૂતમ્ । અતદ્ભાવો અતદ્ભાવરૂપં સંજ્ઞાલક્ષણ-પ્રયોજનાદિભેદસ્વભાવમ્ । યથા પ્રદેશરૂપેનાભેદસ્તથા સંજ્ઞાદિલક્ષણરૂપેનાપ્યભેદો ભવતુ, કો દોષ ઇતિ ચેત્ । નૈવમ્ । ણ તદ્ભવં હોદિ તન્મુક્તાત્મદ્રવ્યં શુદ્ધાત્મસત્તાગુણેન સહ પ્રદેશાભેદેડપિ

વસ્ત્રના-ગુણીના-છે તેથી તેમને પ્રદેશવિભાગ (પ્રદેશભેદ) નથી, તેમ જ સત્તાના-ગુણના-પ્રદેશો છે તે જ દ્રવ્યના-ગુણીના-છે તેથી તેમને પ્રદેશવિભાગ નથી.

આમ હોવા છતાં તેમને (—સત્તા અને દ્રવ્યને) અન્યત્વ છે, કારણ કે (તેમને) અન્યત્વના લક્ષણોના સદ્ભાવ છે. ‘અતદ્ભાવ અન્યત્વનું’ લક્ષણ છે. તે તો સત્તા અને દ્રવ્યને છે જ, કારણ કે ગુણ અને ગુણીને તદ્ભાવનો અભાવ હોય છે—શુદ્ધત્વ અને વસ્ત્રની માફક. તે આ પ્રમાણેઃ જેવી રીતે એક ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આવતો, બીજી બધી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને ગોચર નહિ થતો એવો જે શુદ્ધત્વગુણ છે તે સમસ્તઇન્દ્રિયસમૂહને ગોચર થતું એવું વસ્ત્ર નથી, તથા જે સમસ્તઇન્દ્રિયસમૂહને ગોચર થતું એવું વસ્ત્ર છે તે એક ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આવતો, બીજી બધી ઇન્દ્રિયોના સમૂહને ગોચર નહિ થતો એવો શુદ્ધત્વગુણ નથી, તેથી તેમને તદ્ભાવનો અભાવ છે; તેવી રીતે કોઈના આશ્રયે રહેતી,

૧. અતદ્ભાવ = (કથંચિત્) ‘તે’ નહિ હોવું તે, (કથંચિત્) તે-પણે નહિ હોવું તે; (કથંચિત્) અતત્પણું. [દ્રવ્ય (કથંચિત્) સત્તાપણે નથી અને સત્તા (કથંચિત્) દ્રવ્યપણે નથી માટે તેમને અતદ્ભાવ છે.]

૨. તદ્ભાવ = ‘તે’ હોવું તે; તે-પણે હોવું તે; તે-પણું; તત્પણું.

૩. સત્તા દ્રવ્યના આશ્રયે રહે છે. દ્રવ્યને કોઈનો આશ્રય નથી. [જેમ વાસણમાં ઘી રહે છે તેમ દ્રવ્યમાં સત્તા રહેતી નથી (કારણ કે વાસણને અને ઘીને તો પ્રદેશભેદ છે); પરંતુ જેમ ઢેરીમાં વણ, ગંધ વગેરે છે તેમ દ્રવ્યમાં સત્તા છે.]

ન પર્યાયો યજ્ઞ દ્રવ્યમન્યો ગુણઃ પર્યાયો વા સ ન સત્તાગુણ इतीतरेतरस्य यस्तस्याभावः
स तदभावलक्षणाऽतदभावोऽन्यत्वनिवन्धनभूतः ॥ १०७ ॥

इति भण्यते । यश्च परमात्मपदार्थः केवलज्ञानादिगुणः सिद्धत्वपर्याय इति तैश्च त्रिभिः (प्रदेशाभेदेन ?)
शुद्धमत्तागुणो भण्यत इति तद्भावस्य लक्षणमिदम् । तद्भावम्येति कोऽर्थः । परमात्मपदार्थकेवलज्ञाना-
दिगुणसिद्धत्वपर्यायाणां शुद्धमत्तागुणेन सह संज्ञादिभेदेऽपि प्रदेशैस्तन्मयत्वमिति । जो खलु तस्स
अभावो यस्तस्य पूर्वोक्तलक्षणतद्भावस्य खलु स्फुटं संज्ञादिभेदविवक्षायांभावः सो तदभावो
स पूर्वोक्तलक्षणस्तदभावो भण्यते । स च तदभावः किं भण्यते । अतदभावो न तद्भावस्तन्मयत्वम्
किंच अतद्भावः संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदः इत्यर्थः । तद्यथा—यथा मुक्ताफलहारे योऽसौ शुक्लगुणस्तद्वा-
चकेन शुक्लमित्यक्षरद्वयेन द्वारो वाच्यो न भवति सूत्रं वा मुक्ताफलं वा, द्वारसूत्रमुक्ताफलशब्दैश्च
शुक्लगुणो वाच्यो न भवति । एवं परस्परं प्रदेशाभेदेऽपि योऽसौ संज्ञादिभेदः स तस्य पूर्वोक्त-
लक्षणतद्भावस्याभावस्तदभावो भण्यते । स च तदभावः पुनरपि किं भण्यते । अतद्भावः संज्ञालक्षण-
प्रयोजनादिभेद इति । तथा मुक्तजीवे योऽसौ शुद्धमत्तागुणस्तद्वाचकेन सत्ताशब्देन मुक्तजीवो वाच्यो

અન્ય ગુણ નથી કે પર્યાય નથી, અને જે દ્રવ્ય, ‘અન્ય ગુણ કે પર્યાય છે તે સત્તાગુણ નથી
—એમ એકબીજાને જે ‘તેનો અભાવ’ અર્થાત્ ‘તે-પણે હોવાનો અભાવ’ છે તે ‘તદ્-
અભાવ’લક્ષણ ‘અતદ્ભાવ’ છે કે જે અન્યત્વનું કારણ છે.

ભાવાર્થઃ—એક આત્માને વિસ્તારકથનમાં ‘આત્મદ્રવ્ય’ તરીકે, ‘જ્ઞાનાદિગુણ’
તરીકે અને ‘સિદ્ધત્વાદિપર્યાય’ તરીકે—એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે
સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

વળી એક આત્માના હયાતીગુણને ‘હયાત આત્મદ્રવ્ય’, ‘હયાત જ્ઞાનાદિગુણ’ અને
‘હયાત સિદ્ધત્વાદિપર્યાય’—એમ ત્રણ પ્રકારે વિસ્તારવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ
દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

વળી એક આત્માનો જે હયાતીગુણ છે તે આત્મદ્રવ્ય નથી, (હયાતીગુણ સિવાયનો)
જ્ઞાનાદિગુણ નથી કે સિદ્ધત્વાદિપર્યાય નથી, અને જે આત્મદ્રવ્ય છે, (હયાતી સિવાયનો)
જ્ઞાનાદિગુણ છે કે સિદ્ધત્વાદિપર્યાય છે તે હયાતીગુણ નથી—એમ પરસ્પર તેમને અતદ્ભાવ
છે કે જે અતદ્ભાવને લીધે તેમને અન્યત્વ છે. આ જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

૧. અન્ય ગુણ = સત્તા સિવાયનો ખીજો કોઈ પણ ગુણ

૨. તદ્-અભાવ = તેનો અભાવ. [તદ્-અભાવ = તસ્ય અભાવઃ ।]

[તદ્-અભાવ અતદ્ભાવનું લક્ષણ (અથવા સ્વરૂપ) છે. અતદ્ભાવ અન્યત્વનું કારણ છે.]

एकस्मिन्द्रव्ये यद्द्रव्यं गुणो न तद्भवति, यो गुणः स द्रव्यं न भवतीत्येवं यद्द्रव्यस्य गुणरूपेण गुणस्य वा द्रव्यरूपेण तेनाभवनं सोऽतद्भावः, एतावतैवान्यत्व-व्यवहारसिद्धेः। न पुनर्द्रव्यस्याभावो गुणो गुणस्याभावो द्रव्यमित्येवलक्षणोऽभावोऽतद्भावः। एवं सत्येकद्रव्यस्यानेकत्वमुभयशून्यत्वमपोहस्वरूपं वा भ्यात्। तथा हि—यथा खलु चेतनद्रव्य-स्याभावोऽचेतनद्रव्यमचेतनद्रव्यस्याभावश्चेतनद्रव्यमिति तयोरनेकत्वं, तथा द्रव्यस्याभावो गुणो गुणस्याभावो द्रव्यमित्येकस्यापि द्रव्यस्यानेकत्वं स्यात्। यथा सुवर्णस्याभावे सुवर्ण-त्वस्याभावः सुवर्णत्वस्याभावे सुवर्णस्याभाव इत्युभयशून्यत्वं, तथा द्रव्यस्याभावे गुणस्याभावो

गुणः स न तत्त्वं द्रव्यमर्थतः परमार्थतः, यः शुद्धसत्तागुणः स मुक्तात्मद्रव्यं न भवति। शुद्ध-सत्ताशब्देन मुक्तात्मद्रव्यं वाच्यं न भवतीत्यर्थः। एसो हि अतवभावो एष उक्तलक्षणो हि स्फुट-मतद्भावः। उक्तलक्षण इति कोऽर्थः। गुणगुणिनोः संज्ञादिभेदेऽपि प्रदेशभेदाभावः। णेव अभावो च णिद्विद्वो नवाभाव इति निर्दिष्टः। नैव अभाव इति कोऽर्थः। यथा सत्तावाचकशब्देन मुक्तात्मद्रव्यं वाच्यं न भवति तथा यदि सत्ताप्रदेशैरपि सत्तागुणात्सकाशाद्विन्नं भवति तदा यथा

टीકા:—એક દ્રવ્યમાં, જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી, જે ગુણ છે તે દ્રવ્ય નથી—એ રીતે જે દ્રવ્યનું ગુણરૂપે અભાવન (-નહિ હોવું) અથવા ગુણરૂં દ્રવ્યરૂપે અભાવન તે અતદ્ભાવ છે; કારણ કે આદ્ભાવી જ અન્યત્વવ્યવહાર (-અન્યત્વરૂપ વ્યવહાર) સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ દ્રવ્યનો અભાવ તે ગુણ, ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય—એવા લક્ષણવાળો અભાવ તે અતદ્ભાવ નથી. જે એમ હોય તો (૧) એક દ્રવ્યને અનેકપણું આવે, (૨) ઉભયશૂન્યતા થાય (અર્થાત્ બન્નેનો અભાવ થાય), અથવા (૩) અપોહરૂપતા થાય. તે સમજાવવામાં આવે છે:—

(દ્રવ્યનો અભાવ તે ગુણ અને ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય એમ માનતાં પ્રથમ દોષ આ પ્રમાણે આવે:)

(૧) જેમ ચેતનદ્રવ્યનો અભાવ તે અચેતનદ્રવ્ય છે, અચેતનદ્રવ્યનો અભાવ તે ચેતનદ્રવ્ય છે—એ રીતે તેમને અનેકપણું (બે-પણું) છે, તેમ દ્રવ્યનો અભાવ તે ગુણ, ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય—એ રીતે એક દ્રવ્યને પણ અનેકપણું આવે (અર્થાત્ દ્રવ્ય એક હોવા છતાં તેને અનેકપણાનો પ્રસંગ આવે).

(અથવા ઉભયશૂન્યત્વરૂપ બીજો દોષ આ પ્રમાણે આવે:)

(૨) જેમ સુવર્ણનો અભાવ થતાં સુવર્ણપણાનો અભાવ થાય, સુવર્ણપણાનો અભાવ થતાં સુવર્ણનો અભાવ થાય—એ રીતે ઉભયશૂન્યત્વ (બન્નેનો અભાવ) થાય, તેમ દ્રવ્યનો અભાવ થતાં ગુણનો અભાવ થાય, ગુણનો અભાવ થતાં દ્રવ્યનો અભાવ થાય—એ

ગુણસ્વાભાવે દ્રવ્યસ્વાભાવ ઇત્યુભયશૂન્યત્વં સ્યાત્ । યથા પટાભાવમાત્ર એવં પટો પટાભાવ-
માત્ર એવં પટ ઇત્યુભયોરપોઠ્ઠરૂપત્વં, તથા દ્રવ્યાભાવમાત્ર એવં ગુણો ગુણાભાવમાત્ર એવં દ્રવ્ય-
મિત્યત્રાપ્યપોઠ્ઠરૂપત્વં સ્યાત્ । તત્તો દ્રવ્યગુણયોરેકત્વમશૂન્યત્વમનપોઠ્ઠત્વં ચેત્ચજ્ઞતા યદોદિત
એવાતદ્ભાવોઽશ્યુપગન્તવ્યઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અથ સત્તાદ્રવ્યયોર્ગુણગુણિભાવં સાધયતિ—

જો સલુ દવ્વસહાવો પરિણામો સો ગુણો સદવિસિદ્ધો ।

સદર્વાદ્દિદં સહાવે દવ્વં તિ જિણોવદેસોયં ॥ ૧૦૯ ॥

જીવપ્રદેશેભ્યઃ પુદ્ગલદ્રવ્યં મિત્તં સદ્વ્યાનંતરં ભવતિ તથા સત્તાગુણપ્રદેશેભ્યો મુક્તજીવદ્રવ્યં સત્તાગુણાદિત્તં
સત્પૃથગદ્રવ્યાનંતરં પ્રાપ્નોતિ । એવં કિં સિદ્ધમ્ । સત્તાગુણરૂપં પૃથગદ્રવ્યં મુક્તાત્મદ્રવ્યં ચ પૃથગિતિ
દ્રવ્યદ્વયં જાતં, ન ચ તથા । દ્વિતીયં ચ દૂષણં પ્રાપ્નોતિ—યથા સુવર્ણત્વગુણપ્રદેશેભ્યો મિત્તસ્ય

રીતે ઉભયશૂન્યતા થાય (અર્થાત્ દ્રવ્ય તેમ જ ગુણ બન્નેના અભાવનો પ્રસંગ આવે).

(અથવા અપોહરૂપતા નામનો ત્રીજો દોષ આ પ્રમાણે આવે :)

(૩) જેમ પટ-અભાવમાત્ર જ ઘટ છે, ઘટ-અભાવમાત્ર જ પટ છે (અર્થાત્ વસ્તુના
કેવળ અભાવ જેટલો જ ઘડો છે અને ઘડાના કેવળ અભાવ જેટલું જ વસ્તુ છે)—એ રીતે
બન્નેને અપોહરૂપતા છે, તેમ દ્રવ્ય-અભાવમાત્ર જ ગુણ થાય, ગુણ-અભાવમાત્ર જ દ્રવ્ય
થાય—એ રીતે આમાં પણ (દ્રવ્ય-ગુણમાં પણ) ‘અપોહરૂપતા થાય (અર્થાત્ કેવળ નકાર-
રૂપતાનો પ્રસંગ આવે) .

માટે દ્રવ્ય અને ગુણનું એકત્વ, અશૂન્યતાત્વ ને અનપોહત્વ ઇત્યન્તરે યથોક્ત જ
(જેવો કહ્યો તેવો જ) અતદ્ભાવ માનવાયોગ્ય છે. ૧૦૮.

હવે સત્તા ને દ્રવ્યનું ગુણ-ગુણીપણું સિદ્ધ કરે છે:—

પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવ જે, તે ગુણ ‘સત્’-અવિશિષ્ટ છે;

‘દ્રવ્યો સ્વભાવે સ્થિત સત્ છે’—એ જ આ ઉપદેશ છે. ૧૦૯.

૧. અપોહરૂપતા = સર્વથા નકારાત્મકપણું; સર્વથા લિનતા. (દ્રવ્ય અને ગુણમાં એકબીજાનો
કેવળ નકાર જ હોય તો ‘દ્રવ્ય ગુણનાણું છે,’ ‘આ ગુણ આ દ્રવ્યનો છે’—વગેરે કથનથી
સૂચવાતો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ જ દ્રવ્યને અને ગુણને ન બને.)

૨. અનપોહત્વ = અપોહરૂપપણું ન હોવું તે; કેવળ નકારાત્મકપણું ન હોવું તે.

યઃ ક્ષલુ દ્રવ્યસ્વભાવઃ પરિણામઃ સ ગુણઃ સદવિશિષ્ટઃ ।

સદવસ્થિતં સ્વભાવે દ્રવ્યમિતિ જિનોપદેશોઽયમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

દ્રવ્યં હિ સ્વભાવે નિત્યમવતિષ્ઠમાનત્વાત્સદિતિ પ્રાક્ પ્રતિપાદિતમ્ । સ્વભાવસ્તુ દ્રવ્યસ્ય પરિણામોઽભિદિતઃ । ય એવ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ પરિણામઃ, સ એવ સદવિશિષ્ટો ગુણ इतीह સાધ્યતે । યદેવ હિ દ્રવ્યસ્વરૂપવૃત્તિભૂતમસ્તિત્વં દ્રવ્યપ્રધાનનિર્દેશાત્સદિતિ સંશબ્ધતે તદવિશિષ્ટગુણભૂત એવ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ પરિણામઃ, દ્રવ્યવૃત્તિર્હિ ત્રિકોટિસમય-

સુવર્ણસ્યાભાવસ્તથૈવ સુવર્ણપ્રદેશેભ્યો મિત્રસ્ય સુવર્ણત્વગુણસ્યાપ્યભાવઃ, તથા સત્તાગુણપ્રદેશેભ્યો મિત્રસ્ય મુક્તજીવદ્રવ્યસ્યાભાવસ્તથૈવ મુક્તજીવદ્રવ્યપ્રદેશેભ્યો મિત્રસ્ય સત્તાગુણસ્યાપ્યભાવઃ इत्युभयशून्यत्वं પ્રાપ્નોતિ । યથેદં મુક્તજીવદ્રવ્યે સંજ્ઞાદિભેદમિત્રસ્યાતદ્ભાવસ્તસ્ય સત્તાગુણેન સહ પ્રદેશભેદવ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થઃ ॥ ૧૦૮ ॥ એવં દ્રવ્યસ્યાસ્તિત્વકથનરૂપેણ પ્રથમગાથા, પૃથક્ત્વ-લક્ષણાતદ્ભાવાભિધાનાન્યત્વલક્ષણયોઃ કથનેન દ્વિતીયા, સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદરૂપસ્યાતદ્ભાવસ્ય વિવરણ-રૂપેણ તૃતીયા, તસ્યૈવ દ્વિતીકરણાર્થ ચ ચતુર્થાંતિ દ્રવ્યગુણયોરભેદવિપયે યુક્તિકથનમુલ્યતયા ગાથા-વતુષ્ટયેન પદ્મમસ્થલ ગ ।, અથ સત્તા ગુણો ભવતિ, દ્રવ્યં ચ ગુણી ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

અન્યથાર્થઃ—[યઃ ક્ષલુ] જે, [દ્રવ્યસ્વભાવઃ પરિણામઃ] દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત (ઉત્પાદવ્યયધ્વૈવ્યાત્મક) પરિણામ છે [સઃ] તે (પરિણામ) [સદવિશિષ્ટઃ ગુણઃ] ‘સત્’થી અવિશિષ્ટ (-સત્તાથી કોઈ જુદો નહિ એવો) ગુણ છે. ‘[સ્વભાવે અવસ્થિતં] સ્વભાવમાં અવસ્થિત (હોવાથી) [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [સત્] સત છે’—[ઇતિ જિનોપદેશઃ] એવો જે (૯૯ મી ગાથામાં કહેલો) જિનોપદેશ [અયમ્] તે જ આ છે (અર્થાત્ ૯૯ મી ગાથાના કથનમાંથી આ ગાથામાં કહેલો ભાવ સહેજે નીકળે છે).

ટીકાઃ—દ્રવ્ય સ્વભાવમાં નિત્ય અવસ્થિત હોવાથી સત્ છે—એમ પૂર્વે (૯૯ મી ગાથામાં) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે; અને (ત્યાં) દ્રવ્યના સ્વભાવ પરિણામ કહેવામાં આવ્યો છે. અહીં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે—જે દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત પરિણામ છે, તે જ ‘સત્’થી અવિશિષ્ટ (-અસ્તિત્વથી અભિન્ન એવો, અસ્તિત્વથી કોઈ બીજો નહિ એવો) ગુણ છે.

દ્રવ્યના સ્વરૂપની વૃત્તિભૂત એવું જે અસ્તિત્વ દ્રવ્યપ્રધાન કથન દ્વારા ‘સત્’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે, તેનાથી અવિશિષ્ટ (-તે અસ્તિત્વથી અનન્ય) ગુણભૂત જ દ્રવ્યસ્વભાવભૂત પરિણામ છે; કારણ કે દ્રવ્યની ‘વૃત્તિ ત્રણ પ્રકારના સમયને (ભૂત, વર્તમાન

યદિ નોજ્ઞતિ કથમન્યો નામ સ્યાત્, યેન પ્રકટિતત્રિકોટિસત્તાકઃ સ એવ ન સ્યાત્ ॥ ૧૧૨ ॥

અયાસદુત્પાદમન્યત્વેન નિશ્ચિનોતિ—

મણુવો ણ હોદિ દેવો દેવો વા માણુસો વ સિદ્ધો વા ।
 एवं अहोज्जमाणो अणणभावं कथं लहदि ॥ ११३ ॥

મનુજો ન ભવતિ દેવો દેવો વા માણુસો વા સિદ્ધો વા ।

एवमभवजनन्यभावं कथं लभते ॥ ११३ ॥

કથં ભવતિ । કિંતુ દ્રવ્યાન્વયશક્તિરૂપેણ સદ્ભાવનિવદ્ધોત્પાદઃ સ એવેતિ દ્રવ્યાદમિત્ત્વમિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૧૨ ॥ અથ દ્રવ્યમ્યાસદુત્પાદં પૂર્વપર્યાયાદન્યત્વેન નિશ્ચિનોતિ—મણુવો ણ હવદિ દેવો આકુરત્વોત્પાદકમનુજદેવાદિવિભાવપર્યાયવિલક્ષણમનાકુલત્વરૂપસ્વભાવપરિણતિલક્ષણં પરમાત્મદ્રવ્યં યદ્યપિ નિશ્ચયેન મનુષ્યપર્યાયે દેવપર્યાયે ચ સમાનં તથાપિ મનુજો દેવો ન ભવતિ । કસ્માત્ । દેવપર્યાયકાલે

છાડતો તે તે અન્ય કઈ રીતે હોય કે જેથી ત્રિકોટિ સત્તા (—ત્રણ પ્રકારની સત્તા, ત્રિકાળિક હયાતી) જેને પ્રગટ છે એવો તે (જીવ), તે જ ન હોય ? (અર્થાત્ ત્રણ કાળે હયાત એવો જીવ અન્ય નથી, તેનો તે જ છે.)

ભાવાર્થઃ—જીવ મનુષ્ય-દેવાદિક પર્યાયે પરિણુભતાં છતાં અન્ય થઈ જતો નથી, અનન્ય રહે છે, તેનો તે જ રહે છે; કારણ કે ‘તે જ આ દેવનો જીવ છે, જે પૂર્વ ભવે મનુષ્ય હતો અને અમુક ભવે તિર્યચ હતો’ એમ જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ રીતે, જીવની માફક, દરેક દ્રવ્ય પોતાના સર્વ પર્યાયામાં તેજુ તે જ રહે છે, અન્ય થઈ જતું નથી—અનન્ય રહે છે. આમ દ્રવ્યજુ અનન્યપણું હોવાથી દ્રવ્યનો સત્-ઉત્પાદ નકરી થાય છે. ૧૧૨.

હવે અસત્-ઉત્પાદને અનન્યપણા વડે (અનન્યપણા દ્વારા) નકરી કરે છે:—

માનવ નથી સુર. સુર પણ નહિ મનુજ કે નહિ સિદ્ધ છે;
 એ રીત નહિ હોતો થકો કથમ તે અનન્યપણું ધરે ? ૧૧૩.

અન્વયાર્થઃ—[મનુજઃ] મનુષ્ય તે [દેવઃ ન ભવતિ] દેવ નથી, [વા] અથવા [દેવઃ] દેવ તે [માનુષ્યઃ વા સિદ્ધઃ વા] મનુષ્ય કે સિદ્ધ નથી; [એવમ્ અભવન્] એમ નહિ હોતો થકો [અનન્યમાવં કથં લભતે] અનન્ય કેમ હોય ?

પર્યાયા હિ પર્યાયભૂતાયા આત્મવ્યતિરેકવ્યક્તેઃ કાલ એવ સત્ચાત્તતોડન્યકાલેષુ
ભવન્ત્યસન્ત એવ । યથ પર્યાયાણાં દ્રવ્યત્વભૂતાન્યવશત્તયાનુસ્યૂતઃ ક્રમાનુપાતી સ્વકાલે
પ્રાદુર્ભાવઃ તસ્મિન્પર્યાયભૂતાયા આત્મવ્યતિરેકવ્યક્તેઃ પૂર્વમસત્ચાત્પર્યાયા અન્ય એવ । તતઃ
પર્યાયાગામન્યત્વેન નિશ્ચીયતે પર્યાયસ્વરૂપકર્તૃકરણાધિકરણભૂતત્વેન પર્યાયેભ્યોડપૃથગ્ભૂતસ્ય
દ્રવ્યસ્યાસદુત્પાદઃ । તથા હિ—ન હિ મનુજસ્ત્રિદશો વા સિદ્ધો વા સ્યાત્, ન હિ ત્રિદશો
મનુજો વા સિદ્ધો વા સ્યાત્ । એવમસન્ કથમનન્યો નામ સ્યાત્, યેનાન્ય એવ ન સ્યાત્;
યેન ચ નિષ્પદ્યમાનમનુજાદિપર્યાયં જાયમાનવલયાદિવિકારં કાઞ્ચનમિવ જીવદ્રવ્યમપિ પ્રતિ-
પદમન્યન્ન સ્યાત્ ॥ ૧૧૩ ॥

મનુષ્યપર્યાયમ્યાનુપલ્ભાત્ । દેવો વા માણસો વ સિદ્ધો વા દેવો વા મનુષ્યો ન ભવતિ સ્વાત્મોપ-
લઙ્ઘિરૂપસિદ્ધપર્યાયો વા ન ભવતિ । કસ્માત્ । પર્યાયાણાં પરસ્પરં ભિન્નકાલત્વાત્, સુવર્ણદ્રવ્યે
કુણ્ડલાદિપર્યાયાણામિવ । એવં અહોજ્જમાણો એવમભવન્સન્ અગણભાવં કથં લહદિ અનન્યભાવ-

ટીકા:—પર્યાયો પર્યાયભૂત સ્વવ્યતિરેકવ્યક્તિના કાળે જ સત્ (-હયાત) હોવાને
હીધે તેનાથી અન્ય કાળોમાં અસત્ જ (-અહયાત જ) છે. અને પર્યાયોનો દ્રવ્યત્વભૂત
અન્યવશત્તિ સાથે ગૂંથાયેલો (-એકરૂપપણે જોડાયેલો) જે કંભાનુપાતી (કંભાનુસાર) સ્વકાળે
ઉત્પાદ થાય છે તેમાં પર્યાયભૂત સ્વવ્યતિરેકવ્યક્તિનું પૂર્વે અસત્પણું હોવાથી, પર્યાયો અન્ય
જ છે. માટે પર્યાયોના અન્યપણા વડે દ્રવ્યનો—કે જે પર્યાયોના સ્વરૂપનું કર્તા, કરણ અને
અધિકરણ હોવાને હીધે પર્યાયોથી અપૃથક્ છે તેનો—અસત્-ઉત્પાદ નક્કી થાય છે.

આ વાતને (કિંદાદરણ વડે) સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:

મનુષ્ય તે દેવ કે સિદ્ધ નથી, દેવ તે મનુષ્ય કે સિદ્ધ નથી; એ રીતે નહિ હોતો
પક્ષો અતન્ય (-તેનો તે જ) કેમ હોય, કે જેથી અન્ય જ ન હોય અને જેથી મનુષ્યાદિ
પર્યાયો જેને નીપજે છે એવું હવદ્રવ્ય પણું—વસત્યાદિ વિકારો (કંકણ વગેરે પર્યાયો) જેને
હોપજે છે એવા મુગર્કની જેમ—પદે પદે (પગલે પગલે, પર્યાયે પર્યાયે) અન્ય ન હોય!
[જેમ કંકણ, કંઠજી વગેરે પર્યાયો અન્ય છે (-ભિન્નભિન્ન છે, તેના તે જ નથી) તેથી તે પર્યાયો
કરનારું મુગર્ક પણું અન્ય છે, તેમ મનુષ્ય, દેવ વગેરે પર્યાયો અન્ય છે તેથી તે પર્યાયો કરનારું
હવદ્રવ્ય પણું પર્યાય-અધિકારી અન્ય છે.]

સાવાધી:—હવ અનાદિ-અનંત હોવા છતાં, મનુષ્યપર્યાયકાળે દેવપર્યાયની કે
સ્વરૂપવશત્તિરેક સિદ્ધપર્યાયની અપ્રાપ્તિ છે અર્થાત્ મનુષ્ય તે દેવ કે સિદ્ધ નથી માટે તે
પર્યાયો અન્ય-અન્ય છે. આ રીતે પર્યાયો અન્ય હોવાથી, તે પર્યાયોનો કરનાર, સાધન અને
અન્ય-કરનાર હવ પણું પર્યાય-અધિકારી અન્યપણાને પામે છે. આ રીતે, હવની તારક

અર્થેકદ્રવ્યસ્યાન્યત્વાનન્યત્વવિપ્રતિપેધમુદ્ધુનોતિ—

દ્વ્યદ્વિષ્ટિણ સર્વં દ્વ્યં તં પજ્જયદ્વિષ્ટિણ પુણો ।

હવદિ ય અણ્ણમણ્ણં તકાલે તન્મયત્તાદો ॥ ૧૧૪ ॥

દ્રવ્યાર્થિકેન સર્વં દ્રવ્યં તત્પર્યાયાર્થિકેન પુનઃ ।

ભવતિ ચાન્યદનન્યત્તત્કાલે તન્મયત્વાત્ ॥ ૧૧૪ ॥

સર્વસ્ય હિ વસ્તુનઃ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વાત્તત્સ્વરૂપમુત્પત્ત્યતાં યથાક્રમં સામાન્યવિશેષૌ પરિચ્છિન્દતી દ્વે કિલ ચક્ષુષી, દ્રવ્યાર્થિકં પર્યાયાર્થિકં ચેતિ । તત્ર પર્યાયાર્થિકમેકાન્ત-

મેકત્વં કથં લભતે, ન કથમપિ । તત્ એતાવદાયાતિ અસદ્ભાવનિવદ્ધોત્પાદઃ પૂર્વપર્યાયાદ્વિત્તો ભવતીતિ ॥ ૧૧૩ ॥ અર્થેકદ્રવ્યસ્ય પર્યાયૈસ્સહાનન્યત્વાભિધાનમેકદ્વ્યમન્યત્વાભિધાનમનેકત્વં ચ નયવિભાગેન દર્શયતિ, અથવા પૂર્વોક્તસદ્ભાવનિવદ્ધાસદ્ભાવનિવદ્ધમુત્પાદદ્વયં પ્રકારાન્તરેણ સમર્થયતિ— હવદિ ભવતિ । કિં કર્તું । સર્વં દ્વ્યં સર્વં વિવક્ષિતાવિવક્ષિતજીવદ્રવ્યમ્ । કિંવિશિષ્ટં ભવતિ । અણ્ણં અનન્યમભિન્નમેકં તન્મયમિતિ । કેન સહ । તેન નારકતિર્યહ્મનુષ્યદેવરૂપવિભાવપર્યાયસમૂહેન કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્ટયશક્તિરૂપસિદ્ધ-પર્યાયેણ ચ । કેન કૃત્વા । દ્વ્યદ્વિષ્ટિણ શુદ્ધાન્વયદ્રવ્યાર્થિકનયેન । કસ્માત્ । કુણ્ડલાદિપર્યાયેપુ

દ્વેક દ્રવ્યને પર્યાય-અપેક્ષાએ અન્યપણું છે. આમ દ્રવ્યને અન્યપણું હોવાથી દ્રવ્યને અસત-ઉત્પાદ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. ૧૧૩.

હવે એક દ્રવ્યને અન્યત્વ અને અનન્યત્વ હોવામાં જે વિશેષ તેને દૂર કરે છે (અર્થાત્ તેમાં વિશેષ નથી આવતો એમ દર્શાવે છે):—

દ્રવ્યાર્થિકે બધું દ્રવ્ય છે; ને તે જ પર્યાયાર્થિકે

છે અન્ય, જેથી તે સમય તદ્દરૂપ હોઈ અનન્ય છે. ૧૧૪.

અન્વયાર્થઃ—[દ્રવ્યાર્થિકેન] દ્રવ્યાર્થિક (નય) વડે [સર્વ] સઘણું [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય છે; [પુનઃ ચ] અને વળી [પર્યાયાર્થિકેન] પર્યાયાર્થિક (નય) વડે [તત્] તે (દ્રવ્ય) [અન્યત્] અન્ય-અન્ય છે, [તત્કાલે તન્મયત્વાત્] કારણ કે તે કાળે તન્મય હોવાને લીધે [અનન્યત્] (દ્રવ્ય પર્યાયોથી) અનન્ય છે.

ટીકા:—ખરેખર સર્વ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જોનારાઓને અનુકંમે (૧) સામાન્ય અને (૨) વિશેષને જાણનારાં જે ચક્ષુઓ છે—(૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) પર્યાયાર્થિક.

નિમીલિતં વિધાય કેવલોન્મીલિતેન દ્રવ્યાર્થિકેન યદાવલોક્યતે તદા નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવ-
સિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકેષુ વિશેષેષુ વ્યવસ્થિતં જીવસામાન્યમેકમવલોક્યતામનવલોકિતવિશેષાણાં
તત્સર્વં જીવદ્રવ્યમિતિ પ્રતિભાતિ । યદા તુ દ્રવ્યાર્થિકમેકાન્તનિમીલિત વિધાય કેવલોન્મી-
લિતેન પર્યાયાર્થિકેનાવલોક્યતે તદા જીવદ્રવ્યે વ્યવસ્થિતાન્નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વ-
પર્યાયાત્મકાન્ વિશેષાનેકાનવલોક્યતામનવલોકિતસામાન્યાનામન્યદન્યત્પ્રતિભાતિ, દ્રવ્યસ્ય
તત્તદ્વિશેષકાલે તત્તદ્વિશેષેભ્યસ્તન્મયત્વેનાનન્યત્વાત્, ગણતૃણપણદારુમયહવ્યવાહવત્ । યદા તુ તે
ઉભે અપિ દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાથિકે તુલ્યકાલોન્મીલિતે વિધાય તત્ત્વમિતિ તદા તત્ત્વવલોક્યતે તદા
નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયેષુ વ્યવસ્થિતં જીવસામાન્યં જીવસામાન્યે ચ વ્યવસ્થિતા
નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકા વિશેષાથ તુલ્યકાલમેવાવલોક્યન્તે । તત્રૈકચક્રુઃ

સુવર્ણસ્યેવ ભેદાભાવાત્ । તં પજ્જયટ્ટિણ પુણો તદ્દ્વ્યં પર્યાયાથિકનયેન પુનઃ અણં અન્યદ્વિજનમેક
પર્યાયૈઃ સહ પૃથગ્ભવતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ । તત્કાલે તત્ત્વમયત્ત્વાદો તૃણાશ્નિકાષ્ઠાશ્નિપત્રાશ્નિવત્ સ્વકીયપર્યાયૈઃ
સહ તત્કાલે તત્ત્વમયત્વાદિતિ । એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ । દ્રવ્યાર્થિકનયેન યદા વસ્તુપરીક્ષા ક્રિયતે
તદા પર્યાયસન્તાનરૂપેણ સર્વં પર્યાયકદમ્બકં દ્રવ્યમેવ પ્રતિભાતિ । યદા તુ પર્યાયનયવિવક્ષા ક્રિયતે
તદા દ્રવ્યમપિ પર્યાયરૂપેણ મિત્રં મિત્ર પ્રતિભાતિ । ચ પરસ્પરસાપેક્ષનયદ્વયેન યુગપત્સમી-

તેમાં, પર્યાયાર્થિક ચક્ષુને સર્વથા બંધ કરીને એકલા ઉઘાડેલા દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ વડે
જ્યારે અવલોકવામાં આવે છે, ત્યારે નારકપણું, તિર્યંચપણું, મનુષ્યપણું, દેવપણું અને સિદ્ધ-
પણું—એ પર્યાયોસ્વરૂપ વિશેષોમાં રહેલા એક જીવસામાન્યને અવલોકનારા અને વિશેષોને નહિ
અવલોકનારા એ જીવોને ‘તે બધું જ જીવદ્રવ્ય છે’ એમ ભાસે છે. અને જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુને
સર્વથા બંધ કરીને એકલા ઉઘાડેલા પર્યાયાર્થિક ચક્ષુ વડે અવલોકવામાં આવે છે, ત્યારે
જીવદ્રવ્યમાં રહેલા નારકપણું, તિર્યંચપણું, મનુષ્યપણું, દેવપણું અને સિદ્ધપણું—એ પર્યાયો-
સ્વરૂપ અનેક વિશેષોને અવલોકનારા અને સામાન્યને નહિ અવલોકનારા એવા એ જીવોને
(તે જીવદ્રવ્ય) અન્ય-અન્ય ભાસે છે, કારણ કે દ્રવ્ય તે તે વિશેષોના કાળે તત્ત્વમય હોવાને લીધે
તે તે વિશેષોથી અનન્ય છે—જાણાં, તૃણ, પર્ણ અને કાષ્ઠમય અગ્નિની માફક (અર્થાત્ જેમ
તૃણ, કાષ્ઠ વગેરેનો અગ્નિ તે તે કાળે તૃણમય, કાષ્ઠમય વગેરે હોવાને લીધે તૃણ, કાષ્ઠ વગેરેથી
અનન્ય છે, તેમ દ્રવ્ય તે તે પર્યાયોસ્વરૂપ વિશેષોના સમયે તે-મય હોવાને લીધે તેમનાથી
અનન્ય છે—જુદું નથી). અને જ્યારે તે બંને ચક્ષુઓ—દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક—તુલ્ય-
કાળે (એકીસાથે) ખુલ્લાં કરીને તે દ્વારા અને આ દ્વારા (—દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ દ્વારા તેમ જ
પર્યાયાર્થિક ચક્ષુ દ્વારા) અવલોકવામાં આવે છે, ત્યારે નારકત્વ-તિર્યંચત્વ-મનુષ્યત્વ-દેવત્વ-
સિદ્ધત્વ-પર્યાયોનાં રહેલા જીવસામાન્ય અને જીવસામાન્યમાં રહેલા નારકત્વ-તિર્યંચત્વ-
મનુષ્યત્વ-દેવત્વ-સિદ્ધત્વપર્યાયોસ્વરૂપ વિશેષો તુલ્યકાળે જ દેખાય છે.

લોકનમેકદેશાવલોકનં, દ્વિચક્ષુરવલોકનં સર્વાવલોકનમ્ । તતઃ સર્વાવલોકને દ્રવ્યસ્યાન્યત્વા-
નન્યત્વં ચ ન વિપ્રતિપિધ્યતે ॥ ૧૧૪ ॥

અથ સર્વવિપ્રતિપેધનિપેધિકાં સમમઙ્ગીમવતારયતિ—

અત્થિ ત્તિ ય નત્થિ ત્તિ ય હવદિ અવત્તવ્વમિદિ પુણો દવ્વં ।

પજ્જાણ દુ કેણ વિ તદુભયમાદિટ્ઠમણ્ણં વા ॥ ૧૧૫ ॥

દ્યતે, તદૈકત્વમનેકત્વં ચ યુગપત્પ્રતિભાતીતિ । યથેદં જીવદ્રવ્યે વ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ યથા-
સંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થઃ ॥ ૧૧૪ ॥ એવં સદુત્પાદાસદુત્પાદકથનેન પ્રથમા, સદુત્પાદવિશેષવિવરણરૂપેઽગ દ્વિતીયા,
તથૈવાસદુત્પાદવિશેષવિવરણરૂપેઽગ તૃતીયા, દ્રવ્યપર્યાયયોરેકત્વાનેકત્વપ્રતિપાદનેન ચતુર્થીતિ સદુત્પાદાસ-
દુત્પાદવ્યાખ્યાનમુચ્યતયા ગાથાચતુષ્ટયેન સમમઙ્ગલં ગતમ્ । અથ સમસ્તદુર્નયૈકાન્તરૂપવિવાદનિપેધિકાં

ત્યાં, એક ચક્ષુ વડે અવલોકન તે એકદેશ અવલોકન છે અને બે ચક્ષુઓ વડે
અવલોકન તે સર્વ અવલોકન (-સંપૂર્ણ અવલોકન) છે. માટે સર્વ અવલોકનમાં દ્રવ્યનાં
અન્યત્વ અને અનન્યત્વ વિશેષ પામતાં નથી.

ભાવાર્થઃ—દરેક દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. તેથી દરેક દ્રવ્ય તેનું તે જ પણુ રહે
છે અને બદલાય પણુ છે. દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ આવું ઉભયાત્મક હોવાથી દ્રવ્યના અનન્યપણામાં
અને અન્યપણામાં વિશેષ નથી. જેમ કે, મરીચિ અને શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જીવસામાન્યની
અપેક્ષાએ અનન્યપણું અને જીવના વિશેષોની અપેક્ષાએ અન્યપણું હોવામાં કોઈ પ્રકારનો
વિશેષ નથી.

દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપી એક ચક્ષુથી જોતાં દ્રવ્યસામાન્ય જ જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અનન્ય
અર્થાત્ તેનું તે જ ભાસે છે અને પર્યાયાર્થિકનયરૂપી બીજા એક ચક્ષુથી જોતાં દ્રવ્યના
પર્યાયરૂપી વિશેષો જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અન્ય-અન્ય ભાસે છે. બન્ને નયોરૂપી બન્ને ચક્ષુ-
ઓથી જોતાં દ્રવ્યસામાન્ય તથા દ્રવ્યના વિશેષો બન્ને જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અનન્ય તેમ જ
અન્ય-અન્ય બન્ને ભાસે છે. ૧૧૪.

હવે સર્વ વિશેષને દૂર કરનારી સપ્તભંગી પ્રગટ કરે છે:—

અસ્તિ, તથા છે નાસ્તિ, તેમ જ દ્રવ્ય અણુવક્તવ્ય છે,
વળી ઉભય કે પર્યાયથી, વા અન્યરૂપ કથાય છે. ૧૧૫.

અસ્તીતિ ચ નાસ્તીતિ ચ ભવત્યવક્તવ્યમિતિ પુનર્દ્રવ્યમ્ ।
પર્યાયેણ તુ કેનચિત્ તદુભયમાદિદ્વિમન્યદ્વા ॥ ૧૧૫ ॥

સ્યાદસ્ત્યેવ ૧, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ૨, સ્યાદવક્તવ્યમેવ ૩, સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવ ૪, સ્યાદ-
સ્ત્યવક્તવ્યમેવ ૫, સ્યાદનાસ્ત્યવક્તવ્યમેવ ૬, સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યવક્તવ્યમેવ ૭, સ્વરૂપેણ ૧, પર-
રૂપેણ ૨, સ્વપરરૂપયોગપદ્યેન ૩, સ્વપરરૂપક્રમેણ ૪, સ્વરૂપસ્વપરરૂપયોગપદ્યાભ્યાં ૫, પરરૂપ-
સ્વપરરૂપયોગપદ્યાભ્યાં ૬, સ્વરૂપપરરૂપસ્વપરરૂપયોગપદ્યૈઃ ૭, આદિશ્યમાનસ્ય સ્વરૂપેણ સતઃ, પર-

તત્સતમર્ત્તી વિસ્તારયતિ—અત્થિ ત્તિ ચ સ્યાદસ્ત્યેવ । સ્યાદિતિ કોડર્થઃ । કથંચિત્ । કથંચિક્કોડર્થઃ ।
વિવક્ષિતપ્રકારેણ સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન । તત્ત્વતુષ્ટયં શુદ્ધજીવવિષયે કથ્યતે । શુદ્ધગુણપર્યાયાધારભૂતં
શુદ્ધાત્મદ્રવ્યં દ્રવ્યં ભળ્યતે, લોકાકાશપ્રમિતાઃ શુદ્ધાસંલ્લેયપ્રદેશાઃ ક્ષેત્રં ભળ્યતે, વર્તમાનશુદ્ધપર્યાયરૂપ-
વર્તિતનો વર્તમાનસમયઃ કાલો ભળ્યતે, શુદ્ધચૈતન્યં ભાવશ્ચેત્યુક્તલક્ષણદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયં ઇતિ પ્રથમમર્ત્તઃ ૧ ।
ગતિઃ ત્તિ ચ સ્યાદનાસ્ત્યેવ । સ્યાદિતિ કોડર્થઃ । કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ૨ ।

અન્યપર્યાયઃ—[દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [અસ્તિ ઇતિ ચ] કોઈ પર્યાયથી ‘અસ્તિ’, [નાસ્તિ
ઇતિ ચ] કોઈ પર્યાયથી ‘નાસ્તિ’ [પુનઃ] અને [અવક્તવ્યમ્ ઇતિ ભવતિ] કોઈ પર્યાયથી
‘અવક્તવ્યમ્’ છે; [દ્વિવક્ષિત્ પર્યાયેણ તુ તદુભયં] વળી કોઈ પર્યાયથી ‘અસ્તિ-નાસ્તિ’ [તા
અપરં] અપરં આદિદ્વયમ્] કોઈ પર્યાયથી અન્ય ત્રણ ભંગરૂપ કહેવામાં આવે છે.

તીર્થા—અર્થ (૧) ‘સ્યાત્ અસ્તિ જ’ છે, સ્વરૂપની અપેક્ષાએ; (૨) ‘સ્યાત્
નાસ્તિ જ’ છે, સ્વરૂપની અપેક્ષાએ; (૩) ‘સ્યાત્ અવક્તવ્ય જ’ છે, સ્વરૂપ-પરરૂપના તુલ-
્યપર્યાયની અપેક્ષાએ; (૪) ‘સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ જ’ છે, સ્વરૂપ-પરરૂપના ક્રમેની અપે-
ક્ષાએ; (૫) ‘સ્યાત્ અસ્તિ-અવક્તવ્ય જ’ છે, સ્વરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના તુલ્યપર્યા-
યની અપેક્ષાએ; (૬) ‘સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય જ’ છે, પરરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના
તુલ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ; (૭) ‘સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય જ’ છે, સ્વરૂપની, પર-
રૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના તુલ્યપર્યાયની અપેક્ષાએ.

રૂપેનાસતઃ, સ્વપરરૂપાભ્યાં યુગપદ્વક્તુમશક્યસ્ય, સ્વપરરૂપાભ્યાં ક્રમેણ સતોઽસંતથ, સ્વરૂપ-સ્વપરરૂપયૌગપદ્ધાભ્યાં સતો વક્તુમશક્યસ્ય ચ, પરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્ધાભ્યામસતો વક્તુમ-શક્યસ્ય ચ, સ્વરૂપપરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્ધૈઃ સતોઽસતો વક્તુમશક્યસ્ય ચાનન્તધર્મણો દ્રવ્ય-સ્યૈકૈકં ધર્મમાશ્રિત્ય વિવક્ષિતાવિવક્ષિતવિધિપ્રતિષેધાભ્યામવતરન્તી સત્તમઙ્ગિકૈવકારવિશ્રાન્ત-

હવદિ ભવતિ । કથંભૂતમ્ । અવત્તવ્યમિદિ સ્યાદવત્તવ્યમેવ । સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ । કથંચિદ્વિવ-ક્ષિતપ્રકારેણ યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ૩ । સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવત્તવ્યં, સ્યાદસ્તિનાસ્તિ, સ્યાદસ્ત્યેવાવત્તવ્યં, સ્યાન્નાસ્ત્યેવાવત્તવ્યં, સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવાવત્તવ્યમ્ । પુણો પુનઃ इत्थंભૂતમ્ કિં ભવતિ । દવ્યં પરમાત્મદ્રવ્યં કર્તૃ । પુનરપિ કથંભૂતં ભવતિ । તદુભયં સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવ । સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ । કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ ક્રમેણ સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ૪ । કથંભૂતં સદિત્થમિત્થં ભવતિ । આદિદ્વં આદિદ્વં વિવક્ષિતં સત્ । કેન કૃત્વા । પજ્ઞાયેણ દુ પર્યાયેણ તુ, પ્રશ્નોચરૂપનયવિભાગેન તુ । કથં-ભૂતેન । કેણ, વિ કેનાપિ વિવક્ષિતેન નૈગમાદિનયરૂપેણ । અણ્ણં વા અન્યદ્વા સંયોગમજ્ઞત્રયરૂપેણ । તત્કથ્યતે—સ્યાદસ્ત્યેવાવત્તવ્યં । સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ । કથંચિત્ વિવક્ષિતપ્રકારેણ સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ચ ૫ । સ્યાન્નાસ્ત્યેવાવત્તવ્યં । સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ । કથંચિત્ વિવક્ષિતપ્રકારેણ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ચ ૬ । સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવાવત્તવ્યં । સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ । કથંચિત્ વિવક્ષિતપ્રકારેણ ક્રમેણ સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ચ ૭ । પૂર્વં પશ્ચાસ્તિકાચે સ્યાદસ્તીત્યાદિપ્રમાણવાક્યેન પ્રમાણસત્તમઙ્ગી વ્યાખ્યાતા, અત્ર તુ સ્યાદસ્ત્યેવ, યદેવકારમ્પ્રહ્ણં તત્રયસત્તમઙ્ગીજ્ઞાપનાર્થમિતિ સ્વાર્થઃ । યથેદં નયસત્તમઙ્ગીવ્યાખ્યાનં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યે

દ્રવ્યતુ' કથન કરવામાં આવતાં, (૧) જે સ્વરૂપે 'સત્' છે, (૨) જે પરરૂપે 'અસત્' છે, (૩) જે સ્વરૂપે અને પરરૂપે યુગપદ્ 'કથાપુ' અશક્ય છે, (૪) જે સ્વરૂપે અને પરરૂપે કંમથી 'સત્ અને અસત્' છે, (૫) જે સ્વરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્-પણે 'સત્ અને કથાપુ' અશક્ય છે, (૬) જે પરરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્-પણે 'અસત્ અને કથાપુ' અશક્ય છે તથા (૭) જે સ્વરૂપે, પરરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગ-પદ્-પણે 'સત્, અસત્ અને કથાપુ' અશક્ય છે—એવું જે અનન્ત ધર્મોવાળું દ્રવ્ય તેના એક એક ધર્મના આશ્રય કરીને *વિવક્ષિત-અવિવક્ષિતના વિધિનિષેધ વડે પ્રગટ થતી

* વિવક્ષિત (કહેવા ધારેલા) ધર્મને યુજ્ય કરીને તેનું પ્રતિપાદન કરવાથી અને અવિવક્ષિત (નહિ કહેવા ધારેલા) ધર્મને ગૌણ કરીને તેના નિષેધ કરવાથી સપ્તભંગી પ્રગટ થાય છે.

મથાન્તસમુચાર્યમાણસ્યાત્કારામોઽવમન્વપદેન સમસ્તમપિ વિગ્રતિપેષધિપમોઽમુદસ્યતિ ॥ ૧૧૫ ॥

અથ નિર્ધાર્યમાણત્વેનોદાહરણીકૃતસ્ય જીવસ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં ક્રિયાફલત્વેના-
ન્યત્વં દ્યોતયતિ—

एसो त्ति णत्थि कोई ण णत्थि किरिया सहावणिच्चत्ता ।

किरिया हि णत्थि अफला धम्मो जदि णिफलो परमो ॥ ११६ ॥

દર્શિતં તથા યથાસંભવં સર્વપદાર્થેષુ દ્રષ્ટવ્યમિતિ ॥ ૧૧૫ ॥ एवं नयसप्तभङ्गीव्याख्यानगाथया-
ष्टमस्थलं गतम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण प्रथमा नमस्कारगाथा, द्रव्यगुणपर्यायकथनरूपेण द्वितीया,
स्वसमयपरसमयप्रतिपादनेन तृतीया, द्रव्यस्य सत्तादिलक्षणत्रयसूचनरूपेण चतुर्थीति स्वतन्त्रगाथाचतुष्ट-
येन पीठिकास्थलम् । तदनन्तरमवान्तरसत्ताकथनरूपेण प्रथमा, महासत्तारूपेण द्वितीया, यथा द्रव्यं
स्वभावसिद्धं तथा सत्तागुणोऽपीति कथनरूपेण तृतीया, उत्पादव्ययध्रौव्यत्वेऽपि सत्तैव द्रव्यं भवतीति
कथनेन चतुर्थीति गाथाचतुष्टयेन सत्तालक्षणविवरणमुह्यता । तदनन्तरमुत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणविवरण-

સત્તાલક્ષી સતત સમ્યક્ રીતે ઉચ્ચારવામાં આવતા 'સ્યાત્' કારણથી અભોધ મંત્રપદ વડે,
'જ' કારણમાં રહેલા સઘળા વિરોધવિધના મોહને દૂર કરે છે. ૧૧૫.

હવે, જેનો નિર્ધાર કરવાનો હોવાથી જેને ઉદાહરણરૂપ બનાવવામાં આવ્યો છે
એવો જે જીવ તેના મનુષ્યાદિપર્યાયો ક્રિયાનાં ફળ હોવાથી તે પર્યાયોનું અન્યત્વ (અર્થાત્ તે
પર્યાયો બદલાયા કરે છે એમ) પ્રકાશે છે:—

नथी 'आ ज' એવો કોઈ, જ્યાં કિરિયા સ્વભાવ-નિપત્ત છે;

किरिया नथी ફળહીન, જે નિષ્ફળ ધરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૧૬.

૧. સ્યાદ્વાદમાં અનેકાંતને સૂચવતો 'સ્યાત્' શબ્દ સમ્યક્પણે વપરાય છે. તે 'સ્યાત્' પદ એકાંત વાદમાં રહેલા સમસ્ત વિરોધરૂપી વિધના બ્રમને નષ્ટ કરવામાં સમર્થ છે.
૨. અનેકાંતાત્મક વસ્તુસ્વભાવની અપેક્ષા રહિત એકાંતવાદમાં મિથ્યા એકાંતને સૂચવતો જે 'જ' શબ્દ વપરાય છે તે વસ્તુસ્વભાવથી વિપરીત નિરૂપણ કરે છે તેથી તેનો અહીં નિષેધ કર્યો છે. (અનેકાંતાત્મક વસ્તુસ્વભાવનો ખ્યાલ ચૂક્યા વિના, જે અપેક્ષાએ વસ્તુનું કથન ચાલતું હોય તે અપેક્ષાએ તેનું નિર્ણયિતપણું—નિયમબદ્ધપણું—નિરપવાદપણું બતાવવા માટે જે 'જ' શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, તેનો અહીં નિષેધ ન સમજવો.)

एष इति नास्ति कश्चिन्न नास्ति क्रिया स्वभावनिवृत्ता ।

क्रिया हि नास्त्यफला धर्मो यदि निःफलः परमः ॥ ११६ ॥

इह हि संसारिणो जीवस्यानादिकर्मपुद्गलोपाधिसन्निधिप्रत्ययप्रवर्तमानप्रतिक्षण-
विवर्तनस्य क्रिया किल स्वभावनिवृत्तवास्ति । ततस्तस्य मनुष्यादिपर्यायेषु न कश्चनाप्येप
एवेति टङ्कोत्कीर्णोऽस्ति, तेषां पूर्वपूर्वोपमर्दप्रवृत्तक्रियाफलत्वेनोत्तरोत्तरोपमर्दमानत्वात्; फल-

मुख्यत्वेन गाथात्रयं, તदनન્તરં દ્રવ્યપર્યાયકથનેન ગુણપર્યાયકથનેન ચ ગાથાદ્વયં, તતશ્ચ દ્રવ્યસ્યાસ્તિત્વ-
સ્થાપનારૂપેણ પ્રથમા, પૃથક્ત્વલક્ષણસ્યાતદ્વાવામિધાનાન્યત્વલક્ષણસ્ય ચ કથનરૂપેણ દ્વિતીયા, સંજ્ઞા-
લક્ષણપ્રયોજનાદિભેદરૂપસ્યાતદ્વાવસ્ય વિચરણરૂપેણ તૃતીયા, તસ્યૈવ દૃઢીકરણાર્થં ચતુર્થાતિ ગાથાચતુષ્ટ-
યેન સત્તાદ્રવ્યયોરભેદવિષયે યુક્તિકથનમુખ્યતા । તદનન્તરં સત્તાદ્રવ્યયોર્ગુણગુણિકથનેન પ્રથમા, ગુણ-
પર્યાયાણાં દ્રવ્યેણ સહાભેદકથનેન દ્વિતીયા ચેતિ સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયમ્ । તદનન્તરં દ્રવ્યસ્ય સદુત્પાદાસદુ-
ત્પાદયોઃ સામાન્યવ્યાખ્યાનેન વિશેષવ્યાખ્યાનેન ચ ગાથાચતુષ્ટયં, તતશ્ચ સસમજ્ઞીકથનેન ગાથૈકા ચેતિ

અન્યવાર્થઃ—[एषः इति कश्चित् नास्ति] (મનુષ્યાદિપર્યાયોભાં) ‘આ જ’ એવો
કોઈ (શાંદ્યત પર્યાય) નથી; [स्वभावनिवृत्ता क्रिया नास्ति न] (કારણ કે સંસારી જીવને)
સ્વભાવનિષ્પન્ન ક્રિયા નથી એમ નથી (અર્થાત્ વિભાવસ્વભાવથી નીપજતી રાગદ્વેષમય ક્રિયા
અવશ્ય છે). [यदि] અને જો [परमः धर्मः निःफलः] પરમ ધર્મ અર્થે છે તો [क्रिया हि
अफला नास्ति] ક્રિયા જરૂર અર્થે નથી (અર્થાત્ એક વીતરાગ ભાવ જ મનુષ્યાદિ-
પર્યાયોરૂપ ઇળ ઉપજતવતો નથી, રાગદ્વેષમય ક્રિયા તો અવશ્ય તે ઇળ ઉપજતવે છે).

टीकाः—अर्थात् (આ વિધિમાં), અનાદિ કર્મપુદ્ગલની ઉપાધિના સદ્ભાવને આશ્રયે
(-કારણે) જેને પ્રતિક્ષણ રૂપિવર્તન વર્તે છે એવા સંસારી જીવને ક્રિયા ખરેખર સ્વભાવ-
નિષ્પન્ન જ છે; તેથી તેને મનુષ્યાદિપર્યાયોભાંનો કોઈ પણ પર્યાય ‘આ જ’ એવો ટંકોટીણું
નથી; કારણ કે તે પર્યાયો પૂર્વ પૂર્વ પર્યાયના નાશમાં પ્રવર્તતા ક્રિયાઈગરૂપ હોવાથી ઉત્તર
ઉત્તર પર્યાય વડે નષ્ટ થાય છે. અને ક્રિયાનું ઇળ તો, ખોલ સાથે મિલનનો નાશ નહિ થયો

૧. પ્રતિક્ષણ = દરેક ક્ષણે

૨. વિવર્તન = વિપરિણામનઃ પલટો (ફેરફાર) થવા કરતો તે.

૩. ઉત્તર ઉત્તર = પછીના પછીના. (મનુષ્યાદિપર્યાયો રાગદ્વેષમય ક્રિયાના ઇળરૂપ છે તેથી કોઈ પણ નવા
પૂર્વ પર્યાયને નષ્ટ કરે છે અને પછીના પર્યાયથી પોતે નષ્ટ થાય છે)

૪. મિલન = મળી જવું તે; મિશ્રિતપણું; સંબંધ; જોડાણ.

તથા કર્મસ્વભાવેન જીવસ્વભાવમભિભૂય ક્રિયમાણા મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ કર્મકાર્યમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અથ કુતો મનુષ્યાદિપર્યાયેષુ જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવો ભવતીતિ નિર્ધારયતિ —

ખરણાસ્યતિરિયસુરા જીવાં સ્વલુ નામકર્મ્મણિવ્યવ્ત્તા ।

ણ હિ તે લઙ્ઘસહાવા પરિણમમાણા સકર્મ્માણિ ॥ ૧૧૮ ॥

નરનારકતિર્યક્સુરા જીવાઃ સ્વલુ નામકર્મનિર્વૃત્તાઃ ।

ન હિ તે લઙ્ઘસ્વભાવાઃ પરિણમમાનાઃ સ્વકર્મ્માણિ ॥ ૧૧૮ ॥

અયમત્રાર્થઃ—યથાગ્નિઃ કર્તા તૈલસ્વભાવં કર્મતાપત્તમભિભૂય તિરસ્કૃત્ય વર્ત્યાધારેણ દીપશિખારૂપેણ પરિણમયતિ, તથા કર્માગ્નિઃ કર્તા તૈલસ્થાનીયં શુદ્ધાત્મસ્વભાવં તિરસ્કૃત્ય વર્તિસ્થાનીયશરીરાધારેણ દીપશિખાસ્થાનીયનરનારકાદિપર્યાયરૂપેણ પરિણમયતિ । તતો જ્ઞાયતે મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ નિશ્ચયનયેન કર્મજનિતા इति ॥ ૧૧૭ ॥ અથ નરનારકાદિપર્યાયેષુ કથં જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવો જાતસ્તત્ર કિં જીવાભાવ इति પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—ખરણાસ્યતિરિયસુરા જીવાં નરનારકતિર્યક્સુરાનામાનો જીવાઃ સન્તિ તાવત્ । સ્વલુ સ્ફુટમ્ । કથંભૂતાઃ । નામકર્મ્મણિવ્યવ્ત્તા નરનારકાદિસ્વકીયસ્વકીયનામકર્મ્મણા નિર્વૃત્તાઃ । ણ હિ તે લઙ્ઘસહાવા કિંતુ યથા માણિક્યવદ્ધસુવર્ણકઙ્કણેષુ માણિક્યસ્ય હિ મુલ્યતા નાસ્તિ, તથા તે જીવાશ્ચિદાનન્દૈકશુદ્ધાત્મસ્વભાવમલભમાનાઃ સન્તો લઙ્ઘસ્વભાવા ન ભવન્તિ, તેન કારણેન સ્વભાવા-

સ્વભાવ વડે જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને કરાતા મનુષ્યાદિપર્યાયો કર્મનાં કાર્ય છે.

ભાવાર્થઃ—મનુષ્યાદિપર્યાયો ૧૧૬ મી ગાથામાં કહેલી રાગદ્વેષમય ક્રિયાનાં ફળ છે; કારણ કે તે ક્રિયાથી કર્મ બંધાય છે અને કર્મ જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને મનુષ્યાદિપર્યાયો નિપજાય છે. ૧૧૭.

હવે મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં જીવને સ્વભાવનો પરાભવ કયા કારણે થાય છે તેનો નિર્ધાર કરે છે:—

તિર્યચ્ચ-ચુર-નર-નારકી જીવ નામકર્મ-નિપત્ત છે;

નિજ કર્મરૂપ પરિણમનથી જ સ્વભાવલબ્ધિ ન તેમને. ૧૧૮.

અન્યયાર્થઃ—[નરનારકતિર્યક્સુરાઃ જીવાઃ] મનુષ્ય, નારક, તિર્યચ્ચ ને દેવરૂપ જીવો [સ્વલુ] ખરેખર [નામકર્મનિર્વૃત્તાઃ] નામકર્મથી નિષ્પત્ત છે. [હિ] ખરેખર [સ્વકર્મ્માણિ] તેઓ પોતાના કર્મરૂપે [પરિણમમાનાઃ] પરિણમતા હોવાથી [તે ન લઙ્ઘસ્વભાવાઃ] તેમને સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ નથી.

અમી મનુષ્યાદયઃ પર્યાયા નામકર્મનિર્વૃત્તાઃ સન્તિ તાવન્ । ન પુનરેવાવતાપિ ત્વ
જીવસ્ય સ્વભાવાભિમવોઽસ્તિ, યથા કનકનદ્વમાણિન્યકરૂપેણ માણિન્યસ્ય નેવ
જીવઃ સ્વભાવમુપલભતં તન્ સ્વકર્મપરિણમનાત્, પયઃપૂરવન્ । યથા સત્ત્વ પયઃપૂરઃ પ્રદેશ-
સ્વાદાભ્યાં પિચુમન્દચન્દનાદિવનરાજીં પરિણમન્ દ્રવત્વસ્વાદુત્વસ્વભાવમુપલભતે, તથાત્માપિ
પ્રદેશભાવાભ્યાં કર્મપરિણમનાન્નામૂર્તત્વનિરુપરાગવિશુદ્ધિમત્ત્વસ્વભાવમુપલભતે ॥ ૧૧૮ ॥

ભિમવો મળ્યતે, ન ચ જીવાભાવઃ । કથંભૂતાઃ સન્તો લઘ્વસ્વભાવા ન ભવન્તિ । પરિણમમાણા
સકમ્માણિ સ્વકોયોદયાગતકર્માણિ સુસ્વદુઃસ્વરૂપેણ પરિણમમાના ઇતિ । ગયમત્રયાર્થઃ—યથા વૃક્ષ-
સેચનવિપયે જલપ્રવાહશ્ચન્દનાદિવનરાજિરૂપેણ પરિણતઃ સન્સ્વકીયકોમલશીતલનિર્મલાદિસ્વભાવં ન લભતે.

ટીકા:—પ્રથમ તો, આ મનુષ્યાદિ પર્યાયો નામકર્મથી નિષ્પન્ન છે. પરંતુ આટલાથી
પણ ત્યાં જીવને સ્વભાવનો પરાભવ નથી, જેમ કનકનદ્વ (—સુવર્ણમાં જડેલા) માણેકવાળાં
કંકણોમાં માણેકના સ્વભાવનો પરાભવ નથી તેમ. જે ત્યાં જીવ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો
—અતુલવતો નથી, તે સ્વકર્મરૂપે પરિણમવાને લીધે છે; પાણીના પૂરની માફક. જેમ પાણીનું
પૂર પ્રદેશથી અને સ્વાદથી નિમ્ન-ચઢનાદિ વનરાજિરૂપે (લીમડો, ચઢન વગેરે વૃક્ષોની સાંખી
હારરૂપે) પરિણમતું થકું (પોતાના) દ્રવત્વ અને સ્વાદુત્વરૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું
નથી, તેમ આત્મા પણ પ્રદેશથી અને ભાવથી સ્વકર્મરૂપે પરિણમવાને લીધે (પોતાના) અ-
મૂર્તત્વ અને નિરુપરાગવિશુદ્ધિમત્ત્વરૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી.

ભાવાર્થઃ—મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં, કર્મ કાંઈ જીવના સ્વભાવને હણતું કે આશ્ચર્યિત
કરતું નથી; પરંતુ ત્યાં જીવ પોતે જ પોતાના દોષથી કર્મ અનુસાર પરિણમે છે તેથી તેને
પોતાના સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ નથી. જેમ પાણીનું પૂર પ્રદેશની અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિ-
ણમતું થકું પોતાના પ્રવાહીપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું—અતુલવતું નથી અને સ્વાદની
અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિણમતું થકું પોતાના સ્વાદિષ્ટપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું નથી,
તેમ આત્મા પણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ સ્વકર્મ અનુસાર પરિણમતો થકો પોતાના અમૂર્તપણા-
રૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી અને ભાવની અપેક્ષાએ સ્વકર્મરૂપે પરિણમતો થકો
ઉપરાગ વિનાની વિશુદ્ધિવાળાપણારૂપ પોતાના સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી. આથી એમ
નિર્ધાર થાય છે કે મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં જીવને પોતાના જ દોષથી પોતાના સ્વભાવની અનુપ-

૧. દ્રવત્વ = પ્રવાહીપણું

૨. સ્વાદુત્વ = સ્વાદિષ્ટપણું

૩. નિરુપરાગ-વિશુદ્ધિમત્ત્વ = ઉપરાગ (—મલિનતા, વિકાર) વિનાની વિશુદ્ધિવાળાપણું. [અરૂપીપણું અને
નિર્વિકાર-વિશુદ્ધિવાળાપણું આત્માનો સ્વભાવ છે.]

અથ જીવસ્ય દ્રવ્યત્વેનાવસ્થિતત્ત્વેઽપિ પર્યાયૈરનવસ્થિતત્ત્વં દ્યોતયતિ—

જાયદિ ણેવ ણ ણસ્સદિ खणभंगसमुद्भवे जणे कोई ।

जो हि भवो सो विलओ संभवविलय चि ते णाणा ॥ ११९ ॥

जायते नैव न नश्यति क्षणभङ्गसमुद्भवे जने कश्चित् ।

यो हि भवः स विलयः संभवविलयाविति तौ नाना ॥ ११९ ॥

इह तावन्न कश्चिज्जायते न म्रियते च । अथ च मनुष्यदेवतिर्यङ्नारकात्मको जीवलोकः प्रतिक्षणपरिणामित्वादुत्संगितक्षणभङ्गोत्पादः । न च विप्रतिपिद्धमेतत्, संभव-

तथायं जीवोऽपि वृक्षस्थानीयकर्मोदयपरिणतः सन्परमाह्लादैकलक्षणसुखामृतास्वादनैर्मत्यादिस्वकीयगुण-
समूहं न लभत इति ॥ ११८ ॥ अथ जीवस्य द्रव्येण नित्यत्वेऽपि पर्यायेण विनश्वरत्वं दर्शयति—
जायदि णેવ ણ ણસ્સદિ जायते नव, न नश्यति द्रव્યार्થિકनयेन । क । खणभंगसमुद्भवे जणे
कोई क्षणभङ्गसमुद्भवे जने कोऽपि । क्षण क्षणं प्रति भङ्गसमुद्भवो यत्र संभवति क्षणभङ्गसमुद्भवस्त-

હિંચિ છે, કર્મોદયક ખીજા કોઈ કારણથી નહિ. ‘કર્મ’ જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરે છે, એમ કહેવું તે તો ઉપચારકથન છે, પરમાર્થે એમ નથી. ૧૧૮.

હવે જીવનું દ્રવ્યપણે ‘અવસ્થિતપણું’ હોવા છતાં પર્યાયોથી ‘અનવસ્થિતપણું’ પ્રકાશે છે:—

નહિ કોઈ ઊપજે વિણસે ક્ષણભંગસંભવમય જગે,

કારણજનમ તે નાશ છે; વળી જન્મ નાશ ચિલિન છે. ૧૧૯.

અન્વયાર્થ:—[ક્ષણભંગસમુદ્ભવે જને] ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પાદ ને વિનાશવાળા જીવલોકમાં [કશ્ચિત્] કોઈ [ન પવ જાયતે] ઉત્પન્ન થતું નથી ને [ન નશ્યતિ] નાશ પામતું નથી, [હિ] કારણ કે [યઃ ભવઃ સઃ વિલયઃ] જે ઉદ્ભવ છે તે જ વિલય છે; [સંભવવિલયો] એટલે તો નાના] વળી ઉદ્ભવ અને વિલય એમ તેઓ અનેક (અર્થાત્ ભિન્ન) પણ છે.

ટીકા:—પ્રથમ તો આહીં કોઈ જન્મતું નથી ને મરતું નથી (અર્થાત્ આ લોકમાં કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી ને નાશ પામતું નથી). વળી (આમ છતાં) મનુષ્ય-દેવ-તિર્યંચ-નારકાત્મક જીવલોક પ્રતિક્ષણ પરિણામી હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે થતા વિનાશ અને ઉત્પાદ સાથે

૧. અવસ્થિતપણું = સ્થિરપણું; ટકી રહેવું તે.

૨. અનવસ્થિતપણું = અસ્થિરપણું; નહિ ટકવું તે.

વિલયયોરેકત્વનાનાત્વાભ્યામ્ । યદા મુલુ મજ્જોત્પાદયોરેકત્વં તદા પૂર્વપક્ષઃ, યદા તુ નાનાત્વં તદોત્તરઃ । તથા હિ—યથા ય એવ ઘટસ્તદેવ કુણ્ડમિત્યુક્તે ઘટકુણ્ડસ્વરૂપયોરેકત્વા- સંભવાત્તદુભયાધારભૂતા મૃત્તિકા સંભવતિ, તથા ય એવ સંભવઃ સ એવ વિલય इत्यુક્તે સંભવવિલયસ્વરૂપયોરેકત્વાસંભવાત્તદુભયાધારભૂતં ધ્રોવ્યં સંભવતિ । તતો દેવાદિપર્યાયે સંભવતિ મનુષ્યાદિપર્યાયે વિલીયમાને ચ ય એવ સંભવઃ સ એવ વિલય इતિ કૃત્વા તદુ- ભયાધારભૂતં ધ્રોવ્યવજ્જીવદ્રવ્યં સંભાવ્યત એવ । તતઃ સર્વદા દ્રવ્યત્વેન જીવછુદ્ધોત્કીર્ણો- વતિષ્ઠતે । અપિ ચ યદાઽન્યો ઘટોઽન્યત્કુણ્ડમિત્યુક્તે તદુભયાધારભૂતાયા મૃત્તિકાયા અન્ય- ત્વાસંભવાત્ ઘટકુણ્ડસ્વરૂપે સંભવતઃ, તથાન્યઃ સંભવોઽન્યો વિલય इત્યુક્તે તદુભયાધારભૂતસ્ય

સ્મિન્ક્ષણમજ્જસમુદ્રવે વિનશ્ચરે પર્યાયાર્થિકનયેન જને લોકે જગતિ કશ્ચિદપિ, તસ્માન્નૈવ જાયતે ન ચોત્પદ્યત इતિ દેહું વદતિ । જો હિ મવો સો વિલઓ દ્રવ્યાર્થિકનયેન યો હિ ભવસ્સ એવ વિલયો યતઃ કારણાત્ । તથા હિ—મુક્તાત્મનાં ય એવ સકલવિમલકેવલજ્ઞાનાદિરૂપેણ મોક્ષપર્યાયેણ ભવ ઉત્પાદઃ સ એવ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગપર્યાયેણ વિલયો વિનાશસ્તૌ ચ મોક્ષપર્યાયમોક્ષમાર્ગપર્યાયૌ કાર્યકારણરૂપેણ મિત્તૌ, તદુભયાધારભૂતં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં તદેવ, મૃત્પિણ્ડઘટાધારભૂતમૃત્તિકાદ્રવ્યવત્

(પણુ) જોડાયેલો છે. અને આ વિરોધ પામતું નથી; કારણ કે ઉદ્ભવ ને વિલયનું એકપણું અને અનેકપણું છે. જ્યારે ઉદ્ભવ ને વિલયનું એકપણું છે ત્યારે પૂર્વ પક્ષ છે, અને અનેક- પણું છે ત્યારે ઉત્તર પક્ષ છે (અર્થાત્ જ્યારે ઉદ્ભવ ને વિલયના એકપણાની અપેક્ષા લેવામાં આવે ત્યારે 'કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી ને નાશ પામતું નથી' એ પક્ષ ફલિત થાય છે, અને જ્યારે ઉદ્ભવ ને વિલયના અનેકપણાની અપેક્ષા લેવામાં આવે ત્યારે ક્ષણે ક્ષણે થતા વિનાશ ને ઉત્પાદનો પક્ષ ફલિત થાય છે). તે આ પ્રમાણે:—

જેમ 'જે ઘડો છે તે જ કૂંડ છે' એમ કહેવામાં આવતાં, ઘડાના સ્વરૂપનું ને કૂંડાના સ્વરૂપનું એકપણું અસંભવિત હોવાથી તે બન્નેના આધારભૂત માટી પ્રગટ થાય છે, તેમ 'જે ઉદ્ભવ છે તે જ વિલય છે' એમ કહેવામાં આવતાં, ઉદ્ભવના સ્વરૂપનું ને વિલયના સ્વરૂપનું એકપણું અસંભવિત હોવાથી તે બન્નેના આધારભૂત ધ્રોવ્ય પ્રગટ થાય છે; તેથી દેવાદિપર્યાય ઉત્પન્ન થતાં ને મનુષ્યાદિપર્યાય નષ્ટ થતાં, 'જે ઉદ્ભવ છે તે જ વિલય છે' એમ ગણવાથી (અર્થાત્ એવી અપેક્ષા લેવાથી) તે બન્નેના આધારભૂત ધ્રોવ્યવાણું જીવદ્રવ્ય પ્રગટ થાય છે (-જ્યાસમાં આવે છે). માટે સર્વદા દ્રવ્યપણે જીવ ટંકોટકીણું રહે છે.

અને વળી, જેમ 'અન્ય ઘડો છે અને અન્ય કૂંડ છે' એમ કહેવામાં આવતાં, તે બન્નેના આધારભૂત માટીનું અન્યપણું (-સિત્તસિત્તપણું) અસંભવિત હોવાથી ઘડાનું ને કૂંડાનું સ્વરૂપ (-બન્નેનાં સિત્તસિત્ત સ્વરૂપ) પ્રગટ થાય છે, તેમ 'અન્ય ઉદ્ભવ છે અને

ધ્રોવ્યસ્યાન્યત્વાસંભવાત્સંભવવિલયસ્વરૂપે સંભવતઃ । તતો દેવાદિપર્યાયે સંભવતિ મનુષ્યાદિ-
પર્યાયે વિલીયમાને ચાન્યઃ સંભવોઽન્યો વિલય ઇતિ કૃત્વા સંભવવિલયવન્તૌ દેવાદિમનુષ્યાદિ-
પર્યાયૌ સંભાવ્યેતે । તતઃ પ્રતિક્ષણં પર્યાયૈર્જીવોઽનવસ્થિતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અથ જીવસ્યાનવસ્થિતત્ત્વહેતુમુદ્યોતયતિ—

તમ્હા દુ ણત્થિ કોઈ સહાવસમવઢ્ઢિદો ત્તિ સંસારે ।

સંસારો પુણ કિરિયા મંસરમાણસ્સ દવ્વસ્સ ॥ ૧૨૦ ॥

તસ્માત્તુ નાસ્તિ કચ્ચિત્ સ્વભાવસમવસ્થિત ઇતિ સંસારે ।

સંસારઃ પુનઃ ક્રિયા સંસારતો દ્રવ્યસ્ય ॥ ૧૨૦ ॥

મનુષ્યપર્યાયદેવપર્યાયાધારભૂતસંસારિજીવદ્રવ્યવદ્ધા । ક્ષણભક્તસમુદ્ભવે હેતુઃ કથ્યતે । સંભવવિલય ત્તિ
તે ણાણા સંભવવિલયૌ દ્વાવિતિ તૌ નાના મિત્તૌ યતઃ કારણાત્તતઃ પર્યાયાર્થિકનયેન મજ્જોપાદૌ ।
તથા હિ—ય એવ પૂર્વોક્તમોક્ષપર્યાયસ્યોત્પાદો મોક્ષમાર્ગપર્યાયમ્ વિનાશસ્તાવેવ મિત્તૌ, ન ચ તદાધાર-
ભૂતપરમાત્મદ્રવ્યમિતિ । તતો જ્ઞાયતે દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેઽપિ પર્યાયરૂપેણ વિનાશોઽસ્તીતિ ॥ ૧૧૯ ॥
અથ વિનશ્વરત્વે કારણમુપન્યસ્યતિ, અથવા પ્રથમસ્થલેઽધિકારસૂત્રેણ મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં કર્મજનિતત્ત્વેન
યદ્વિનશ્વરત્વં સૂચિતં તદેવ ગાથાત્રયેણ વિશેષેણ વ્યાખ્યાતમિદાનીં તસ્યોપસંહારમાહ—તમ્હા દુ ણત્થિ

અન્ય વિલય છે, એમ કહેવામાં આવતાં, તે બન્નેના આધારભૂત ધ્રોવ્યત્વ અસંભ-
વિત હોવાથી ઉદ્ભવતું ને વિલયતું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે; તેથી દેવાદિપર્યાય ઉત્પન્ન થતાં
ને મનુષ્યાદિપર્યાય નષ્ટ થતાં, ‘અન્ય ઉદ્ભવ છે અને અન્ય વિલય છે’ એમ ગણવાથી
(અર્થાત્ એવી અપેક્ષા લેવાથી) ઉદ્ભવ અને વિલયવાળા દેવાદિપર્યાય અને મનુષ્યાદિપર્યાય
પ્રગટ થાય છે (—ખ્યાલમાં આવે છે), માટે પ્રતિક્ષણ પર્યાયોથી જીવ અનવસ્થિત છે. ૧૧૯.

હવે જીવના અનવસ્થિતપણાને હેતુ પ્રકાશે છે:—

તેથી સ્વભાવે સ્થિર એવું ન કોઈ છે સંસારમાં;

સંસાર તો સંસરણ કરતા દ્રવ્ય કેરી છે ક્રિયા. ૧૨૦.

અન્યથાર્થ:—[તસ્માત્તુ] તેથી [સંસારે] સંસારમાં [સ્વભાવસમવસ્થિતઃ ઇતિ]
સ્વભાવથી અવસ્થિત એવું [કચ્ચિત્ ન અસ્તિ] કોઈ નથી (અર્થાત્ સંસારમાં કોઈના
સ્વભાવ કેવળ એકરૂપ રહેવાનો નથી); [સંસારઃ પુનઃ] સંસાર તો [સંસરતઃ] *સંસરણ
કરતા [દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યની [ક્રિયા] ક્રિયા છે.

* સંસરણ કરવું = ગોળ ફર્યા કરવું; પલટાયા કરવું.

યતઃ खलु जीवो द्रव्यत्वेनावस्थितोऽपि पर्यायैरनवस्थितः; ततः प्रतीयते न कश्चिदपि संसारे स्वभावेनावस्थित इति । यच्चात्रानवस्थितत्वं तत्र संसार एव हेतुः, तस्य मनुष्यादिपर्यायात्मकत्वात् स्वरूपेणैव तथाविधत्वात् । अथ यस्तु परिणममानस्य द्रव्यस्य पूर्वोत्तरदशापरित्यागोपादानात्मकः क्रियाख्यः परिणामस्तत्संसारस्य स्वरूपम् ॥ १२० ॥

अथ परिणामात्मके संसारे कुतः पुद्गलश्लेषो येन तस्य मनुष्यादिपर्यायात्मकत्वमित्यत्र समाधानमुपवर्णयति—

**आदा कम्ममलिप्तसो परिणामं लहदि कम्मसंजुत्तं ।
तत्तो सिलिसदि कम्मं तम्हा कम्मं तु परिणामो ॥ १२१ ॥**

कोई सहावसमवद्विदो चि तस्मान्नास्ति कश्चित्त्वभावसमवस्थित इति । यस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण मनुष्यादिपर्यायाणां विनश्वरत्वं व्याख्यातं तस्मादेव ज्ञायते परमानन्दैकलक्षणपरमचैतन्यचमत्कारपरिणतशुद्धात्मस्वभाववदवस्थितो नित्यः कोऽपि नास्ति । क । संसारे निस्संसारशुद्धात्मनो विपरीते संसारे । संसारस्वरूपं कथयति— संसारो पुण किरिया संसारः पुनः क्रिया । निष्क्रियनिर्विकल्पशुद्धात्मपरिणतेर्विसदृशी मनुष्यादिविभावपर्यायपरिणतिरूपा क्रिया संसारस्वरूपम् । सा च कस्य भवति । संसरमाणस्य जीवस्य विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावमुक्तात्मनो विलक्षणस्य संसरतः परिश्रमतः संसारिर्जीवस्येति । ततः स्थितं मनुष्यादिपर्यायात्मकः संसार एव विनश्वरत्वे कारणमिति ॥ १२० ॥ एवं शुद्धात्मनो भिन्नानां कर्मजनितमनुष्यादिपर्यायाणां विनश्वरत्वकथनमुल्लेख्यतया गाथाचतुष्टयेन द्वितीयस्थलं गतम् । अथ संसारस्य

ટીકા:—અરેઅર એવ દ્રવ્યપણે અવસ્થિત હોવા છતાં પણ પર્યાયાથી અનવસ્થિત છે, તેથી એમ પ્રતીતિ થાય છે કે સંસારમાં કોઈ પણ સ્વભાવથી અવસ્થિત નથી (અર્થાત કોઈના સ્વભાવ કેવળ અવિચળ—એકરૂપ રહેવાનો નથી). અને આહી જે અનવસ્થિતપણું છે તેમાં સંસાર જ હેતુ છે; કારણ કે તે (સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક છે, કેમ કે તે સ્વરૂપી જ તેવો છે (અર્થાત સંસારનું સ્વરૂપ જ એવું છે). ત્યાં પરિણમતા દ્રવ્યનો પૂર્વોત્તરદશાના ત્યાગપ્રાપ્તિનાત્મક એવો જે 'ક્રિયા' નામનો પરિણામ તે સંસારનું સ્વરૂપ છે. ૧૨૦.

હવે, પરિણામનાત્મક સંસારમાં કયા કારણે પુદ્ગલનો સંબંધ થાય છે કે નથી તે (સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક હોય છે—તેનું આદી સમાધાન વર્ણવે છે:—

કર્મે નસિત એવ કર્મસંયુત પામનો પરિણામને,
તેથી કર્મ બંધાય છે; પરિણામ તેથી કર્મ છે. ૧૨૧.

આત્મા કર્મમલીમસઃ પરિણામં લભતે કર્મસંયુક્તમ્ ।

તતઃ શ્લિષ્યતિ કર્મ તસ્માત્ કર્મ તુ પરિણામઃ ॥ ૧૨૧ ॥

યો હિ નામ સંસારનામાયમાત્મનસ્તથાવિધઃ પરિણામઃ સ એવ દ્રવ્યકર્મશ્લેષહેતુઃ । અથ તથાવિધપરિણામસ્યાપિ કો હેતુઃ, દ્રવ્યકર્મ હેતુઃ, તસ્ય દ્રવ્યકર્મસંયુક્તત્ત્વેનૈવોપલમ્ભાત્ । એવં સતીતરેતરાશ્રયદોષઃ । ન હિ; અનાદિપ્રસિદ્ધદ્રવ્યકર્માભિસંવદ્ધસ્યાત્મનઃ પ્રાક્તનદ્રવ્ય-કર્મણસ્તત્ર હેતુત્ત્વેનોપાદાનાત્ । એવં કાર્યકારણભૂતનવપુરાણદ્રવ્યકર્મત્વાદાત્મનસ્તથાવિધ-

કારણં જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ તસ્ય તુ કારણં મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણામં ઇત્યાવેદયતિ—આદા નિર્દોષિપરમાત્મા નિશ્ચયેન શુદ્ધવુદ્ધૈકત્વભાવોઽપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મવન્ધવશાત્ કમ્મમલિમસો કર્મમલીમસો ભવતિ । તથાભવન્સન્ કિં કરોતિ । પરિણામં લહદિ પરિણામં લભતે । કથંભૂતમ્ ।

અન્વયાર્થઃ—[કર્મમલીમસઃ આત્મા] કર્મથી મલિન આત્મા [કર્મસંયુક્ત પરિણામં] કર્મસંયુક્ત પરિણામને (-દ્રવ્યકર્મના સંયોગે થતા અશુદ્ધ પરિણામને) [લભતે] પામે છે, [તતઃ] તેથી [કર્મ શ્લિષ્યતિ] કર્મ ચોટે છે (-દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે); [તસ્માત્ તુ] માટે [પરિણામઃ કર્મ] પરિણામ તે કર્મ છે.

ટીકા:—‘સંસાર’ નામનો જે આ આત્માનો તથાવિધ (-તે પ્રકારનો, તેવો) પરિણામ તે જ દ્રવ્યકર્મ વળગવાનો હેતુ છે. હવે, તથાવિધ પરિણામનો કોણ હેતુ છે? દ્રવ્યકર્મ તેનો હેતુ છે, કારણ કે *દ્રવ્યકર્મથી સંયુક્તપણે જ તે જોવામાં આવે છે. (શંકા:-) એમ હોય તો ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવે ! (સમાધાન:-) નથી આવતો; કારણ કે અનાદિપ્રસિદ્ધ દ્રવ્યકર્મ સાથે સંબદ્ધ એવા આત્માનું જે ‘પૂર્વતું’ દ્રવ્યકર્મ તેને ત્યાં હેતુપણે ગ્રહવામાં (-સ્વીકારવામાં) આવ્યું છે.

આ રીતે નવું દ્રવ્યકર્મ જેના કાર્યભૂત છે અને જૂનું દ્રવ્યકર્મ જેના કારણભૂત

* દ્રવ્યકર્મના સંયોગમાં જ અશુદ્ધ પરિણામ હોય છે, દ્રવ્યકર્મ વિના કદી હોતો નથી; તેથી દ્રવ્યકર્મ, અશુદ્ધ પરિણામનું કારણ છે.

૧ એક અસિદ્ધ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે બીજી અસિદ્ધ બાબતનો આશ્રય લેવામાં આવે અને વળી તે બીજી બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે પહેલીનો આશ્રય લેવામાં આવે—એ તકદોષને ઇતરેતરાશ્રય દોષ કહેવામાં આવે છે

દ્રવ્યકર્મનું કારણ અશુદ્ધ પરિણામ કહો; પછી તે અશુદ્ધ પરિણામના કારણ વિષે પૂછવામાં આવતાં, તેનું કારણ પાછું દ્રવ્યકર્મ કહ્યું તેથી શંકાકારને શંકા થાય છે કે આ વાતમાં ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવે છે.

૨ નવા દ્રવ્યકર્મનું કારણ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ છે, અને તે અશુદ્ધ આત્મપરિણામનું કારણ તો તેનું તે જ દ્રવ્યકર્મ નહિ (અર્થાત્ નવું દ્રવ્યકર્મ નહિ) પણ પહેલાંનું (જૂનું) દ્રવ્યકર્મ છે; માટે ત્યાં ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવતો નથી.

પરિણામો દ્રવ્યકર્મૈવ, તથાત્મા ચાત્મનારિણામકર્ત્તાન્દ્રવ્યકર્મકર્તાન્નુગતારાન્ ॥ ૧૨૧ ॥

અથ પરમાર્થાદાત્મનાં દ્રવ્યકર્મોક્તૈર્તામુચયતિ—

પરિણામો સયમાદા મા પુનઃ ક્રિયિય તિ હોદિ જીવમયી ।
ક્રિયિયા કમ્મ તિ મદા તમ્હા કમ્મસ્સ ણ દુ કત્તા ॥ ૧૨૨ ॥

પરિણામઃ સ્વયમાત્મા મા પુનઃ ક્રિયેતિ ભવતિ જીવમયી ।

ક્રિયા કર્મેતિ મતા તસ્માન્કર્મણો ન તુ કર્તા ॥ ૧૨૨ ॥

આત્મપરિણામો હિ તાવત્સ્વયમાત્મૈવ, પરિણામિનઃ પરિણામસ્વરૂપકર્તૃત્વેન પરિણામ-
દગન્યત્વાત્ । યથ તસ્ય તથાવિધઃ પરિણામઃ સા જીવમય્યેવ ક્રિયા, સર્વદ્રવ્યાણાં પરિણામ-

કમ્મસંજુત્તં કર્મરહિતપરમાત્મનો વિસદ્દશકર્મસંયુક્તં મિશ્રયાત્વરાગાદિવિભાવપરિણામં । તત્તો સિલિસદિ
કમ્મં તતઃ પરિણામાત્ શ્લિષ્યતિ વધ્નાતિ । કિમ્ । કર્મ । યદિ પુનર્નિર્મલવિવેકજ્યોતિઃપરિણામેન
પરિણમતિ તદા તુ કર્મ મુચ્ચતિ । તમ્હા કમ્મં તુ પરિણામો તસ્માત્ કર્મ તુ પરિણામઃ । યસ્માદ્રાગાદિ-
પરિણામેન કર્મ વધ્નાતિ, તસ્માદ્રાગાદિવિકલ્પરૂપો ભાવકર્મસ્થાનીયઃ સરાગપરિણામ એવ કર્મકારણત્વા-
દુપચારેણ કર્મેતિ ભણ્યતે । તતઃ સ્થિતં રાગાદિપરિણામઃ કર્મવન્ધકારણમિતિ ॥ ૧૨૧ ॥ અથાત્મા
નિશ્ચયેન સ્વકીયપરિણામસ્યૈવ કર્તા, ન ચ દ્રવ્યકર્મણ इति પ્રતિપાદયતિ । અથવા દ્વિતીયપાતનિકા-

છ એવો (આત્માનો તથાવિધ પરિણામ) હોવાથી આત્માનો તથાવિધ પરિણામ ઉપચારથી
દ્રવ્યકર્મ જ છે, અને આત્મા પણ પોતાના પરિણામનો કર્તા હોવાથી દ્રવ્યકર્મનો કર્તા પણ
ઉપચારથી છે. ૧૨૧.

હવે પરમાર્થે આત્માને દ્રવ્યકર્મત્વં અકર્તાપણું પ્રકાશે છે:—

પરિણામ પોતે જ છે, ને છે ક્રિયા એ જીવમયી;
ક્રિયા ગણી છે કર્મ; નેથી કર્મનો કર્તા નથી. ૧૨૨.

અન્વયાર્થ:—[પરિણામઃ] પરિણામ [સ્વયમ્] પોતે [આત્મા] આત્મા છે, [સા પુનઃ]
અને તે [જીવમયી ક્રિયા इति ભવતિ] જીવમયી ક્રિયા છે; [ક્રિયા] ક્રિયાને [કર્મ इति મતા]
કર્મ માનવામાં આવી છે; [તસ્માત્] માટે આત્મા [કર્મણઃ કર્તા તુ ન] દ્રવ્યકર્મનો કર્તા તો નથી.

ટીકા:—પ્રથમ તો આત્માનો પરિણામ ખરેખર પોતે આત્મા જ છે, કારણ કે
પરિણામી પરિણામના સ્વરૂપનો કરનાર હોવાને લીધે પરિણામથી અનન્ય છે; અને જે તેનો
(—આત્માનો) તથાવિધ પરિણામ છે તે જીવમયી જ ક્રિયા છે. કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામ

લક્ષણક્રિયાયા આત્મમયત્વાભ્યુપગમાત્ । યા ચ ક્રિયા સા પ્રાપ્ત્યત્વાત્કર્મ । તતસ્તસ્ય પરમાર્થાદાત્મા આત્મપરિણામાત્મકસ્ય ભાવોત્તુ પુદ્ગલપરિણામાત્મકસ્ય દ્રવ્યકર્મણઃ । અથ દ્રવ્યકર્મણઃ કઃ કર્તેતિ તદ્વાદિ તાવત્સ્વયં પુદ્ગલ એવ, પરિણામિનઃ પરિણામસ્વરૂપકર્તૃત્વેન યથ તસ્ય તથાવિધઃ પરિણામઃ સા પુદ્ગલમયેવ ક્રિયા, = લક્ષણક્રિયાયા આત્મમયત્વાભ્યુપગમાત્ । યા ચ ક્રિયા સા પુનઃ પુદ્ગલત્વાત્કર્મ । તતસ્તસ્ય પરમાર્થાત્ પુદ્ગલાત્મા આત્મપરિણામાત્મકસ્ય

શુદ્ધપરિણામિકપરમભાવગ્રાહકેણ શુદ્ધનયેન યથૈવાકર્તા તથૈવાશુદ્ધનયેનાપિ સામાત્મનો વન્ધમોક્ષસિદ્ધયર્થ કથંચિત્પરિણામિત્વં વ્યવસ્થાપયતીતિ પાનન્દ્રિયદ્વાનિરૂપયતિ—પરિણામો સયમાદા પરિણામઃ સ્વયમાત્મા, આત્મપરિણામસ્ત્વાદરિણામિનોસ્તન્મયત્વાત્ । સા પુનઃ કિરિય ત્તિ હોદિ સા પુનઃ ક્રિયઃ ક્રિયા પરિણતિરિતિ ભવતિ । કથંમૂતા । જીવમયા જીવેન નિર્વૃત્તતાદિમદા જીવેન સ્વતન્ત્રેણ સ્વાધીનેન શુદ્ધાશુદ્ધોપાદાનકારણભૂતેન પ્રાપ્ત્યત્વાત્કર્મશબ્દેનાત્ર યદેવ ચિદ્રૂપં જીવદમિત્ર ભાવકર્મસંજ્ઞં નિશ્ચયકર્મ તદ્વાદિ તન્મદા કમ્મસસ ણ દુ કત્તા તસ્માદ્વ્યકર્મણો ન કર્તેતિ । શ્રદ્ધાત્વાદિમિત્વે સતિ જીવસ્ય કર્તૃત્વં જાતં તથાપિ નિશ્ચયેન સ્વકીયપરિણામસંજ્ઞાદિ તત્ર તુ યદા શુદ્ધોપાદાનકારણરૂપેણ શુદ્ધોપયોગેન પરિણમતિ તદ્વાદિ

લક્ષણ ક્રિયા આત્મમયપણે (પોતામયપણે) સ્વીકારવામાં આવે
ક્રિયા છે તે આત્મા વડે સ્વતંત્રપણે પ્રાપ્ત્ય હોવાથી કર્મ છે.
પરિણામસ્વરૂપ એવા તે ભાવકર્મનો જ કર્તા છે, પરંતુ પુદ્ગલ

હવે આહી એમ પ્રશ્ન થાય કે ‘(જીવ ભાવકર્મ-
કોણ કર્તા છે?)’ તો તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—
પોતે પુદ્ગલ જ છે, કારણ કે પરિણામી પરિણામના
અનન્ય છે; અને જે તેનો (પુદ્ગલનો) તથાવિધ
કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામસ્વરૂપ ક્રિયા પાન-
અને વળી જે (પુદ્ગલમયી) ક્રિયા છે તે પુદ્ગલ-
માટે પરમાર્થથી પુદ્ગલ પોતાના પરિણામસ્વરૂપ
આત્માના પરિણામસ્વરૂપ ભાવકર્મનું નહિ.

અર્થવિકલ્પસ્તાવત્ જ્ઞાનમ્ । તત્ર કઃ સ્વલ્પર્થઃ । સ્વપરવિભાગેનાવસ્થિતં વિશ્વમ્ ।
વિકલ્પસ્તદાકારાવભાસનમ્ । યસ્તુ મુકુરુન્દહદયાભોગ ઇવ યુગપદવભાસમાનસ્વપરાકારોઽર્થ-
વિકલ્પસ્તદ્ જ્ઞાનમ્ । ક્રિયમાણમાત્મના કર્મ, ક્રિયમાણઃ સ્વલ્પાત્મના પ્રતિક્ષણં તેન તેન
ભાવેન ભવતા યઃ તદ્ભાવઃ સ એવ કર્માત્મના પ્રાપ્યત્વાત્ । તત્ત્વેકવિધમપિ દ્રવ્યકર્મો-
પાધિસન્નિધિસદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યામનેકવિધમ્ । તસ્ય કર્મણો યન્નિષ્પાદ્યં સુખદુઃખં તત્કર્મ-
ફલમ્ । તત્ર દ્રવ્યકર્મોપાધિસાન્નિધ્યાસદ્ભાવાત્કર્મ તસ્ય ફલમનાકુલત્વલક્ષણં પ્રકૃતિભૂતં
સૌખ્યં, યત્તુ દ્રવ્યકર્મોપાધિસાન્નિધ્યાસદ્ભાવાત્કર્મ તસ્ય ફલં સૌખ્યલક્ષણાભાવાદ્વિકૃતિભૂતં
દુઃખમ્ । एवं જ્ઞાનકર્મકર્મફલસ્વરૂપનિશ્ચયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

જીવેણ જં સમારદ્ધં કર્મ જીવેન યત્સમારવ્ધમ્ । બુદ્ધિપૂર્વકમનોવચનકાયવ્યાપારરૂપેણ જીવેન યત્સમ્ય-
કર્તૃમારવ્ધં તત્કર્મ મળ્યતે । સૈવ કર્મચેતનેતિ । તમણેગવિધં મણિદં તત્ત્વ કર્મ શુભાશુભશુદ્ધો-

ટીકા:—પ્રથમ તો, અર્થવિકલ્પ તે જ્ઞાન છે. ત્યાં, અર્થ એટલે શું? સ્વ-પરના
વિભાગપૂર્વક રહેલું *વિશ્વ તે અર્થ. તેના આકારોનું 'અવભાસન તે વિકલ્પ. અને
દર્પણના નિજ વિસ્તારની માફક (અર્થાત્ જેમ દર્પણના નિજ વિસ્તારમાં સ્વ ને પર આકારો
એકીસાથે પ્રકાશે છે તેમ) જેમાં યુગપદ્ સ્વ-પર આકારો અવભાસે છે એવો જે અર્થવિકલ્પ
તે જ્ઞાન.

આત્મા વડે કરાતું હોય તે કર્મ છે. પ્રતિક્ષણ (ક્ષણે ક્ષણે) તે તે ભાવે ભવતા-થતા
-પરિણમતા આત્મા વડે ખરેખર કરાતો એવો જે તેનો ભાવ તે જ, આત્મા વડે પ્રાપ્ય
હોવાથી, કર્મ છે. અને તે (કર્મ) એક પ્રકારનું હોવા છતાં, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિની નિકટતાના
સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવને કારણે અનેક પ્રકારનું છે.

તે કર્મ વડે નિપજાયવામાં આવતાં જે સુખ-દુઃખ તે કર્મરૂપ છે. ત્યાં, દ્રવ્યકર્મરૂપ
ઉપાધિની નિકટતાના અસદ્ભાવને કારણે જે કર્મ હોય છે, તેનું રૂપ અનાકુલત્વલક્ષણ
'પ્રકૃતિભૂત સૌખ્ય છે; અને દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિની નિકટતાના સદ્ભાવને કારણે જે કર્મ હોય
છે, તેનું રૂપ 'વિકૃતિભૂત દુઃખ છે કેમ કે ત્યાં સૌખ્યના લક્ષણોના અભાવ છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું, કર્મનું અને કર્મરૂપનું સ્વરૂપ નક્કી થયું.

* વિશ્વ = સમસ્ત પદાર્થો—દ્રવ્યગુણપ્રકારો. (પદાર્થોમાં સ્વ ને પર એવા જે વિભાગ છે. જે જ્ઞાનના
આત્માનું પોતાનું હોય તે સ્વ છે અને બીજું બધું પર છે.)

૧. અવભાસન = અવભાસનું તે; પ્રકાશનું તે; જ્ઞાણનું તે; પ્રગટ થયું તે.

૨. આત્મા પોતાના જાતને પ્રાપ્ત કરે છે—પડોયે છે તેથી તે ભાવ જ આત્માનું કર્મ છે.

૩. પ્રકૃતિભૂત = સ્વભાવભૂત (સુખ સ્વભાવભૂત છે.)

૪. વિકૃતિભૂત = વિકારભૂત. (દુઃખ વિકારભૂત છે, સ્વભાવભૂત નથી)

અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફલાન્યાત્મત્વેન નિશ્ચિનોતિ—

અપ્યા પરિણામપ્યા પરિણામો જ્ઞાનકર્મફલભાવી ।

તમ્હા જ્ઞાનં કર્મં ફલં ચ આદા મુણેદવ્વો ॥ ૧૨૫ ॥

આત્મા પરિણામાત્મા પરિણામો જ્ઞાનકર્મફલભાવી ।

તસ્માત્ જ્ઞાનં કર્મ ફલં ચાત્મા જ્ઞાતવ્યઃ ॥ ૧૨૫ ॥

પયોગભેદેનાનેકવિધં ત્રિવિધં ધણિતમ્ । इदानीं फलचेतना कथ्यते—फलं ति सौख्यं च दुःखं वा फलमिति सुखं दुःखं वा । विषयानुगारूपं यदशुभोपयोगलक्षणं કર્મ તસ્ય ફલમાકુરત્વોત્પાદકં નારકાદિ-
દુઃખં, યચ્ચ ધર્માનુગારૂપં શુભોપયોગલક્ષણં કર્મ તસ્ય ફલં ચક્રવર્ત્યાદિપદ્ધેન્દ્રિયમોગાનુભવરૂપં,
તચ્ચાશુદ્ધનિશ્ચયેન સુખમપ્યાકુલોત્પાદકત્વાત્ શુદ્ધનિશ્ચયેન દુઃખમેવ । યચ્ચ રાગાદિવિકલગ્રહિતશુદ્ધો-
પયોગપરિણિતરૂપં કર્મ તસ્ય ફલમનાકુલત્વોત્પાદકં પરમાનન્દૈકરૂપસુખામૃતમિતિ । एवं જ્ઞાનકર્મકર્મ-
ફલચેતનાસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૧૨૪ ॥ અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફલાન્યભેદનયેનાત્મૈવ ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

ભાવાર્થઃ—જેમાં સ્વ તે સ્વ-રૂપે અને પર તે પર-રૂપે (પરસ્પર ભેગભેગ વિના,
સ્પષ્ટ ભિન્નતાપૂર્વક) એકીસાથે પ્રતિભાસે તે જ્ઞાન છે.

જીવથી કરાતો ભાવ તે (જીવત્) કર્મ છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે; (૧) નિરૂપાધિક
(સ્વાભાવિક) શુદ્ધભાવરૂપ કર્મ, અને (૨) ઔપાધિક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મ.

આ કર્મ વડે નીપજતું મુખ અથવા દુઃખ તે કર્મફળ છે. ત્યાં, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિમાં
જોડાણ નહિ હોવાને લીધે જે નિરૂપાધિક શુદ્ધભાવરૂપ કર્મ થાય છે, તેવું ફળ તો અનાકુળતા
જેવું લક્ષણ છે એવું સ્વભાવભૂત મુખ છે; અને દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિમાં જોડાવાને લીધે જે
ઔપાધિક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મ થાય છે, તેવું ફળ વિકારભૂત દુઃખ છે કારણ કે તેમાં
અનાકુળતા નથી પણ આકુળતા છે.

આ રીતે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળત્વં સ્વરૂપ કહ્યું. ૧૨૪.

હવે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળને આત્માપણે નજી કરે છે:—

પરિણામ-આત્મક જીવ છે, પરિણામ જ્ઞાનાદિક બને;

તેથી કરમફળ, કર્મ તેમ જ જ્ઞાન આત્મા બધાજે. ૧૨૫.

અન્યવાર્થઃ—[આત્મા પરિણામાત્મા] આત્મા પરિણામાત્મક છે; [પરિણામઃ] પરિણામ
[જ્ઞાનકર્મફલભાવી] જ્ઞાનરૂપ, કર્મરૂપ અને કર્મફળરૂપ થાય છે. [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનં કર્મ
ફલં ચ] જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળ [આત્મા જ્ઞાતવ્યઃ] આત્મા છે એમ બધું.

આત્મા હિ તાવત્પરિણામાત્મૈવ, પરિણામઃ સ્વયમાત્મેતિ સ્વયમુક્તત્વાત્ । પરિણામસુ
ચેતનાત્મકત્વેન જ્ઞાનં કર્મ કર્મફલં વા ભવિતું શીલઃ, તન્મયત્વાચેતનાયાઃ । તતો જ્ઞાનં કર્મ
કર્મફલં ચાત્મૈવ । એવં હિ શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાયાં પરદ્રવ્યસંપર્કાસંભવાત્પર્યાયાણાં દ્રવ્યાનાં
પ્રલયાચ્ચ શુદ્ધદ્રવ્ય એવાત્માવતિષ્ઠતે ॥ ૧૨૫ ॥

અથૈવમાત્મનો જ્ઞેયતામાપન્નસ્ય શુદ્ધત્વનિશ્ચયાત્ જ્ઞાનતત્ત્વસિદ્ધૌ શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલભ્યૌ

અપ્પા પરિણામપ્પા આત્મા ભવતિ । કથંભૂતઃ । પરિણામાત્મા પરિણામસ્વભાવઃ । કસ્માદિતિ ચેત્
'પરિણામો સયમાદા' ઇતિ પૂર્વં સ્વયમેવ મણિતત્વાત્ । પરિણામઃ કથ્યતે—પરિણામો ણાણકર્મ્મફલભાવી
પરિણામો ભવતિ । કિંવિશિષ્ટઃ । જ્ઞાનકર્મકર્મફલભાવી; જ્ઞાનકર્મકર્મફલરૂપેણ ભવિતું શીલ ઇત્યર્થઃ ।
તમ્હા યસ્માદેવં તસ્માદ્કારણાત્ । ણાણં પૂર્વસૂત્રોક્તા જ્ઞાનચેતના । કર્મ્મં તત્રૈવૌક્તલક્ષણા કર્મચેતના ।
ફલં ચ પૂર્વૌક્તલક્ષણફલચેતના ચ । આદા મુણેદવ્વો ઇયં ચેતના ત્રિવિધાપ્યમેદનયેનાત્તૈવ
મન્તવ્યો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ । એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ । ત્રિવિધચેતનાપરિણામેન પરિણામી સન્નાત્મા કિં
કરોતિ । નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકશુદ્ધપરિણામેન મોક્ષં સાધયતિ, શુભાશુભાભ્યાં પુનર્વન્ધમિતિ ॥ ૧૨૫ ॥
એવં ત્રિવિધચેતનાકથનમુખ્યતયા ગાથાત્રયેણ ચતુર્થસ્થલં ગતમ્ । અથ સામાન્યજ્ઞેયાધિકારસમાપ્તૌ
પૂર્વોક્તમેદભાવનાયાઃ શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિરૂપં ફલં દશયતિ—કત્તા સ્વતન્ત્રઃ સ્વાધીનઃ કર્તા સાધકો

ટીકા:—પ્રથમ તો આત્મા ખરેખર પરિણામસ્વરૂપ જ છે, કારણ કે 'પરિણામ
પાતે આત્મા છે' એમ (૧૨૨ મી ગાથામાં ભગવાન કુંઠકુંઠાચાર્યદેવે) પોતે કહ્યું છે; અને
પરિણામ ચેતનાસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાન, કર્મ અથવા કર્મફળરૂપે થવાના સ્વભાવવાળો છે, કારણ
કે ચેતના તેમજ હોય છે (અર્થાત્ ચેતના જ્ઞાનમય, કર્મમય અથવા કર્મફળમય હોય છે).
નાટે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળ આત્મા જ છે.

આ રીતે ખરેખર શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણમાં પરદ્રવ્યના 'સંપર્ક'નો અસંભવ હોવાથી
અને પર્યાયો દ્રવ્યની અંદર પ્રતીત થઈ જતા હોવાથી આત્મા શુદ્ધદ્રવ્ય જ રહે છે. ૧૨૫.

દેવે, આ રીતે જ્ઞેયપણાને પામેલા આત્માની શુદ્ધતાના નિશ્ચય દ્વારા જ્ઞાનતત્ત્વની
નિશ્ચિયતાં શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ (અનુભવ, પ્રાપ્તિ) થાય છે એમ તેને અભિનંદન

૧. સંપર્ક = સંપર્ક; સંગ.

૨. પ્રતીત થઈ જવું = અત્યંત લીન થઈ જવું; મગ્ન થઈ જવું; અલોપ થઈ જવું; અદૃશ્ય થઈ જવું.

૩. જ્ઞેયપણાને પામેલા = જેવ બનેલા; જેવમૂલ. (આત્મા જ્ઞાનરૂપ પણ છે, જેવરૂપ પણ છે. આ જ્ઞાનના
પ્રકાશન અધિકારને વિષે અર્થાત્ સ્વસામાન્યવતું નિરૂપણ ચાલે છે, તેમાં આત્મા જેવમૂલપણું મનાવે
જાય છે.)

ભવતીતિ તમભિનન્દન્ દ્રવ્યસામાન્યવર્ણનામુપસંહરતિ—

કર્તા કરણં કર્મ ફલં ચ અપ્પ ત્તિ ણિચ્છિદો સમણો ।

પરિણમદિ ણેવ અણ્ણં જદિ અપ્પાણં લહદિ સુદ્ધં ॥ ૧૨૬ ॥

કર્તા કરણં કર્મ કર્મફલં ચાત્મેતિ નિશ્ચિતઃ શ્રમણઃ ।

પરિણમતિ નૈવાન્યદ્યદિ આત્માનં લભતે શુદ્ધમ્ ॥ ૧૨૬ ॥

યો હિ નામૈવં કર્તારં કરણં કર્મ કર્મફલં ચાત્માનમેવ નિશ્ચિત્ય ન સ્વલ્પ પરદ્રવ્યં
પરિણમતિ સ એવ વિશ્રાન્તપરદ્રવ્યસંપર્કે દ્રવ્યાન્તઃપ્રલીનપર્યાયં ચ શુદ્ધમાત્માનમુપલભતે,

નિપ્પાદકોઽસ્મિ ભવામિ । સ કઃ । અપ્પ ત્તિ આત્મેતિ । આત્મેતિ કોઽર્થઃ । અહમિતિ । કથમ્ભૂતઃ ।
એકઃ । કર્યાઃ સાધકઃ । નિર્મલાત્માનુભૂતેઃ । કિંવિશિષ્ટઃ । નિર્વિકારપરમચૈતન્યપરિણામેન પરિણતઃ
સન્ । કરણં અતિશયેન સાધકં સાધકત્વમ્ કરણમુપકરણં કરણકારકમહમેક એવાસ્મિ ભવામિ । કર્યાઃ
સાધકમ્ । સહજશુદ્ધપરમાત્માનુભૂતેઃ । કેન કૃત્વા । રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનપરિણતિવલ્લેન ।

થકા (અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધતાના નિર્ણયને પ્રશંસતા થકા—ધન્યવાદ દેતા થકા ; દ્રવ્ય-
સામાન્યના વર્ણનનો ઉપસંહાર કરે છે:—

‘કર્તા, કર્મ, કર્મ, કર્મફલં એવ છે’ એમ જે નિશ્ચય કરી

મુનિ અન્યરૂપે નવ પરિણમે, પ્રાપ્તિ કરે શુદ્ધાત્મની. ૧૨૬.

અન્યયાર્થઃ—[યદિ] જે [શ્રમણઃ] શ્રમણ [કર્તા કરણં કર્મ કર્મફલં ચ આત્મા]
‘કર્તા, કર્મ, કર્મ અને કર્મફલં આત્મા છે’ [इति निश्चितः] એવા નિશ્ચયવાળો થયો થકો
[अन्यत्] અન્યરૂપે [न एव परिणमति] ન જ પરિણમે, [शुद्धम् આત્માનં] તે તે શુદ્ધ આત્માને
[લભતે] ઉપલબ્ધ કરે છે.

ટીકા:—જે પુરુષ એ રીતે ‘કર્તા, કર્મ, કર્મ અને કર્મફલં આત્મા જ છે’ એમ
નિશ્ચય કરીને ખરેખર પરદ્રવ્યરૂપે પરિણમતો નથી, તે જ પુરુષ, પરદ્રવ્ય સાથે સંપર્ક જેને
અટકી ગયો છે અને દ્રવ્યની અંદર પર્વાયો જેને પ્રલીન થયા છે એવા શુદ્ધ આત્માને
ઉપલબ્ધ કરે છે; પરંતુ અન્ય કોઈ (પુરુષ) એવા શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરતો નથી.

૧. ‘કર્તા, કર્મ વગેરે આત્મા જ છે’ એવા નિશ્ચય થતાં એ વાત નક્કી થઈ જાય છે: એક વાત તો
એ કે ‘કર્તા, કર્મ વગેરે આત્મા જ છે, પુદ્ગલાદિ નથી અર્થાત્ આત્માને પરદ્રવ્ય સાથે સંપર્ક
નથી’; ખીજી વાત એ નક્કી થાય છે કે અભેદદષ્ટિમાં કર્તા, કર્મ વગેરે બંદો નથી, એ અન્યથા એ
આત્મા જ છે અર્થાત્ પર્વાયો દ્રવ્યની અંદર દૂખી ગયેલા છે.’

ન પુનરન્યઃ । તથા હિ—યદા નામાનાદિપ્રસિદ્ધપૌદ્ગલિકકર્મવન્ધનોપાધિસંનિધિપ્રધાવિતો-
પરાગરંજિતાત્મવૃત્તિર્જાપાપુષ્પસંનિધિપ્રધાવિતોપરાગરંજિતાત્મવૃત્તિઃ સ્ફટિકમણિરિવ પરારોપિત-
વિકારોઽહમાસં સંસારી, તદાપિ ન નામ મમ કોઽપ્યાસીત્ । તદાપ્યહમેક એવોપરક્તચિત્સ્-
ભાવેન સ્વતન્ત્રઃ કર્તાસમ્ । અહમેક એવોપરક્તચિત્સ્વભાવેન સાધકતમઃ કરણમાસમ્ । અહમેક
એવોપરક્તચિત્પરિણમનસ્વભાવેનાત્મના પ્રાપ્યઃ કર્માસમ્ । અહમેક એવોપરક્તચિત્પરિણમન-
સ્વભાવસ્ય નિષ્પાઘં સૌખ્યવિપર્યસ્તલક્ષણં દુઃસ્વાસ્થ્ય કર્મફલમાસમ્ । ઇદાનીં પુનરનાદિ-

કર્મમં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવેન પરમાત્મના પ્રાપ્યં વ્યાપ્યમહમેક એવ કર્મકારકમસ્મિ । ફલં ચ શુદ્ધજ્ઞાન-
દર્શનસ્વભાવપરમાત્મનઃ સાધ્યં નિષ્પાઘં નિજશુદ્ધાત્મરુચિપરિચ્છિન્નિશ્ચલાનુભૂતિરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકપ્રમ-
સમાધિસમુત્પન્નસુખામૃતરસાસ્વાદપરિણતિરૂપમહમેક એવ ફલં ચાસ્મિ । ણિચ્છિદો એવમુક્તપ્રકારે
નિશ્ચિતમતિઃ સન્ સમણો સુખદુઃખજીવિતમરણશુભિત્રાદિસમતાભાવનાપરિણતઃ શ્રમણઃ પરમમુતિઃ
પરિણમદિ ણેવ અણં જદિ પરિણમતિ નૈવાન્યં રાગાદિપરિણામં યદિ ચેત્, અપ્પાણં લહદિ સુદં

તે સ્પષ્ટ રીતે સમજવવામાં આવે છે:—

“ જ્યારે અનાદિસિદ્ધ પૌદ્ગલિક કર્મના અંધનરૂપ ઉપાધિની નિકટતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપરાગ વડે જેની સ્વપરિણતિ રંજિત હતી એવો હું—જનસુદ્ધપુષ્પની નિકટતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપરાગ (-લાલાશ) વડે જેની સ્વપરિણતિ રંજિત (-રંગાયેલી) હોય એના સ્ફટિકમણિની માફક—પર વડે આરોપાયેલા વિકારવાળો હોવાથી, સંસારી હતો, ત્યારે પણ (અજ્ઞાનદશામાં પણ) અરેઅર માડું કોઈ પણ (સંખંધી) નહોતું. ત્યારે પણ હું એકલો જ કર્તા હતો, કારણ કે હું એકલો જ ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ વડે સ્વતંત્ર હતો (અર્થાત્ સ્વાધીનપણે કરતો હતો); હું એકલો જ કરણ હતો, કારણ કે હું એકલો જ ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ વડે સાધકતમ (-ઉત્કૃષ્ટ સાધન) હતો; હું એકલો જ કર્મ હતો, કારણ કે હું એકલો જ ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવને લીધે આત્માથી પ્રાપ્ય (-પ્રાપ્ત થયા) હતા; અને હું એકલો જ સુખથી વિપરીત લક્ષણવાળું, ‘દુઃખ’ નામનું કર્મફલ હતો—કે જે (રંજ) ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવ વડે નિષ્પાઘવામાં આવતું હતું.

1. ઉપરાગ = કોઈ પદાર્થમાં, અ-ય ઉપાધિની સમીપતાના નિમિત્તે થતો ઉપાધિને અનુરૂપ વિકારી અને ઔપાધિક ભાવ; વિકાર; મલિનતા
2. રંજિત = વિકૃત; મલિન
3. આરોપાયેલા = (નવા અર્થાત્ ઔપાધિકરૂપે) કરાયેલા. [વિકારો સ્વભાવભૂત નહોતા પણ ઉપાધિ નિમિત્તે ઔપાધિકરૂપે (નવા) થયેલા હતા.]
4. કર્તા, કરણ અને કર્મના અર્થો માટે ૧૬ મી ગાયાને! લાવાર્થ જુઓ.
5. ઉપરક્ત = વિકૃત; મલિન

પ્રસિદ્ધપૌદ્ગલિકકર્મવન્ધનોપાધિસન્નિધિધ્વંસવિસ્ફુરિતસુવિશુદ્ધસહજાત્મવૃત્તિર્જપાપુષ્પસંનિધિધ્વંસ-
વિસ્ફુરિતસુવિશુદ્ધસહજાત્મવૃત્તિઃ સ્ફટિકમણિરિવ વિશ્રાન્તપરારોપિતવિકારોઽહમેકાન્તેનાસ્મિ
સુમુક્ષુઃ । इदानीमपि न नाम मम कोऽप्यस्ति । इदानीमप्यहमेक एव सुविशुद्धचित्स्वभावेन
સ્વતન્ત્રઃ કર્તાસ્મિ; અહમેક એવ ચ સુવિશુદ્ધચિત્સ્વભાવેન સાધકતમઃ કરુણમસ્મિ; અહમેક
એવ ચ સુવિશુદ્ધચિત્પરિણમનસ્વભાવેનાત્મના પ્રાપ્યઃ કર્માસ્મિ; અહમેક એવ ચ સુવિશુદ્ધ-
ચિત્પરિણમનસ્વભાવસ્ય નિષ્પાદ્યમનાકુલત્વલક્ષણં સૌખ્યાત્મ્યં કર્મફલમસ્મિ । एवमस्य
વન્ધપદ્ધતૌ મોક્ષપદ્ધતૌ ચાત્માનમેકમેવ ભાવયતઃ પરમાણોરિવૈકત્વભાવનોન્મુખસ્ય પરદ્રવ્ય-

તદાત્માનં ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મરહિતત્વેન શુદ્ધં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં લભતે પ્રાપ્નોતિ इत्यभिप्रायो भगवतां
શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવાનામ્ ॥ ૧૨૬ ॥ एवमेकसूत्रेण पञ्चमस्थलं गतम् । इति सामान्यज्ञेयाधिकार-

હવે વળી, અનાદિસિદ્ધ પૌદ્ગલિક કર્મના બંધનરૂપ ઉપાધિની નિકટતાના નાશથી
જેને સુવિશુદ્ધ સહજ (સ્વાભાવિક) સ્વપરિણતિ પ્રગટ થઈ છે એવો હું—અસુદ્ધપુષ્પની
નિકટતાના નાશથી જેને સુવિશુદ્ધ સહજ સ્વપરિણતિ પ્રગટ થઈ હોય એવા સ્ફટિકમણિની
માફક—પર વડે આરોપાયેલો વિકાર જેને અટકી ગયો છે એવો હોવાથી એકાંતે સુમુક્ષુ
હું; હમણાં પણ (—સુમુક્ષુદશામાં અર્થાત્ જ્ઞાનદશામાં પણ) ખરેખર મારું કોઈ પણ નથી.
હમણાં પણ હું એકલો જ કર્તા છું; કારણ કે હું એકલો જ સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ
વડે સ્વતન્ત્ર છું (અર્થાત્ સ્વાધીનપણે કરું છું); હું એકલો જ કરણ છું; કારણ કે હું એકલો
જ સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ વડે સાધકતમ છું; હું એકલો જ કર્મ છું; કારણ કે હું
એકલો જ સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવને લીધે આત્માથી પ્રાપ્ય છું; અને હું
એકલો જ અનાકુળતાલક્ષણવાળું, ‘સુખ’ નામનું કર્મદ્વંદ્વ છું—કે જે (દ્વં) સુવિશુદ્ધ
ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવ વડે નિપજવામાં આવે છે.”

—આ રીતે બંધમાર્ગમાં તેમ જ મોક્ષમાર્ગમાં આત્મા એકલો જ છે એમ
ભાવનાર આ પુરુષ પરમાત્મની માફક એકત્વભાવનામાં ઉન્મુખ હોવાથી (અર્થાત્ એકત્વને
ભાવવામાં તત્પર—લાગેલો—હોવાથી), તેને પરદ્રવ્યરૂપ પરિણતિ બિલકુલ થતી નથી; અને,

૧. એકાંતે સુમુક્ષુ = કેવળ મોક્ષાર્થી; સર્વા મોક્ષેન્દ્રુ.

૨. સુવિશુદ્ધચૈતન્યપરિણમનસ્વભાવ આત્માનું કર્મ છે અને તે કર્મ અનાકુળતાસ્વરૂપ સુખને નિપજાવે
છે માટે સુખ તે કર્મદ્વંદ્વ છે. સુખ આત્માની જ અવસ્થા હોવાથી આત્મા જ કર્મદ્વંદ્વ છે.

૩. ભાવવું = અનુભવવું; સમજવું; ચિંતવવું. [‘કોઈ જીવને—અજ્ઞાતીને કે જ્ઞાતીને—પર સાથે સંબંધ
નથી. બંધમાર્ગમાં આત્મા પોતે પોતાને પોતાથી બાંધતો હતો અને પોતાને (અર્થાત્ પોતાના
દુઃખપર્યાયરૂપ દ્વંને) ભોગવતો હતો. હવે મોક્ષમાર્ગમાં આત્મા પોતે પોતાને પોતાથી મુક્ત કરે
છે અને પોતાને (અર્થાત્ પોતાના સુખપર્યાયરૂપ દ્વંને) ભોગવે છે—’આવા એકત્વને સમ્યગ્દષ્ટિ
જીવ ભાવે છે—અનુભવે છે—સમજે છે—ચિંતવે છે મિથ્યાદષ્ટિ અ નથી વિપરીત ભાવનાવાળો હોય છે.]

अथ द्रव्यविशेषप्रज्ञापनम् । तत्र द्रव्यस्य जीवाजीवत्वविशेषं निश्चिनोति—

द्रव्यं जीवमजीवं जीवो पुण चेदणोवओगमओ ।

पोगलद्रव्यपमुहं अचेदणं हवदि य अजीवं ॥ १२७ ॥

द्रव्यं जीवोऽजीवो जीवः पुनश्चेतनोपयोगमयः ।

पुद्गलद्रव्यप्रमुखोऽचेतनो भवति चाजीवः ॥ १२७ ॥

इह हि द्रव्यमेकत्वनिवन्धनभूतं द्रव्यत्वसामान्यमनुज्ज्ञदेव तदधिरूढविशेषलक्षण-
मद्रावादन्त्यान्यव्यवच्छेदेन जीवाजीवत्वविशेषमुपदर्शकते । तत्र जीवस्यात्मद्रव्यमधैका व्यक्तिः ।
अजीविभ्य पुनः पुद्गलद्रव्यं धर्मद्रव्यमधर्मद्रव्यं कालद्रव्यमाकाशद्रव्यं चेति पञ्च व्यक्तयः ।

वक्ष्येनैवनेन प्रथमा, तिर्यक्प्रचयोर्ध्वप्रचयस्वरूपकथनेन द्वितीया चेति 'आगासनणुणिविद्वं'
इत्यादिमूवद्वनेन सतनम्यत्तम् । तदनन्तरं कालाणुरूपद्रव्यकालस्थापनरूपेण 'उप्पादो पद्धसो' इत्यादि-
नाः चयेनाष्टनम्यत्तमिति विशेषज्ञेराचिकारे समुदायपातनिका । तद्यथा—अथ जीवाजीवलक्षणमा-
पेक्ष्यते—द्रव्यं जीवमजीवं द्रव्यं जीवाजीवलक्षणं भवति । जीवो पुण चेदणो जीवः पुनश्चेतनः
परमशुद्धचेतनया परिशुद्धचित्तमनिरपेक्षया बहिर्गन्तश्च प्रकाशमानया नित्यरूपया निश्चयेन परमशुद्धचेतनया,
अचिन्ता नानाशुद्धचेतनया न पुक्तताचेतनो भवति । पुनरपि किंविशिष्टः । उवजोगमओ उप-

વિશેષલક્ષણ જીવસ્ય ચેતનોપયોગમયત્વં; અજીવસ્ય પુનરચેતનત્વમ્ । તત્ર યત્ર સ્વધર્મવ્યાપક-
ત્વાત્સ્વરૂપત્વેન દ્યોતમાનયાનપાયિન્યા ભગવત્યા સંવિત્તિરૂપયા ચેતનયા, તત્પરિણામલક્ષણેન
દ્રવ્યવૃત્તિરૂપેનોપયોગેન ચ નિર્વૃત્તત્ત્વમવતીર્ણં પ્રતિભાતિ સ જીવઃ । યત્ર પુનરુપયોગસહચરિતાયા
યયોદિતલક્ષણાયાચેતનાયા અભાવાદ્વહિરન્તશ્ચાચેતનત્વમવતીર્ણં પ્રતિભાતિ સોઽજીવઃ ॥ ૧૨૭ ॥

અથ લોકાલોકત્વવિશેષં નિશ્ચિનોતિ—

પોગલજીવણિવદ્ધો ધમ્માધમ્મત્થિકાયકાલહ્લો ।

વદ્ધિદિ આગાસે જો લોગો મો સવ્વકાલે દુ ॥ ૧૨૮ ॥

યોગમયઃ અત્તળદૈકપ્રતિભાસમયેન સર્વવિશુદ્ધેન કેવલજ્ઞાનદર્શનલક્ષણેનાર્થપ્રહ્ણવ્યાપારરૂપેણ નિશ્ચયનયે-
નેત્યંભૂતશુદ્ધોપયોગેન, વ્યવહારેણ પુનર્મતિજ્ઞાનાચશુદ્ધોપયોગેન ચ નિર્વૃત્તવાન્નિપ્પન્નત્વાદુપયોગમયઃ ।
પોગલદ્વવ્વપ્પમુહં અચેદણં હવદિ અજ્ઞીવં પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રમુખમચેતનં ભવત્યજીવદ્રવ્યં; પુદ્ગલધર્માધર્મા-
કાશકાલસંજ્ઞં દ્રવ્યપદ્ધકં પૂર્વોક્તલક્ષણચેતનાયા ઉપયોગસ્ય ચાભાવાદજીવમચેતનં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૧૨૭ ॥

ભેદ છે. જીવનું વિશેષલક્ષણ ચેતના-ઉપયોગમયપણું (ચેતનામયપણું તથા ઉપયોગમયપણું)
છે; અને અજીવનું (વિશેષલક્ષણ) અચેતનપણું છે. ત્યાં, (જીવના) સ્વધર્મોમાં વ્યાપનારી
હોવાથી (જીવના) સ્વરૂપપણે પ્રકાશતી, અવિનાશિની, ભગવતી, સંવેદનરૂપ ચેતના વડે
તથા ચેતનાપરિણામલક્ષણ, *દ્રવ્યપરિણતિરૂપ ઉપયોગ વડે નિષ્પન્નપણું (—રચાયેલાપણું,
ખનેલાપણું) જેમાં ઊતરેલું પ્રતિભાસે છે, તે જીવ છે; અને જેમાં ઉપયોગની સાથે રહેનારી,
†યથોક્ત લક્ષણવાળી ચેતનાનો અભાવ હોવાથી બહાર તેમ જ અંદર અચેતનપણું ઊતરેલું
પ્રતિભાસે છે, તે અજીવ છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્યપણારૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યોમાં એકપણું છે તોપણ વિશેષ-
લક્ષણોની અપેક્ષાએ તેમના જીવ ને અજીવ એવા બે ભેદ છે. જે (દ્રવ્ય) ભગવતી ચેતના
વડે અને ચેતનાના પરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે રચાયેલ છે તે જીવ છે, અને જે (દ્રવ્ય) ચેતના
રહિત હોવાથી અચેતન છે તે અજીવ છે. જીવનો એક જ ભેદ છે; અજીવના પાંચ ભેદ છે.
આ બંધાનો વિસ્તાર આગળ આવશે. ૧૨૭.

હવે (દ્રવ્યનો) લોક-અલોકપણારૂપ વિશેષ (—ભેદ) નક્કી કરે છે:—

આકાશમાં જે ભાગ ધર્મ-અધર્મ-કાળ સહિત છે,

જીવ-પુદ્ગલોથી યુક્ત છે. તે સર્વકાળે લોક છે. ૧૨૮.

* ચેતનાના પરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ જીવદ્રવ્યની પરિણતિ છે.

† યથોક્ત લક્ષણવાળી = કલા પ્રમાણેના લક્ષણવાળી. (ચેતનાનું લક્ષણ ઉપર જ કહેવામાં આવ્યું છે.)

આત્મત્વેન સ્વલક્ષણં यस્ય સ લોકઃ । યત્ર યાવતિ પુનરાકાશે જીવપુદ્ગલયોર્ગતિસ્થિતી ન સંભવતો, ધર્માધર્મો નાવસ્થિતો, ન કાલો દુર્લલિતસ્તાવત્કેવલમાકાશમાત્મત્વેન સ્વલક્ષણં यस્ય સોલોકઃ ॥ ૧૨૮ ॥

અથ ક્રિયાભાવતદ્ભાવવિશેષં નિશ્ચિનોતિ—

ઉપ્પાદદ્વિદિભંગા પોગ્ગલજીવપ્પગમ્મ લોગસ્સ ।

પરિણામા જાયંતે સંઘાતાદો વ મેદાદો ॥ ૧૨૯ ॥

ઉત્પાદસ્થિતિમદ્ભાઃ પુદ્ગલજીવાત્મકસ્ય લોકસ્ય ।

પરિણામાજ્ઞાયન્તે સંઘાતાદ્વા મેદાન્ ॥ ૧૨૯ ॥

શેષદ્રવ્યાણાં તુ મુલ્યવૃત્ત્યાર્થપર્યાય ઇતિ વ્યવસ્થાપયતિ—જાયંતે જાયન્તે । કે કર્તારઃ । ઉપ્પાદ-
દ્વિદિભંગા ઉત્પાદસ્થિતિમદ્ભાઃ । કસ્ય સંવન્ધિનઃ । લોગસ્સ લોકસ્ય । કિંવિશિષ્ટસ્ય । પોગ્ગલ-
જીવપ્પગમ્મ પુદ્ગલજીવાત્મકસ્ય, પુદ્ગલજીવાવિત્યુપલક્ષણં પદ્મદ્રવ્યાત્મકસ્ય । કસ્માત્સકાશાત્ જાયન્તે ।
પરિણામાદો પરિણામાત્ એકસમયવર્તિનોડર્થપર્યાયાત્ । સંઘાતાદો વ મેદાદો ન કેવલમર્થપર્યાયા-
ત્સકાશાજાયન્તે જીવપુદ્ગલાનામુત્પાદાદયઃ સંઘાતાદ્વા, મેદાદ્વા વ્યજ્ઞનપર્યાયાદિત્યર્થઃ । તથા હિ—
ધર્માધર્માકાશકાલાનાં મુલ્યવૃત્ત્યૈકસમયવર્તિનોડર્થપર્યાયા એવ, જીવપુદ્ગલાનામર્થપર્યાયવ્યજ્ઞનપર્યાયાશ્ચ ।

ન્યાં જેટલા આકાશમાં જીવ તથા પુદ્ગલનાં ગતિ-સ્થિતિ થતાં નથી, ધર્મ તથા અધર્મ
રહેલાં નથી અને કાળ વર્તતો નથી, તેટલું કેવળ આકાશ જેવું સ્વ-પણે સ્વલક્ષણુ છે, તે
અલોક છે. ૧૨૮.

હવે ‘ક્રિયા’રૂપ અને ‘ભાવ’રૂપ એવા જે દ્રવ્યના ભાવો તેમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો
વિશેષ (-ભેદ) નક્કી કરે છે:—

ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવતા જીવપુદ્ગલાત્મક લોકને

પરિણામ દ્વારા, ભેદ વા સંઘાત દ્વારા થાય છે. ૧૨૯.

અન્યથાર્થઃ—[પુદ્ગલજીવાત્મકસ્ય લોકસ્ય] પુદ્ગલ-જીવાત્મક લોકને [પરિણામાત્]
પરિણામ દ્વારા અને [સંઘાતાત્ વા મેદાત્] *સંઘાત વા xમેદ દ્વારા [ઉત્પાદસ્થિતિભંગાઃ] ઉત્પાદ,
ધ્રૌવ્ય ને વિનાશ [જાયન્તે] થાય છે.

* સંઘાત = ભેગા મળવું તે; એકઠા થવું તે; મિલન.

x ભેદ = છૂટ. પડવું તે; વિખૂટા થવું તે.

ક્રિયાભાવવન્ત્વેન કેવલભાવવન્ત્વેન ચ દ્રવ્યસ્યાસ્તિ વિશેષઃ । તત્ર ભાવવન્તો ક્રિયા-
વન્તો ચ પુદ્ગલજીવો, પરિણામાદ્દેદસંઘાતાભ્યાં ચોત્પદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનમજ્યમાનત્વાત્ । શેષ-
દ્રવ્યાણિ તુ ભાવવન્ત્યેવ, પરિણામાદેવોત્પદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનમજ્યમાનત્વાદિતિ નિશ્ચયઃ । તત્ર
પરિણામમાત્રલક્ષણો ભાવઃ, પરિસ્પન્દનલક્ષણા ક્રિયા । તત્ર સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ પરિણામ-
સ્વભાવત્વાત્ પરિણામેનોપાત્તાન્વયવ્યતિરેકાણ્યવતિષ્ઠમાનોત્પદ્યમાનમજ્યમાનાનિ ભાવવન્તિ
ભવન્તિ । પુદ્ગલાસ્તુ પરિસ્પન્દસ્વભાવત્વાત્પરિસ્પન્દેન મિદ્ધાઃ સંઘાતેન, સંઘાતાઃ પુનર્મેદેનો-
ત્પદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનમજ્યમાનાઃ ક્રિયાવન્તશ્ચ ભવન્તિ । તથા જીવા અપિ પરિસ્પન્દસ્વભાવ-

કથમિતિ चेत् । પ્રતિસમયપરિણતિરૂપા અર્થપર્યાયા મળ્યન્તે । યદા જીવોડનેન શરીરેણ સહ મેદં
વિયોગં ત્યાગં કૃત્વા ભવાન્તરશરીરેણ સહ સંઘતં મેલાપકં કરોતિ તદા વિભાવવ્યજ્જનપર્યાયો ભવતિ,
તસ્માદેવ ભવાન્તરસંક્રમણાત્સક્રિયત્વં મળ્યતે । પુદ્ગલાનાં તથૈવ વિવક્ષિતસ્કન્ધવિઘટનાત્સક્રિયત્વેન
સ્કન્ધાન્તરસંયોગે સતિ વિભાવવ્યજ્જનપર્યાયો ભવતિ । મુક્તજીવાનાં તુ નિશ્ચયરત્નત્રયલક્ષણેન પરમકારણ-
સમયસારસંજ્ઞેન નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગચલેનાયોગિચરમસમયે નલ્લકેશાન્વિહાય પરમૌદારિકશરીરસ્ય વિક્લીય-
માનરૂપેણ વિનાશો સતિ કેવલજ્ઞાનાવનન્તચતુષ્ટયવ્યક્તિલક્ષણેન પરમકાર્યસમયસારરૂપેણ સ્વભાવવ્યજ્જન-
પર્યાયેણ કૃત્વા યોડસાવુત્પાદઃ સ મેદાદેવ ભવતિ, ન સંઘાતાત્ । કસ્માદિતિ चेत् । શરીરાન્તરેણ

ટીકા:—કોઈ દ્રવ્યો ‘ભાવ’ તેમ જ ‘ક્રિયા’વાળાં હોવાથી અને કોઈ દ્રવ્યો કેવળ
‘ભાવ’વાળાં હોવાથી તે અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો વિશેષ (અર્થાત્ ભેદ) છે. ત્યાં, પુદ્ગલ તથા જીવ
(૧) ભાવવાળાં તેમ જ (૨) ક્રિયાવાળાં છે, કારણ કે (૧) પરિણામ દ્વારા તેમ જ (૨) સંઘાત
ને ભેદ દ્વારા તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે અને નષ્ટ થાય છે. બાકીનાં દ્રવ્યો તો ભાવવાળાં જ
છે, કારણ કે પરિણામ દ્વારા જ તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે અને નષ્ટ થાય છે.—આમ નિશ્ચય
(અર્થાત્ નક્કી) છે.

તેમાં, ‘ભાવ’નું લક્ષણ પરિણામમાત્ર છે; ‘ક્રિયા’નું લક્ષણ પરિસ્પન્દ (-કંપન) છે.
ત્યાં સઘળાંય દ્રવ્યો ભાવવાળાં છે, કારણ કે પરિણામસ્વભાવવાળાં હોવાને લીધે પરિણામ
વડે *અન્વય અને વ્યતિરેકાને પામતાં થકાં તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે ને નષ્ટ થાય છે. પુદ્ગલો
તો (ભાવવાળાં હોવા ઉપરાંત) ક્રિયાવાળા પણ હોય છે, કારણ કે પરિસ્પન્દસ્વભાવવાળાં હોવાને
લીધે પરિસ્પન્દ વડે †છૂટાં પુદ્ગલો ભેગાં મળતાં હોવાથી અને ભેગાં મળેલાં પુદ્ગલો પાછાં
છૂટાં પડતાં હોવાથી (તે અપેક્ષાએ) તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે ને નષ્ટ થાય છે. તથા જીવો
પણ (ભાવવાળા હોવા ઉપરાંત) ક્રિયાવાળા પણ હોય છે, કારણ કે પરિસ્પન્દસ્વભાવવાળા

* અન્વય ટકવાપણું દર્શાવે છે અને વ્યતિરેકા ઊપજવાપણું તથા નષ્ટ થવાપણું દર્શાવે છે.

† છૂટાં પુદ્ગલો કંપન વડે ભેગાં મળે છે ત્યાં, છૂટાપણે તેઓ નષ્ટ થયાં, પુદ્ગલપણે ટક્યાં ને
ભેગાપણે ઊપજ્યાં.

ત્વાત્પરિસ્પન્દેન નૂતનકર્મનોકર્મપુદ્ગલેભ્યો મિદ્ધાસ્તૈઃ સહ સંઘાતેન, સંઘતાઃ પુનર્ભેદેનોત્પદ્ય-
માનાવતિષ્ઠમાનભજ્યમાનાઃ ક્રિયાવન્તશ્ચ ભવન્તિ ॥ ૧૨૯ ॥

અથ દ્રવ્યવિશેષો ગુણવિશેષાદિતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

લિંગેહિં જેહિં દવ્વં જીવમજીવં ચ હવદિ વિણ્ણાદં ।
તેજત્ત્વાવવિસિદ્ધા મુત્તામુત્તા ગુણા ણેયા ॥ ૧૩૦ ॥

લિંગ્ગૈર્યૈર્દ્રવ્યં જીવોઽજીવશ્ચ ભવતિ વિજ્ઞાતમ્ ।
તેજત્ત્વાવવિસિદ્ધા મૂર્તામૂર્તા ગુણા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સહ સંવન્ધાભવાદિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૨૯ ॥ एवं जीवाजीवत्वलोकालोकत्वसक्रियनिःक्रियत्वकथन-
क्रमेण प्रथमस्थले गाथात्रयं गतम् । अथ ज्ञानादिविशेषगुणभेदेन द्रव्यभेदमावेदयति—लिंगेहिं
जैहिं लिङ्गैर्यैः सह जशुद्धपरमचैतन्यविलासरूपैस्तथैवाचेतनैर्जडरूपैर्वा लिङ्गैश्चिह्नैर्विशेषगुणैर्यैः करणभूतै-
र्जीविन कर्तृभूतेन हवदि विण्णादं विशेषेण ज्ञातं भवति । किं कर्मतापन्नम् । दव्वं द्रव्यम् ।
कथंभूतम् । जीवमजीवं च जीवद्रव्यमजीवद्रव्यं च । ते मुत्तामुत्ता गुणा णेया ते तानि पूर्वोक्त-

હોવાને લીધે પરિસ્પંદ વડે નવાં કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલોથી ભિન્ન થયો તેમની સાથે ભેગા
થતા હોવાથી અને ૧કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સાથે ભેગા થયેલા થયો પાછા ભિન્ન પડતા
હોવાથી (તે અપેક્ષાએ) તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે ને નષ્ટ થાય છે. ૧૨૯.

હવે, ગુણવિશેષથી દ્રવ્યવિશેષ છે (અર્થાત્ ગુણના ભેદથી દ્રવ્યોના ભેદ છે) એમ
જણાવે છે:—

જે લિંગથી દ્રવ્યો મહીં ‘હવ’ ‘અહવ’ એમ જણાય છે,

તે જાણ મૂર્ત-અમૂર્ત ગુણ, અતત્પણાથી વિશિષ્ટ જે. ૧૩૦.

અન્યથાર્થઃ—[યૈઃ લિંગ્ગૈઃ] જે લિંગો વડે [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [જીવઃ અજીવ ચ] હવ
અને અહવ તરીકે [વિજ્ઞાતં ભવતિ] જણાય છે, [તિ] તે [અતત્ત્વાવવિસિદ્ધાઃ] અતદ્ભાવવિશિષ્ટ
(-દ્રવ્યથી અતદ્ભાવ વડે ભિન્ન એવા) [મૂર્તામૂર્તાઃ] મૂર્ત-અમૂર્ત [ગુણાઃ] ગુણ [જ્ઞેયાઃ]
જણાયા.

૧ જ્ઞાનાવસ્થાદિ કર્મરૂપ અને શરીરાદિ નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સાથે ભેગો થયેલો હવ કંપન વડે
પાછો છૂટો પડે છે. ત્યાં, (તે પુદ્ગલો સાથે) ભેગાપણે તે નષ્ટ થયો, અહવજે તે ટક્યો ને (તેમનાથી)
છૂટાપણે તે જાણ્યો.

દ્રવ્યમાશ્રિત્ય પરનાશ્રયત્વેન વર્તમાનૈર્લિંગ્યતે ગમ્યતે દ્રવ્યમેતૈરિતિ વિદ્વાનિ ગુણાઃ ।
તે ચ યદ્દ્રવ્યં ભવતિ ન તદ્ગુણા ભવન્તિ, યે ગુણા ભવન્તિ તે ન દ્રવ્યં ભવતીતિ દ્રવ્યા-
દતદ્ધાવેન વિશિષ્ટાઃ સન્તો લિંગલિંગિગ્રસિદ્ધૌ તલ્લિંગત્વમુપઘૌકન્તે । અથ તે દ્રવ્યસ્ય જીવો-
ડ્યમજીવોડ્યમિત્યાદિવિશેષમુત્પાદયન્તિ, સ્વયમપિ તદ્ધાવવિશિષ્ટત્વેનોપાત્તવિશેષત્વાત્ । યતો
હિ યમ્ય યસ્ય દ્રવ્યસ્ય યો યઃ સ્વભાવસ્તસ્ય તસ્ય તેન તેન વિશિષ્ટત્વાત્તેષામસ્તિ વિશેષઃ ।
અત एव च मूर्तानाममूर्तानां च द्रव्याणां मूर्तत्वेनामूर्तत्वेन च तद्भावेन विशिष्टत्वादिमे
मूर्ता गुणा इमे अमूर्ता इति तेषां विशेषो निश्चेयः ॥ १३० ॥

અથ મૂર્તામૂર્તગુણાનાં લક્ષણસંબંધમાખ્યાતિ—

ચેતનાચેતનલિંગાનિ મૂર્તામૂર્તગુણા જ્ઞેયા જ્ઞાતવ્યાઃ । તે ચ કથંભૂતાઃ । અતઃસ્વાવવિસિદ્ધા અતદ્ધાવ-
વિશિષ્ટાઃ । તદ્યથા—શુદ્ધજીવદ્રવ્યે યે કેલજ્ઞાનાદિગુણાસ્તેષાં શુદ્ધજીવપ્રદેશૈઃ સહ યદેકત્વમભિન્નત્વં
તન્મયત્વં સ તદ્ધાવો ભળ્યતે, તેષામેવ ગુણાનાં તૈઃ પ્રદેશૈઃ સહ યદા સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિમેદઃ ક્રિયતે
તદા પુનરતદ્ધાવો ભળ્યતે, તેનાતદ્ધાવેન સંજ્ઞાદિમેદરૂપેણ સ્વકીયસ્વકીયદ્રવ્યેણ સહ વિશિષ્ટા મિત્રા इति,
द्वितीयव्याख्यानेन पुनः स्वकीयद्रव्येण सह तद्भावेन तन्मयत्वेनान्यद्रव्याद्विशिष्टा मित्रा इत्यभिप्रायः ।
एवं गुणभेदेन द्रव्यभेदो ज्ञातव्यः ॥ १३० ॥ અથ મૂર્તામૂર્તગુણાનાં લક્ષણ સંબંધં ચ નિરૂ-

ટીકા:—દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અને પરનો આશ્રય કર્યા વિના વર્તતાં હોવાથી
જેમના વડે દ્રવ્ય ‘લિંગિત’ (-પ્રાપ્ત) થાય છે—આળખી શકાય છે, એવાં લિંગા ગુણા છે. તેઓ
(ગુણા), ‘જે દ્રવ્ય છે તે ગુણા નથી, જે ગુણા છે તે દ્રવ્ય નથી’—તે અપેક્ષાએ દ્રવ્યથી
અતદ્ધાવ વડે વિશિષ્ટ (-લિન્ન) વર્તતા થકા, લિંગ અને લિંગી તરીકેની પ્રસિદ્ધિ (ખ્યાતિ,
આળખાણ) વખતે દ્રવ્યના લિંગપણાને પામે છે. હવે, તેઓ દ્રવ્યમાં ‘આ જીવ છે, આ અજીવ છે’
એવો વિશેષ (-ભેદ) ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે પોતે પણ તદ્ધાવ વડે ‘વિશિષ્ટ હોવાથી વિશેષને
પ્રાપ્ત છે. જે જે દ્રવ્યનો જે જે સ્વભાવ હોય તેનું તેનું તે તે વડે વિશિષ્ટપણું હોવાને લીધે
તેમનામાં વિશેષ (અર્થાત્ ભેદ) છે, તેથી જ વળી મૂર્ત અને અમૂર્ત દ્રવ્યોનું મૂર્તત્વ-
અમૂર્તત્વરૂપ તદ્ધાવ વડે વિશિષ્ટપણું હોવાને લીધે ‘આ મૂર્ત ગુણા છે, આ અમૂર્ત ગુણા છે’
એમ તેમનામાં વિશેષ (-ભેદ) નક્કી કરવાયોગ્ય છે. ૧૩૦.

હવે મૂર્ત અને અમૂર્ત ગુણોનાં લક્ષણ તથા સંબંધ (અર્થાત્ તેમને કયાં દ્રવ્યો સાથે
સંબંધ છે તે) કહે છે:—

૧. અતદ્ધાવ = (કથંચિત્) તે-પણે નહિ હોવું તે.

૨. લિંગી = લિંગવાળું. (ખાસ ગુણ તે લિંગ-ચિદ-લક્ષણ છે અને લિંગી તે દ્રવ્ય છે.)

૩. તદ્ધાવ = તે-પણું; તે-પણે હોવું તે; સ્વરૂપ.

૪. વિશિષ્ટ = વિશેષતાવાળું; ખાસ; ભિન્ન.

મુક્તા ઇન્દિયગેજ્ઞા પોગ્ગલદ્વવ્પગા અણેગવિધા ।

દ્વવાણમમુક્તાણં ગુણા અમુક્તા મુણેદ્વવા ॥ ૧૩૧ ॥

મૂર્તા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા અનેકવિધાઃ ।

દ્રવ્યાણામમૂર્તાનાં ગુણા અમૂર્તા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥ ૧૩૧ ॥

મૂર્તાનાં ગુણાનામિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં લક્ષણમ્ । અમૂર્તાનાં તદેવ વિપર્યસ્તમ્ । તે ચ મૂર્તાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય, તસ્યૈવૈકસ્ય મૂર્તત્વાત્ । અમૂર્તાઃ શેષદ્રવ્યાણાં, પુદ્ગલાદન્યેષાં સર્વેષામપ્યમૂર્ત-ત્વાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

અથ મૂર્તસ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ગુણાન્ ગુણાતિ—

વણ્ણરસગંધફાસા વિજ્જંતે પોગ્ગલસ્સ સુહુમાદો ।

પુદ્ધવીપરિયંતસ્સ ય સદ્દો સો પોગ્ગલો ચિત્તો ॥ ૧૩૨ ॥

પયતિ—મુક્તા ઇન્દિયગેજ્ઞા મૂર્તા ગુણા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યા ભવન્તિ, અમૂર્તાઃ પુનરિન્દ્રિયવિષયા ન ભવન્તિ इति મૂર્તામૂર્તગુણાનામિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયવિષયત્વં લક્ષણમુક્તમ્ । ઇદાનીં મૂર્તગુણાઃ કસ્ય સંવન્ધિનો ભવન્તીતિ સંવન્ધં કથયતિ । પોગ્ગલદ્વવ્પગા અણેગવિધા મૂર્તગુણાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા અનેકવિધા ભવન્તિ; પુદ્ગલદ્રવ્યસંવન્ધિનો ભવન્તીત્યર્થઃ । અમૂર્તગુણાનાં સંવન્ધં પ્રતિષાદયતિ । દ્વવાણમમુક્તાણં

ગુણુ મૂર્ત ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય તે પુદ્ગલમયી બાહુવિધં છે;

દ્રવ્યો અમૂર્તિક જેહ તેના ગુણુ અમૂર્તિક બાહુવિધે. ૧૩૧.

અન્યથાર્થઃ—[ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ મૂર્તાઃ] ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય એવા મૂર્ત ગુણે [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક [અનેકવિધાઃ] અનેકવિધ છે; [અમૂર્તાનાં દ્રવ્યાણાં] અમૂર્ત દ્રવ્યોના [ગુણાઃ] ગુણે [અમૂર્તાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ] અમૂર્ત જ્ઞાતવા.

ટીકાઃ—મૂર્ત ગુણાનું લક્ષણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યપણું છે; અમૂર્ત ગુણાનું લક્ષણ તેનાથી વિપરીત છે (અર્થાત્ અમૂર્ત ગુણે ઇન્દ્રિયોથી જણાતા નથી). વળી મૂર્ત ગુણે પુદ્ગલદ્રવ્યના છે, કારણ કે તે જ (પુદ્ગલ જ) એક મૂર્ત છે; અમૂર્ત ગુણે બાકીનાં દ્રવ્યોના છે, કારણ કે પુદ્ગલ સિવાય બાકીનાં બધાંય દ્રવ્યો અમૂર્ત છે. ૧૩૧.

હવે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણે કહે છે—

છે વર્ણ તેમ જ ગંધ વળી રસ-રૂપ-શબ્દ પુદ્ગલદ્રવ્યનો.

—અતિસૂક્ષ્મથી પૃથ્વી સુધીઃ વળી શબ્દ પુદ્ગલ. વિવિધ જે. ૧૩૨.

व्यक्ताव्यक्तत्वं कादाचित्कपरिणामवैचित्र्यप्रत्ययं नित्यद्रव्यस्वभावप्रतिधाताय । ततोऽस्तु
शब्दः पुद्गलपर्याय एवेति ॥ १३२ ॥

अथामूर्तानां शेषद्रव्याणां गुणान् गृणाति—

आगामस्संवगाहो धम्मद्ववस्स गमणहेदुत्तं ।

धम्मदेरद्ववस्स दु गुणो पुणो ठाणकारणदा ॥ १३३ ॥

कालस्स वट्टणा से गुणोवओगो त्ति अप्पणो भणिदो ।

णेया संखेवादो गुणा हि मुत्तिप्पहीणाणं ॥ १३४ ॥ जुगलं ।

शेषेन्द्रियविषयः कस्मात् भवतीति चेत्—अन्येन्द्रियविषयोऽन्येन्द्रियस्य न भवति वस्तुस्वभावादेव,
रसादिविषयवत् । पुनरपि कथंभूतः । चित्तो चित्रः भाषात्मकाभाषात्मकरूपेण प्रायोगिकवैज्ञसिकरूपेण
च नानाप्रकारः । तच्च “सदो खद्यम्भवो” इत्यादिगाथायां पञ्चास्तिकाये व्याख्यातं तिष्ठत्यत्रालं
प्रसङ्गेन ॥ १३२ ॥ अथाकाशाद्यमूर्तद्रव्याणां विशेषगुणान्प्रतिपादयति—आगामस्संवगाहो आकाशस्या-
वगाहहेतुत्वं, धम्मद्ववस्स गमणहेदुत्तं धर्मद्रव्यस्य गमनहेतुत्वं, धम्मदेरद्ववस्स दु गुणो पुणो
ठाणकारणदा धर्मेतरद्रव्यस्य तु पुनः स्थानकारणतागुणो भवतीति प्रथमगाथा गता । कालस्य वट्टणा
से कालस्य वर्तना स्याद्गुणः, गुणोवओगो त्ति अप्पणो भणिदो ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयमित्यात्मनो
गुणो भणितः । णेया संखेवादो गुणा हि मुत्तिप्पहीणाणं एवं संक्षेपादमूर्तद्रव्याणां गुणा ज्ञेया

चणी क्थांक् (कोर्ध पर्यायभां) कोर्ध गुणुत्तं कादाचित्क परिणामनी विचित्रताने कारणं
यत्तुं व्यक्तपणुं के अव्यक्तपणुं नित्यद्रव्यस्वभावतो प्रतिधात करुत्तं नधी (अर्थात् अनित्य
परिणामने लीधे यती गुणुनी प्रगटता अने अप्रगटता नित्य द्रव्यस्वभाव साधे कांर्ध विरोध
भाभती नधी).

भाटे शब्द पुद्गलस्य पर्याय ज छे. १३२.

हवे अभूर्त अथां आकीनां द्रव्यानां गुणां कळे छेः—

अवगाह गुणु आकाशतो. गतिहेतुता छे धर्मता.

चणी स्थानकारणताइपी गुणु जणु द्रव्य अव्यर्थता. १३३.

छे ठाणता गुणु वर्तता. उपयोग नाभ्यां अवभां.

अे शीत भूतिविहीनता गुणु जणुवा संक्षेपता. १३४.

આકાશસ્યાવગાહો ધર્મદ્રવ્યસ્ય ગમનહેતુત્વમ્ ।

ધર્મેતરદ્રવ્યસ્ય તુ ગુણઃ પુનઃ સ્થાનકારણતા ॥ ૧૩૩ ॥

કાલસ્ય વર્તના સ્યાત્ ગુણ ઉપયોગ ઇતિ આત્મનો ભણિતઃ ।

જ્ઞેયાઃ સંક્ષેપાદ્ગુણા હિ સૂર્તિપ્રહીણાનામ્ ॥ ૧૩૪ ॥ યુગલમ્ ।

વિશેષગુણો હિ યુગપત્સર્વદ્રવ્યાણાં સાધારણાવગાહહેતુત્વમાકાશસ્ય, સકૃત્સર્વેષાં ગમનપરિણામિનાં જીવપુદ્ગલાનાં ગમનહેતુત્વં ધર્મસ્ય, સકૃત્સર્વેષાં સ્થાનપરિણામિનાં જીવ-પુદ્ગલાનાં સ્થાનહેતુત્વમધર્મસ્ય, અશેષશેષદ્રવ્યાણાં પ્રતિપર્યાયં સમયવૃત્તિહેતુત્વં કાલસ્ય, ચૈતન્યપરિણામો જીવસ્ય । એવમમૂર્તાનાં વિશેષગુણસંક્ષેપાધિગમે લિજ્ઞમ્ । તત્રૈકકાલમેવ

ઇતિ । તથા હિ—સર્વદ્રવ્યાણાં સાધારણમવગાહહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદાકાશ-નિશ્ચિનોતિ । ગતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામેકસમયે સાધારણં ગમનહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામ-સંભવત્તદ્ધર્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । તથૈવ ચ સ્થિતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામેકસમયે સાધારણં સ્થિતિહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદધર્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । સર્વદ્રવ્યાણાં યુગપત્પર્યાયપરિણતિહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સકાલદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । સર્વજીવસાધારણં સકલવિમલકેવલજ્ઞાન-દર્શનદ્વયં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યાચેતનપશ્ચદ્રવ્યાણામસંભવત્સચ્છુદ્ધવુદ્ધૈકસ્વભાવં પરમાત્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । અયમત્રાર્થઃ—યદ્યપિ પશ્ચદ્રવ્યાણિ જીવસ્યોપકારં કુર્વન્તિ તથાપિ તાનિ દુઃસ્વકારણાન્યેવેતિ જ્ઞાત્વાક્ષયા-

અન્યથાર્થઃ—[આકાશસ્ય અવગાહઃ] આકાશનો અવગાહ, [ધર્મદ્રવ્યસ્ય ગમન-હેતુત્વં] ધર્મદ્રવ્યનો ગમનહેતુત્વ [તુ પુનઃ] અને વળી [ધર્મેતરદ્રવ્યસ્ય ગુણઃ] અધર્મદ્રવ્યનો ગુણ [સ્થાનકારણતા] સ્થાનકારણતા છે. [કાલસ્ય] કાળનો ગુણ [વર્તના સ્યાત્] વર્તના છે. [આત્મનઃ ગુણઃ] આત્માનો ગુણ [ઉપયોગઃ ઇતિ ભણિતઃ] ઉપયોગ કહ્યો છે. [સૂર્તિ-પ્રહીણાનાં ગુણાઃ હિ] આ રીતે અમૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણો [સંક્ષેપાત્] સંક્ષેપથી [જ્ઞેયાઃ] જાણ્યા.

ટીકા—યુગપદ્ સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ અવગાહનું હેતુપણું આકાશનો વિશેષ ગુણ છે. એટીસાથે સર્વ ગમનપરિણામી (ગતિરૂપે પરિણમેલાં) જીવ-પુદ્ગલોને ગમનનું હેતુપણું ધર્મનો વિશેષ ગુણ છે. એટીસાથે સર્વ સ્થાનપરિણામી જીવોને અને પુદ્ગલોને સ્થાનનું હેતુ-પણું (સ્થિતિનું અર્થાત્ સ્થિરતાનું નિમિત્તપણું) અધર્મનો વિશેષ ગુણ છે. (કાળ સિવાય) આટીનાં અંશેષ દ્રવ્યોને દરેક પર્યાયે સમયવૃત્તિનું હેતુપણું (સમયસમયની પરિણતિનું નિમિત્તપણું) કાળનો વિશેષ ગુણ છે. ચૈતન્યપરિણામ જીવનો વિશેષ ગુણ છે. આ પ્રમાણે અમૂર્ત દ્રવ્યોના વિશેષ ગુણોનું સંક્ષેપ જ્ઞાન થતાં અમૂર્ત દ્રવ્યોને જાણવાનાં સિંગ (ચિત્ત-જેવનું સાધન) પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તે તે વિશેષ ગુણો વડે તે તે અમૂર્ત દ્રવ્યોનાં અસ્તિત્વ

સકલદ્રવ્યસાધારણાવગાહસંપાદનમર્સર્વગતત્વાદેવ શેષદ્રવ્યાણામસંભવદાકાશમધિગમયતિ । તથૈક-
વારમેવ ગતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામાલોકાદ્ગમનહેતુત્વમપ્રદેશત્વાત્કાલપુદ્ગલયોઃ, સમુદ્ધા-
તાદન્યત્ર લોકાસંખ્યેયભાગમાત્રત્વાજીવસ્ય, લોકાલોકસીમ્નોઽચલિતત્વાદાકાશસ્ય, વિરુદ્ધ-
કાર્યહેતુત્વાદધર્મસ્યાસંભવદ્ધર્મમધિગમયતિ । તથૈકવારમેવ સ્થિતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામા-
લોકાત્થ્યાનહેતુત્વમપ્રદેશત્વાત્કાલપુદ્ગલયોઃ, સમુદ્ધાતાદન્યત્ર લોકાસંખ્યેયભાગમાત્રત્વાજીવસ્ય,
લોકાલોકસીમ્નોઽચલિતત્વાદાકાશસ્ય, વિરુદ્ધકાર્યહેતુત્વાદ્ધર્મસ્ય ચાસંભવદધર્મમધિગમયતિ ।

નન્તસુતાદિકારણં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનોપયોગસ્વભાવં પરમાત્મદ્રવ્યં તદેવ મનસા ધ્યેયં વચસા વક્તવ્યં
કાયેન તત્સાધકમનુષ્ઠાનં ચ કર્તવ્યમિતિ ॥ ૧૩૩ ॥ ૧૩૪ ॥ એવં કસ્ય દ્રવ્યસ્ય કે વિશેષગુણા

ત્યાં એક જ કાળે સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ *અવગાહનું* સંપાદન (—અવગાહહેતુત્વરૂપ
લિંગ આકાશને જણાવે છે, કારણ કે આકાશનાં દ્રવ્યો સર્વગત (સર્વવ્યાપક) નહિ હોવાથી
તેમને તે સંભવતું નથી.

એવી જ રીતે એક જ કાળે ગતિપરિણત (ગતિરૂપે પરિણમેલાં) સમસ્ત જીવ-
પુદ્ગલોને લોક સુધી ગમનનું હેતુપણું ધર્મને જણાવે છે, કારણ કે કાળ ને પુદ્ગલ અપ્રદેશી
હોવાથી તેમને તે સંભવતું નથી, જીવ સમુદ્ધાત સિવાય અન્યત્ર લોકના અસંખ્યાતમા ભાગ-
માત્ર હોવાથી તેને તે સંભવતું નથી, લોક ને અલોકની સીમા અચલિત હોવાથી આકાશને
તે સંભવતું નથી અને વિરુદ્ધ કાર્યનો હેતુ હોવાથી અધર્મને તે સંભવતું નથી. (કાળ ને
પુદ્ગલ એકપ્રદેશી હોવાથી તેઓ લોક સુધી ગમનમાં નિમિત્ત થઈ શકે નહિ; જીવ સમુદ્ધાત
સિવાયના કાળે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ રહેતો હોવાથી તે પણ લોક સુધી ગમનમાં
નિમિત્ત થઈ શકે નહિ; આકાશ ગતિમાં નિમિત્ત હોય તો જીવ પુદ્ગલોની ગતિ અલોકમાં
પણ હોય અને તેથી લોક-અલોકની મર્યાદા રહે નહિ, માટે ગતિહેતુત્વ આકાશનો ગુણ પણ
નથી; અધર્મદ્રવ્ય તો ગતિથી વિરુદ્ધ કાર્ય જે સ્થિતિ તેમાં નિમિત્તભૂત છે, માટે તે પણ
ગતિમાં નિમિત્ત થઈ શકે નહિ. આ રીતે ગતિહેતુત્વગુણ ધર્મ નાનતા દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ
જણાવે છે.)

એવી જ રીતે એક જ કાળે સ્થિતિપરિણત સમસ્ત જીવપુદ્ગલોને લોક સુધી
સ્થિતિનું હેતુપણું અધર્મને જણાવે છે, કારણ કે કાળ ને પુદ્ગલ અપ્રદેશી હોવાથી તેમને
તે સંભવતું નથી, જીવ સમુદ્ધાત સિવાય અન્યત્ર લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર હોવાથી
તેને તે સંભવતું નથી, લોક ને અલોકની સીમા અચલિત હોવાથી આકાશને તે સંભવતું
નથી અને વિરુદ્ધ કાર્યનો હેતુ હોવાથી ધર્મને તે સંભવતું નથી.

* અવગાહ = લીન થવું તે; મલિનરૂપ થવું તે; અવકાશ પામવો તે. (એક જ કાળે સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ
અવકાશની પ્રાપ્તિમાં આકાશદ્રવ્ય નિમિત્તભૂત છે.)

જીવા પોગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા પુણો ય આગાસં ;
સપદેસેહિં અસંખા નત્થિ પદેસ ત્તિ કાલસ્ય ॥ ૧૩૫ ॥

જીવાઃ પુદ્ગલકાયા ધર્માધર્મોં પુનશ્ચાકાશમ્ ।

સ્વપ્રદેશૈરસંખ્યાતા ન સન્તિ પ્રદેશા इति कालस्य ॥ १३५ ॥

પ્રદેશવન્તિ हि जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशानि अनेकप्रदेशवत्त्वात् । अप्रदेशः कालाणुः
प्रदेशमात्रत्वात् । अस्ति च संवर्तविस्तारयोरपि लोकाकाशतुल्यासंख्येयप्रदेशापरित्यागाज्जीवस्य,
द्रव्येण प्रदेशमात्रत्वादप्रदेशत्वेऽपि द्विप्रदेशादिसंख्येयासंख्येयानन्तप्रदेशपर्यायेणानवधारित-
प्रदेशत्वात्पुद्गलस्य, सकललोकव्याप्यसंख्येयप्रदेशप्रस्तारूपत्वात् धर्मस्य, सकललोकव्याप्य-

मस्तिकायत्वं व्याख्याति—जीवा पोग्गलक़ाया धम्माधम्मा पुणो य आगासं जीवाः पुद्गलक़ायाः
धर्माधर्मां पुनश्चाक़ाशम् । एते पञ्चास्तिकायाः किंविशिष्टाः । सपदेसेहिं असंखा स्वप्रदेशैरसंख्येयाः ।
अत्रासंख्येयप्रदेशशब्देन प्रदेशबहुत्वं ग्राह्यम् । तच्च यथासंभवं योजनीयम् । जीवस्य तावत्संसार-
वस्थायां विस्तारोपसंहारयोरपि प्रदीपवत्प्रदेशानां हानिवृद्धचोरभावाद्व्यवहारेण देहमात्रेऽपि निश्चयेन
लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशत्वम् । धर्माधर्मयोः पुनरवस्थितरूपेण लोकाकाशप्रमितासंख्येयप्रदेशत्वम् ।

જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, ધર્મ, અધર્મ વળી આકાશને

છે સ્વપ્રદેશ અનેક, નહિ વર્તે પ્રદેશ કાળને. ૧૩૫.

અન્યથાર્થઃ—[જીવાઃ] જીવો, [પુદ્ગલકાયાઃ] પુદ્ગલકાયા, [ધર્માધર્મોં] ધર્મ,
અધર્મ [પુનઃ ચ] અને વળી [આકાશં] આકાશ [સ્વપ્રદેશૈઃ] સ્વપ્રદેશાની અપેક્ષાએ
[અસંખ્યાતાઃ] અસંખ્યાત અર્થાત્ અનેક છે; [કાલસ્ય] કાળને [પ્રદેશાઃ इति] પ્રદેશા
[ન સન્તિ] નથી.

ટીકાઃ—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ અનેક પ્રદેશાવાળાં હોવાથી
પ્રદેશવંત છે. કાળાણુ પ્રદેશમાત્ર (અર્થાત્ એકપ્રદેશી) હોવાથી અપ્રદેશી છે.

(કેપર કહેલી વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છેઃ—) સંકોચવિસ્તાર ધતો હોવા છતાં
જીવ લોકાકાશ તુલ્ય અસંખ્ય પ્રદેશોને નહિ છાડતો હોવાથી જીવ પ્રદેશવાન છે; પુદ્ગલ, તેકે
દ્રવ્ય પ્રદેશમાત્ર (એકપ્રદેશી) હોવાથી અપ્રદેશી છે તોપણ, એ પ્રદેશાથી નાંદીને સંખ્યાત.
અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશાવાળા પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિશ્ચિત પ્રદેશાવાળું હોવાથી
પ્રદેશવાન છે; સકળલોકવ્યાપી અસંખ્ય પ્રદેશાના પ્રસ્તારરૂપ હોવાથી ધર્મ પ્રદેશવાન છે;

પ્રવેશાતિક્રમણપરિમાણાવચ્છિન્નેનૈકગમયેનૈકમાહોકાન્તાર્હિતીયં તાંદાન્તમાકામતઃ પરમાર્ગો-
રસંખ્યેયાઃ કાળાણવઃ સમયસ્યાનંશત્વાદસંખ્યેયાંશત્વં ન સાધયન્તિ ॥ ૨૩૯ ॥

માનેડપિ પરમાત્મતત્ત્વમલભમાનોડર્શિતાનન્તકાલે સંસારસાગરં ભમિતોડયં ઝીવો વતસ્તતઃ કારણાત્તેત
નિજપરમાત્મતત્ત્વં સર્વપ્રકારોપાદેયરૂપેણ ધ્રુવેયં. સ્વસંબેદનજ્ઞાનરૂપેણ જ્ઞાતવ્યમાહારભયમૈયુનપરિમહસંજ્ઞા-
ત્વરૂપપ્રમૃત્તિસમસ્તરાગાદિવિભાવવ્યાગેન ધ્યેયમિતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૨૩૯ ॥ જનં કાલવ્યાધ્યાનમુદ્યતેન

• સમય 'માં પરમાણુ વિશિષ્ટ ગતિપરિણામને લીધે લોકના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી જાય છે ત્યારે (તે પરમાણુ વડે ઓળંગાતા) અસંખ્ય કાળાણુઓ 'સમય'ના અસંખ્ય અંશો સિદ્ધ કરતા નથી, કારણ કે 'સમય' નિરંશ છે.

ભાવાર્થ:—પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશેથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશ મંદ ગતિથી જતાં જે વખત લાગે તેને 'સમય' કહેવામાં આવે છે. તે 'સમય' કાળદ્રવ્યનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પર્યાય છે. કાળદ્રવ્ય નિત્ય છે; 'સમય' ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. જેમ આકાશપ્રદેશ આકાશદ્રવ્યનો નાનામાં નાનો અંશ છે, તેના લાગ પડતા નથી, તેમ 'સમય' કાળદ્રવ્યનો નાનામાં નાનો નિરંશ પર્યાય છે, તેના લાગ પડતા નથી. જે 'સમય'ના લાગ પડે તો તો પરમાણુ વડે એક 'સમય'માં ઓળંગાતો જે આકાશપ્રદેશ તેના પણ તેટલા જ લાગ પડવા જોઈએ. પરંતુ આકાશપ્રદેશ તો નિરંશ છે; તેથી 'સમય' પણ નિરંશ જ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે પુદ્ગલ-પરમાણુ સીધા ગતિ વડે એક 'સમય'માં લોકના એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચી જાય છે ત્યારે તે ચૌદ રાત્રી સુધી આકાશપ્રદેશોમાં શ્રેણીબદ્ધ જેટલા કાળાણુઓ છે તે સર્વને સ્પર્શે છે, માટે અસંખ્ય કાળાણુઓને સ્પર્શિતા હોવાથી 'સમય'ના અસંખ્ય અંશો પડવા જોઈએ. તેનું સમાધાન:—જેવી રીતે અનંત પરમાણુઓનો કોઈ સ્કંધ આકાશના એક પ્રદેશમાં સમાઈ જઈને કદમાં એક પરમાણુ જેવો જ હોય છે, તે પરમાણુઓના ખાસ પ્રકારના અવગાહપરિણામને લીધે જ છે; (*પરમાણુઓમાં એવી જ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના અવગાહપરિણામની શક્તિ છે તેને લીધે આમ બને છે;) તેથી કોઈ પરમાણુના અનંત અંશ પડતા નથી; તેવી રીતે કોઈ પરમાણુ એક સમયમાં અસંખ્ય કાળાણુઓને ઓળંગીને લોકના એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચી જાય છે, તે પરમાણુના ખાસ પ્રકારના ગતિપરિણામને લીધે જ છે; (પરમાણુમાં એવી જ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના ગતિ-પરિણામની શક્તિ છે તેને લીધે આમ બને છે;) તેથી કોઈ 'સમય'ના અસંખ્ય અંશ પડતા નથી. ૧૩૯.

✽ આકાશમાં પણ અવગાહહેતુત્વયુક્તે લીધે એવી શક્તિ છે કે તેના એક પ્રદેશ પણ અનંત પરમાણુઓને અવકાશ દેવાને સમર્થ છે.

અથાકાશસ્ય પ્રદેશલક્ષણં સૂત્રયતિ—

આગાસમણિવિદ્ઢં આગાસપદેસસણયા મણિદં ।

સવ્વૈસે ચ અણૂણં સક્કદિ તં દેદુમવગાસં ॥ ૧૪૦ ॥

આકાશમણિવિદ્ઢમાકાશપ્રદેશસંજ્ઞયા મણિતમ્ ।

સર્વેષાં ચાણૂનાં શક્નોતિ તદ્દાતુમવકાશમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

આકાશસ્યેકાણુવ્યાપ્યોઽશઃ કિલાકાશપ્રદેશઃ, સ સ્ખલ્વેકોઽપિ શેષપશ્ચદ્રવ્યપ્રદેશાનાં પરમસૌહમ્યપરિણતાનન્તપરમાણુસ્કન્ધાનાં ચાવકાશદાનસમર્થઃ । અસ્તિ ચાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વે-
ઽપ્યંશકલ્પનમાકાશસ્ય, સર્વેષામણૂનામવકાશદાનસ્યાન્યથાનુપપત્તેઃ । યદિ પુનરાકાશસ્યાંશા ન સ્યુરિતિ મતિસ્તદાહ્નુલીયુગલં નમસિ પ્રસાર્ય નિરુપ્યતાં કિમેકં ક્ષેત્રં કિમનેકમ્ । એકં

પૃથ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથ પૂર્વં યત્સૂચિતં પ્રદેશમ્બરૂપં તદિદાનીં વિવૃણોતિ—આગાસમ-
ણુવિવિદ્ઢં આકાશં અણુવિવિદ્ઢં પુદ્ગલપરમાણુવ્યાપ્તમ્ । આગાસપદેસસણયા મણિદં આકાશપ્રદેશ-

હવે આકાશના પ્રદેશનું લક્ષણ સૂત્રદ્વારા કહે છે:—

આકાશ જે અણુવ્યાપ્ય, 'આભપ્રદેશ' સંજ્ઞા તેહને;

તે એક સૌ પરમાણુને અવકાશદાનસમર્થ છે. ૧૪૦.

અન્યથાર્થ:—[અણુવિવિદ્ઢમ્ આકાશં] એક પરમાણુ જેટલા આકાશનાં રહે તેટલા આકાશને [આકાશપ્રદેશસંજ્ઞયા] 'આકાશપ્રદેશ' એવા નામથી [મણિતમ] કહેવામાં આવ્યું છે; [ચ] અને [તત્] તે [સર્વેષામ્ અણૂનાં] સર્વ પરમાણુઓને [અવકાશ દાનુમ શક્નોતિ] અવકાશ દેવાને સમર્થ છે.

ટીકા:—આકાશના એક પરમાણુથી વ્યાપ્ય આંશ તે આકાશપ્રદેશ છે; અને તે એક (આકાશપ્રદેશ) પણ આકાશનાં પાંચ દ્રવ્યોના પ્રદેશોને તથા પરમ સૂક્ષ્મતારૂપે પરિનિમિત્તા અનાંત પરમાણુઓના સ્કન્ધોને અવકાશ દેવાને સમર્થ છે. આકાશ અવિભાગ (અખંડ) એક દ્રવ્ય હોવા છતાં તેનાં (પ્રદેશરૂપ) આંશકલ્પના ધર્મ શકે છે, કારણ કે તે એક ન હોય તો સર્વ પરમાણુઓને અવકાશ દેવાનું બને નહિ.

આમ છતાં તે 'આકાશના આંશો ન હોય (અર્થાત્ આંશકલ્પના ન કરાય,)' એવી (કોઈની) માન્યતા હોય, તો બે આંગળી આકાશનાં પ્રત્યારીને 'બે આંગળીનું' એક ક્ષેત્ર છે કે અનેક' તે કહેા.

ઉપ્પાદો પદ્ધંસો વિજ્ઞદિ જદિ જસ્સ ઇગસમયમ્હિ ।

સમયસ્સ સો વિ સમઓ સભાવસમવઢ્ઠિદો હ્વદિ ॥ ૧૪૨ ॥

ઉત્પાદઃ પ્રધ્વંસો વિદ્યતે યદિ યસ્યૈકસમયે ।

સમયસ્ય સોઽપિ સમયઃ સ્વભાવસમવસ્થિતો ભવતિ ॥ ૧૪૨ ॥

સમયો હિ સમયપદાર્થસ્ય વૃત્ત્યંશઃ । તસ્મિન્ કસ્યાપ્યવશ્યમુત્પાદપ્રધ્વંસૌ સંભવતઃ,
પરમાણોર્વ્યત્તિપાતોત્પદ્યમાનત્વેન કારણપૂર્વત્વાત્ । તૌ યદિ વૃત્ત્યંશસ્યૈવ, કિં યૌગપદ્યેન કિં

ગતમ્ । અથ સમયસન્તાનરૂપ્યોર્દ્વપ્રવયસ્યાન્વયિરૂપેનાધારભૂતં કાલદ્રવ્યં વ્યવસ્થાપયતિ—ઉપ્પાદો
પદ્ધંસો વિજ્ઞદિ જદિપ ઉત્પાદઃ પ્રધ્વંસો વિદ્યતે યદિ ચેત્ । કસ્ય । જસ્સ યસ્ય કાલાણોઃ ।
ક । એકસમયમ્હિ એકસમયે વર્તમાનસમયે । સમયસ્સ સમયોત્પાદકત્વાત્સમયઃ કાલાણુસ્તસ્ય । સો
વિ સમઓ સોઽપિ કાલાણુઃ સભાવસમવઢ્ઠિદો હ્વદિ સ્વભાવસમવસ્થિતો ભવતિ । પૂર્વોક્તમુત્પાદ-
પ્રધ્વંસદ્વયં તદાધારભૂતં કાલાણુદ્રવ્યરૂપં ધ્રોગ્યમિતિ ત્રયાત્મકઃ સ્વભાવઃ સત્તાસ્તિત્વમિતિ યાવત્ । તત્ર

એક જ સમયમાં ધ્વંસ ને ઉત્પાદનો સ્વભાવ છે

ને કાળને, તે કાળ તેહ સ્વભાવ-સમવસ્થિત છે. ૧૪૨.

અન્વયાર્થઃ—[યદિ યસ્ય સમયસ્ય] તે કાળને [એકસમયે] એક સમયમાં [ઉત્પાદઃ
પ્રધ્વંસઃ] ઉત્પાદ અને ધ્વંસ [વિદ્યતે] યતે છે, [સઃ અપિ સમયઃ] તે તે કાળ [સ્વભાવ-
સમવસ્થિતઃ] સ્વભાવે અવસ્થિત અર્થાત્ ધ્રુવ [ભવતિ] (૧૪૨) છે.

ટીકાઃ—સમય કાળપદાર્થનો *વૃત્ત્યંશ છે; તેમાં (—તે વૃત્ત્યંશમાં) કોઈને પણ
અવશ્ય ઉત્પાદ તથા વિનાશ સંભવે છે, કેમ કે પરમાણુના અનિક્તમણુ દ્વારા (સમયરૂપી
વૃત્ત્યંશ) ઉત્પન્ન થતા હોવાથી કારણપૂર્વક છે. (પરમાણુ વડે જે એક આકાશપ્રદેશનું નંદ
ગતિથી જાળંગણું તે કારણ છે અને સમયરૂપી વૃત્ત્યંશ તે કારણનું કાર્ય છે તેથી તેમાં કોઈ
પદાર્થને ઉત્પાદ તથા વિનાશ થતા હોવા જોઈએ.)

(‘કોઈ પદાર્થને ઉત્પાદ-વિનાશ થવાની શી જરૂર છે? તેને બદલે તે વૃત્ત્યંશને જ
ઉત્પાદ-વિનાશ થતા માની લઈએ તો શી હરકત?’ એવા નર્કનું સનાધાન કરવામાં
આવે છે.)

ઉત્પાદ અને વિનાશ તે વૃત્ત્યંશના જ માનવામાં આવે તે. (પૃ. ૮૩ ડી. ૩૬ કે.)

સપદેસેહિં સપગ્ગો લોગો અઢેહિં ણિઢિદો ણિચો ।
જો તં જાણદિ જીવો પાણચતુષ્કામિસંવદ્ધો ॥ ૧૪૫ ॥

સપ્રદેસૈઃ સમગ્રો લોકોઽર્થેર્નિષ્ઠિતો નિત્યઃ ।

યસ્તં જાનાતિ જીવઃ પ્રાણચતુષ્કામિસમ્વદ્ધઃ ॥ ૧૪૫ ॥

એવમાકાશપદાર્થાદાકાલપદાર્થાંચ સમસ્તૈરેવ સંભાવિતપ્રદેશપદ્ધાવૈઃ પદાર્થૈઃ સમગ્ર એવ યઃ સમાપ્તિ નીતો લોકસ્તં સ્વલુ તદન્તઃપાતિત્વેઽપ્યચિન્ત્યસ્વપરપરિચ્છેદશક્તિસંપદા જીવ એવ જાનીતે, નત્વિતરઃ । એવં શેષદ્રવ્યાણિ જ્ઞેયમેવ, જીવદ્રવ્યં તુ જ્ઞેયં જ્ઞાનં ચેતિ જ્ઞાનં જ્ઞેયવિભાગઃ । અથાસ્ય જીવસ્ય સહજવિજૃમ્ભિતાનન્તજ્ઞાનશક્તિદેતુકે ત્રિસમયાવસ્થાયિત્વલક્ષણે

સમ્મમાહૃષ્વં” ॥ ૧૪૪ ॥ એવં નિશ્ચયકાલઘ્યાણ્યાનમુલ્યત્વેનાદ્યમસ્થલેગાથાત્રયં ગતમ્ । इति पूर्वोक्त-
પ્રકારેણ ‘દ્રવ્યં જીવમજીવં’ इत्याद्येकोनविंशतिगाथाभिः स्थलाष्टकेन विशेषज्ञेयाधिकारः समाप्तः ॥
અતઃ પરં શુદ્ધજીવસ્ય દ્રવ્યભાવપ્રાણૈઃ સહ મેદનિમિત્તં ‘સપદેસેહિં સમગ્ગો’ इत्यादि यथाक्रमेण गाथा-

સપ્રદેશ અર્થોથી સમાપ્ત સમગ્ર લોક સુનિત્ય છે;

તસુ જાણનારો જીવ, પ્રાણચતુષ્કથી સંયુક્ત જે. ૧૪૫.

અન્યથાર્થઃ—[સપ્રદેસૈઃ અર્થૈઃ] સપ્રદેશ પદાર્થો વડે [નિષ્ઠિતઃ] સંભાવિત પામેલો [સમગ્ર લોકઃ] આખો લોક [નિત્યઃ] નિત્ય છે. [તં] તેને [યઃ જાનાતિ] જે જાણે છે [જીવઃ] તે જીવ છે—[પ્રાણચતુષ્કામિસંવદ્ધઃ] કે જે (સંસારદશામાં) ચાર પ્રાણથી સંયુક્ત છે.

ટીકા:—એ પ્રમાણે, પ્રદેશનો સદ્ભાવ જેમને ફલિત થયો છે એવા જે આકાશ પદાર્થથી માંડીને કાળપદાર્થ સુધીના બધાંય પદાર્થો તેમના વડે સંભાવિત પામેલો જે આખોય લોક, તેને ખરેખર તેમાં અન્તઃપાતી હોવા છતાં અચિંત્ય એવી સ્વ-પરને જાણવાની શક્તિ રૂપ સંપદા વડે જીવ જ જાણે છે, પરંતુ બીજું કંઈ જાણતું નથી. એ રીતે બાકીનાં દ્રવ્યો જ્ઞેય જ છે અને જીવદ્રવ્ય તો જ્ઞેય તેમ જ જ્ઞાન છે;—આમ જ્ઞાન અને જ્ઞેયનો વિભાગ છે.

હવે આ જીવને, સહજપણે પ્રગટ (સ્વભાવથી જ પ્રગટ) એવી અનંતજ્ઞાનશક્તિ જેનો હેતુ છે અને ત્રણે કાળે અવસ્થાયીપણું (રૂકવાપણું) જેનું લક્ષણ છે એવું, વસ્તુના

૧. જ દ્રવ્યોથી જ આખો લોક સંભાવિત થાય છે અર્થાત્ તે દ્રવ્યો ઉપરાન્ત બીજું કંઈ લોકમાં નથી.

૨. અનંતજ્ઞાન = અંદર આવી જતો; અંદર સમાઈ જતો. (જીવ લોકની અંદર આવી ગય છે.)

વસ્તુસ્વરૂપભૂતતયા સર્વદાનપાર્થિયિનિ નિશ્ચયજીવત્વે સત્યપિ સંસારાવસ્થાયામનાદિપ્રવાહપ્રવૃત્ત-
પુદ્ગલસંશ્લેષદ્વિપિતાત્મતયા પ્રાણચતુષ્કાભિસંવદ્ધત્વં વ્યવહારજીવત્વહેતુર્વિભક્તવ્યોઽસ્તિ ॥૧૪૫॥

અથ કે પ્રાણા इत्यावेदयति—

દુષ્કર્મ્યન્તં સામાન્યમેદભાવનાઘ્યાન્યાનં કરોતિ । તદ્યથા । અથ જ્ઞન્જેવજ્ઞાપનાર્થં તથૈવાત્મનઃ
પ્રાણચતુષ્કેન સહ મેદભાવનાર્થં વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—લોગો લોકો ભવતિ । કથંભૂતઃ ।
ણિદ્વિદો નિષ્ઠિતઃ સમાસિં નીતો ભૂતો વા । કૈઃ કર્તુમૂતૈઃ । અદ્વૈદિં સદ્ગુણદ્વુદ્વૈકસ્વભાવો યોઽસૌ
પરમાત્મપદાર્થસ્તત્પ્રભૂતયો યેઽર્થાસ્તૈઃ । પુનરપિ કિંચિશિષ્ટઃ । સપદેસેદિં સમગ્ગો સ્વકીયપ્રદેશઃ
સમગ્રઃ પરિપૂર્ણઃ । અથવા પદાર્થૈઃ । કથંભૂતૈઃ । સપ્રદેશઃ પ્રદેશમદિતૈઃ । પુનરપિ કિંચિશિષ્ટો લોકઃ ।
ણિજ્ઞો દ્રવ્યાધિક્ષનયેન નિત્યઃ લોકાકાશાપેક્ષયા વા । અથવા નિત્યો, ન કેનાપિ પુરુષવિશેષેન ક્રૂઃ ।
જો તં જાણદિ યઃ કર્તા તં જ્ઞેયમ્નં લોકં જ્ઞાનાતિ જીવો સ જીવપદાર્થો ભવતિ । एतावता
કિમુક્તં ભવતિ । યોઽસૌ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવો જીવઃ સ જ્ઞાનં જ્ઞેયશ્ચ મળ્યતે । શેષપદાર્થાસ્તુ
જ્ઞેયા एवेति જ્ઞાતૃજ્ઞેયવિભાગઃ । પુનરપિ કિંચિશિષ્ટો જીવઃ । પાણચતુષ્કેણ સંવદ્ધો યદ્યપિ નિશ્ચયેન
સ્વતઃસિદ્ધપરમચૈતન્યસ્વભાવેન નિશ્ચયપ્રાણેન જીવતિ તથાપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મવ્યવશાદ યુગયગુદ્ધ-
પ્રાણચતુષ્કેનાપિ સંવદ્ધઃ સન્ જીવતિ । તત્ત્વ ગુદ્ધનયેન જીવસ્વરૂપં ન ભવતીતિ મેદભાવના જ્ઞાતઙ્ગે-
ત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૪૫ ॥ અર્થેન્દ્રિયાદિપ્રાણચતુષ્કમ્વરૂપં પ્રતિપાદયતિ—અર્તીન્દ્રિયાદન્તમુત્તમસ્વભાવાત્મનો
વિલક્ષણ ઇન્દ્રિયપ્રાણઃ, મનોવાકાયગ્યાપારગહિતાત્પરમાત્મદ્રવ્યાદ્વિમદ્ગજો ચરપ્રાણઃ, અન ચરન્તન્ત્રમાત્મા-

સ્વરૂપભૂત હોવાથી સર્વદા અવિનાશી નિશ્ચયજીવત્વ હોવા છતાં, સંસાર-અવસ્થામાં આનાદિ-
પ્રવાહરૂપે પ્રવર્તતાં પુદ્ગલસંશ્લેષ વડે પોતે દ્વિપિત હોવાથી તેને ચાર પ્રાણાથી સંયુક્તપણું
છે—કે જે (સંયુક્તપણું) વ્યવહારજીવત્વના હેતુ છે અને વિભક્ત કરવાપાત્ર છે.

ભાવાર્થઃ—પદ દ્રવ્યનો સમુદાય તે લોક છે. હવે અર્થિત્ય જ્ઞાનરાજિથી તેને જાણું
છે; તેથી હવે સિવાય આદીનાં દ્રવ્યાં જ્ઞેય છે અને હવે જ્ઞાન તેમ જ જ્ઞેય છે.

તે હવેને, વસ્તુના સ્વરૂપભૂત હોવાથી જે કદી નાશ પામતું નથી એવું નિશ્ચય-
જીવત્વ સદાય છે. તે નિશ્ચયજીવત્વનું કારણ સ્વાભાવિક એવી અનંતજ્ઞાનરાજિ છે.
આવું નિશ્ચયજીવત્વ હવેને સદાય હોવા છતાં, સંસારસ્થાનાં પોતે પુદ્ગલના મંત્રવંધથી
દ્વિપિત હોવાને લીધે ચાર પ્રાણાથી સંયુક્ત છે અને તેથી તેને વ્યવહારજીવત્વ પડે છે.
તે વ્યવહારજીવત્વના કારણરૂપ જે ચાર પ્રાણાથી સંયુક્તપણું તેનાથી હવેને વિદ્ય
કરવાપાત્ર છે. ૧૪૫.

હવે પ્રાણા કયા છે તે કહે છે:—

पौद्गलिककर्मकार्यत्वात्पौद्गलिककर्मकारणत्वाच्च पौद्गलिका एव प्राणा निश्चीयन्ते ॥ १४८ ॥

अथ प्राणानां पौद्गलिककर्मकारणत्वमुन्मीलयति—

प्राणावाधं जीवो मोहपदेसेहि कुणदि जीवाणं ।

जदि सो हवदि हि बंधो प्राणावरणादिकम्मेहि ॥ १४९ ॥

प्राणावाधं जीवो मोहप्रदेषाभ्यां करोति जीवयोः ।

यदि स भवति हि बन्धो ज्ञानावरणादिकर्मभिः ॥ १४९ ॥

कर्माणि वध्नाति, ततो ज्ञायते प्राणा नवतरपुद्गलकर्माणां कारणभूता इति ॥ १४८ ॥ अथ प्राणा नवतरपुद्गलकर्मबन्धस्य कारणं भवन्तीति पूर्वोक्तमेवार्थं विशेषेण समर्थयति—प्राणावाधं आयुगदिप्राणानां वाधां पांडां कुणदि करोति । स कः । जीवो जीवः । काभ्यां कृत्वा । मोहपदेसेहि सकलविमल-केवलज्ञानप्रदीपेन मोहान्धकारविनाशकात्परमात्मनो विपरीताभ्यां मोहप्रदेषाभ्यां । केषां प्राणवाधां करोति । जीवाणं एकेन्द्रियप्रमुखजीवानाम् । जदि यदि चेत् सो हवदि बंधो तदा म्वात्मोपलम्भप्राप्ति-रूपान्मोक्षाद्विपरीतो मूलोक्तप्रकृत्यादिर्भेदभिन्नः स परमागमप्रसिद्धो हि स्फुटं बन्धो भवति । कैः कृत्वा । प्राणावरणादिकम्मेहि ज्ञानावरणादिकर्मभिरिति । ततो ज्ञायते प्राणाः पुद्गलकर्मबन्धकारणं भवन्तीति । अयमत्रार्थः—यथा कोऽपि तसलोदपिण्डेन परं हन्तुकानः सन् पूर्वं तावदात्मानमेव हन्ति, पश्चादन्यथाते नियमो नास्ति, तथायमज्ञानी जीवोऽपि तसलोदपिण्डम्यामीयमोहादियगिगानेन परिणतः सन् पूर्वं निर्विकारस्वसंवेदनज्ञानस्वरूपं स्वकीयशुद्धप्राणं हन्ति, पश्चादुत्तरकाले संप्रजानते

छ, तेही (१) पौद्गलिक कर्मनां कार्यं होवाने क्षीये अन्ये (२) पौद्गलिक कर्मनां कारणं होवाने क्षीये प्राणा पौद्गलिक न निश्चित (तस्मी) थाय छ. १४८.

इये प्राणाने पौद्गलिक कर्मनां कारणपणं (अर्थात् प्राणा पौद्गलिक कर्मनां कारणं कर्तरीने छ ते) प्रगट करे छः—

अथ मोह-प्रेष वं छरे भाषा छंदानां प्राणानि.

ते भाषे ज्ञानावरण-आदिक कर्मनां ते थाय छे. १४९.

अन्वयार्थः—[यदि] ते [जीवः] अथ [मोहप्रदेषाभ्यां] केवल अन्ये छे । यः [जीवयोः] होवाना (—स्वलयना तथा परलयना) [प्राणावाधं करोति] होवाने भाषा करे छे. [सः हि] ते पूर्वं होवेले । [ज्ञानावरणादिकर्मभिः बन्धः] ज्ञानावरणादिक कर्म वं अथ [भवति] थाय छे.

આત્મા કર્મમલીમસો ધારયતિ પ્રાણાન પુનઃ પુનરન્યાન્ ।

ન ત્યજતિ યાવન્મમત્ત્વં દેહપ્રધાનેષુ વિષયેષુ ॥ ૧૫૦ ॥

યેયમાત્મનઃ પૌંદ્રગલિકપ્રાણાનાં સંતાનેન પ્રવૃત્તિઃ, તસ્યા અનાદિપૌંદ્રગલકર્મમૂલં શરીરાદિમમત્ત્વરૂપમુપરક્તત્ત્વમન્તરરૂપો હેતુઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અથ પુંદ્રગપ્રાણસંતતિનિવૃત્તિહેતુમન્તરરૂપં ગ્રાહયતિ—

જો ઇંદ્રિયાદિવિજઈ ભવીય ઉવઓગમપ્પગં જ્ઞાદિ ।

કમ્મેહ્ સો ણ રજ્જદિ કિહ તં પાણા અણુચરંતિ ॥ ૧૫૧ ॥

મમતાં યાવત્કાલં ન ત્યજતિ । કેષુ વિષયેષુ । દેહપ્રધાનેષુ વિષયેષુ દેહવિષયરહિતપરમચૈતન્ય-
પ્રકાશપરિણતેઃ પ્રતિપક્ષભૂતેષુ દેહપ્રધાનેષુ પશ્ચેન્દ્રિયવિષયેષ્વિતિ । તતઃ સ્થિતમેતત્—ઇન્દ્રિયાદિપ્રાણો-
ત્યત્તેદેહાદિમમત્ત્વમેવાન્તરરૂપકારણમિતિ ॥ ૧૫૦ ॥ અથેન્દ્રિયાદિપ્રાણાનામમ્બ્યન્તરં વિનાશકારણમાવેદયતિ—
જો ઇંદ્રિયાદિવિજઈ ભવીય યઃ કર્તાતીન્દ્રિયાત્મોત્થમુલ્લામૃતસંતોષવલેન જિતેન્દ્રિયત્વેન નિઃક્રપાય-

અન્યથાર્થઃ—[યાવત્] જ્યાં મુધી [દેહપ્રધાનેષુ વિષયેષુ] દેહપ્રધાન વિષયોમાં
[મમત્વં] મમત્વ [ન ત્યજતિ] છાડતો નથી, [કર્મમલીમસઃ આત્મા] ત્યાં મુધી કર્મથી
મલિન આત્મા [પુનઃ પુનઃ] ફરી ફરીને [અન્યાન્ પ્રાણાન્] અન્ય અન્ય પ્રાણો
[ધારયતિ] ધારણ કરે છે.

ટીકા:—જે આ આત્માને પૌંદ્રગલિક પ્રાણોની સંતાનરૂપે પ્રવૃત્તિ છે. તેના અંત-
રંગ હેતુ અનાદિ પૌંદ્રગલિક કર્મ જેવું મૂળ (-નિમિત્ત) છે એવું શરીરાદિના મનન્યરૂપ
ઉપરજનપણું છે.

બાવાર્થઃ—દ્રવ્યપ્રાણોની પરપેશ ચાલ્યા કરવાનું અંતરંગ કારણ અનાદિ પુનઃપુનઃ
કર્મના નિમિત્તે થતું હવનું વિકારી પરિણમન છે. જ્યાં મુધી હવ દેહાદિક વિષયોનાં મનન્ય-
રૂપ એવું તે વિકારી પરિણમન છાડતો નથી, ત્યાં મુધી તેના નિમિત્તે ફરી ફરી પુનઃપુનઃ
અંધારા કરે છે અને તેથી ફરી ફરી દ્રવ્યપ્રાણોનો સંબંધ થયા કરે છે. ૧૫૦.

હવે પૌંદ્રગલિક પ્રાણોની સંતતિની નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ સમજાવે છે:—

ફરી ઇન્દ્રિયાદિક-વિનય, ધ્યાને આત્મન—કેરોત્તરન,

તે કર્મથી રંજિત નહિ; કવચ નાનું તેને અનુભવે ૧૫૧.

ચ ઇન્દ્રિયાદિવિજયી ભૂત્વોગયોગમાત્મકં ધ્યાયતિ ।

કર્મભિઃ સ ન રજ્યતે કથં તં પ્રાણા અનુચરન્તિ ॥ ૧૫૧ ॥

પુદ્ગલપ્રાણસંતતિનિવૃત્તેરન્તરજ્ઞો હેતુર્હિ પૌદ્ગલિકકર્મમૂલસ્યોપરક્તત્વસ્યાભાવઃ । સ તુ સમસ્તેન્દ્રિયાદિપદ્મવ્યાનુવૃત્તિવિજયિણો ભૂત્વા સમસ્તોપાશ્રયાનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તસ્ય સ્ફટિકમણે-
રિવાત્યન્તરિશુદ્ધમુપયોગમાત્રમાત્મનં તુનિશ્ચલં કેવલમધિવસતઃ સ્યાત્ । इदमत्र तात्पर्यं—
આત્મનોડન્યન્તરિભક્તચિદ્ગતં વ્યવહારજીવન્વદેતવઃ પુદ્ગલપ્રાણા એવમુચ્છેત્તવ્યાઃ ॥ ૧૫૧ ॥

નિર્મલાનુભૂતિવલ્લેન કપાયજનેન ચેન્દ્રિયદિવિજયી ભૂત્વા ઉવઓગમપ્પગં જ્ઞાદિ કેવલજ્ઞાનદર્શને-
પદ્યોગં તિજાત્મનં ધ્યાયતિ. કસ્મ્યેર્હિ સો ય રંજદિ કર્મભિશ્ચિત્તમાત્કારાત્મનઃ પ્રતિવન્ધકૈર્જ્ઞાનાવરણાદિ-
કર્મભિઃ સ ન રજ્યતે, ન વચ્યતે! કિંઠ તં પ્રાણા અનુચરંતિ કર્મવન્ધાભાવે સતિ તં પુરુષં પ્રણા:

અન્યથાર્થઃ—[યઃ] જે [ઇન્દ્રિયાદિવિજયી ભૂત્વા] ઇન્દ્રિયાદિનો વિજયી થઈને
[ઉપયોગમ આત્મકં] ઉપયોગમાત્ર આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [સઃ] તે [કર્મભિઃ] કર્મો વડે
[ન રજ્યતે] રંજિત થતો નથી; [તં] તેને [પ્રાણાઃ] પ્રાણો [કથં] કઈ રીતે [અનુચરન્તિ]
અનુસરે? (અર્થાત્ તેને પ્રાણોનો સંબંધ થતો નથી.)

ટીકાઃ—અરેખર પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ પૌદ્ગલિક
કર્મ જેવું કારણ (-નિમિત્ત) છે એવા ઉપરક્તપ્રાણોનો અભાવ છે. અને તે અભાવ જે
છે તે સમસ્ત ઇન્દ્રિયાદિક પરદરેના અનુસાર પરિણતિનો વિજયી થઈને, (અનેક વર્ણોવાળા)
નિરાકાર અનુસાર સદાગી પરિણતિથી વ્યાવૃત્ત થયેલા સ્ફટિકમણિની માફક, આત્યંત વિશુદ્ધ
અવસ્થાના અત્માનાં એકતામાં યુનિશ્ચયપણે વસે છે, તે જીવને હોય છે.

અથ પુનરપ્યાત્મનોડત્યન્તવિભક્ત્ત્વસિદ્ધયે ગતિવિશિષ્ટવ્યવહારજીવત્ત્વહેતુપર્યાયસ્વરૂપ-
મુપવર્ણયતિ—

અત્યિત્તગ્નિચ્છિદસ્સ હિ અત્યસ્સત્થંતરમ્હિ સંભૂદો ।

અત્યો પજ્જાઓ સો સંઠાણાદિપ્પમેદેહિ ॥ ૧૫૨ ॥

અસ્તિત્વનિશ્ચિતસ્ય ત્થર્થસ્થાર્થાન્તરં સંભૂતઃ ।

અર્થઃ પર્યાયઃ સ મંસ્થાનાદિપ્રમેદઃ ॥ ૧૫૨ ॥

કર્તારઃ કથમનુચરન્તિ કથમાશ્રયન્તિ । ન કથમપીતિ । તતો જ્ઞાયતે કપાયેન્દ્રિયવિજય એવ પદ્મે-
ન્દ્રિયાદિપ્રાણાનાં વિનાશકારણમિતિ ॥ ૧૫૧ ॥ एवं ‘સપદંસેહિ સમગ્ગો’ इत्यादि गाथाष्टकेन
सामान्यभेदभावनाधिकारः समाप्तः । अथानन्तरमेकपञ्चाशद्गाथापर्यन्तं विशेषभेदभावनाधिकारः कथ्यते ।
तत्र विशेषान्तराधिकारचतुष्टयं भवति । तेषु चतुर्षु मध्ये शुभाद्युपयोगत्रयमुख्यत्वेनैकादशगाथा-
पर्यन्तं प्रथमविशेषान्तराधिकारः प्रारभ्यते । तत्र चत्वारि स्थलानि भवन्ति । तस्मिन्नादौ नरादिपर्यायैः
सह शुद्धात्मस्वरूपस्य पृथक्त्वपरिज्ञानार्थं ‘अत्यित्तग्निच्छिदस्स हि’ इत्यादि यथाक्रमेण गाथा-
त्रयम् । तदनन्तरं तेषां संयोगकारणं ‘अप्पा उवओगप्पा’ इत्यादि गाथाद्वयम् । तदनन्तरं शुभा-
शुभशुद्धोपयोगत्रयमूचनमुख्यत्वेन ‘जो जाणादि जिणिंदे’ इत्यादि गाथात्रयम् । तदनन्तरं काय-
वाङ्मनसां शुद्धात्मना सह भेदकथनरूपेण ‘णाहं देहो’ इत्यादि गाथात्रयम् । एवमेकादशगाथाभिः

આત્મામાં મુનિશ્વરપણું વસે છે તેને—) ઉપરજાપણાનાં આભાવ દેખ છે. તે આભાવથી
પૌદ્ગલિક પ્રાણોની પરંપરા અટકે છે.

આ રીતથી પૌદ્ગલિક પ્રાણોના ઉચ્છેદ કરવાયામ્ય છે. ૧૫૧.

હવે ફરીને પણ, આત્માનું આત્મંત વિલક્ષણું સાધવા માટે, અવધારણવાના
હેતુ એવા જે ગતિવિશિષ્ટ (દેવ-મનુષ્યાદિ) પર્યાયો તેમનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:—

અસ્તિત્વનિશ્ચિત અર્થનો છે. અન્ય અર્થો નિશ્ચિત.

જે અર્થ તે પર્યાય છે. વ્યાપ્તિ નિદ મંદેશનાદિને. ૧૫૨.

અન્યથાર્થઃ—[અસ્તિત્વનિશ્ચિતસ્ય અર્થસ્ય હિ] અસ્તિત્વથી નિશ્ચિત અર્થનો
(દ્રવ્યનો) [અર્થાન્તરે સંભૂતઃ] અન્ય અર્થનો (—દ્રવ્યનો) ઉપરનો [વર્તિઃ] જે અર્થ
(—આવ) [સા પર્યાયઃ] તે પર્યાય છે—[સંસ્થાનાદિપ્રમેદઃ] કે જે સંસ્થાનાદિ મેદો સ્થિત
દેખ છે.

સ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિતસ્થૈકસ્યાર્થસ્ય સ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિત એવા-
ન્યસ્મિન્નર્થે વિશિષ્ટરૂપતયા સંભાવિતાત્મલાભોઽર્થોઽનેકદ્રવ્યાત્મકઃ પર્યાયઃ । સ સ્વલ-
પુદ્ગલસ્ય પુદ્ગલાન્તર ઇવ જીવસ્ય પુદ્ગલે સંસ્થાનાદિવિશિષ્ટતયા સમુપજાયમાનઃ સંભાવ્યત-
એવ । ઉપપન્નશ્ચૈવંવિધઃ પર્યાયઃ । અનેકદ્રવ્યસંયોગાત્મત્વેન કેવલજીવવ્યતિરેકમાત્રસ્યકદ્રવ્ય-
પર્યાયસ્યાસ્થલિતસ્યાન્તરવભાસનાત્ ॥ ૧૫૨ ॥

અથ પર્યાયવ્યક્તીર્દશયતિ—

પ્રથમવિશેષાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । તથા—અથ પુનરપિ શુદ્ધાત્મનો વિશેષભેદભાવનાર્થ-
નરનારકાદિપર્યાયરૂપં વ્યવહારજીવત્વહેતું દર્શયતિ—અત્યિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ ચિદાનન્દૈકલક્ષણસ્વરૂપા-
સ્તિત્વેન નિશ્ચિતસ્ય જ્ઞાતમ્ય હિ સ્ફુટમ્ । કસ્ય । અત્યસ્સ પરમાત્મપદાર્થસ્ય અત્યંતરમ્મિ શુદ્ધા-
ત્માર્થાદન્યસ્મિન્ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મરૂપે અર્થાન્તરે સંભૂદો સંજાત ઉત્પન્નઃ અર્થો યો નરનારકાદિ-
રૂપોઽર્થઃ, પજ્જાઓ સો નિર્વિકારશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણસ્વભાવવ્યજ્ઞનપર્યાયાદન્યાદશઃ સન્ વિભાવ-
વ્યજ્ઞનપર્યાયો ભવતિ સ ઇત્યંભૂતપર્યાયો જીવસ્ય । કૈઃ કૃત્વા જાતઃ । સંઠાણાદિપ્પભેદેર્દિ-
સંસ્થાનાદિરહિતપરમાત્મદ્રવ્યવિલક્ષણૈઃ સંસ્થાનસંહનનશરીરાદિપ્રભેદૈરિતિ ॥ ૧૫૨ ॥ અથ તાનેવ

ટીકા:—સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વથી નિશ્ચિત (નક્કી થતા) એક અર્થનો
(-દ્રવ્યનો). સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વથી જ નિશ્ચિત એવા અન્ય અર્થમાં (-દ્રવ્યમાં)
વિશિષ્ટરૂપ (-મિત્ર મિત્ર રૂપ) ઊપજતો જે અર્થ (-ભાવ), તે અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય છે.
તે અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય અરેખર, જેમ પુદ્ગલનો અન્ય પુદ્ગલમાં (અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય)
ઊપજતો નારનાં આવે છે તેમ, જીવનો પુદ્ગલમાં સંસ્થાનાદિથી વિશિષ્ટપણે (-સંસ્થાન
સંસ્થાના ભેદો સહિત) ઊપજતો અનુભવમાં આવે જ છે. અને આવો પર્યાય ઉપપન્ન (-પોષ્ય,
પ્રાણ, વ્યાધિ, વગેરે) છે; કારણ કે જે કેવળ જીવનો વ્યતિરેકમાત્ર છે એવો અસ્થલિત એકદ્રવ્ય-
પર્યાય જ અનેક દ્રવ્યોના સંયોગાત્મકપણે અંદરમાં અવભાસે (-જણાય) છે.

नारकस्तिर्यङ्मनुष्यो देव इति किल पर्याया जीवानाम् । ते खलु नामकर्मपुङ्गव-
विपाककारणत्वेनानेकद्रव्यसंयोगात्मकत्वात् कुट्टलाङ्गारादिपर्याया जातचेदसः क्षोदस्त्विव-
संस्थानादिभिरिव संस्थानादिभिरन्यथैव भूता भवन्ति ॥ १५३ ॥

पर्यायभेदान् व्यक्तीकरोति—णरणारयतिरियसुरा नरनारकतिर्यदेवस्था अवस्थाविशेषाः । संटाणा-
दीर्हि अण्णहा जादा संस्थानादिभिग्न्यथा जानाः, मनुष्यभवे यत्तमचतुर्लादिमस्थानमौशरिक-
शरीरादिकं च तदपेक्षया भवान्तरेऽन्यद्विमहशं संस्थानादिकं भवति । तेन कारणेन ते
नरनारकादिपर्याया अन्यथा जाता भिन्ना भण्यन्ते; न च शुद्धबुद्धिक्त्वभावपरमात्मद्रव्येन ।
कस्मात् । तृणकाष्ठपत्राकागादिभेदभिन्नस्याग्नेरिव स्वरूपं तदेव । पञ्जाया जीवानां ते च
नरनारकादयो जीवानां विभावव्यञ्जनपर्याया भण्यन्ते । कः कृत्वा । उद्यादिर्हि नामकम्मस्य
उद्यादिभिन्नमिदमणो निर्दोषपरमात्मशब्दाच्याद्विणमिनिर्गोत्रादिलक्षणाच्छुद्ध तदव्य दन्यादृशीनां कर्म-
जनितैर्वन्धोदयोदीरणादिभिरिति । यत एव ते कर्मोदयजनिनास्तनो जायन्ते शुद्धतन्मसः न

तिर्यंच, नारक, देव, नर—ये चानुसंगिकव्यं च।

છે જીવતા પર્યાય, જેદ વિશિષ્ટ મન્યમાનાદિઃ. ૧૬૨.

[illegible]

ટીકા:—નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ—એ અંશના પદાર્થ છે. તેના નાશકર્તા
 રૂપ પુણ્યલતા વિપાકને કારણે અનંત દ્રવ્યના સંયોગાત્મક છે. તેથી જેનું પુણ્યલત, અનંત
 પંચેર અગ્નિના પર્યાયો ભૂકાદિપ, ગંગાકાદિપ કલ્યાદિ સંસ્થાના (સ્થાવર) નરે અન્ય અન્ય
 પ્રકારના હોય છે. તેમ જીવના તે નારકાતિપર્યાયો સંસ્થાનાદિ નરે અન્ય અન્ય પ્રકારના
 હોય છે. ૬૫૩.

१ प्रमाणकालावधि अग्नि। [प्रमाण प्रमाण - २० दिनों के अन्तर्गत] ।

અથાત્મનોડન્યદ્રવ્યસંકીર્ણત્વેડપ્યર્થનિશ્ચાયકમસ્તિત્વં સ્વપરવિભાગહેતુત્વેનોદ્યોતયતિ—

તં સઙ્ખાવણિવદ્દં દ્રવ્યસહાવં તિહા સમખલાદં ।

જાણદિ જો સવિયપ્પં ન મુહદિ સો અણ્ણદવિયમ્હિ ॥ ૧૫૪ ॥

તં સઙ્ખાવણિવદ્દં દ્રવ્યસ્વભાવં ત્રિધા સમાખ્યાતમ્ ।

જાનાતિ યઃ સવિકલ્પં ન મુહ્યતિ સોડન્યદ્રવ્યે ॥ ૧૫૪ ॥

યત્કલ્પ સ્વલક્ષણભૂતં સ્વરૂપાસ્તિત્વમર્થનિશ્ચાયકમાખ્યાતં સ કલ્પ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવે
એવ, સઙ્ખાવણિવદ્દત્વાદ્દ્રવ્યસ્વભાવસ્ય । યથાસૌ દ્રવ્યસ્વભાવો દ્રવ્યગુણપર્યાયત્વેન સ્થિત્યુત્પાદ-
વ્યયત્વેન ચ ત્રિતર્યાં વિકલ્પભૂમિકામધિરૂઢઃ પરિજ્ઞાયમાનઃ પરદ્રવ્યે મોહમપોહ્ય સ્વપર-

સંભવન્તીતિ ॥ ૧૫૩ ॥ અથ સ્વરૂપાસ્તિત્વલક્ષણં પરમાત્મદ્રવ્યં યોડસૌ જાનાતિ સ પરદ્રવ્યે મોહં
ન કરોતીતિ પ્રકાશયતિ—જાણદિ જાનાતિ । જો યઃ કર્તા । કમ્ । તં પૂર્વોક્તં દ્રવ્યસહાવં
પરમાત્મદ્રવ્યસ્વભાવમ્ । કિંચિદિષ્ટમ્ । સઙ્ખાવણિવદ્દં સ્વભાવઃ સ્વરૂપસત્તા તત્ર તિવદ્ધમાધીનં તન્મયં

હવે, આત્માનું અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંયુક્તપણું હોવા છતાં, *અર્થનિશ્ચાયક અસ્તિ-
ત્વને સ્વ-પરના વિભાગના હેતુ તરીકે સમજાવે છે:—

અસ્તિત્વથી નિષ્પન્ન દ્રવ્યસ્વભાવને ત્રિવિકલ્પને

જે જાણનાં ને આત્મા નહિ મોહ પરદ્રવ્યે લહે. ૧૫૪.

અન્યથાથ:—[યઃ] જે જીવ [તં] તે (પૂર્વોક્ત) [સઙ્ખાવણિવદ્દં] અસ્તિત્વનિષ્પન્ન,
[ત્રિધા સમાખ્યાતં] ત્રણ પ્રકારે કહેલા, [સવિકલ્પં] ભેદોવાળા [દ્રવ્યસ્વભાવં] દ્રવ્યસ્વભાવને
[જાનાતિ] જાણે છે, [સા] તે [અન્યદ્રવ્યે] અન્ય દ્રવ્યમાં [ન મુહ્યતિ] મોહ પામતો નથી.

ટીકા:—જે, દ્રવ્યને નક્કી કરનારું, સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ કહેવામાં આવ્યું.
તે અરેખર દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ છે; કારણ કે દ્રવ્યનો સ્વભાવ અસ્તિત્વનિષ્પન્ન (અસ્તિત્વનો
અનેકો) છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયપણે તથા શ્રીવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યયપણે ત્રયયાતમક ભેદભૂમિકામાં આરં-
ભેલા આ દ્રવ્યસ્વભાવ જણાતો થકો પરદ્રવ્ય પ્રત્યેના મોહને દૂર કરીને સ્વ-પરના વિભાગનો

* અર્થનિશ્ચાયક = દ્રવ્યનો નિશ્ચય કરનારું; દ્રવ્યને નક્કી કરનારું. (દ્રવ્યનો નિશ્ચય કરવાનું સાધન જે
સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ તે સ્વ-પરનો ભેદ પાડવામાં સાધનભૂત છે એમ આ ગાથામાં સમજાવે છે.)

† ત્રયયાતમક = ત્રણસ્વરૂપ; ત્રણના સમૂહસ્વરૂપ. (દ્રવ્યનો સ્વભાવ દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાય એવા ત્રણ ભેદો-
વાળો તથા શ્રીવ્ય, ઉત્પાદ ને વ્યય એવા ત્રણ ભેદોવાળો છે.)

વિભાગહેતુર્ભવતિ, તતઃ સ્વરૂપાસ્તિત્વમેવ સ્વપરવિભાગસિદ્ધયે પ્રતિપદમવધાર્યમ્ । તથા हि—
યચેતનત્વાન્વયલક્ષણં દ્રવ્યં, યથેતનાવિશેષત્વલક્ષણો ગુણો, યથેતનત્વવ્યતિરેકલક્ષણઃ પર્યાય-
સ્તત્ત્રયાત્મકં, યા પૂર્વોત્તરવ્યતિરેકસ્પર્શિના ચેતનત્વેન સ્થિતિર્યાવુત્તરપૂર્વવ્યતિરેકત્વેન ચેતન-
સ્વોત્પાદવ્યયો તત્ત્રયાત્મકં ચ સ્વરૂપાસ્તિત્વં યસ્ય તુ સ્વભાવોઽહં સ સ્વલ્વયમન્યઃ ।
યચાચેતનત્વાન્વયલક્ષણં દ્રવ્યં, યોઽચેતનાવિશેષત્વલક્ષણો ગુણો, યોઽચેતનત્વવ્યતિરેકલક્ષણઃ
પર્યાયસ્તત્ત્રયાત્મકં, યા પૂર્વોત્તરવ્યતિરેકસ્પર્શિનાચેતનત્વેન સ્થિતિર્યાવુત્તરપૂર્વવ્યતિરેકત્વેના-
ચેતનસ્વોત્પાદવ્યયો તત્ત્રયાત્મકં ચ સ્વરૂપાસ્તિત્વં યસ્ય તુ સ્વભાવઃ પુદ્ગલસ્ય ચ સ્વલ્વય-
મન્યઃ । નાસ્તિ મે મોહોઽસ્તિ સ્વપરવિભાગઃ ॥ ૧૫૪ ॥

સદ્ભાવનિવદ્ધમ્ । પુનરપિ કિંચિદ્દિશિષ્ટમ્ । તિદ્ધા સમવસ્થાદં ત્રિધા સનાસ્થ્યાતં કથિતમ્ । કેવલ-
જ્ઞાનાદયો ગુણાઃ સિદ્ધત્વાદિન્નિશુદ્ધપર્યાયાસ્તદુભયાધારભૂતં પરમાત્મદ્રવ્યત્વમિત્યુક્તલક્ષણત્રયાત્મકં તથૈવ
શુદ્ધોત્પાદવ્યયધૌવ્યત્રયાત્મકં ચ યત્પૂર્વોક્તં સ્વરૂપાસ્તિત્વં તેન કૃત્વા ત્રિધા સન્યગાસ્થ્યાતં કથિતં
પ્રતિપાદિતમ્ । પુનરપિ કથંભૂતં આત્મસ્વભાવમ્ । સવિચર્યપ્તં સવિકલ્પં પૂર્વોક્તદ્રવ્યગુણપર્યાયલક્ષણે
સમેદમ્ । ય ઇત્યંભૂતમાત્મસ્વભાવં જાનાતિ, ણ મુહદિ સો અણદવિચરિન્દિ ન મુર્ખાતિ સોઽન્ય-
હેતુ થાય છે, તેથી સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જ સ્વ-પરના વિભાગની શિદ્ધિ માટે પદે પદે અવધાર્યુ
(-અયાલભાં લેવું) . તે આ પ્રમાણે:

(૧) ચેતનપણાનો અન્યથ જેનું લક્ષણ છે એવું જે દ્રવ્ય, (૨) ચેતનાવિશેષત્વ
(-ચેતનાનું વિશેષપણ) જેનું લક્ષણ છે એવો જે ગુણ અને (૩) ચેતનપણાનો વ્યતિરેક જેનું
લક્ષણ છે એવો જે પર્યાય—એ ત્રયાત્મક (એવું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ) . તથા (૧) પૂર્વ ને ઉત્તર
વ્યતિરેકને સ્પર્શનારા ચેતનપણે જે દ્રૌવ્ય અને (૨-૩) ચેતનના ઉત્તર ને પૂર્વ વ્યતિરેકપણે
જે ઉત્પાદ ને વ્યય—એ ત્રયાત્મક (એવું) સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જેનો સ્વભાવ છે એવો જે ને
અરેખર આ અન્ય છું (અર્થાત્ છું પુદ્ગલથી આ બુદ્ધો રહ્યો) . અને (૧) અચેતનપણાનો
અન્યથ જેનું લક્ષણ છે એવું જે દ્રવ્ય, (૨) અચેતનાવિશેષત્વ જેનું લક્ષણ છે એવો જે ગુણ
અને (૩) અચેતનપણાનો વ્યતિરેક જેનું લક્ષણ છે એવો જે પર્યાય—એ ત્રયાત્મક (એવું)
સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ) તથા (૧) પૂર્વ ને ઉત્તર વ્યતિરેકને સ્પર્શનારા અચેતનપણે જે દ્રૌવ્ય અને
(૨-૩) અચેતનના ઉત્તર ને પૂર્વ વ્યતિરેકપણે જે ઉત્પાદ ને વ્યય—એ ત્રયાત્મક (એવું)
સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જે પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે તે અરેખર આ (સારાથી) અન્ય છે, (માટે)
મને મોહ નથી; સ્વ-પરનો વિભાગ છે.

* પૂર્વ એટલે પદેલાનો; ઉત્તર એટલે પછાનો. ચેતન પદેલાનો અને અચેતન પદેલાનો સ્વભાવ છે એવો
તે અરેખાએ દ્રૌવ્ય છે, પછાનો અચેતન પદેલાનો અરેખાએ દ્રૌવ્ય નથી અને એવો
પદાની અપેક્ષાએ વ્યય છે)

जो जाणादि जिणिंदे पेच्छदि सिद्धे तहेव अणगारे ।

जीवेसु साणुकंपो उवओगो सो सुहो तस्स ॥ १५७ ॥

यो जानाति जिनेन्द्रान् पश्यति सिद्धांस्तथैवानागारान् ।

जीवेषु साणुकम्प उपयोगः स शुभस्तस्य ॥ १५७ ॥

विशिष्टक्षयोपशमदशाविश्रान्तदर्शनचारित्र्यमोहनीयपुद्गलानुवृत्तिपरत्वेन परिगृहीत-
तोभनोपरागत्वात् परमभट्टारकमहादेवाधिदेवपरमेश्वरार्हत्तिसिद्धमाधुश्रद्धाने समस्तभूतग्रामानु-
कम्पाचरणे च प्रवृत्तः शुभ उपयोगः ॥ १५७ ॥

अथाशुभोपयोगस्वरूपं प्ररूपयति—

जिणिंदे यः कर्ता जानाति । कान । अनन्तजानादिचतुष्टयमहितान् क्षुधाद्यष्टादशदोषगहितांश्च
जिनेन्द्रान् । पेच्छदि सिद्धे पश्यति । कान । ज्ञानावगणाद्यष्टकमगहितान्मन्यन्वाद्यष्टगुणान्तर्भूतान्त-
गुणसहितांश्च सिद्धान् । तहेव अणगारे तथैवानागारान् । अनागारशब्दवाच्यान्निश्चयव्यवहारवत्वात्कारा-
दियथोक्तलक्षणानाचार्योपाध्यायसाधन । जीवेसु साणुकंपो प्रसंगश्चावर्ज्येषु साणुकम्पः मदयः ।
उवओगो सो सुहो स इत्थंभूत उपयोगः शुभो भण्यते । स च कस्य भवति । तस्य नन्व-

ज्जग्गुं जिनेने गेद, अद्द सिद्धेने, अणुगारान्ने,

... गे साणुकंपे उवेओ प्रप्ति, उपयोगे ते शुभो भण्यते. १५७

अन्वयार्थः—[यः] जे [जिनेन्द्रान्] जिनेन्द्रीने [जानाति] जानुं छे. [मिच्छान्]
तथैव अनागारान्] सिद्धीने तथा अणुगाराने (आचार्या, उपाध्याया अपने साधुत्वांने)
[पश्यति] अद्दे छे, [जीवेषु साणुकम्पः] जिवे प्रत्ये साणुकंपानुज छे. [तस्य] तेने [सः]
ते [शुभः उपयोगः] शुभ उपयोग छे.

टीकाः—विशिष्ट (आप्त प्रकारनी) क्षयोपशमदशायां श्रेयो दर्शनमोहनीयपुद्गल-
चारित्र्यमोहनीयपुद्गलानुसार परिणुतिमां जायते तत्परान् जीवे शुभ उपयोग ददा-
छापायी, जे (उपयोग) परम भट्टारक, महा देवाधिदेव, परमेश्वर अथवा अर्हन्ती, सिद्धनी
अपने साधुनी श्रद्धा करवानां तथा समस्त उवसम्भूती साणुकंपा व्यापकतायां दर्शने छे, ते
शुभ उपयोग छे. १५७.

इयं अशुभ उपयोगानुं स्वरूप प्रदर्शे छे—

• उपाध्याय अर्थ २४८ का पाने ५०० पङ्क्त्यां मुद्रित.

વિસયકસાઓગાદો દુસ્સુદિદુચિત્તદુષ્ટગોષ્ટિજુદો ।

ઉગ્ગો ઉમ્મગ્ગપરો ઉવઓગો જસ્સ સો અસુહો ॥ ૧૫૮ ॥

વિષયકપાયાવગાદો દુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુષ્ટગોષ્ટિયુતઃ ।

ઉગ્ર ઉન્માર્ગપર ઉપયોગો યસ્ય સોઽશુભઃ ॥ ૧૫૮ ॥

વિશિષ્ટોદયદશાવિશ્રાન્તદર્શનચારિત્રમોહનીયપુદ્ગલાનુવૃત્તિપરત્વેન પરિચ્છેદીતાશોભનો-
પરાગત્વાત્પરમભટ્ટારકમહાદેવાધિદેવપરમેશ્વરાર્હત્તિસદ્સાધુભ્યોઽન્યત્રોન્માર્ગશ્રદ્ધાને વિષયકપાય-
દુઃશ્રવણદુરાશયદુષ્ટસેવનોગ્રતાચરણે ચ પ્રવૃત્તોઽશુભોપયોગઃ ॥ ૧૫૮ ॥

પૂર્વોક્તલક્ષણજીવસ્યેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૫૭ ॥ અથાશુભોપયોગસ્વરૂપં નિરૂપયતિ—વિસયકસાઓગાદો
વિષયકપાયાવગાદઃ । દુસ્સુદિદુચિત્તદુષ્ટગોષ્ટિજુદો દુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુષ્ટગોષ્ટિયુતઃ । ઉગ્ગો ઉગ્રઃ ।
ઉમ્મગ્ગપરો ઉન્માર્ગપરઃ । ઉવઓગો એવં વિશેષણચતુષ્ટયયુક્ત ઉપયોગઃ પરિણામઃ જસ્સ યસ્ય જીવસ્ય
ભવતિ સો અસુહો સ ઉપયોગસ્વશુભો મળ્યતે, અભેદેન પુરુષો વા । તથા હિ—વિષયકપાયરહિત-
શુદ્ધચૈતન્યપરિણતે પ્રતિપક્ષભૂતો વિષયકપાયાવગાદો વિષયકપાયપરિણતઃ । શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રતિપાદિકા
શ્રુતિઃ સુશ્રુતિસ્તદ્વિલક્ષણા દુઃશ્રુતિઃ મિથ્યાશાસ્ત્રશ્રુતિર્વા; નિશ્ચિન્તાત્મધ્યાનપરિણતં સુચિત્તં, તદ્વિનાશકં
દુશ્ચિત્તં, સ્વપરનિમિત્તેષ્ટકામભોગચિન્તાપરિણતં રાગાદ્યપધ્યાનં વા; પરમચૈતન્યપરિણતેર્વિનાશિકા
દુષ્ટગોષ્ઠી, તત્પ્રતિપક્ષભૂતકુશીલપુરુષગોષ્ઠી વા । इत्थंભૂતદુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુષ્ટગોષ્ઠીભિર્યુતો દુઃશ્રુતિ-
દુશ્ચિત્તદુષ્ટગોષ્ઠિયુક્તઃ । પરમોપશમભાવપરિણતપરમચૈતન્યસ્વભાવાત્પ્રતિકૂલઃ ઉગ્રઃ । વીતરાણ-

કુવિચાર-સંગતિ-શ્રવણયુત, વિષયે કપાયે મગ્ન જે,
જે ઉગ્ર ને ઉન્માર્ગપર, ઉપયોગ તેહ અશુભ છે. ૧૫૮.

અન્યથાર્થઃ—[યસ્ય ઉપયોગઃ] જેનો ઉપયોગ [વિષયકપાયાવગાદઃ] વિષય-કપાયમાં
અવગાહ (મગ્ન) છે, [દુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુષ્ટગોષ્ટિયુતઃ] કુશ્રુતિ, કુવિચાર અને કુસંગતિમાં
લેડાયેલો છે, [ઉગ્રઃ] ઉગ્ર છે તથા [ઉન્માર્ગપરઃ] ઉન્માર્ગમાં લાગેલો છે, [સઃ અશુભઃ]
તેને તે અશુભ ઉપયોગ છે.

ટીકાઃ—વિશિષ્ટ ઉદયદશામાં રહેલાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય૨૫
પુદ્ગલો અનુસાર પરિણતિમાં લાગેલો હોવાને લીધે અશુભ ઉપરાગ ગ્રહો હોવાથી, જે
(ઉપયોગ) પરન ભટ્ટારક, મહા દેવાધિદેવ, પરમેશ્વર એવા અહર્નિત, સિદ્ધ અને સાધુ સિવાય
અન્યની—ઉન્માર્ગની—શ્રદ્ધા કરવામાં તથા વિષય, કપાય, કુશ્રવણ, કુવિચાર, કુસંગ અને
કુમતા આચરવામાં પ્રવર્તે છે, તે અશુભ ઉપયોગ છે. ૧૫૮.

अथ परद्रव्यसंयोगकारणविनाशमभ्यस्यति—

अमुहोवओगरहिदो मुहोवजुत्तो ण अण्णदवियम्हि ।
होज्जं मज्झत्थोऽहं णाणप्पगमप्पगं ज्ञाण ॥ १५९ ॥

अशुभोपयोगरहितः शुभोपयुक्तो न अन्यद्रव्ये ।

भवनमध्यस्थोऽहं ज्ञानात्मकमात्मकं ध्यायामि ॥ १५९ ॥

यो हि नामायं परद्रव्यसंयोगकारणत्वेनोपन्यस्तोऽशुद्ध उपयोगः स खलु मन्द-
तीव्रोदयदशाविधान्तपरद्रव्यानुवृत्तितन्त्रत्वादेव प्रवर्तते, न पुनरन्यस्मान् । ततोऽहमेव सर्व-
स्मिन्नेव परद्रव्ये मध्यस्थो भवामि । एवं भवंश्चाहं परद्रव्यानुवृत्तितन्त्रत्वाभावात् शुभेनाशुभेन

सर्वज्ञप्रज्ञातिनिश्चयव्यवहारमोक्षमार्गाद्विलक्षण उन्मार्गपरः । इत्थंभूतविशेषणचतुष्टयसहित उपयोगः
परिणामः तत्परिणतपुरुषो वन्यशुभोपयोगो भण्यत इत्यर्थः ॥ १५८ ॥ अथ शुभाशुभ-
रहितशुद्धोपयोगं प्ररूपयति—अमुहोवओगरहिदो अशुभोपयोगरहितो भवामि । स कः
अहं अहं कर्ता । पुनरपि कथंभूतः । मुहोवजुत्तो ण शुभोपयोगयुक्तो परिणतो न भवामि । क
विषयेऽसौ शुभोपयोगः । अण्णदवियम्हि निजपरमात्मद्रव्यादन्यद्रव्ये । नहिं कथंभूता भवामि । होज्जं
मज्झत्थो जाधितमग्गलाभालाभमुत्तुःखशुभमिन्ननिन्दाप्रशंसादिविषये साधय्या भवामि । इदंभूत
सन् किं करोमि । णाणप्पगमप्पगं ज्ञाण ज्ञानात्मकमात्मकं ध्यायामि । एतन् निर्मुक्तं ज्ञानं महं

इदं परद्रव्यना संधायानुं के कारण (अशुद्ध उपयोग) तेना विनाशमे भवति ॥—

मध्यस्थ परद्रव्ये यतो, अशुभोपयोगो न भवति ।

शुभनां अयुक्त, इदं ध्याते तु निज आत्मनः, ज्ञानात्मकं ।

अन्वयार्थः—[अन्यद्रव्ये] अन्य द्रव्यमां [मध्यस्थः] मध्यस्थः [अशुद्ध] यतो
[अहम्] इदं [अशुभोपयोगरहितः] अशुभोपयोग रहित यतो यतो तेन अशुभोपयुक्तो न
शुभोपयुक्त नहिं यथा यथा [ज्ञानात्मकम्] ज्ञानात्मकं [जाधितम्] जाधितम् [अण्णदवियम्हि]
ध्याते तु ।

टीकाः—हे आ, (१५९ मी जायानां) परद्रव्यना संधायानुं के कारण (अशुद्ध उपयोग) तेना विनाशमे भवति ॥—
आगेला अशुद्ध उपयोग, ते अहं पर मंद-तीव्र उदयदशात् मोक्ष परद्रव्य अनुवृत्तितन्त्र-
प्रवृत्तिने आशीन यथाशी के प्रवर्तते । परंतु अहं (ईह) उदयदशात् मोक्ष परद्रव्य अनुवृत्तितन्त्र-
उपयोगां इदं आ मध्यस्थ ध्याते, अने अने मध्यस्थ यतो इदं परद्रव्य अनुवृत्तितन्त्र-
प्रवर्तते ।

वाशुद्रोपयोगेन निर्मुक्तो भूत्वा केवलस्वद्रव्यानुवृत्तिपरिग्रहात् प्रसिद्धशुद्रोपयोग उपयोगात् न आत्मन्येव नित्यं निश्चलमुपयुक्तस्तिष्ठामि । एष मे परद्रव्यसंयोगकारणविनाशाभ्यासः ॥ १५९ ॥

अथ शरीरादावपि परद्रव्ये माध्यस्थं प्रकटयति—

णाहं देहो ण मणो ण चेव वाणी ण कारणं तेसैं ।
कत्ता ण ण कारयिदा अणुमंता णेव कत्तीणं ॥ १६० ॥
नाहं देहो न मनो न चैव वाणी न कारणं तेपाम् ।
कर्ता न न कारयिता अनुमन्ता नैव कर्तृणाम् ॥ १६० ॥

केवलज्ञानान्तर्भूतानन्तगुणात्मकं निजात्मानं शुद्धध्यानप्रतिपक्षभूतसमस्तमनोरथरूपचिन्ताजालागेन ध्यायामीति शुद्रोपयोगलक्षणं ज्ञातव्यम् ॥ १५९ ॥ एवं शुभाशुभशुद्रोपयोगविवरणरूपेण तृतीयसंज्ञं गतम् । अथ देहमनोवचनविषयेऽत्यन्तमाध्यस्थमुद्योतयति—णाहं देहो ण मणो ण चेव वाणी नाहं देहो न मनो न चैव वाणी । मनोवचनकायव्यापाररहितात्परमात्मद्रव्याद्विन्नं यन्मनोवचनकायव्यं निश्चयनयेन तन्नाहं भवामि । ततः कारणात्तत्पक्षपातं मुक्त्वात्यन्तमाध्यस्थोऽस्मि । ण कारणं तेमिं न कारणं तेपाम् । निर्विकारपरमाह्लादैकलक्षणसुखामृतपरिणतेर्यदुपादानकारणभूतमात्मद्रव्यं नित्यसंज्ञो मनोवचनकायानामुपादानकारणभूतः पुद्गलपिण्डो न भवामि । ततः कारणात्तत्पक्षपातं मुक्त्वात्यन्तमाध्यस्थोऽस्मि । कत्ता ण हि कारयिदा अणुमंता णेव कत्तीणं कर्ता न हि कारयिता

आधीन नाहि यत्ताधी शुभ अथवा अशुभ अथवा अशुद्ध उपयोग तेनाधी भुक्त धर्मे, देहो देहद्रव्य अनुसारं परिणतिने प्रत्यवाधी ऋते शुद्रोपयोग सिद्ध थयो छ अथवा थयो थयो उपयोगान्तरादरे (उपयोगादप्य निज स्वस्व वरे) आत्माभां न सदा निश्चयपक्षे उपयुक्त रतं न । अतः नाहो परद्रव्यना उपयोगना कारणना विनाशना अभ्यास छे. १५८.

अथ शरीरादि परद्रव्य प्रत्ये पक्षे माध्यस्थपक्षः प्रगट करे छे—

हुं देहो नाहि, वाणी न, मन नाहि, तेमनुं कारणु नही,

कर्ता न, कारयिता न, अनुमन्ता हुं कर्ताना नही. १६०

अन्वयार्थः—[अहं देहो न ! हुं देहो नही, [मनः न] मन नही, [व वा] वाणी न [वाणी न] वाणी नही, [तेपां कारणं न] तेमनुं कारणु नही, [कर्ता न] कर्ता नही, [कारयिता न] कारयिता (कारयितार) नही, [कर्तृणाम् अनुमन्ता न पत्र] कर्ताना अनुमन्तार

શરીરં ચ વાચં ચ મનશ્ચ પરદ્રવ્યત્વેનાહં પ્રપદ્યે; તતો ન તેષુ કશ્ચિદપિ મમ પદ્ધપાતોઽસ્તિ, સર્વવાપ્યદમત્યન્તં મધ્યસ્થોઽસ્મિ । તથા हि—न खल्वहं शरीरवाङ्मनयां स्वरूपाधारभूतमचेतनद्रव्यमस्मि; तानि खलु मां स्वरूपाधारमन्तरेणाप्यात्मनः स्वरूपं धारयन्ति । ततोऽहं शरीरवाङ्मनःपक्षपातमपास्यात्यन्तं मध्यस्थोऽस्मि । न च मे शरीरवाङ्मनःकारणाचेतनद्रव्यत्वमस्ति; तानि खलु मां कारणमन्तरेणापि कारणवन्ति भवन्ति । ततोऽहं तत्कारणत्वपक्षपातमपास्यास्म्ययमत्यन्तं मध्यस्थः । न च मे स्वतन्त्रशरीरवाङ्मनःकारकाचेतनद्रव्यत्वमस्ति; तानि खलु मां कर्तारमन्तरेणापि क्रियमाणानि । ततोऽहं तत्कर्तृत्वपक्षपातमपास्यास्म्ययमत्यन्तं मध्यस्थः । न च मे स्वतन्त्रशरीरवाङ्मनःकारकाचेतनद्रव्यप्रयोजकत्वमस्ति; तानि खलु मां कारकप्रयोजकमन्तरेणापि क्रियमाणानि । ततोऽहं तत्कारकप्रयोजकत्वपक्षपातमपास्यास्म्ययमत्यन्तं मध्यस्थः । न च मे स्वतन्त्रशरीरवाङ्मनःकारकाचेतनद्रव्या-

અનુમન્તા નૈવ કર્તૃણામ્ । સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાવિષયે ચકૃતકારિતાનુમતસ્વરૂપં તદ્વિલક્ષણં વસ્તુતોવચન-
કાયવિષયે કૃતકારિતાનુમતસ્વરૂપં તન્નાહં ભવામિ । તત્ કારણાત્તપક્ષપાતં નુચ્ચવાત્યન્તમધ્યસ્થોઽસ્મિતિ

ટીકા:—શરીર, વાણી અને મનને હું પરદ્રવ્યપણે સમજું છું; તેથી તેમના પ્રત્યે મને કાંઈ પણ પક્ષપાત નથી, (તે) બધાયે પ્રત્યે હું અત્યંત મધ્યસ્થ છું. ને આ પ્રમાણે:

અરેઅર હું શરીર, વાણી અને મનના સ્વરૂપના આધારભૂત બિન-અચેતનદ્રવ્ય નથી; હું સ્વરૂપ-આધાર વિના પણ (અર્થાત્ હું તેમના સ્વરૂપના આધાર દેવા વિના પણ) તેઓ અરેઅર પોતાના સ્વરૂપને ધારે છે. મારે હું શરીર, વાણી અને મનના પક્ષપાત છાડી અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

પણી હું શરીર, વાણી અને મનનું કારણ બિન-અચેતનદ્રવ્ય નથી; હું કારણ વિના પણ (અર્થાત્ હું કારણ દેવા વિના પણ) તેઓ અરેઅર કારણ ધારે છે. મારે તેમના કારણપણાને પક્ષપાત છાડી હું આ અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

પણી હું સ્વતંત્રપણે શરીર, વાણી અને મનનું કારણ (—કારણનું કારણ) બેટું અચેતનદ્રવ્ય નથી; હું કર્તા વિના પણ તેઓ અરેઅર કારણ છે. મારે તેમના કારણપણે પક્ષપાત છાડી હું આ અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

પણી હું સ્વતંત્રપણે શરીર, વાણી અને મનનું કારણ (—કારણનું કારણ) બેટું અચેતનદ્રવ્ય તેના પ્રયોજક નથી; હું કર્તા-પ્રયોજક વિના પણ (અર્થાત્ હું તેમના કર્તા-પ્રયોજક—તેમના કરાવનાર—દેવા વિના પણ) તેઓ અરેઅર કારણ છે. મારે તેમના કારણ-પ્રયોજકપણાને (કરાવનારપણાને) પક્ષપાત છાડી હું આ અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

પણી હું સ્વતંત્રપણે શરીર, વાણી અને મનનું કારણ (—કારણનું કારણ) બેટું અચેતનદ્રવ્ય

નુજાતૃત્વમસ્તિ; તાનિ ક્ષણ માં કારકાનુજાતારમન્તરેણાપિ ક્રિયમાણાનિ । તતોઽહં તત્કાર-
કાનુજાતૃત્વપક્ષપાતમપાસ્યાસ્મ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ ॥ ૧૬૦ ॥

અથ શરીરવાઙ્મનસાં પરદ્રવ્યત્વં નિશ્ચિનોતિ—

દેહો ય મળૌ વાળી પૌગલદ્રવ્યપ્પગ ત્તિ ણિદ્દિઢ્ઠા ।

પૌગલદ્રવ્યં હિ પુણો પિંડો પરમાણુદ્રવ્યાણં ॥ ૧૬૧ ॥

દેહશ્ચ મનો વાળી પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ।

પુદ્ગલદ્રવ્યમપિ પુનઃ પિણ્ડઃ પરમાણુદ્રવ્યાણામ્ ॥ ૧૬૧ ॥

શરીરં ચ વાકુ ચ મનશ્ચ ત્રીણ્યપિ પરદ્રવ્યં, પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકત્વાત્ । પુદ્ગલદ્રવ્યત્વં
તુ તેષાં પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિતત્વાત્ । તથાવિધપુદ્ગલદ્રવ્યં ત્વનેકપર-

તાત્પર્યમ્ ॥ ૧૬૦ ॥ અથ કાયવાઙ્મનસાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપાત્પરદ્રવ્યત્વં વ્યવસ્થાપયતિ—દેહો ય મળૌ
વાળી પુગલદ્રવ્યપ્પગ ત્તિ ણિદ્દિઢ્ઠા દેહશ્ચ મનો વાળી તિસોઽપિ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ।
કત્માત્ । વ્યવહારેણ જીવેન સંઘૈકત્વેપિ નિશ્ચયેન પરમચૈતન્યપ્રકાશપરિણતેર્ભિન્નત્વાત્ । પુદ્ગલદ્રવ્યં
કિં ભગ્યતે । પુગલદ્રવ્યં હિ પુણો પિંડો પરમાણુદ્રવ્યાણં પુદ્ગલદ્રવ્યં હિ સ્ફુટં પુનઃ પિણ્ડઃ
મમૂહો ભવતિ । કેપામ્ । પરમાણુદ્રવ્યાણામિત્યર્થઃ ॥ ૧૬૧ ॥ અથાત્મનઃ શરીરરૂપપરદ્રવ્યાભાવં

તેના અનુભોદક નથી; હું કર્તા-અનુભોદક વિના પણ (અર્થાત્ હું તેમના કર્તાના અનુભોદક
વેળા વિના પણ) તેઓ અરેઅર કરાય છે. માટે તેમના કર્તાના અનુભોદકપણાનો પક્ષપાત
છાડી હું આ આત્મનું મધ્યસ્થ છું. ૧૬૦.

દેવે શરીર, વાળી અને મનનું પરદ્રવ્યપણું નક્કી કરે છે:—

નન. વાળી તેમ જ દેહ પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ નિર્દિષ્ટ છે;

તે તે પુદ્ગલદ્રવ્ય આડું પરમાણુઓનો પિંડ છે. ૧૬૧.

અન્યઅર્થઃ—[દેહઃ ચ મનઃ વાળી] દેહ, મન અને વાળી [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ]
પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક [ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ] (વીતરાણદેવે) કહ્યાં છે; [અપિ પુનઃ] અને [પુદ્ગલ-
દ્રવ્યં] તે દેહાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય [પરમાણુદ્રવ્યાણાં પિણ્ડઃ] પરમાણુદ્રવ્યાનો પિંડ છે.

ટીકા—શરીર, વાળી અને મન ત્રણેય પરદ્રવ્ય છે, કારણ કે પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક છે.
તેમને પુદ્ગલદ્રવ્યપણું છે. કારણ કે તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વમાં

माणद्रव्याणामेकपिण्डपर्यायेण परिणामः, अनेकपरमाणुद्रव्यस्यैव भूतस्वरूपास्तित्वानाम-
नेकत्वेऽपि कथंचिदेकत्वेनावभासनात् ॥ १६१ ॥

अथात्मनः परद्रव्यत्वाभावं परद्रव्यकर्तृत्वाभावं च साधयति—

णाहं पोग्गलमइओ ण ते मया पोग्गला कया पिंडे ।

तम्हा हि ण देहोऽहं कत्ता वा तम्म देहम्म ॥ १६२ ॥

नाहं पुद्गलमयो न ते मया पुद्गलाः कृताः पिण्डम् ।

तस्माद्धि न देहोऽहं कर्ता वा तस्य देहस्य ॥ १६२ ॥

यदेतत्प्रकरणनिर्धारितं पुद्गलात्मकमन्तर्निवाह्मनोद्धेतं शरीरं नाम परद्रव्यं न
तावदहमस्मि, ममापुद्गलमयस्य पुद्गलात्मकशरीरत्वविरोधान् । न चापि तस्य कारणद्वारेण

तत्कर्तृत्वाभावं च निरूपयति—णाहं पुग्गलमइओ नाहं पुद्गलमयो । ण ते मया पुग्गला कया
पिंडा न च ते पुद्गला मया कृताः पिण्डा । तम्हा हि ण देहोऽहं तस्माद्धि न कर्ता वा तस्य देहस्य ।

निश्चित (—रुद्धेतां) छ. अतथाविधं पुद्गलद्रव्यं अने परमाणुद्रव्येनां देहविरोधोऽहं
परिणाम छ, कारण के अनेक परमाणुद्रव्यानां स्वतन्त्राणाम्भूत स्वतन्त्रव्यवस्थितत्वात् नानेक देहा
कृतां कथयित् (स्वतन्त्रत्व-इक्षत्वकृत आधपरिणामनी अपेक्षायां) अनेकान् परमाणुं छ. १६१.

इत्थे आत्माने परद्रव्यपणुना आत्माव अने परद्रव्यना कर्ता पणुना कर्ता न भिद
छ छः—

हुं पोग्गलसिओ नयी, पुद्गलसिओ नो पिये, तस्ये, न

नेयी नयी हुं देहो वा ते तस्य देहस्य कर्ता न भिद

अन्वयार्थः—[अहं पुद्गलमयो न] हुं पुद्गलमय नयी अने [ते पुद्गलाः]
ते पुद्गला [मया पिण्डे न कृताः] न पिण्डेषु कर्ता नयीः [तस्मात् हि] देहो [अहं न
देहः] हुं देह नयी [वा] तेन च [तस्य देहस्य कर्ता] ते देहो कर्ता न भिद

टीकाः—प्रथमं ता. दे आ प्रहस्ययी निर्धारित. पुद्गलसिओ नो पिये, तस्ये, न
परद्रव्य—के देहो अपेक्षे बाणी अने कर्ता अने पिण्डा कर्ता न भिद छ—ते हुं पुद्गलाः कर्ता
अपुद्गलमय अने हुं पुद्गलमय कर्ता पणुना देहो कर्ता न भिद छ. कर्ता अने कर्ता कर्ता न भिद

* तस्यापि च ते प्रमाणं नवीनं ज्ञेयतत्त्व

કર્તૃદ્વારેણ કર્તૃપ્રયોજકદ્વારેણ કર્તૃનુમન્તૃદ્વારેણ વા શરીરસ્ય કર્તાહમસ્મિ, મમાનેકપરમાણુ-
દ્રવ્યૈકપિણ્ડપર્યાયપરિણામસ્યાકર્તૃરનેકપરમાણુદ્રવ્યૈકપિણ્ડપર્યાયપરિણામાત્મકશરીરકર્તૃત્વસ્ય
સર્વથા વિરોધાત્ ॥ ૧૬૨ ॥

અથ કથં પરમાણુદ્રવ્યાણાં પિણ્ડપર્યાયપરિણતિરિતિ સંદેહમપ્નુદતિ—

અપદેસો પરમાણૂ પદેસમેત્તો ય સયમસદ્દો જો ।
ણિદ્ધો વા લુક્કો વા દુપદેસાદિત્તમણુભવદિ ॥ ૧૬૩ ॥

અપ્રદેશઃ પરમાણુઃ પ્રદેશમાત્રથ સ્વયમશબ્દો યઃ ।

ક્લિન્ધો વા રુક્ષો વા દ્વિપ્રદેશાદિત્વમણુભવતિ ॥ ૧૬૩ ॥

કત્તા વા તસ્સ દેહસ્સ કર્તા વા ન ભવામિ તસ્ય દેહસ્યેતિ । અયમત્રાર્થઃ—દેહોઽહં ન ભવામિ ।
કસ્માત્ । અશરીરસહજશુદ્ધચૈતન્યપરિણતત્વેન મમ દેહત્વવિરોધાત્ । કર્તા વા ન ભવામિ તસ્ય દેહસ્ય ।
તદપિ કસ્માત્ । નિઃક્રિયપરમચિજ્જ્યોતિઃપરિણતત્વેન મમ દેહકર્તૃત્વવિરોધાદિતિ ॥ ૧૬૨ ॥ એવં
કાયવાઙ્મનસાં શુદ્ધાત્મના સહ ભેદકથનરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ । ઇતિ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ
'અતિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ' ઇત્યાદિકાદશગાથાભિઃ સ્થલચતુષ્ટયેન પ્રથમો વિશેષાન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ ।

(અર્થાત્ શરીરના) કારણ દ્વારા, કર્તા દ્વારા, કર્તાના પ્રયોજક દ્વારા કે કર્તાના અનુમોદક દ્વારા,
શરીરનો કર્તા હું નથી, કારણ કે અનેક પરમાણુદ્રવ્યોના એકપિંડપર્યાયરૂપ પરિણામનો
અકર્તા એવો હું અનેક પરમાણુદ્રવ્યોના એકપિંડપર્યાયરૂપ *પરિણામાત્મક શરીરના કર્તાપણે
હોવામાં સર્વથા વિરોધ છે. ૧૬૨.

હવે 'પરમાણુદ્રવ્યોને પિંડપર્યાયરૂપ પરિણતિ કઈ રીતે થાય છે' એવા સંદેહને દૂર
કરે છે:—

પરમાણુ જે અપ્રદેશ, તેમ પ્રદેશમાત્ર. અશબ્દ છે,
તે ક્લિન્ધ રૂક્ષ બની પ્રદેશદ્વારિત્વ અનુભવે. ૧૬૩.

અન્યવાર્થઃ—[પરમાણુઃ] પરમાણુ [યઃ અપ્રદેશઃ] કે જે અપ્રદેશ છે, [પ્રદેશ-
માત્રઃ] પ્રદેશમાત્ર છે [ચ] અને [સ્વયમ્ અશબ્દઃ] પોતે અશબ્દ છે, [ક્લિન્ધઃ વા રુક્ષઃ વા]
તે ક્લિન્ધ અથવા રૂક્ષ થયો થકો [દ્વિપ્રદેશાદિત્વમ્ અણુભવતિ] દ્વિપ્રદેશારિપણુ અનુભવે છે.

* હવે અનેક પરમાણુદ્રવ્યોનો એક પિંડપર્યાયરૂપ પરિણામ છે.

परमाणुर्हि द्वयादिप्रदेशानामभावादप्रदेशः, एकप्रदेशसद्भावात्प्रदेशमात्रः, स्वयमनेक-
परमाणुद्रव्यात्मकशब्दपर्यायव्यक्त्यमंभावाद्शब्दश्च । यतश्चतुःस्पर्शोऽत्ररसद्विगन्धपञ्चवर्णानाम-
विरोधेन सद्भावात् स्निग्धो वा रूक्षो वा स्यात्, तत एव तस्य पिण्डपर्यायपरिणतिरूपा
द्विप्रदेशादित्वानुभूतिः । अथैवं स्निग्धरूक्षत्वं पिण्डत्वमाधनम् ॥ १६३ ॥

अथ कीदृशं तस्मिन्निग्धरूक्षत्वं परमाणोरित्वावेदयति—

अथ केवलपुद्गलबन्धमुख्यत्वेन नवगाथापर्यन्तं व्याख्यानं करोति । तत्र स्थूलद्वयं भवति । परमाणूनां
परस्परबन्धकथनार्थं 'अपदेसो परमाणु' इत्यादिप्रथमस्थले गाथाचतुष्टयम् । तदनन्तरं सूक्ष्मधानां
बन्धमुख्यत्वेन 'दुपदेसादी खंवा' इत्यादिद्वितीयस्थले गाथापञ्चकम् । एवं द्वितीयविशेषान्तर्गधिकारे
समुदायपातनिका । अथ यथात्मा पुद्गलानां पिण्डं न करोति तर्हि कथं पिण्डत्वादिवर्णिनि-
गति प्रश्ने प्रत्युत्तरं ददति—अपदेसो अप्रदेशः । न कः । परमाणु पुद्गलरसनातुः । पुनरपि
कथंभूतः । पदेसमेतो य द्वितीयादिप्रदेशाभावान् प्रदेशमात्रश्च । पुनश्च किल्लः । मयमभदो य
गवयं व्यक्तिरूपेणाशब्दः । एवं विशेषणत्रयविशिष्टः मन पिण्डो वा नृकवो वा स्निग्धो वा रूक्षो
वा यतः कारणत्वंभवति ततः कारणान् दुपदेसादिचमणुदवादि द्विप्रदेशं विनश्यं बन्धमनुभवन्ति ।
नथा हि—यथायमात्मा शुद्धबुद्धैकस्वभावेन बन्धरहितोऽपि पश्चात्पुद्गलबन्धेन तन्मयबन्धोदयसमाप्तौ
रूक्षस्थानीयद्वेषभावेन यदा परिणमति तदा परमाणमकथितप्रकारेण बन्धमनुभवन्ति, यदा यदा तर्हि
स्वभावेन बन्धरहितोऽपि यदा बन्धकारणभूतगन्धरूक्षगुणेन परिणमति तदा तदा तस्मिन्
सह विभावपर्यायरूपं बन्धमनुभवन्तित्यर्थः ॥ १६३ ॥ अथ कीदृशं तस्मिन्निग्धरूक्षत्वं परमाणोरित्वावेदयति—

टीकाः—अत्रपर परमाणु द्वि-व्याप्ति (ये, प्रणु खंवा) प्रदेशानामभावात् । अप्रदेश छ, एक प्रदेशाना सद्भावात्ने द्विप्रदेशमात्र छे नाने सत्त्व-मयि-सम-पुद्गलानाम्
शब्द पर्यायिनी व्यक्तिना (-प्रशस्ताना) आसंभवने द्विप्रदेशमात्र छे, अत्र परमाणु-मात्र-
देशपृथक् आर स्पर्श, पांच रस, ये अंश नाने पांच वर्णित सत्त्वमयि द्विप्रदेश-
(बीकले) आधया इक्ष (पूष्पा) आध छे तेषी क तेने तेषी पर्यायवद्वे छे, अत्र द्विप्रदेश-
शादिपद्धानी अनुभूति आध छे, आ रीते स्निग्धरूक्षत्वं विवेकपक्षे सत्त्व छे, इक्ष-

इदं परमाणुने ते स्निग्धरूक्षत्वं देवा प्रकटयते इति चेत् तदु-

• अत्र परमाणुने पांच अक्ष परमाणु सत्त्व स्निग्धरूक्षत्वं विवेकपक्षे सत्त्व छे, इक्ष-
परमाणुने पांच अक्ष परमाणुने सत्त्व स्निग्धरूक्षत्वं विवेकपक्षे सत्त्व छे, इक्ष-
परमाणु सत्त्व परमाणुने सत्त्व स्निग्धरूक्षत्वं विवेकपक्षे सत्त्व छे, इक्ष-

एगुत्तरमेगादी अणुस्स णिद्धत्तणं च लुक्खत्तं ।

परिणामादो भणिदं जाव अणंतत्तमणुभवदि ॥ १६४ ॥

एकोत्तरमेकाद्यणोः स्निग्धत्वं वा रूक्षत्वम् ।

परिणामाद्भणितं यावदनन्तत्वमनुभवति ॥ १६४ ॥

પરમાણોર્ઘિં તાવદસ્તિ પરિણામઃ તસ્ય વસ્તુસ્વભાવત્વેનાનતિક્રમાત્ । તતસ્તુ પરિ-
ણામાદુપાત્તકાદાચિત્કર્તૃવૈચિત્ર્યં ચિત્રગુણયોગિત્વાત્પરમાણોરેકાદ્યેકોત્તરાનન્તાવસાનાવિભાગ-
પરિચ્છેદવ્યાપિ સ્નિગ્ધત્વં વા રૂક્ષત્વં વા ભવતિ ॥ ૧૬૪ ॥

દદાતિ—एगुत्तरमेगादी एकोत्तरमेकादि । किम् । णिद्धत्तणं च लुक्खत्तं स्निग्धत्वं रूक्षत्वं च
कर्मतापन्नं । भणिदं भणितं कथितम् । कियन्तेतम् । जाव अणंतत्तमणुभवदि अनन्तत्वमनन्तपर्यन्तं
यावदनुभवति प्राप्नोति । कस्मात्सकाशात् । परिणामादो परिणतिविशेषात्परिणामित्वादित्यर्थः । कस्य
संबन्धि । अणुस्स अणोः पुद्गलपरमाणोः । तथा हि यथा जीवे जलाजामोमहिषीक्षीरे स्नेहवृद्धि-
वत्स्नेहस्थानीयं रागत्वं रूक्षस्थानीयं द्वेषत्वं बन्धकारणभूतं जघन्यविशुद्धिसंक्लेशस्थानीयमादि कृत्वा
परमाणमकथितक्रमेणोत्कृष्टविशुद्धिसंक्लेशपर्यन्तं वर्धते, तथा पुद्गलपरमाणुद्रव्येऽपि स्निग्धत्वं रूक्षत्वं च
बन्धकारणभूतं पूर्वोक्तजलादितारतम्यशक्तिदृष्टान्तेनैकगुणसंज्ञां जघन्यशक्तिमादि कृत्वा गुणसंज्ञेनाविभागपि-

એકાંશથી આરંભી જ્યાં અવિભાગ અંશ અનંત છે,

સ્નિગ્ધત્વ વા રૂક્ષત્વ એ પરિણામથી પરમાણુને. ૧૬૪.

અન્યયાર્થઃ—[અણોઃ] પરમાણુને [પરિણામાત્] પરિણામને લીધે [एकादि]
અકથી (—એક અવિભાગ પ્રતિચ્છેદથી) માંડીને [एकोत्तरं] એકેક વધતાં [यावत् अनन्त-
त्वम् अनुभवति] અનંતપણાને (—અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદપણાને) પામે ત્યાંસુધીનું
[स्निग्धत्वं वा रूक्षत्वं] સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ હોય છે એમ [भणितम्] (જિનકંઠે) કહ્યું છે.

ટીકાઃ—પ્રથમ તો પરમાણુને પરિણામ હોય છે કારણ કે તે (પરિણામ) વસ્તુનો
સ્વભાવ હોવાથી ઉદ્ભવથી શકાતો નથી. અને તે પરિણામને લીધે જે ૧ કાદાચિત્ક વિવિધતા
પારણ કરે છે એવું, એકથી માંડીને એક એક વધતાં અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો સુધી વ્યાપ-
તાં સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ પરમાણુને હોય છે કારણ કે પરમાણુ અનેક પ્રકારના ગુણવાળો છે.

૧. કાદાચિત્ક = કેઈ વાર હોય એવું; કશુંક; અનિત્ય.

૨. વિવિધતા = અનેકપ્રકારતા; વિવિધતા; અનેકપ્રકારતા. (ગ્રીકગુણવૃં અને રૂપાણુ પરિણામને ત્યાં
કહ્યું અનેકપ્રકારતા—અનંતતા હોવાનું કરે છે.)

समतो द्वयधिका यदि वध्यन्ते हि आदिषग्विद्याः ॥ १३५ ॥

[illegible]

સ્પર્શાદિચતુષ્કસ્યાવિર્ભવિર્ગોભાવસાનત્તિવમાયાય પૃથિવ્યભૈર્મીતાયનાઃ સ્વપરિણામેન
જાયન્તે । અતોડ્યધાર્યતે દ્રવ્યપુકાધનન્નાનન્નાપુદ્ગલનાં ન પિંડકત્વાં પુદ્ગલોડક્ષિ ॥ ૧૬૭ ॥

અથાત્મનઃ પુદ્ગલપિંડાનેનૃત્વાભાવમત્પ્રધારયતિ—

ઓગાઢગાઢનિચિદો વૈવગાલ્લકલોદિ સર્વદો લોગો ।

સુહુમેહિ વાદરેહિ ય અવગાઢગાઢનિચિદો લોગોદિ ॥ ૧૬૮ ॥

અવગાઢગાઢનિચિતઃ પુદ્ગલસૈર્વતઃ સર્વતો લોકઃ ।

સૂક્ષ્મૈર્વાદૈરધાપ્રાયોગ્યૈર્ચેત્સૈર્વૈઃ ॥ ૧૬૯ ॥

સમુત્પચન્તે, તથાપિ સ્વર્કયાન્યન્તરમુલ્લુકના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સ્વશક્તિને વશ થઈને
પૃથિવ્યાદિકાયાકારપરિણતેઃ । કસ્માદિતિ ચેત્ । તત્ત્વ સ્કન્ધાનામવેગોપાદાનકારણ ભવન્તિ, ન ત્ત
જાયતે પુદ્ગલપિંડાનાં જીવઃ કર્તા ન ભવતીતિ ॥ ૧૬૭ ॥ અથાત્મા વન્ધકાલે વન્ધયોગ્ય-
પુદ્ગલાન્ વહિર્ભાગાન્નૈવાનયતીત્યાવેદયતિ—ઓગાઢગાઢનિચિદો અવગાઢગાઢનિચિદો નૈરન્તર્યેણ નિચિતો
શ્રુતઃ । સ કઃ । લોગો લોકઃ । કથં શ્રુતઃ । સર્વદો સર્વતઃ સર્વપ્રદેશેષુ । કૈઃ કર્તૃભૂતૈઃ । પુગલ-
કાયેર્હિ પુદ્ગલકાયૈઃ । કિંનિશિષ્ટઃ । સુહુમેહિ વાદરેહિ ય ઇન્દ્રિયપ્રહણાયોગ્યૈઃ સૂક્ષ્મૈસ્તદ્રહણ-

યાગ્યતા અનુસાર *સ્પર્શાદિ ચતુષ્કના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સ્વશક્તિને વશ થઈને
પૃથ્વી, પાણી, તેજ ને વાયુરૂપ ચૈતાના પરિણામોથી જ થાય છે. આથી નક્કી થાય છે કે
દ્વિ-અણુકાદિ અનંતાનંત પુદ્ગલોનો પિંડકર્તા આત્મા નથી. ૧૬૭.

હવે (જેમ આત્મા પુદ્ગલપિંડનો કરનાર નથી તેમ) આત્મા પુદ્ગલપિંડનો લાયકાર
(પણ) નથી એમ નક્કી કરે છે:—

અવગાઢ ગાઢ ભરેલ છે સર્વત્ર પુદ્ગલકાયથી

આ લોક બાદર-સૂક્ષ્મથી, કર્મત્વયોગ્ય-અયોગ્યથી. ૧૬૮.

અન્યથાર્થઃ—[લોકઃ] લોક [સર્વતઃ] સર્વતઃ [સૂક્ષ્મૈર્વાદૈર્] સૂક્ષ્મ તેમ જ બાદર
[ચ] તથા [અપ્રાયોગ્યૈઃ યોગ્યૈઃ] કર્મત્વને અયોગ્ય તેમ જ કર્મત્વને યોગ્ય [પુદ્ગલકાયૈઃ]
પુદ્ગલકાયો (પુદ્ગલસકંધો) વગેરે [અવગાઢગાઢનિચિતઃ] (વિશિષ્ટ રીતે) અવગાહાર્થને ગાઢ
ભરેલો છે.

* સ્પર્શાદિ ચતુષ્ક સ્પર્શ, રસ, ગંધ ને વર્ણ. (સ્પર્શાદિકની પ્રગટતા અને અપ્રગટતા તે પુદ્ગલની
શક્તિ છે.)

यतो हि सूक्ष्मत्वपरिणतैर्वादपरिणतैश्चानतिसूक्ष्मत्वस्थूलत्वात् कर्मत्वपरिणमनशक्ति-
योगिमिरतिसूक्ष्मस्थूलतया तदयोगिमिश्रावगाद्विधिष्टत्वेन परस्परमवाधमानैः स्वयमेव सर्वत
एव पुद्गलकार्यगाढं निश्चितो लोकः । ततोऽवधार्यते न पुद्गलपिण्डानामानेना पुन्योऽस्ति ॥१६८॥

अथात्मनः पुद्गलपिण्डानां कर्मत्वकर्तृत्वाभावमवधारयति—

कम्मत्तणपाओग्गा न्धा जीवम्म पण्णिडं पप्पा ।

गच्छन्ति कम्मभावं ण हि ते जीवेण पण्णिमिदा ॥१६९॥

कर्मत्वप्रायोग्याः स्कन्धा जीवस्य पण्णिनिं प्राप्य ।

गच्छन्ति कर्मभावं न हि ते जीवेन पण्णिमिताः ॥१६९॥

योग्यैर्वादैश्च । पुनश्च कथंमृतैः । अप्पाओग्गेहि अतिमृदमस्थूलत्वेन कर्मवर्गोपायोग्यतागदितैः । पुनश्च
किमिश्रैः । जागे हि अतिमृदमस्थूलत्वाभावात्कर्मवर्गोपायोग्यैरिति । अयमवधार्यः—विश्रुतेन सु-
खदुःखैरपि व्यवहारेण कर्मोदयार्थानतया पृथिव्यादिपञ्चमृदमग्राहकत्वं प्राप्तमर्थव्येष्टा नैवेष्टा निश्चयते
मृतमिष्टमि नया पुद्गलैरपि । ततो ज्ञायते यत्रैव शरीरादगादशेयं जीवात्मानं कर्मत्वमपुद्गलं ज्ञाय

टीकाः—सूक्ष्मपणुं परिणुमता तेन ज्ञातारपणुं पण्णिमिता । कर्मणि मृदम मयता
अपि स्थूल नहि होवाथी कर्मपणुं परिणुमयानी शक्तिरप्या तेन ज्ञातार मृदम मयता
अपि स्थूल होवाथी कर्मपणुं परिणुमयानी शक्तिरप्यगता—अतः पुद्गलपिण्डानां कर्मत्वमपुद्गलं
जादनी विशिष्टताने टीपि परस्पर आपा कथा मिता । अतमेव ज्ञातारः (अतएव ज्ञातारः) जात
जात अनेतो छ । माटे नष्टो भाव छ के पुद्गलपिण्डानां जातत्वात् अप्यगता मयता ।

आवार्थः—आ लोकानां सर्व स्थणे ज्ञेय छ अने कर्मणि ते जातए पुद्गलपिण्डानां
पणुं सर्व स्थणे छ । ज्ञेयने ज्ञातारपणुं परिणुम भाव ते अतएव ज्ञातार मृदम मयता
अतएव ज्ञातार के जातमा केहि अपादानी जन्माजिणी कर्मपणुं पुद्गलता जादनी मयता छ । १६९ ।

इमे आपाता पुद्गलपिण्डाने कर्मपणुं इत्यनेन ज्ञातारो ज्ञेयः पणुं इमे ज्ञातारः—

ते ज्ञेयं ज्ञातारं तेन ज्ञातारो ज्ञेयः पणुं इमे ज्ञातारः ।

तेन ज्ञातारो ज्ञेयः पणुं इमे ज्ञातारः पणुं इमे ज्ञातारः ।

अवधार्यः—[कर्मवर्गोपायोग्याः स्वजाताः] कर्मपणुं ते जातए मृदम मयता । अतएव ज्ञातारो ज्ञेयः पणुं
पणुं] ज्ञातारो पण्णिमिता तेन ज्ञातारो ज्ञेयः पणुं इमे ज्ञातारः । अतएव ज्ञातारो ज्ञेयः पणुं इमे ज्ञातारः ।
जादनी परिणमिताः] तेन ज्ञातारो ज्ञेयः पणुं इमे ज्ञातारः ।

યતો हि तुल्यक्षेत्रावगाढजीवपरिणामनाचं नदिद्रवसाधनमाधिन्य जीवं परिणमयित-
रमन्तरेणापि कर्मत्वपरिणमनशक्तियोगिनः पुद्गलस्कन्धाः प्राप्ये । तमेवातेन परिणमन्ति ।
ततोऽवधार्यते न पुद्गलपिण्डानां कर्मत्वकर्ता पुण्योऽस्मि ॥ १६९ ॥

અથાત્મનઃ કર્મત્વપરિણતપુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકશરીરકર્તૃત્વાભાવમન્યારયતિ—

ते ते कम्मत्तगदा पोग्गलकाया पुणो वि जीवस्स ।
मंजायंते देहा देहंतरमंकमं पप्पा ॥ १७० ॥

તત્રૈવ તિષ્ઠન્તિ, ન ચ વહિર્ભાગાઃજીવ આનયતીતિ ॥ ૧૬૮ ॥ અથ કર્મસ્કન્ધાનાં જીવ ઉપાદાનકર્તા
ન ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—કમ્મત્તગદાપાઓગ્મા લંઘા કર્મત્વપ્રાયોગ્યાઃ સ્કન્ધાઃ કર્તારઃ જીવસ્સ
પરિણઈં પપ્પા જીવસ્ય પરિણતિ પ્રાપ્ય નિર્દોષિપરમાત્મભાવનોત્પન્નસદ્જ્ઞાનન્દૈકલક્ષણમુસ્વામૃતપરિણતેઃ
પ્રતિપક્ષભૂતાં જીવસંવન્ધિનીં મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણતિ પ્રાપ્ય ગચ્છંતિ કમ્મભાવં ગચ્છન્તિ પરિણમન્તિ ।
કમ્ । કર્મભાવં જ્ઞાનાવરણાદિદ્રવ્યકર્મપયાંયમ્ । ણ હિ તે જીવેણ પરિણમિદા ન હિ નૈવ તે કર્મ-
સ્કન્ધા જીવેનોપાદાનકર્તૃભૂતેન પરિણમિતાઃ પરિણતિ નીતા इत्यर्थः । અતેન વ્યાહ્યાનેનૈતદુક્તં શ્વતિ
કર્મસ્કન્ધાનાં નિશ્ચયેન જીવઃ કર્તા ન ભવતીતિ ॥ ૧૬૯ ॥ અથ શરીરાકારપરિણતપુદ્ગલપિણ્ડાનાં જીવઃ
કર્તા ન ભવતીત્યુપદિશતિ—તે તે કમ્મત્તગદા તે તે પૂર્વસૂત્રોદિતાઃ કર્મત્વં ગતા દ્રવ્યકર્મપયાંય-

ટીકાઃ—કર્મપણે પરિણુભવાની શક્તિવાળા પુદ્ગલસ્કંધો તુલ્યક્ષેત્રાવગાહી જીવના
પરિણામભાવનો—કે જે બહિરંગ સાધન (બાહ્ય કારણ) છે તેનો—આશ્રય કરીને, જીવ
પરિણુભાવનાર વિના પણ, સ્વયમેવ કર્મભાવે પરિણુમે છે. તેથી નક્કી થાય છે કે પુદ્ગલપિણ્ડો
કર્મપણે કરનારો આત્મા નથી.

ભાવાર્થઃ—સમાન ક્ષેત્રે રહેલા જીવના વિકારી પરિણામને નિમિત્તભાવ કરીને
કાર્મણ્યવર્ગણ્યો સ્વયમેવ પોતાની અંતરંગ શક્તિથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પરિણુમી અથ
છે; જીવ તેમને કર્મપણે પરિણુભાવતો નથી. ૧૬૯.

હવે આત્માને કર્મપણે પરિણુત પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક શરીરના કર્તૃત્વનો અભાવ નક્કી
કરે છે (અર્થાત્ કર્મપણે પરિણુમેલું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તે-સ્વરૂપ શરીરનો કર્તા આત્મા નથી
એમ નક્કી કરે છે):—

કર્મત્વપરિણુત પુદ્ગલોના સ્કંધ તે તે ફરી ફરી
શરીરો બને છે જીવને. સંકાંતિ પામી દેહની. ૧૭૦.

ते ते कर्मत्वगताः पृथङ्कायाः पुनरपि जीवन्त्यः ।

संजायन्ते देवा देवान्तरसंक्रमं प्राप्य ॥ १७० ॥

ये ये नामार्सा यस्य जीवस्य परिणामं निमित्तमात्रीकृत्य पुद्गलकायाः स्वयमेव कर्मेत्येव परिगमन्ति, अथ ने ने तस्य जीवस्यानादिर्गन्तानप्रवृत्तशरीरान्तरमेकान्तिमाश्रित्य स्वयमेव च शरीराणि जायन्ते । अतोऽवधार्यते न कर्मव्यपगिणतपुद्गलद्रव्यात्मकशरीरकतां पुरुषोऽस्ति ॥ १७० ॥

अथात्मनः शरीरत्वाभावमवधारयति—

परिणताः योग्यलकाया पुद्गलकथा पुणो वि जीवन्म पुनरपि भवन्तेरुपि जीवन्म संजायन्ते देहा
संजायन्ते सम्यग्जायन्ते देहा अरीराणि । किं ह्यथा । देहैरसंज्ञकं यथा देहात्संज्ञकं भवन्तं
प्राप्य लब्ध्वन्ति । अनेन किमुक्तं भवति — औदारिकादिअरीरानामकमेरुद्वितयस्य सात्त्विकस्य देहेन जीविन
याः पुषाजितान्यौदारिकादिअरीरानामकमाणि भानि भवन्त्येव प्राप्ते सः पुद्गलस्य सात्त्विकः, तदुद्दिष्टं लोकात्
पुद्गल औदारिकादिअरीराणां स्वयमेव परिणमन्ति । नत कारणादौदारिकादि अरीराणां देहो जीव
न् भवन्ति ॥ १७० ॥ अथ अरीराणि जीवन्त्येव न भवन्ति चेति चेत् औदारिको न
देहो औदारिकश्च देहो देहा वेदविवक्षो य एते जीवन्त्येव देहवो न भवन्ति आहार
वस्परयो आहारका कारणेन पुग्गलदेहापरा मन्वे पुग्गलस्य सात्त्विकस्य देहो जीवन्त्येव

[illegible][illegible][illegible]

1898 年 11 月 1 日 星期五

ઓરાલિઓ ય દેહો દેહો વૈક્રિયો વૈજયો ।

આહારય કમ્પદઓ પોગલદ્રવ્યાત્મકા મર્મે ॥ ૧૭૨ ॥

ઔદારિકય દેહો દેહો વૈક્રિયિકા વૈજયઃ ।

આહારકઃ કાર્મણઃ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ મર્મે ॥ ૧૭૨ ॥

યતો હૌદારિકવૈક્રિયિકાહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ સર્વાણ્યપિ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાનિ, તતોઽવધાર્યતે ન શરીરં પુરુષોઽસ્તિ ॥ ૧૭૧ ॥

અથ કિં તર્હિ જીવસ્ય શરીરાદિસર્વપરદ્રવ્યવિભાગસાધનમસાધારણં સ્વલક્ષણમિત્યા-
વેદયતિ—

અસમસ્તુમગંધં અવ્વત્તં ચેદનાગુણમસદ્દં ।

જાણ અલિગગ્ગહણં જીવમણિદ્દિઢ્ઠમંઠાણં ॥ ૧૭૨ ॥

મમ સ્વરૂપં ન ભવન્તિ । કસ્માદિતિ ચેત્ । મમાશરીરચૈતન્યચમત્કારપરિણતત્વેન સર્વદૈવાચેતનશરીર-
ત્વવિરોધાદિતિ ॥ ૧૭૧ ॥ એવં પુદ્ગલસ્કન્ધાનાં વન્ધવ્યાધ્યાનમુલ્લયતયા દ્વિતીયસ્થલે ગાથાપચ્ચક્રં ગત્વા
ઈતિ ‘અપદેસો પરમાણુ’ इत्यादि गाथानवकेन परमाणुस्कन्धभेदभिन्नपुद्गलानां पिण्डनिष्पत्तिव्याख्यान-

જે દેહ ઔદારિક, ને વૈક્રિય-તૈજસ દેહ છે,

કાર્મણ-આહારક દેહ જે, તે સર્વ પુદ્ગલરૂપ છે. ૧૭૧.

અન્વયાર્થઃ—[ઔદારિકઃ ચ દેહઃ] ઔદારિક શરીર, [વૈક્રિયિકઃ દેહઃ] વૈક્રિય શરીર, [તૈજસઃ] તૈજસ શરીર, [આહારકઃ] આહારક શરીર [ચ] અને [કાર્મણઃ] કાર્મણ શરીર—[સર્વે] બધાં [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક છે.

ટીકાઃ—ઔદારિક, વૈક્રિયિક, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ—એ શરીરો બધાં પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક છે તેથી નક્કી થાય છે કે આત્મા શરીર નથી. ૧૭૧.

હવે ત્યારે જીવનું, શરીરાદિ સર્વ પરદ્રવ્યોથી વિભાગના સાધનભૂત, અસાધારણ સ્વલક્ષણ શું છે તે કહે છે—

છે ચેતનાગુણ, ગંધ-રૂપ-રસ-શબ્દ-વ્યક્તિ ન જીવને,
વળી લિંગગ્રહણ નથી અને સંસ્થાન ભાખ્યું ન તેહને. ૧૭૨.

વેદાનાં ગ્રહણં વસ્યેતિ સીપુનપુંગવદ્રવ્યમાત્રાભાવસ્ય । ન ધ્યાનાં પમેત્યાનાં વાજં વસ્યેતિ
 બહિરદ્રવ્યતિલિંગાભાવસ્ય । ન ધ્વિંગં ગુણો ગ્રહણમર્થવોધો વસ્યેતિ બળવિશેષાનાત્કીડ્યુદ-
 દ્રવ્યત્વસ્ય । ન ધ્વિંગં પર્યાયો ગ્રહણમર્થવોધવિશેષો વસ્યેતિ પર્ણવિશેષાનાત્કીડ્યુદદ્રવ્ય-
 ત્વસ્ય । ન ધ્વિંગં પ્રત્યભિજ્ઞાનદેતુર્ગ્રહણમર્થવોધમામાન્યં વસ્યેતિ દ્રવ્યાનાત્કીડ્યુદપર્ણવ-
 ત્વસ્ય ॥ ૧૭૨ ॥

અથ કથમમૂર્તસ્યાત્મનઃ સ્તિગ્ભરુક્ષત્વાભાવાદ્વન્ધ્વો ભવતીતિ પૂર્વપક્ષયતિ—

ગુણં ચ । અલિંગપ્રાણમિતિ વક્તવ્યે યદલિંગમગ્રહણમિત્યુક્તં તત્કિમર્ગમિતિ चेत् , મહુતરાર્થપ્રતિપત્યર્થમ્ ।
 તથા हि —લિંગમિન્દ્રિયં તેનાર્થાનાં ગ્રહણં પરિચ્છેદનં ન કરોતિ તેનાલિંગમગ્રહણો ભવતિ । તદપિ
 કસ્માત્ । સ્વયમેવાતીન્દ્રિયાસ્વજ્ઞાનસહિતત્વાત્ । તેનૈવ લિંગશબ્દવાચ્યેન ચતુરાદીન્દ્રિયેણાન્યજીવાનાં
 યસ્ય ગ્રહણં પરિચ્છેદનં કર્તું નાયાતિ તેનાલિંગમગ્રહણ ઉચ્યતે । તદપિ કસ્માત્ । નિર્વિકારાતીન્દ્રિય-
 સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષજ્ઞાનગમ્યત્વાત્ । લિંગં ધૂમાદિ તેન ધૂમલિહોદ્રવાનુમાનેનાગ્નિવદનુમેયમૂતપરપદાર્થાનાં
 ગ્રહણં ન કરોતિ તેનાલિંગમગ્રહણ इति । તદપિ કસ્માત્ । સ્વયમેવાલિંગોદ્રવાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસહિતત્વાત્ ।
 તેનૈવ લિંગોદ્રવાનુમાનેનાગ્નિગ્રહણવત્ પરપુરુષાણાં યસ્યાત્મનો ગ્રહણં પરિજ્ઞાનં કર્તું નાયાતિ તેનાલિંગ-
 મગ્રહણ इति । તદપિ કસ્માત્ । અલિંગોદ્રવાતીન્દ્રિયજ્ઞાનગમ્યત્વાત્ । અથવા લિંગં ચિદ્દં લાઙ્ઘનં
 શિલાજટાધારણાદિ તેનાર્થાનાં ગ્રહણં પરિચ્છેદનં ન કરોતિ તેનાલિંગમગ્રહણ इति । તદપિ કસ્માત્ ।
 સ્વાભાવિકાચિદ્દોદ્રવાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસહિતત્વાત્ । તેનૈવ ચિદ્દોદ્રવજ્ઞાનેન પરપુરુષાણાં યસ્યાત્મનો ગ્રહણં
 પરિજ્ઞાનં કર્તું નાયાતિ તેનાલિંગમગ્રહણ इति । તદપિ કસ્માત્ । નિરુપરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનગમ્યત્વાદિતિ ।

પુરુષ અને નપુંસક વેદાનું ગ્રહણ નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા દ્રવ્યે તેમ જ
 ભાવે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૭) લિંગાનું એટલે કે
 ધર્મચિહ્નોનું ગ્રહણ જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્માને બહિરંગ (બાહ્ય)
 યતિલિંગાનો અભાવ છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૮) લિંગ એટલે કે ગુણ એવું
 જે ગ્રહણ એટલે કે અર્થાવબોધ (પદાર્થજ્ઞાન) તે જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે
 આત્મા ગુણવિશેષથી નહિ આલિંગિત એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે.
 (૧૯) લિંગ એટલે કે પર્યાય એવું જે ગ્રહણ એટલે કે અર્થાવબોધવિશેષ તે જેને નથી તે અલિંગ-
 ગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા પર્યાયવિશેષથી નહિ આલિંગિત એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે એવા
 અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૦) લિંગ એટલે કે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું કારણ એવું જે ગ્રહણ એટલે
 કે અર્થાવબોધસામાન્ય તે જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા દ્રવ્યથી નહિ
 આલિંગિત એવા શુદ્ધ પર્યાય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૭૨.

હવે અમૂર્ત એવા આત્માને સ્તિગ્ધ-રૂક્ષપણાનો અભાવ હોવાથી બંધ કર્મ રીતે
 ન શકે એવા પૂર્વપક્ષ રજૂ કરે છે:—

मूर्तो रूपादिगुणो वज्जदि फामेहि अणमग्गेहि ।

तच्चिवगीदो अप्पा वज्जदि किं पोग्गलं कम्भं ॥ १७३ ॥

मूर्तो रूपादिगुणो वज्जते स्पर्शान्तर्यामैः ।

तद्विषयत आत्मा वज्जति कथं पोग्गलं कर्म ॥ १७३ ॥

मूर्तयोहि तावत्पुद्गलयो रूपादिगुणयुक्तत्वेन यथोदितस्त्रिधनक्षत्वस्पर्शविशेषादन्योन्य-
वन्धोऽवधार्यते एव । आत्मकर्मपुद्गलयोस्तु न कथमवधार्यतेः मूर्तस्य कर्मपुद्गलस्य रूपादि-
गुणयुक्तत्वेन यथोदितस्त्रिधनक्षत्वस्पर्शविशेषसंभवेऽप्यमूर्तस्यात्मनो रूपादिगुणयुक्तत्वाभावेन

यथोदितस्निग्धरुक्षत्वस्पर्शविशेषासंभावनया चैकाङ्गविकलत्वात् ॥ १७३ ॥

अथैवममूर्तस्याप्यात्मनो बन्धो भवतीति सिद्धान्तयति—

रूपादिएहिं रहिदो पेच्छदि जाणादि रूवमादीणि ।

दव्वाणि गुणे य जधा तह बंधो तेण जानीहि ॥ १७४ ॥

रूपादिकै रहितः पश्यति जानाति रूपादीनि ।

द्रव्याणि गुणांश्च यथा तथा बन्धस्तेन जानीहि ॥ १७४ ॥

येन प्रकारेण रूपादिरहितो रूपीणि द्रव्याणि तद्गुणांश्च पश्यति जानाति च, तेनैव प्रकारेण रूपादिरहितो रूपिभिः कर्मपुद्गलैः किल बध्यते; अन्यथा कथममूर्तो मूर्त

पौद्गलं कर्म कथं वध्नाति. न कथमपीति पूर्वपक्षः ॥ १७३ ॥ अथैवममूर्तस्याप्यात्मनो नयविभागेन बन्धो भवतीति प्रत्युत्तरं ददाति—रूपादिएहिं रहिदो अमूर्तपरमचिज्ज्योतिः परिणतत्वेन तावदयमात्मा रूपादिरहितः । तथाविधः सन् किं करोति । पेच्छदि जाणादि मुक्तावस्थायां युगपत्परिच्छित्तिरूप-सामान्यविशेषग्राहककेवलदर्शनज्ञानोपयोगेन यद्यपि तादात्म्यसंबन्धो नास्ति तथापि ग्राह्यग्राहकलक्षण-संबन्धेन पश्यति जानाति । कानि कर्मतापनानि । रूवमादीणि दव्वाणि रूपरसगन्धस्पर्शसहितानि मूर्तद्रव्याणि । न केवलं द्रव्याणि गुणे य जधा तद्गुणांश्च यथा । अथवा यथा कश्चित्संसारी

असंभय होवाने लीधे अक अंग विकण छे (अर्थात् अंधयोग्य अे अंगोभांथी अक अंग आनीवाणुं छे—स्पर्शगुण विनाणुं होवाथी अंधनी योग्यतावाणुं नथी). १७३.

इहे आत्मा अभूर्त होवा छतां तेने आ प्रभाणु अंध थाय छे अये सिद्धान्त नञी करे छे:—

ते रीत दर्शन-ज्ञान थाय इपादिनुं—गुण-द्रव्यनुं,

ते रीत अंधन वाणु भूर्तिरहितने पणु भूर्तनुं. १७४.

अन्यथाार्थः—[यथा] ते रीते [रूपादिकैः रहितः] इपादिरहित (अथ) [रूपादीनि] इपादिकेने—[द्रव्याणि गुणान् च] द्रव्याने तथा गुणाने (इपी द्रव्याने तथा तेभना गुणाने)—[पश्यति जानाति] केने छे अने जणु छे, [तथा] ते रीते [तेन] तेनी साथे (अइपीने इपी साथे) [वियः जानीदि] अंध जणु.

टीका:—ते प्रकारे इपादिरहित (अथ) इपी द्रव्याने तथा तेभना गुणाने केने छे अने जणु छे. ते न प्रकारे इपादिरहित (अथ) इपी कर्मपुद्गलो साथे अंधाय छे; अरु ३

पश्यति जानाति चेत्तत्रापि पर्यन्तुयोगस्यानिवार्यत्वान्न । न चैतदत्यन्तदुर्घटत्वाद्वाष्टान्तिर्की-
 कृतं, किंतु दृष्टान्तद्वारेणावाल्लगोपालप्रकटितम् । तथा हि—यथा बालकस्य गोपालकस्य
 वा पृथगवस्थितं मृद्वलीवर्द्धं वलीवर्द्धं वा पश्यतो जानतश्च न वर्द्धीवर्द्धेन महास्ति संबन्धः,
 विषयभावावस्थितवलीवर्द्धनिमित्तोपयोगाधिन्हवलीवर्द्धाकार्दधेनज्ञानसंबन्धो वर्द्धीवर्द्धेसंबन्ध-
 व्यवहारमाधकस्त्वस्येव, तथा किलान्मनो नीरूपत्वेन स्पर्शशून्यत्वाच्च कमेपुद्गलः महास्ति
 संबन्धः, एकावगाहभावावस्थितकमेपुद्गलनिमित्तोपयोगाधिन्हगगद्रेषादिभावसंबन्धः कमेपुद्गल-
 वन्धव्यवहारमाधकस्त्वस्येव ॥ १७४ ॥

મૂર્તિક પદાર્થને કેમ જાણે છે? જે રીતે તે મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે તે જ રીતે મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે અંધાય છે.

અરેઅર અરૂપી આત્માને રૂપી પદાર્થ સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ હોવા છતાં અરૂપીને રૂપી સાથે સંબંધ હોવાનો વ્યવહાર પણ વિરોધ પામતો નથી. ‘આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થ અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક પદાર્થ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો માત્ર મૂર્તિક પદાર્થના આકારે થતું જે જ્ઞાન તેની સાથે જ સંબંધ છે અને તે પદાર્થકાર જ્ઞાન સાથેના સંબંધને કીધે જ ‘અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે’ એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના સંબંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. એવી જ રીતે, ‘અમુક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે અંધ છે’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થ અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો કર્મપુદ્ગલો જેમાં નિમિત્ત છે એવા રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે જ સંબંધ (અંધ) છે અને તે કર્મનિમિત્તક રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે સંબંધ (અંધ) હોવાને કીધે જ આ આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે અંધ છે’ એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના અંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

જોકે મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક સાથે અરેઅર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ તે મનુષ્યથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક પ્રત્યે રાગ કરનારા મનુષ્યને રાગનું અંધન હોવાથી અને તે રાગમાં સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક નિમિત્ત હોવાથી ‘આ મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકનું અંધન છે’ એમ વ્યવહારથી જરૂર કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે, જોકે આત્માને કર્મ-પુદ્ગલો સાથે અરેઅર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ આત્માથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ રાગદ્વેષાદિ ભાવો કરનારા આત્માને રાગદ્વેષાદિભાવોનું અંધન હોવાથી અને તે ભાવોમાં કર્મપુદ્ગલો નિમિત્ત હોવાથી ‘આ આત્માને કર્મપુદ્ગલોનું અંધન છે’ એમ વ્યવહારથી જરૂર કહી શકાય છે. ૧૭૪.

હવે ભાવઅંધનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

વિધવિધ વિષયો પામીને ઉપયોગ-આત્મક જીવ જે પ્રદ્વેષ-રાગ-વિમોહભાવે પરિણમે, તે અંધ છે. ૧૭૫.

उपयोगनयो ज्ञो नो नुपि न्वयति वा प्रवेष्टि ।

प्राप्य त्रिविधानं विधानं यो हि दुर्लभः स ज्ञयः ॥ १७५ ॥

अयमात्मा सर्व एव तावत्सविकल्पनिर्विकल्पपरिच्छेदात्मकत्वादुपयोगमयः । तत्र यो हि नाम नानाकारान् परिच्छेद्यानर्थानामाद्य मोहं वा रागं वा द्वेषं वा समुपैति न नाम तैः परप्रत्ययैरपि मोहरागद्वेषैरूपरक्तात्मस्वभावव्याघ्रीन्धीन्धीनरक्तोपाश्रयप्रत्ययनां धीनरक्तैरूपरक्त-
स्वभावः स्फटिकमणिरिव स्वयमेक एव तद्भावद्वितीयव्याङ्मयो भवति ॥ १७५ ॥

અથ માવવન્ધસ્વરૂપં જ્ઞાપયતિ—

ઉવઝોગમર્થો જીવો મુજ્જદિ રજ્જેદિ વા પદુસેદિ ।

પપ્પા વિવિધે વિસયે જો હિ પુણો તેહિ સો વંધો ॥ ૧૭૫ ॥

પયોગં કરોતિ । તસ્મિન્સતિ મૂર્તદ્રવ્યકર્મણા સહ યથાપિ તાદાત્મ્યસંવન્ધો નાસ્તિ તથાપિ પૂર્વોક્ત-
દૃષ્ટાન્તેન સંશ્લેષસંવન્ધોઽસ્તીતિ નાસ્તિ દોષઃ ॥ ૧૭૪ ॥ एवं शुद्धबुद्धैकस्वभावजीवकथनमुत्पत्तेन

મૂર્તિક પદાર્થને કેમ જાણે છે? જે રીતે તે મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે તે જ રીતે મૂર્તિક
કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધાય છે.

અરેઅર અરૂપી આત્માને રૂપી પદાર્થો સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ હોવા છતાં અરૂપીતે
રૂપી સાથે સંબંધ હોવાનો વ્યવહાર પણ વિરોધ પામતો નથી. ‘આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને
જાણે છે’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થે અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક પદાર્થ સાથે કાંઈ
સંબંધ નથી; આત્માને તો માત્ર મૂર્તિક પદાર્થના આકારે થતું જે જ્ઞાન તેની સાથે જ
સંબંધ છે અને તે પદાર્થાકાર જ્ઞાન સાથેના સંબંધને લીધે જ ‘અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક
પદાર્થને જાણે છે’ એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના સંબંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. એવી જ
રીતે, ‘અમુક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધ છે’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થે
અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો કર્મપુદ્ગલો
જેમાં નિમિત્ત છે એવા રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે જ સંબંધ (બંધ) છે અને તે કર્મનિમિત્તક
રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે સંબંધ (બંધ) હોવાને લીધે જ ‘આ આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો
સાથે બંધ છે’ એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના બંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

જોકે મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક સાથે અરેઅર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ તે મનુષ્યથી
તદન ભિન્ન છે, તોપણ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક પ્રત્યે રાગ કરનારા મનુષ્યને રાગનું બંધન હોવાથી
અને તે રાગમાં સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક નિમિત્ત હોવાથી ‘આ મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકનું બંધન
છે’ એમ વ્યવહારથી જરૂર કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે, જોકે આત્માને કર્મ-
પુદ્ગલો સાથે અરેઅર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ આત્માથી તદન ભિન્ન છે, તોપણ રાગદ્વેષાદિ-
ભાવો કરનારા આત્માને રાગદ્વેષાદિભાવોનું બંધન હોવાથી અને તે ભાવોમાં કર્મપુદ્ગલો
નિમિત્ત હોવાથી ‘આ આત્માને કર્મપુદ્ગલોનું બંધન છે’ એમ વ્યવહારથી જરૂર કહી
શકાય છે. ૧૭૪.

હવે ભાવબંધનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

વિધવિધ વિપયો પામીને ઉપયોગ-આત્મક જીવ જે

પ્રદેષ-રાગ-વિમોહભાવે પરિણમે, તે બંધ છે. ૧૭૫.

અરેબર અરૂપી આત્માને રૂપી પદાર્થો સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ હોવા છતાં અરૂપીને રૂપી સાથે સંબંધ હોવાનો વ્યવહાર પણ વિરોધ પામતો નથી. આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થ અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક પદાર્થ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો માત્ર મૂર્તિક પદાર્થના આકારે થતું જ્ઞાન તેની સાથે જ સંબંધ છે અને તે પદાર્થાકાર જ્ઞાન સાથેના સંબંધને લીધે જ અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના સંબંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. એવી જ રીતે, અમુક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધ છે એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થ અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો કર્મનિમિત્તક જોમાં નિમિત્ત છે એવા રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે જ સંબંધ (બંધ) છે અને તે કર્મનિમિત્તક રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે સંબંધ (બંધ) હોવાને લીધે જ આ આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધ છે એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના બંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

જોકે મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક સાથે અરેબર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ તે મનુષ્યથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક પ્રાચે રાગ કરનારા મનુષ્યને રાગનું બંધન હોવાથી અને તે રાગમાં સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક નિમિત્ત હોવાથી આ મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકનું બંધન છે એમ વ્યવહારથી જરૂર કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે, જોકે આત્માને કર્મપુદ્ગલો સાથે અરેબર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ આત્માથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ રાગદ્વેષાદિભાવો કરનારા આત્માને રાગદ્વેષાદિભાવોનું બંધન હોવાથી અને તે ભાવોમાં કર્મપુદ્ગલો નિમિત્ત હોવાથી આ આત્માને કર્મપુદ્ગલોનું બંધન છે એમ વ્યવહારથી જરૂર કહી શકાય છે. ૧૭૪.

હવે ભાવબંધનું સ્વરૂપ જણાવે છે:—

વિધવિધ વિષયો પામીને ઉપયોગ-આત્મક જીવ જે પ્રદેષ-રાગ-વિમોહભાવે પરિણમે, તે બંધ છે. ૧૭૫.

अथ जीवस्य स्वपरद्रव्यप्रवृत्तिनिवृत्तिमिदये स्वपरविभागं दर्शयति—

भणिता पुनरिष्यमुहा जीवगिकायाय वायव य तसा ।

अण्णा ते जीवादो जीवो वि य तेहिदो अन्यो ॥ १८० ॥

भणिताः पृथिवीद्रव्यत्वा जीवनिवासा अथ स्वस्वगण प्रमाः ।

अन्ये ते जीवाज्जीवादीनि च तेभ्योऽन्यः ॥ १८० ॥

શુભપરિણામઃ પુણ્યમશુભઃ પાપમિતિ ભણિતમન્યેષુ ।

પરિણામોડનન્યગતો દુઃસ્વક્ષયકારણં સમયે । ૧૮૧ ॥

દ્વિવિધસ્તાવત્પરિણામઃ, પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તઃ સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તશ્ચ । તત્ર પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તઃ પરીપ-
સ્તૃત્વાદ્વિશિષ્ટપરિણામઃ, સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તસ્તુ પરાનુપરસ્તૃત્વાદ્વિશિષ્ટપરિણામઃ । તત્રોક્તો
ઢૌ વિશિષ્ટપરિણામસ્ય વિશેષો, શુભપરિણામોડશુભપરિણામશ્ચ । તત્ર પુણ્યપુદ્ગલવન્ધ-
કારણત્વાત્ શુભપરિણામઃ પુણ્યં, પાપપુદ્ગલવન્ધકારણત્વાદશુભપરિણામઃ પાપમ્ । અવિશિષ્ટ-
પરિણામસ્ય તુ શુદ્ધત્વેનૈકત્વાન્નાસ્તિ વિશેષઃ । સ કાલે સંસારદુઃસ્વહેતુકર્મપુદ્ગલક્ષયકારણ-
ત્વાત્સંસારદુઃસ્વહેતુકર્મપુદ્ગલક્ષયાત્મકો મોક્ષ એવ ॥ ૧૮૧ ॥

કારણત્વાચ્છુભપરિણામઃ પુણ્યં ભણ્યતે । અસુદ્ધો પાવ ત્તિ ભણિયં દ્રવ્યપાપવન્ધકારણત્વાદશુભપરિણામઃ
પાપં ભણ્યતે । કેષુ વિષયેષુ યોડસૌ શુભાશુભપરિણામઃ । અળ્લેસુ નિજશુદ્ધાત્મનઃ સકાશાદન્યેષુ શુભા-
શુભવહિર્દ્રવ્યેષુ । પરિણામો ળળ્લમદો પરિણામો નાન્યગતોડનન્યગતઃ સ્વસ્વરૂપસ્થ ઇત્યર્થઃ । સ
ઈત્થંભૂતઃ શુદ્ધોપયોગલક્ષણ પરિણામઃ દુઃસ્વક્ષયકારણં દુઃસ્વક્ષયકારણં દુઃસ્વક્ષયાભિધાનમોક્ષસ્ય કારણં
ભણિદો ભણિતઃ । ક ભણિતઃ । સમયે પરમાગમે લઘ્વિકાલે વા । કિંચ, મિથ્યાદૃષ્ટિસાસાદનમિશ્રગુણ-
સ્થાનત્રયે તારતમ્યેનાશુભપરિણામો ભવતીતિ પૂર્વં ભણિતમાસ્તે, અવિરતદેશવિરતપ્રમત્તસંયતસંજગુણ-
સ્થાનત્રયે તારતમ્યેન શુભપરિણામશ્ચ ભણિતઃ, અપ્રમત્તાદિક્ષીણકષાયાન્તગુણસ્થાનેષુ તારતમ્યેન શુદ્ધોપયો-
ગોડપિ ભણિતઃ । નયવિવક્ષાયાં મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિક્ષીણકષાયાન્તગુણસ્થાનેષુ પુનરશુદ્ધનિશ્ચયનયો ભવત્યેવ ।

અન્યથાર્થઃ—[અન્યેષુ] પર પ્રત્યે [શુભપરિણામઃ] શુભ પરિણામ [પુણ્યમ્]
પુણ્ય છે અને [અશુભઃ] (પર પ્રત્યે) અશુભ પરિણામ [પાપમ્] પાપ છે [ઇતિ ભણિતમ્]
એમ કહ્યું છે; [અનન્યગતઃ પરિણામઃ] પર પ્રત્યે નહિ પ્રવર્તતો એવો પરિણામ [સમયે]
સમયે [દુઃસ્વક્ષયકારણમ્] દુઃસ્વક્ષયનું કારણ છે.

ટીકાઃ—પ્રથમ તો પરિણામ દ્વિવિધ છે—પરદ્રવ્યપ્રવૃત્ત (પરદ્રવ્ય પ્રત્યે પ્રવર્તતો)
અને સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્ત. તેમાં પરદ્રવ્યપ્રવૃત્ત પરિણામ પર વડે ઉપરસ્ત (-પરના નિમિત્તે
વિકારી) હોવાથી વિશિષ્ટ પરિણામ છે અને સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્ત પરિણામ પર વડે ઉપરસ્ત નહિ
હોવાથી અવિશિષ્ટ પરિણામ છે. ત્યાં વિશિષ્ટ પરિણામના પૂર્વોક્ત એ ભેદ છેઃ શુભ
પરિણામ અને અશુભ પરિણામ. તેમાં, પુણ્યરૂપ પુદ્ગલના અધનું કારણ હોવાથી શુભ
પરિણામ પુણ્ય છે અને પાપરૂપ પુદ્ગલના અધનું કારણ હોવાથી અશુભ પરિણામ પાપ
છે. અવિશિષ્ટ પરિણામ તો શુદ્ધ હોવાથી એક છે તેથી તેના ભેદ નથી. તે (અવિશિષ્ટ
પરિણામ), કાળે સંસારદુઃખના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના ક્ષયનું કારણ હોવાથી, સંસાર-
દુઃખના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના ક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષ જ છે.

अथ जीवस्य स्वपरद्रव्यप्रवृत्तिनिवृत्तिमिद्वये स्वपरविभागं दर्शयति—

भणिता पुनर्विणमुक्ता जीवणिकयाय आवग य नत्वा ।

अण्णा ते जीवादो जीयो वि य नेहिदो अन्नो ॥ १८० ॥

भणिताः पुनर्विणमुक्ता जीवणिकयाय अथ स्वावगच्छन्त्याः ।

अन्ये ते जीवाः जीवाः जीयो वि य नेहिदोऽन्नः ॥ १८० ॥

ય એતે પૃથિવીપ્રથુતયઃ પૃઙ્ગીવનિકાયાસ્વસસ્થાવરભેદેનાભ્યુપગમ્યન્તે તે સ્વ-
ચેતનત્વાદન્યે જીવાત્, જીવોઽપિ ચ ચેતનત્વાદન્યસ્તેભ્યઃ । અત્ર પૃઙ્ગીવનિકાયા આત્મનઃ
પરદ્રવ્યમેક એવાત્મા સ્વદ્રવ્યમ્ ॥ ૧૮૨ ॥

અથ જીવસ્ય સ્વપરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વેન સ્વપરવિભાગજ્ઞાનાજ્ઞાને અવધારયતિ—

જો ણવિ જાણદિ એવં પરમપ્પાણં મહાવમાસેજ્જ ।

કીરદિ અજ્ઞવસાણં અહં મમેદં તિ મોહાદો ॥ ૧૮૩ ॥

યો નૈવ જાનાત્યેવં પરમાત્માનં સ્વભાવમાસાદ્ય ।

કુરુતેઽધ્યવસાનમહં મમેદમિતિ મોહાત્ ॥ ૧૮૩ ॥

બન્ધ इति कथनमुख्यतया गाथात्रयेण चतुर्थस्थलं गतम् अथ जीवस्य स्वद्रव्यप्रवृत्तिपरद्रव्यनिवृत्ति-
निमित्तं पृङ्ग्वनिकायैः सह भेदविज्ञानं दर्शयन्ति—भणिदा पुढविप्पमुहा भणिताः परभागमे कथिताः
पृथिवीप्रमुखाः । ते के । जीवणिकाया जीवसमूहाः । अथ अथ । कथंभूताः । थावरा य तसा
स्थावराश्च वसाः । ते च किंविशिष्टाः । अण्णा ते अन्ये भिन्नास्ते । कस्मात् । जीवादो शुद्ध-
बुद्धैर्कजीवस्वभावात् । जीवो वि य तेहिंदो अण्णो जीवोऽपि च तेभ्योऽन्य इति । तथाहि—
टङ्कोत्कीर्णजायकैकस्वभावपरमात्मतत्त्वभावानारहितेन जीवेन यदुपार्जितं त्रसस्थावरनामकर्म तदुदयजनित-
त्वादचेतनत्वाच्च त्रसस्थावरजीवनिकायाः शुद्धचेतन्यस्वभावजीवाद्विन्नाः । जीवोऽपि च तेभ्यो विलक्षण-
त्वाद्विन्न इति । अथैवं भेदविज्ञाने जाते सति मोक्षार्थी जीवः स्वद्रव्ये प्रवृत्तिं परद्रव्ये निवृत्तिं च
करोतीति भावार्थः ॥ १८२ ॥ अथैतदेवं भेदविज्ञानं प्रकारान्तरेण द्रवयति—जो णवિ જાણદિ એવં

ટીકા:—જે આ પૃથ્વી વગેરે પર જીવનિકાયા ત્રસ અને સ્થાવર એવા ભેદપૂર્વક
માનવામાં આવે છે, તે ખરેખર અચેતનપણાને કીધે જીવથી અન્ય છે અને જીવ પણ
ચેતનપણાને કીધે તેમનાથી અન્ય છે. આટલી ' (એમ કહ્યું કે ' , પર જીવનિકાય આત્માને
પરદ્રવ્ય છે, આત્મા એક જ સ્વદ્રવ્ય છે. ૧૮૨.

હવે જીવને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વપરના વિભાગનું જ્ઞાન છે અને પર-
દ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વ-પરના વિભાગનું અજ્ઞાન છે એમ નક્કી કરે છે:—

પરને સ્વને નાદિ જાણના એ રીત પામી સ્વભાવને.

તે આ પૃ. આ મુજબ એમ અધ્યવસાન મોહ થકી કરે. ૧૮૩

અન્યથાર્થ:—[યઃ] જે [ખં] એ રીતે [સ્વભાવમ્ આગણ] સ્વભાવને પામીને
(જીવપ્રવૃત્તિના સ્વભાવને નક્કી કરીને) [પરમ્ આત્માને] પરને અને સ્વને [ત પવ
જાનાતિ] જાણના નથી. [મોહાત્] તે મોહથી. [અદમ્] આ પૃ. મુ. [ઈદં મમ] આ
મારું છે. [ઈતિ] એમ [અધ્યવસાનં] અધ્યવસાન [કુરુતે] કરે છે.

यो हि नाम नैवं प्रतिनियतचेतनाचेतनद्वयभावेन जीवपृष्ठत्योः स्वरूपविभागं पश्यति न पृथाहमिदं ममेदमित्या-मान्मीयन्तेन परद्रव्यमध्यवस्यति मोक्षप्राप्त्यः । अतो जीवस्य परद्रव्यप्रवृत्तिनिमित्तं स्वपरपरिच्छेदाभावमात्रमेव, नामध्यान्स्वद्रव्यप्रवृत्तिनिमित्तं तदभावः ॥ १८३ ॥

अथान्मनः किं कर्मेति निरूपयति—

कुर्व्यं सभावमादा ह्यदि हि कृत्वा लज्जन् भावयन् ।

योगानन्दव्यसयाणं च दुः कृत्वा स्वभावमादात् ॥ १८४ ॥

आत्मा हि तावत्स्वं भावं करोति, तस्य स्वधर्मत्वादात्मनस्तथाभवनशक्तिसम्भवेनावश्यमेव कार्यत्वात् । स तं च स्वतन्त्रः कुर्वाणस्तस्य कर्तावश्यं स्यात्, क्रियमाणश्चात्मना स्वं भावन्तेनाप्यत्वात्तस्य कर्मावश्यं स्यात् । एवमात्मनः स्वपरिणामः कर्म । न त्वात्मा पुद्गलस्य भावान् करोति, तेषां परधर्मत्वादात्मनस्तथाभवनशक्त्यसम्भवेनाकार्यत्वात् । न तान्कुर्वाणो न तेषां कर्ता स्यात्, अक्रियमाणाश्चात्मना ते न तस्य कर्म स्युः । एवमात्मनः पुद्गलपरिणामो न कर्म ॥ १८४ ॥

अथ कथमात्मनः पुद्गलपरिणामो न कर्म स्यादिति सन्देहमपनुदति—

गेहदि गेव ण सुंचदि करेदि ण हि पोग्गलाणि कम्माणि ।
जीवो पोग्गलमज्जे वड्डण्णवि सव्वकालेसु ॥ १८५ ॥

युक्तानि नैव न वृक्षानि कर्तुं हि न हि वृक्षानि वर्तयितुं ।

शिवः वृक्षकर्मणे वर्तमानोऽपि कर्मकर्मणु ॥ १८५ ॥

न स्यन्वात्मनः वृक्षपरिणामः कर्म, परद्रव्योपादानदानशून्यत्वात् । यो हि वस्य
परिणमयिता दृष्टः स न तदुपादानदानशून्यो दृष्टः, यथाग्निस्वयंपिष्टस्य । आत्मा तु
तुल्यक्षेत्रवर्तित्वेऽपि परद्रव्योपादानदानशून्य एव । ततो न स वृक्षकर्मणं कर्मकर्मण
परिणमयिता स्यात् ॥ १८५ ॥

अथात्मनः कुतस्तर्हि वृक्षकर्मनिष्पादानं दानं चेति निरूपयति—

न उदात्तं कृत्वा नैव नृपराजं ज्ञानं दत्तमात्मनः

आदीनमेव कदाहं विजुषते राजमूर्खमिति ॥ १८६ ॥

अथ किञ्चनं पुद्गलकर्मणां वैचित्र्यमिति निरूपयति—

परिणमदि जदा अप्या मुहन्ति अमुहन्ति गमदोलमुहो ।

नं पयिमदि कम्मग्यं याणापग्गादिमायेहि । १८७ ॥

परिणमति यदाऽप्या भुमेऽभुमे गमदोलमुहः ।

नं प्रयिमति कम्मजो ज्ञानावग्गादिमायेः । १८८ ॥

अस्ति खल्वान्यनः शुभाशुभपरिणामकाले न्ययमेव समुपान्तवैचित्र्यकर्मपुद्गलपरिणामः,
नवधनाम्बुनो भूमिसंयोगपरिणामकाले समुपान्तवैचित्र्यान्यपुद्गलपरिणामदनं नमादि—
यथा यदा नवधनाम्बु भूमिसंयोगेन परिणमति तदान्ये पुद्गलाः न्ययमेव समुपान्तवैचित्र्यः

शाठ्यशिलीन्प्रशक्रगोपादिभावैः परिणमन्ते, तथा यदात्ममात्मा रागद्वेषवशीकृतः शुभाशुभ-
भावेन परिणमति तदा अन्ये योगद्वारेण प्रविशन्तः कर्मपुद्गलाः स्वयमेव समुपात्तवैचित्र्य-
ज्ञानावरणादिभावैः परिणमन्ते । अतः स्वभावकृतं कर्मणां वैचित्र्यं, न पुनरात्मकृतम् ॥१८७॥

अथैक एव आत्मा बन्ध इति विभावयति—

नपदेमो मो धग्वा कमायिदो मोहगगदोमेहि ।

कन्तगृहि मिलिहो बंधो चि परविदो समये ॥ १८८ ॥

नपदेनः न आत्मा कमायितो मोहरागर्भः ।

कन्तगोनिः स्लिहो बन्ध इति प्ररूपितः समये ॥ १८८ ॥

यथात्र सप्रदेशत्वे नानि योत्रादिभिः कर्मायित्तवान् सञ्चिष्टगृहादिभिरुपश्लिष्टमेकं
 रक्तं दृष्टं वामः, तथात्मापि सप्रदेशत्वे नानि काये मोदगगर्दभैः कर्मायित्तवान् कर्मज्ञो
 भिरुपश्लिष्ट एको बन्धो द्रष्टव्यः, शुद्धद्रव्यावयव-तान्निधयस्य ॥ १८८ ॥

अथ निधयव्यवहारादिर्गोपं दर्शयति—

અમુના યથોદિતેન વિધિના શુદ્ધાત્માનં પુણ્યમિત્યજ્ઞાત્મામિત્રો પરમેઃ શુદ્ધાત્મનં
 સ્યાત્; તતોડનન્તશક્તિચિન્માત્રમ્ય પરમમ્યાનમન પુણ્યમિત્યજ્ઞાત્મામિત્રો પરમેઃ શુદ્ધાત્મનં

લક્ષણસ્વાત્મોત્થમુસ્વામૃતવિલક્ષણાનિ માંમાશિક્તયુગ્મદુર્ગાત્માનં ॥ ૩૭ ॥ અથ પદા મત્યા ॥ મનુમિત્રત્તજા
 શત્રુમિત્રાદિભાવરહિતાદાત્મનો મિત્રા અતુમિત્રમિત્રનાથ ॥ યોગેન્દ્ર મતેમ્યા નાત કિ મુમિત્રિતે વેત્ ॥
 ધ્રુવો ધ્રુવ ગાત્રતઃ ॥ સ ક ॥ અપ્પા નિજાત્મા ॥ કિલચિત્ ॥ ઉપોમણ્યમી પૈભોમ્યોદગધિવચનિ-
 ત્રિકાલવિષયસમસ્તદ્રવ્યગુણપયોગયુગપ્પરિચ્છિન્નસમર્થેત્વજ્ઞાનરૂપિનાપયોમા મત્ક જ્ઞાન ॥ પુનઃપુનઃ જ્ઞાત્મા
 ધ્રુવસ્વભાવે સ્વાત્મનિ ભાવના કર્તવ્યેતિ નાન્યર્થમ્ ॥ ૨૬૩ ॥ પુનઃપુનઃનાદશુદ્ધાત્મભો ભવતીતિ
 કથનેન પ્રથમગાથા ॥ શુદ્ધનયાશુદ્ધાત્મભો ભવતીતિ કથનેન ત્રીતીયા ॥ ધ્રુવતાદાત્મૈવ ભાવનાય રૂપિ
 પ્રતિપાદનેન તૃતીયા ॥ આત્મનોડન્યદધ્રુવં ન ભાવનાયમિતિ કથનેન ચતુર્થી ॥ નેતિ શુદ્ધાત્મવ્યાખ્યાન-
 મુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ્ ॥ અથેવં પૂર્વોક્તપ્રકાશ્ણ શુદ્ધાત્મોપલભ્યે મતિ કિં ફલં ભવતીતિ
 પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરમાહ—જ્ઞાદિ ધ્યાયતિ જો યઃ કર્તા ॥ કર્મ ॥ અપ્પમં નિજાત્માનમ્ ॥ કથંભૂતમ્ ॥ પરં
 પરમાનન્તજ્ઞાનાદિગુણાધારત્વાત્પરમુત્કૃષ્ટમ્ ॥ કિં કૃત્વા પૂર્વમ્ ॥ एवं જાણિતા एवं પૂર્વોક્તપ્રકાશ્ણ સ્વાત્મો-

હવે, એ રીતે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિથી શું થાય છે તે નિર્ણય છે:—

—આ જાણી, શુદ્ધાત્મા બની, ધ્યાને પરમ નિજ આત્મને,

સાકાર અણુ-આકાર હો, તે મોહગ્રંથિ ક્ષય કરે. ૧૯૪.

અન્યથાર્થ:—[યઃ] જે [પવં જ્ઞાત્વા] આમ જાણીને [વિશુદ્ધાત્મા] વિશુદ્ધાત્મા
 થયો થકો [પરમાત્માને] પરમ આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [સઃ] તે—[સાકાર
 અનાકારઃ] સાકાર હો કે અનાકાર હો—[મોહદુર્ગન્થિ] મોહદુર્ગન્થિને [ક્ષયયતિ] ક્ષય કરે છે.

ટીકા:—આ યથોક્ત વિધિ વડે શુદ્ધાત્માને જે ધ્રુવ જાણે છે, તેને તેમાં જ પ્રવૃત્તિ
 દ્વારા શુદ્ધાત્મત્વ હોય છે; તેથી (અર્થાત્ તે શુદ્ધાત્મત્વની પ્રાપ્તિને ક્ષીધે) અનન્તશક્તિવાળા
 ચિન્માત્ર પરમ આત્માનું એકાગ્રસંચેતનલક્ષણ ધ્યાન હોય છે; અને તેથી (અર્થાત્

૧. ચિન્માત્ર = ચૈતન્યમાત્ર. [પરમ આત્મા કેવળ ચૈતન્યમાત્ર છે કે જે ચૈતન્ય અનન્ત શક્તિવાળું છે.]

૨. એક અગ્રતું (વિષયતું, ધ્યેયતું) સંચેતન અર્થાત્ અનુભવન તે ધ્યાનતું લક્ષણ છે.

साकारोपयुक्तस्यानाकारोपयुक्तस्य चादिज्यैर्षकाग्रचित्तप्रमिद्वेगसंसारवद्दत्तमोहदुष्टैर्न्येतद्-
प्रथमं स्यात् । अतः शुद्धा-मोहदुष्टस्य मोहप्रमिद्वेदः कथम् ॥ १९४ ॥

अथ मोहप्रमिद्वैर्वाक् स्यादिति निवृत्त्यति—

नो गिरदमोहमंती गतादौर्णे कर्तुं नान्यथे ।

दोषो न सस्युददृष्टो नो मोहसं प्रकल्पे नदति ॥ १९५ ॥

वा निवृत्तमोहप्रमिद्वैर्वाक् स्यादिति कथं वा नान्यथे ।

मोहं सस्युददृष्टः न सस्युददृष्टे कर्तुं नान्यथे ।

મોહગ્રન્થિક્ષણાદિ તન્મૂલરાગદ્વેષક્ષણં; તતઃ સમસુખદુઃખસ્ય પરમમાધ્યસ્થન-
શ્રામણ્યે ભવનં; તતોડનાકુલત્વલક્ષણાક્ષયસૌખ્યલાભઃ । અતો મોહગ્રન્થિભેદાદક્ષયસૌ-
ફલમ્ ॥ ૧૯૫ ॥

અથૈકાગ્રસઙ્ચેતનલક્ષણં ધ્યાનમશુદ્ધત્વમાત્મનો નાવહતીતિ નિશ્ચિનોતિ—

જો સ્વવિદમોહકલુમો વિસયવિરત્તો મળો ણિરુંભિત્તા ।

સમત્રદ્વિદો સહાવે મો અપ્પાણં હવદિ જ્ઞાદા ॥ ૧૯૬ ॥

અથ દર્શનમોહગ્રન્થિભેદાર્થિક ભવતીતિ પ્રશ્ને સમાધાનં દદાતિ—જો ણિહદમોહગંઠી યઃ પૂર્વસૂત્રોક્ત-
પ્રકારેણ નિહતદર્શનમોહગ્રન્થિર્ભૂત્વા રાગપદોસે સ્વવીય નિજશુદ્ધાત્મનિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણવીતરાગચારિત્ર-
પ્રતિબન્ધકૌ ચરિત્રમોહસંજૌ રાગદ્વેષૌ ક્ષપયિત્વા । ક । સામણ્યે સ્વસ્વભાવલક્ષણે શ્રામણ્યે । પુનરપિ
કિં કૃત્વા । હોઙ્ગં ભૂત્વા । કિંવિશિષ્ટઃ । સમસુહૃદુઃખો નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમુત્પન્નરાગાદિકલ્પોપાધિ-
રહિતપરમસુખામૃતાનુભવેન સાંસારિકસુગ્ધુઃખોત્પન્નહર્ષવિપાદરહિતત્વાત્સમસુખદુઃખઃ । સો સોવર્સં અવસર્પ-
ત્તહદિ સ પવંગુણવિશિષ્ટો ભેદજ્ઞાની સૌમ્યમક્ષયં લભતે । તતો જ્ઞાયતે દર્શનમોહક્ષયાચારિત્રમોહક-
રાગદ્વેષવિનાશસ્તતશ્ચ સુગ્ધુઃખાદિમાધ્યસ્થ્યલક્ષણશ્રામણ્યેડવસ્થાનં તેનાક્ષયસુખલાભો ભવતીતિ ॥ ૧૯૫ ॥
અથ નિજશુદ્ધાત્મૈકાગ્ર્યલક્ષણધ્યાનમાત્મનોડત્યન્તવિશુદ્ધિં કરોતીત્યાવેદયતિ—જો સ્વવિદમોહકલુસૌ યઃ
ક્ષપિતમોહકલુપઃ, મોહો દર્શનમોહઃ કલુષશ્ચારિત્રમોહઃ, પૂર્વસૂત્રદ્વયકથિતક્રમેણ ક્ષપિતમોહકલુપૌ યેન સ ભવતિ

શ્રામણ્યમાં (મુનિપણમાં) પરિણમે છે, [સઃ] તે [અક્ષયં સૌખ્યં] અક્ષય સૌખ્યને [લભતે]
પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા:—મોહગ્રન્થિનો ક્ષય કરવાથી, મોહગ્રન્થિ જેવું મૂળ છે એવા રાગદ્વેષનું
ક્ષયપણ થાય છે; તેથી (અર્થાત્ રાગદ્વેષનું ક્ષયપણ થવાથી), સમસુખદુઃખ એવા તે જીવને
પરમ મધ્યસ્થતા જેવું લક્ષણ છે એવા શ્રામણ્યમાં ભવન-પરિણમન થાય છે; અને તેથી
(અર્થાત્ શ્રામણ્યમાં પરિણમવાથી) અનાકુળતા જેવું લક્ષણ છે એવા અક્ષય સૌખ્યની
પ્રાપ્તિ થાય છે.

આથી (એમ કહું કે) મોહગ્રન્થિ ગ્રન્થિના ભેદથી અક્ષય સૌખ્યરૂપ ફળ હોય છે. ૧૯૫.
હવે, ૨એકાગ્રસંચેતન જેવું લક્ષણ છે એવું ધ્યાન આત્માને અશુદ્ધતા લાવતું
નથી એમ નક્કી કરે છે:—

જે મોહમળ કરી નષ્ટ, વિષયવિરક્ત થઈ, મન શેડીને.

આત્મસ્વભાવે સ્થિત છે, તે આત્મને ધ્યાનાર છે. ૧૯૬.

જા સ્વાદમોહકલુપો નિગર્ગાગ્રનો મહત્ત્વ મેળવના ।

સમવદ્વિદો મહત્ત્વે મો અગ્નિયો દોષો આદ્ય ॥ ૧૬૩ ॥

અથ દર્શનમોહમન્યમેવાલિ મહત્ત્વે મો અગ્નિયો દોષો નો પિદમોહમંડો ૧ ૧૬૩ ॥
પ્રકારેણ નિહતદર્શનમોહમન્યમેવાલિ મહત્ત્વે મો અગ્નિયો દોષો નો પિદમોહમંડો ૧ ૧૬૩ ॥
પ્રતિવન્ધકો ચગ્નિમોહસંજો મગરોષો અગ્નિયો ૧ ૧૬૩ ॥ મહત્ત્વે મો અગ્નિયો દોષો નો પિદમોહમંડો ૧ ૧૬૩ ॥
કિં કૃત્વા । હોજ્જં મુચ્ચા । નિવિશિષ્ટ । મમમુદ્ગુલ્મો નિનમુદ્ગુલ્મ મસતોતસમુપજગમાર્શિકગોપકિ
રહિતપરમમુચ્ચામુત્તાનુભવેન માંમાશિકમુચ્ચા નોનજહર્ષીપાદમત્ત ૧ ૧૬૩ ॥ મો મોનસં અલ્પ
લહદિ સ પ્વંગુણવિશિષ્ટો મેદજાની મોન્યમત્તવં નમતે । નતો ગાયત્રે દર્શનમોહકલુપો સ્વાદમોહકલુપો
રાગદ્વેષવિનાશસ્તનથ મુચ્ચાદિમાધ્યમ્યલક્ષણધામણેદાસ્થાનં નેનાત્તમુચ્ચામો મનતીતિ ॥ ૧૬૪ ॥
અથ નિજશુદ્ધાત્મેકાગ્ર્યલક્ષણધ્યાનમાત્મનોઽત્યન્તવિશિષ્ટો મગરોષો આદ્યતિ જો સ્વાદમોહકલુપો ક
ક્ષપિતમોહકલુપો, મોહો દર્શનમોહઃ કલુપશ્ચાગ્નિમોહઃ, પૂર્વગૂઢરૂપકથિતઃ કમેષ ક્ષપિતમોહકલુપો યેન સ મત્તે

શ્રામણ્યમાં (મુનિપણ્યામાં) પરિણમે છે, [સઃ] તે [અક્ષયં સૌખ્યં] અક્ષય સૌખ્યને [લભતે]
પ્રાપ્તિ કરે છે.

ટીકા:—મોહઅંધિનો ક્ષય કરવાથી, મોહઅંધિ જેવું મૂળ છે એવા રાગદ્વેષ
ક્ષપણ થાય છે; તેથી (અર્થાત રાગદ્વેષનું ક્ષપણ થવાથી), સમમુખદુઃખ એવા તે જીવને
પરમ મધ્યસ્થતા જેવું લક્ષણ છે એવા શ્રામણ્યમાં ભવન-પરિણમન થાય છે; અને તેથી
(અર્થાત શ્રામણ્યમાં પરિણમવાથી) અનાકુળતા જેવું લક્ષણ છે એવા અક્ષય સૌખ્યની
પ્રાપ્તિ થાય છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) મોહરૂપી અંધિના ભેદથી અક્ષય સૌખ્યરૂપ ફળ-હોય છે. ૧૬૫.
હવે, રસોકાગ્રસંચેતન જેવું લક્ષણ છે એવું ધ્યાન આત્માને અશુદ્ધતા સાવડું
નથી એમ નક્કી કરે છે:—

જે મોહમળ કરી નષ્ટ, વિષયવિરક્ત થઈ, મન રોકીને,
આત્મસ્વભાવે સ્થિત છે, તે આત્મને ધ્યાનાર છે. ૧૬૬.

૧. ક્ષપણ = ક્ષય કરવું તે.
૨. એકાગ્ર = જેનો એક જ વિષય (આલંબન) હોય એવું.

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आत्मनो हि परिश्रितमोक्षकृत्यस्य तन्मूलद्रव्यप्रवृत्त्यभावाद्विषयविरक्त-
तः ततोऽधिकरणभूतद्रव्यानन्तमाशङ्क्यद्विषयप्रवृत्त्यवयवतत्त्वविषय इव अनन्यतराद्रव्य-
तो निर्गोचः स्यात् । ततस्त्वन्मूलवृत्त्यवयवविषयद्रव्यसमवयवतत्त्वविषयस्यैव विषय-
वस्थानं स्यात् । तच्च स्वल्पप्रवृत्तानाकुल्याकाशमज्जेत-शब्द-ध्यानवि-बुद्ध्यावयव-
वस्थानरूप-येन ध्यानमात्मनोऽनन्य-वान् नाशङ्क्यतेति । १०३ ।

नवच्छिन्नविषयत्वाभ्यां चाभिलषितं जिज्ञासितं मन्दिग्रथं चार्थं व्यायत दृष्टुः, नमवान्
मर्षक्षप्नु निद्वन्द्वनघातिकर्मतया मोक्षभावे ज्ञानघातिप्रतिबन्धकाभावे च दिग्भन्तुष्य
न्वा-प्रत्यक्षमर्षभावनच्चज्येयान्तगतत्वाभ्यां च नाभिलषति, न जिज्ञासति, न मन्दिषति च
कुतोऽभिलषितो जिज्ञासितः मन्दिग्रथश्चार्थः । एवं सति किं व्यायति ॥ ११७ ॥

परिज्ञानादज्ञेयमोक्षक्षणं भवतीति कथनकारेण प्रथममाशङ्क्य, तर्जनेमोक्षद्वयव्यतिरेकस्य तदर्थेति कथने
दिनीया, ननुभयक्षणेण मोक्षो भवतीति प्रतिपादनेन तर्जना केवलमोक्षस्य भवत्येवमिति तर्जनेन द्वावेव
माथाप्रत्येकतमम् । अथोपलब्धपुद्गलगत-वस्तुत्वज्ञाने किं व्यवहर्तव्यं तदासाधुपद्वयेण पूर्वोपेक्षा कर्तव्येति
णिहदघणघादिकम्पसो पूर्वतृप्तेरिति निश्चयनिश्चयमात्मन-व्यतिरेकस्य तदर्थेति प्रतिपादनेन तदर्थेति
पश्यत्यर्थं मध्यभावनवग्रहं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा सर्वज्ञान-वृत्त-मोक्षद्वय-विज्ञान-वृत्त-मोक्षद्वय-विज्ञान-वृत्त-
ज्येयान्तगत-ज्येयपदार्थाणां परिनिष्ठितरूपेण प्राप्तम् । एवं तदर्थेति कथने तदर्थेति कथने

૧૬૫. જાણુ મુક આત્માનાં અપારમ્ય કયો છે તે મકળજાણી (સર્વજ્ઞ આત્મા) આને (પરમ સૌખ્યને) ધ્યાવે છે એમ મૂલ કાણ (પૂર્વિની ગાથાના પ્રશ્નના) કિતર કહે છે:—

આધ્યા રહિત, સકલ્પાત્મમાં સંપૂર્ણમુખજ્ઞાનાદય જે,
ઇન્દ્રિય-અતીત અર્નિદિ તે ધ્યાવે પરમ આનંદને. ૧૬૬.

અન્વયાર્થ:—[અનદ્વ:] અનિન્દ્રિય અને [અદ્વાતીત: ખૂત:] ઇન્દ્રિયાતીત થયેલો આત્મા [સર્વાવાધવિયુક્ત:] સર્વ આધ્યા રહિત અને [સમન્તસર્વાંશસૌખ્યજ્ઞાનાદય:] આખા આત્મામાં સમન્ત (સર્વ પ્રકારનાં, પરિપૂર્ણ) સૌખ્ય નેમ જ જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ વર્તતો થકો [પરં સૌખ્યં] પરમ સૌખ્યને [ધ્યાયાતિ] ધ્યાવે છે.

ટીકા:—જ્યારે આ આત્મા, જે સદૃજ સુખ અને જ્ઞાનને આધાનાં આયતનો છે (એવી) તથા જે અસકલ આત્મામાં અસર્વ પ્રકારનાં સુખ અને જ્ઞાનનાં આયતનો છે

૧. આયતન = રહેઠાણ; સ્થાન.

૨. અસકલ આત્મામાં = આત્માના સર્વ પ્રદેશોમાં નહિ પણ થોડા જ પ્રદેશોમાં

૩ અસર્વ પ્રકારનાં = બધા પ્રકારનાં નહિ પણ અમુક જ પ્રકારનાં; અપૂર્ણ. [આ અપૂર્ણ સુખ પરમાર્થ સુખાલાસ હોવા છતાં તેને ‘સુખ’ કહેવાની અપારમાર્થિક રૂઢિ છે.]

यत्नानां चाक्षाणामभावात्स्वयमनक्षत्वेन वर्तते तदेव परेषानक्षान्तो नवन निग्राह्यमद्वय-
मौल्यज्ञानत्वात् सर्वाबाधविमुक्तः, सर्वदिक्कमकलुषमौल्यज्ञानवृत्त्यभावननसर्वमौल्य-
ज्ञानादयश्च भवन्ति । एवंभूतश्च सर्वमित्यादिज्ञानानन्देशसम्भवेऽयमद्वयमनाद्वय-वत्प्रति-
परममौल्यं ध्यायति । अनाकुलत्वमहर्तकाग्रमद्वयमनाद्वयमनाद्वयमनाद्वयमनाद्वयमनाद्वय-
वस्थानं च महजज्ञानानन्दस्यभावस्य सिद्धन्दस्य सिद्धिरेव ॥ ११८ ॥

અથાયમેવ શુદ્ધાત્મોપલભ્વલક્ષણો મોક્ષસ્ય માર્ગે इत्यवधारयति—

एवं जिणा जिणिंदा सिद्धा मग्गं समुद्धिदा समणा ।

जादा णमोत्थु तेसिं तस्स य णिव्वाणमग्गस्स ॥ १९९ ॥

एवं जिना जिनेन्द्राः सिद्धा मार्गे समुन्विताः श्रमणाः ।

जाता नमोऽस्तु तेभ्यस्तस्मै च निर्वाणमार्गाय ॥ १९९ ॥

यतः सर्व एव सामान्यचरमशरीरास्तीर्थकराः अचरमशरीरा मुमुक्षवश्चामुनैव यथोदितेन शुद्धात्मतत्त्वप्रवृत्तिलक्षणो विधिना प्रवृत्तमોक्षस्य मार्गमधिगम्य सिद्धा वभूवुः, न पुनरन्यथापि । ततोऽवधार्यते केवलमयमेक एव मोक्षस्य मार्गः, न द्वितीय इति । अलं च

वाधारहितः सन्नतीन्द्रियमनन्तमात्मोत्थसुखं ध्यायत्यनुभवति परिणमति । ततो ज्ञायते केवलिनामन्यच्चिन्ता-
निरोधलक्षणं ध्यानं नास्ति, किंविदमेव परमसुखानुभवनं वा ध्यानकार्यभूतां कर्मनिर्जरां दृष्ट्वा ध्यानशब्देनो-
पचर्यते । यत्पुनः सयोगिकेवलिनस्तृतीयशुद्धध्यानमयोगिकेवलिनश्चतुर्थशुद्धધ્યાનं भवतीत्युक्तं तदुપચारेण
ज्ञातव्यमिति सूत्राभिप्रायः ॥ १९८ ॥ एवं केवली किं ध्यायतीति प्रश्नमुख्यत्वेन प्रथमगाथा । परमसुखं ध्याय-
त्यनुभवतीति परिहारमुख्यत्वेन द्वितीया चेति ध्यानविषयपूर्वपक्षपरिहारद्वारेण तृतीयस्थले गाथाद्वयं गतम् ।
अथायमेव निजशुद्धात्मोપલब्ધિલक्षणમોક્ષમાર્ગો, નાન્ય इति विशेषेण समर्थयति—जादा जाता उत्पन्नाः ।
कथंभूताः । सिद्धा सिद्धाः सिद्धपरमेष्ठिनो मुक्तात्मान इत्यर्थः । के कर्तारः । जिणा जिनाः अनागार-
केवलिनः । जिणिंदा न केवलं जिना जिनेन्द्राश्च तीर्थकरपरमदेवाः । कथंभूताः सन्तः एते सिद्धा
जाताः । मग्गं समुद्धिदा निजपरमात्मतत्त्वानुभूतिलक्षणमार्गं मोक्षमार्गं समुत्थिता आश्रिताः । केन । एवं

હવે ‘આ જ (પૂર્વે કહ્યો તે જ), શુદ્ધ આત્માની ઉપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવો
મોક્ષનો માર્ગ છે ’ એમ નક્કી કરે છે:—

શ્રમણો, જિનો, તીર્થંકરો આ રીતે સેવી માર્ગને

સિદ્ધિ વર્યા; નમું તેમને, નિર્વાણના તે માર્ગને. ૧૯૯.

અન્યથાર્થ:—[જિના: જિનેન્દ્રા: શ્રમણા:] જિનો, જિનેન્દ્રો અને શ્રમણો (અર્થાત્
સામાન્ય કેવળીઓ, તીર્થંકરો અને મુનિઓ) [एवं] આ રીતે (પૂર્વે કહેલી રીતે જ)
[માર્ગે સમુત્થિતા:] માર્ગમાં આરૂઢ થયા થકા [સિદ્ધા: જાતા:] સિદ્ધ થયા. [નમ: અસ્તુ]
નમસ્કાર હો [તેભ્ય:] તેમને [ચ] અને [તસ્મૈ નિર્વાણમાર્ગાય] તે નિર્વાણમાર્ગને.

ટીકા:—અથાય સામાન્ય ચરમશરીરીઓ, તીર્થંકરો અને અચરમશરીરી મુમુક્ષુઓ
આ જ યથોક્ત શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તિલક્ષણ (શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં પ્રવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે એવી)
વિધિ વડે પ્રવર્તતા મોક્ષના માર્ગને પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધો થયા, પરંતુ એમ નથી કે બીજી
રીતે પણ થયા હોય; તેથી નક્કી થાય છે કે કેવળ આ એક જ મોક્ષનો માર્ગ છે, બીજો

प्रपञ्चेन । तेषां श्रुद्धान्ततत्त्वप्रवृत्तानां सिद्धानां तस्य श्रुद्धान्ततत्त्वप्रवृत्तिरूपस्य बोधनार्थस्य
 च प्रत्यक्षमितभाष्यभाष्यकविभागत्वेन नोपगमभावमन्वकारोऽस्त्विति । अत्राश्रितो बोधनार्थः,
 कृत्यमनुष्ठायते ॥ १९९ ॥

अयोपमम्पद्ये साम्यमिति पूर्वप्रतिज्ञां निर्वहेन बोधनार्थवृत्तां स्वयमपि श्रुद्धान्त-
 प्रवृत्तिमाहूयति—

अहमेव मोक्षाधिकारी ज्ञायकस्वभावात्मतत्त्वपरिज्ञानपुरस्सरममत्वनिर्ममत्वहानोपादान-
विधानेन कृत्यान्तर्गम्याभावात्मवार्त्तमभेण शुद्धात्मनि प्रवर्ते । तथाहि—अहं हि तावत्
ज्ञायक एव स्वभावेनः केवलज्ञायकस्य च सतो मम विद्येनापि सहजज्ञेयज्ञायकलक्षण एव
सम्बन्धः । न पुनर्गम्ये न्यस्यानिलक्षणादयः सम्बन्धाः । ततो मम न कचनापि ममत्वं, सर्वत्र
निर्ममत्वमेव अर्थकस्य ज्ञायकभावस्य समस्तज्ञेयभावस्वभावत्वात् प्रोत्कीर्णलिखितनिस्सृत-
कौन्तिनमज्जितगमावर्तिनप्रतिविम्बितवत्तत्र क्रमप्रवृत्तानन्तभूतभवद्भाविचित्रपर्यायप्राग्भार-
मगाधस्वभावं गम्भीरं ममस्तमपि द्रव्यजातमेकक्षण एव प्रत्यक्षयन्तं ज्ञेयज्ञायकलक्षणसम्बन्ध-

म्यानिवार्थ-वेनाशययविवेचन-वाटुपालवैश्वर्यायमपि महजानन्ममन्तिज्ञायकम्भनावेनेकयनयम-
 नुवृत्तन्मामंमाम्मनयव म्यित्या म्यितं मोहेनान्यथाव्यवस्थानं भुङ्गात्मानमेव मोहेतु-स्वाय
 यथास्थितमेवातिनिःप्रकम्पः सम्प्रतिपद्ये । न्ययमेव भवतु चाभ्येवं दर्शनदिभुद्धिमुत्पदा
 मम्यभानोपयुक्ततयान्यन्तमव्यावायन-वान्माश्रोणी माश्रो-मिद्वृत्तस्य स्वा-मनस्तथाश्रुतां
 परमा-मनां च नित्यमेव तदेकपगायण-वन्द्यक्षणां भावनमस्कारः । २०० ॥

१ जैनं ज्ञानं ज्ञेयतत्त्वप्रणेत्
 स्फोटं शब्दब्रह्म सम्यग्विगाह्य ।
 संशुद्धात्मद्रव्यमात्रैकवृत्त्या
 नित्यं युक्तैः स्थायतेऽस्माभिरेवम् ॥ १० ॥
 १ ज्ञेयीकुर्वन्नञ्जसासीमविशं
 ज्ञानीकुर्वन् ज्ञेयमाक्रान्तभेदम् ।
 आत्मीकुर्वन् ज्ञानमात्मान्यभासि
 स्फूर्जत्यात्मा ब्रह्म सम्पद्य सद्यः ॥ ११ ॥

दंसणसंसुद्धाणं सम्मण्णाणोवजोगजुत्ताणं ।
 अव्वावाधरदाणं णमो णमो सिद्धसाहुणं ॥ *१४ ॥

णमो णमो नमो नमः । पुनः पुनर्नमस्करोमीति भक्तिप्रकर्षं दर्शयति । केभ्यः । सिद्धसाहुणं सिद्ध-
 साधुभ्यः । मित्रशब्दवाच्यत्वात्मोपलब्धिलक्षणाहंसिद्धेभ्यः, साधुशब्दवाच्यमोक्षसाधकाचार्याणां पाध्यायसाधु-
 भ्यः । पुनरपि कथंभूतेभ्यः । दंसणसंसुद्धाणं मूढत्रयादिपञ्चविंशतिमलरहितसम्यग्दर्शनसंशुद्धेभ्यः । पुनरपि
 कथंभूतेभ्यः । सम्मण्णाणोवजोगजुत्ताणं मंशयादिरहित सम्यग्ज्ञानं, तस्योपयोगः सम्यग्ज्ञानोपयोगः, योगो
 निर्विकल्पनमाभिर्वानिगमचारित्रमित्यर्थः, ताभ्यां युक्ताः सम्यग्ज्ञानोपयोगयुक्तास्तेभ्यः । पुनश्च किरूपेभ्यः ।
 अव्वावाधरदाणं सम्यग्ज्ञानादिभावनोत्पन्नाव्यावाधानन्तसुखरतेभ्यश्च ॥ *१४ ॥ इति नमस्कार-
 गाथासहितस्थलचतुष्टयेन चतुर्थनिशेपान्तराधिकारः समाप्तः । एवं 'अतिथत्तणिच्छिदस्स हि' इत्याद्येकादश-

द्रव्यानुगारि चरणं चरणानुगारि
द्रव्यं मिथो द्रव्यमिदं ननु नव्यपेक्षम् ।
तस्मान्मुमुक्षुर्गतिरोदनु मोक्षसार्ग
द्रव्यं प्रतीत्य यदि वा चरणं प्रतीत्य ॥ १२ ॥

इति तन्वटीपिकायां प्रवचनसारवृत्तौ श्रीमदभुवनानन्दसर्वविद्याभ्यासः जेयसर्वप्रसादनो
नाम द्वितीयः श्रुतस्कन्धः समाप्तः ॥ २ ॥

ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

અથ પરેષાં ચરણાનુયોગસૂચિકા ચૂલિકા ।

તત્ર—

*દ્રવ્યસ્ય સિદ્ધૌ ચરણસ્ય સિદ્ધિઃ

દ્રવ્યસ્ય સિદ્ધિશ્ચરણસ્ય સિદ્ધૌ ।

યુદ્ધેતિ કર્માવિરતાઃ પરેડપિ

દ્રવ્યાવિરુદ્ધં ચરણં ચરન્તુ ॥ ૧૩ ॥

इति चरणाचरणे परान् प्रयोजयति—

કાર્થ પ્રત્યત્રૈવ ગ્રન્થઃ સમાપ્ત ઇતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । કસ્માદિતિ ચેત્ । ‘ઉવસંપયામિ સમ્મં’ ઇતિ પ્રતિજ્ઞાસમાપ્તેઃ । અતઃપરં યથાક્રમેણ સત્તાધિકનવતિગાથાપર્યન્તં ચૂલિકારૂપેણ ચારિત્રાધિકારવ્યાખ્યાનં પ્રારભ્યતે । તત્ર તાવદુત્સર્ગરૂપેણ ચારિત્રસ્ય સંક્ષેપવ્યાખ્યાનમ્ । તદનન્તરમપવાદરૂપેણ તસ્યૈવ ચારિત્રસ્ય વિસ્તરવ્યાખ્યાનમ્ । તતશ્ચ શ્રામળ્યાપરનામમોક્ષમાર્ગવ્યાખ્યાનમ્ તદનન્તરં શુભોપયોગવ્યાખ્યાનમિત્યન્તરાધિકારચતુષ્ઠયં ભવતિ । તત્રાપિ પ્રથમાન્તરાધિકારે પञ्च સ્થલાનિ । ‘એવં પળમિય સિદ્ધે’ ઇત્યાદિ-ગાથાસત્તકેન દીક્ષાભિમુખપુરુષસ્ય દીક્ષાવિધાનકથનમુલ્યતયા પ્રથમસ્થલમ્ । અતઃપરં ‘વદસમિદિંદિય’

હવે બીજાઓને ચરણાનુયોગ સૂચવનારી ‘ચૂલિકા છે.

[તેમાં પ્રથમ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્ય દેવ સ્લોક દ્વારા હવેની ગાથાની ઉત્થાનિકા કરે છે:]

[અર્થ:—] દ્રવ્યની સિદ્ધિમાં ચરણની સિદ્ધિ છે અને ચરણની સિદ્ધિમાં દ્રવ્યની સિદ્ધિ છે—એમ જાણીને, કર્મથી (શુભાશુભ ભાવોથી) નહિ વિરમેલા બીજાઓ પણ દ્રવ્યથી અવિરુદ્ધ ચરણ (ચારિત્ર) આચરે.

—આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્ય દેવ હવેની ગાથા દ્વારા) બીજાઓને ચરણ આચરવામાં જોડે છે.

‘एतं नृगानुरमणमिदं विदितं धोदधादकम्पमते । तन्मामि दृष्ट्वायं विदितं धम्पम
कलारं ॥ मेमे पुण निव्ययं सम्यमिदे विद्वद्ययमायं । सममे य मातर्दमपचरेन
नवर्धारियायं । ने ने मयं समं समं वेदममेव वेदमे । वेदामि य वेदमे अरमे
माणमे येने ॥’

एवं पणसिय मिदं निगयन्दमहे दुयो दुयो मयमे ।
पण्वज्जदु सामणे यदि उज्जदु दुज्जदुमिदमे ॥ ३० ॥

अथ श्रमणो भवितुमिच्छति पूर्वं किं किं करोतान्युपदिशति—

आपिच्छ वन्दुवर्षां विमोचिदो गुरुकल्लनपुनेदि ।

आमिज्ज ज्ञानदर्शनवार्त्तिकप्रणयार्त्तिकेभ्यः । २०२ ।

आपिच्छ वन्दुवर्षां विमोचिदो गुरुकल्लनपुनेदि ।

आमाद्य ज्ञानदर्शनवार्त्तिकप्रणयार्त्तिकेभ्यः । २०२ ।

यो हि नाम श्रमणो भवितुमिच्छति स पूर्वमेव वन्दुवर्षां विमोचयेत्, गुरुकल्लनपुनेदि-
आमानं विमोचयति, ज्ञानदर्शनवार्त्तिकप्रणयार्त्तिकेभ्यः । अपिच्छ-वन्दुवर्षां विमोचयेत्
मापिच्छते, अतो वन्दुवर्षां विमोचयेत् आमानः, अथ वन्दुवर्षां विमोचयेत्
युष्माकं भवतीति निश्चयेन युयं जानातः नव आदृष्टा युयः अथ वन्दुवर्षां विमोचयेत्

જ્યોતિઃ આત્માનમેવાત્મનોડનાદિવન્ધુમુપસર્પતિ । અહો इदंजनशरीरजनकस्यात्मन्, अहो इदंजनशरीरजनन्या आत्मन्, अस्य जनस्यात्मा न युवाभ्यां जनितो भवतीति निश्चयेन युवां जानीतं; तत इममात्मानं युवां विमुञ्चतः अयमात्मा अद्योद्भिन्नज्ञानज्योतिः आत्मानमेवात્मनोडनादिजनकमुपसर्पति । अहो इदंजनशरीररमण्या आत्मन्, अस्य जनस्यात्मानं न त्वं रमयसीति निश्चयेन त्वं जानीहि; तत इममात्मानं विमुञ्च; अयमात्मा अद्योद्भिन्नज्ञानज्योतिः स्वानुभूतिमेवात્मनोडनादिरमणीमुपसर्पति । अहो इदंजनशरीरपुत्रस्यात्मन्, अस्य जनस्यात्मनो न त्वं जन्यो भवतीति निश्चयेन त्वं जानीहि; तत इममात्मानं विमुञ्च; अयमात्मा अद्योद्भिन्नज्ञानज्योतिः आत्मानमेवात્मनोडनादिजन्यमुपસર્પતિ । एवं गुरुकलत्रपुत्रेभ्य

यदद्यात्स्यानं तिष्ठति तन्मनसि भूत्वा पूर्वं किं कृत्वा श्रमणो भविष्यतीति व्याख्याति—आपिच्छ आपृच्छ च पृष्ठा । कम । वंधुवर्गं वन्धुवर्गं गोत्रम् । ततः कर्मभूतो भवति । विमोचिदो विमोचितस्यक्तो भवति । कैः कर्तृभूतैः । गुरुकलत्रपुत्रेहि पितृमानुकलत्रपुत्रैः । पुनरपि किं कृत्वा श्रमणो भविष्यति । आसिज्ज आसाद्य आश्रित्य । कम । पाणदंसणचरित्तववीरियायारं ज्ञानदर्शनचारित्रतपोवीर्याचारमिति । अथ विस्तरः—अहो वन्धुवर्गपितृमानुकलत्रपुत्राः, अयं मर्दीयात्मा सांप्रतमुद्भिन्नपरमविवेकज्योतिस्सन् स्वकीयचिदानन्दैकस्वभावं परमात्मानमेव निश्चयनयेनानादिवन्धुवर्गं पितरं मातरं कलत्रं पुत्रं चाश्रयति. तेन कारणेन मा मुञ्चत यूयमिति क्षमितव्यं करोति । ततश्च किं करोति ।

હું તમારી વિદાય લઉં છું. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે આત્મારૂપી જે પોતાનો અનાદિ બંધુ તેની પાસે જાય છે.

અહો આ પુરુષના શરીરના જનકના આત્મા! અહો આ પુરુષના શરીરની જનનીના આત્મા! આ પુરુષનો આત્મા તમારાથી જનિત નથી એમ નિશ્ચયથી તમે જાણો. તેથી આ આત્માને તમે છોડો. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે આત્મારૂપી જે પોતાનો અનાદિ જનક તેની પાસે જાય છે. અહો આ પુરુષના શરીરની રમણીના આત્મા! આ પુરુષના આત્માને તું રમણી તો નથી એમ નિશ્ચયથી તું જાણ. તેથી આ આત્માને તું છોડ. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે સ્વાનુભૂતિરૂપી જે પોતાની અનાદિ રમણી તેની પાસે જાય છે. અહો આ પુરુષના શરીરના પુત્રના આત્મા! આ પુરુષના આત્માને તું રજન્ય નથી એમ નિશ્ચયથી તું જાણ. તેથી આ આત્માને તું છોડ. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે આત્મારૂપી જે પોતાનો અનાદિ રજન્ય તેની પાસે જાય છે.—આ રીતે વડીલો, સ્ત્રી અને પુત્રથી પોતાને છોડાવે છે.

(આવીં એમ સમજવું કે. જે કોઈ જીવ મુનિ થવા ઇચ્છે છે, તે કુટુંબથી સર્વ પ્રકારે વિરક્ત જ હોય છે તેથી કુટુંબની સંમતિથી જ મુનિ થવાનો નિયમ નથી. એમ

૧. જનક = પિતા

૨. જન્ય = જનમવાયેલ; ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય; સંતાન.

तमानं विमोचयति । तथा अहो कालत्रिनयोपधानदकुमानास्त्रिदशप्रदवत्तदकुमदमस्तन-
 क्षणधाराचार, न शुद्धस्यामनस्त्रमर्षाति निश्चयेन जानामि, तथापि -वां नावदार्श्यादामि
 यावत्प्रसादान् शुद्धमा-मानमुपलभे । अहो निःसंश्लिप्त-वर्तिःकावेक-वर्तिःपिनिर्दिष्ट-त-
 नर्मदृष्टि-वोपवृंष्टिस्थितिकर्णवा-गल्यप्रसादनालक्षणदार्श्याचार, न शुद्धस्यामनस्त्रमर्षाति
 मध्येन जानामि, तथापि -वां नावदार्श्यादामि यावत् -प्रसादान् शुद्धमा-मानमुपलभे ।
 अहो मोक्षमार्गप्रवृत्तिकारणपञ्चमदात्रनोपेयकावदादुननोपुर्वाधोमर्षात्तदानीमपेयप्रवृत्तिवत्त-
 र्मागित्यक्षणचारित्राचार, न शुद्धस्यामनस्त्रमर्षाति निश्चयेन जानामि, तथापि -वां नावदार्श्या-
 र्श्यादामि यावत्प्रसादान् शुद्धमा-मानमुपलभे । अहो प्रसन्न-वर्तिःकावेक-वर्तिःपिनिर्दिष्ट-त-
 त्पर्याग-यार्गार्थितकस्यामनकायवृत्तेनप्राप्त्यर्थ-वृत्तिवत्तदानीमपेयप्रवृत्तिवत्त-
 त्पर्याग-यार्गार्थितकस्यामनकायवृत्तेनप्राप्त्यर्थ-वृत्तिवत्तदानीमपेयप्रवृत्तिवत्त-

अथानः कीदृशो भवतीत्युपदिशति—

नमणं गणिं गुणद्वं कुलपदयोर्विस्मिद्विस्मिद्वदं ।

नमणेहि नं वि प्रणतो पंडित्य नं चेति अनुदिद्वे ॥ २३ ॥

अमणं गणिं नं गुणद्वं कुलपदयोर्विस्मिद्विस्मिद्वदं

अमणेनमर्माप प्रणतः प्रणतः नं नमः प्रणतः ॥ २३ ॥

नतो हि श्रामण्यार्थी प्रणतोऽनुगृहीतश्च भवति । तदर्थे— भवति नमः प्रणतः
निप्रवृत्तिगमानां मरुपश्रामण्यान्वान श्रमणं, एवंविधश्रामण्यान्वानां प्रणतः नमः प्रणतः,
नमः प्रणतः नमः प्रणतः नमः प्रणतः नमः प्रणतः नमः प्रणतः नमः प्रणतः नमः प्रणतः

રજ્જશુદ્ધરૂપાનુમાપકવહિરજ્જશુદ્ધરૂપત્વાન્ રૂપનિશિષ્ટં, શૈશવનાર્થન્યકૃતવુદ્ધિનિઘ્નત્વાભાવાદ્યોત-
નોદ્રેકવિક્રિયાવિવિક્તવુદ્ધિત્વાન્ વયોવિશિષ્ટં, નિઃશેષિતયથોક્તશ્રામણ્યાચરણાચરણવિપ-
પૌરુષેયદોષત્વેન મુમુક્ષુભિરભ્યુપગતતત્ત્વાત્ શ્રમણૈરિષ્ટતરં ન ગણિતં શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલબ્ધ-
સાધકમાચાર્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલબ્ધસિદ્ધ્યા મામનુષ્ટદાણેત્યુપસર્ગનં પ્રણતો ભવતિ । એવમર્થ-
તે શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલબ્ધસિદ્ધિરિતિ તેન પ્રાર્થિતાર્થેન સંયુજ્યમાનોડનુગૃહીતો ભવતિ ॥ ૨૦૩ ॥

અથાતોડપિ કીદશો ભવતીત્યુપદિશતિ—

णाहं होमि परेसि ण मे परे णत्थि मज्झमिह किंचि ।

इदि णिच्छिदो जिदिदो जादो जधजादखधरो ॥ २०४ ॥

માં પ્રતીચ્છ સ્વીકુરુ । ચેદિ અણુગહિદો ન કેવલં પ્રણતો ભવતિ, તેનાચાર્યેણાનુગૃહીતઃ સ્વીકૃતથ
ભવતિ । હે મઘ્ય, નિરસારસંસારે દુર્લભવોદ્ધિ પ્રાપ્ય નિજશુદ્ધાત્મભાવનારૂપયા નિશ્ચયન્તુર્વિધારાધનયા
મનુષ્યજન્મ સફલં કુર્ચિયત્નેન પ્રકારેણાનુગૃહીતો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨૦૩ ॥ અથ ગુરુણા સ્વીકૃતઃ સન્
કીદશો ભવતીત્યુપદિશતિ—णाहं होमि परेसि नाहं भवामि परंपाम् । निजशुद्धात्मनः सकाशात्परं

‘કુળવિશિષ્ટ’ છે, અંતરંગ શુદ્ધ રૂપનું અનુમાન કરાવનારું બહિરંગ શુદ્ધ રૂપ હોવાને
લીધે જે ‘રૂપવિશિષ્ટ’ છે, બાળપણથી અને વૃદ્ધપણથી થતી બુદ્ધિવિકલવતાનો અભાવ
હોવાને લીધે તથા યૌવનોદ્રેકની વિક્રિયા વિનાની બુદ્ધિ હોવાને લીધે જે ‘વયવિશિષ્ટ’
છે અને યથોક્ત શ્રામણ્ય આચરવા અને અચરવાવા સંબંધી પૌરુષેય દોષોને નિઃશેષપણે
નષ્ટ કર્યા હોવાથી મુમુક્ષુઆ વડે (પ્રાયશ્ચિતાદિ માટે) જેમનો બહુ આશ્રય લેવાતો હોવાને
લીધે જે ‘શ્રમણોને અતિ ઘટ’ છે, એવા ગણીની પાસે—શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિતા
સાધક આચાર્યની પાસે—‘શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધિથી મને અનુગૃહીત કરો’
એમ કહીને (શ્રામણ્યથી) જતો થકો પ્રણત થાય છે. ‘આ પ્રમાણે આ તને
શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધિ’ એમ (કહીને) તે ગણી વડે (તે શ્રામણ્યથી) પ્રાર્થિત
અર્થથી સંયુક્ત કરાતો થકો અનુગૃહીત થાય છે. ૨૦૩.

વળી ત્યાર પછી તે કેવો થાય છે તે હવે ઉપદેશ છે:—

પરનો ન હું, પર છે ન મુજ, મારું નથી કંઈ પણ જગે,

—એ રીત નિશ્ચિત ને જિતેન્દ્રિય સાહજિકરૂપધર અને. ૨૦૪.

૧. વિકલવતા = અસ્થિરતા; વિકળતા.

૨. યૌવનોદ્રેક = યૌવનનો ઉદ્રેક; યુવાનીની અતિશયતા.

૩. પૌરુષેય = મનુષ્યને સંભવતા

૪. પ્રાર્થિત અર્થ = અરજ કરીને માગેલી વસ્તુ

नारं भवामि परेषां न मे परे नास्ति सर्वद किञ्चित् ।

इति निश्चयो जितेन्द्रियः ज्ञातो यथाज्ञानरूपयः । २७६

ततोऽपि श्रामण्यार्थं यथाज्ञानरूपयः भवति । तथाहि—अहं नास्ति किञ्चिद्
परेषां भवामि, परेऽपि न किञ्चिदपि मन भवति, सर्वद्रव्याणां संः सह द्रव्यतः स्व-
मस्वन्धगुण्यन्वात् । तदिह पट्टद्रव्यात्मके लोके न मन किञ्चिदस्मान्मनोऽन्यदस्तीति निश्चि-
मतिः परद्रव्यस्वभावमिमस्वन्धनिधनानामिन्द्रियनोर्गन्द्रियाणां त्वेन जितेन्द्रियः स
शुनयश्चानिष्पन्नामद्रव्यशुद्धरूपत्वेन यथाज्ञानरूपयः भवति । २७६

સ્ત્વોપયોગતત્પૂર્વકતથાવિધયોગાશુદ્ધિયુક્તત્વમ્ પરદ્રવ્યસાપેક્ષત્વસ્ય નાભ્યાન્મચ્છાન્મભવિયુક્ત-
ત્વમ્પયોગયોગશુદ્ધિયુક્તત્વમપરાપેક્ષત્વં ચ ભવત્યેવ. તદેતદન્તરજ્ઞં લિંગમ્ ॥ ૨૦૫ ॥ ૨૦૬ ॥

અથૈતદુભયલિંગમાદાયૈતદેતત્કૃત્વા ચ શ્રમણો ભવતીતિ ભવતિક્રિયાયાં વન્ધુવર્ગપ્રચ્છન-
ક્રિયાદિશેષસકલક્રિયાણાં ચૈકર્ત્વૃકત્વમુદાતયન્નિયતા શ્રામણ્યપ્રતિપત્તિર્ભવતીત્યુપદિશતિ—

આદાય તં પિ લિંગં ગુરુણા પરમેણ તં જમંસિત્તા ।

સોચ્ચા મવદં કિરિયં ઝવદ્વિદો હોદિ મો સમણો ॥ ૨૦૭ ॥

આદાય તદપિ લિંગં ગુરુણા પરમેણ તં નમસ્કૃત્ય ।

શ્રુત્વા સવ્રતાં ક્રિયામુપસ્થિતો ભવતિ સ શ્રમણઃ ॥ ૨૦૭ ॥

ભાવલિંગમિતિ । इति द्रव्यलिङ्गभावलिङ्गस्वरूपं ज्ञातव्यम् ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ अथैतल्लિङ्ગદ્વૈતમાદાય પૂર્વ
ભાવિનૈગમનયેન યદુક્તં પચ્ચાચારસ્વરૂપં તદિદાનાં સ્વીકૃત્ય તદાધારેણોપખ્યતઃ સ્વસ્થો ભૂત્વા શ્રમણો
ભવતીત્યાહ્યાતિ—આદાય તં પિ લિંગં આદાય ગૃહીત્વા તત્પૂર્વોક્તં લિંગદ્વયમપિ । કથંનૂતમ્ ।
દત્તમિતિ ક્રિયાધ્યાહારઃ । કેન દત્તમ્ । ગુરુણા પરમેણ દિવ્યધ્વનિકાલે પરમાગમોપદેશરૂપોનાર્હદ્વદ્વારકેણ.

છે એવાં જે (૧) મમત્વના અને 'કર્મપ્રક્રમના પરિણામ, (૨) શુભાશુભ ઉપરક્ત ઉપયોગ
અને તત્પૂર્વક તથાવિધ યોગની અશુદ્ધિથી યુક્તપણું તથા (૩) પરદ્રવ્યથી સાપેક્ષપણું,
તેમનો (એ ત્રણનો) અભાવ હોય છે; તેથી (તે આત્માને) (૧) મૂર્છા અને આરંભથી
રહિતપણું, (૨) ઉપયોગ અને યોગની શુદ્ધિથી યુક્તપણું તથા (૩) પરની અપેક્ષાથી
રહિતપણું હોય જ છે. માટે આ અંતરંગ લિંગ છે. ૨૦૫-૨૦૬.

હવે (શ્રામણ્યાર્થ) આ બન્ને લિંગને ગ્રહીને અને આ આ (-આટલું આટલું)
કરીને શ્રમણ થાય છે—એમ ળવતિક્રિયાને વિષે, બંધુવર્ગની વિદાય લેવારૂપ ક્રિયાથી
માંડીને બાકીની બધી ક્રિયાઓનો એક કર્તા દર્શાવતાં, આટલાથી (અર્થાત્ આટલું
કરવાથી) શ્રામણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઉપદેશ છે:—

ગ્રહી પરમગુરુ-દીધેલ લિંગ. નમસ્કરણ કરી તેમને.

ત્રત ને ક્રિયા સુણી, યઈ ઉપસ્થિત, યાય છે મુનિરાગ એ. ૨૦૭.

અન્યાર્થ:—[પરમેણ ગુરુણા] પરમ ગુરુ વડે દેવામાં આવેલાં [તદ્ અપિ લિંગમ્]
તે બન્ને લિંગને [આદાય] ગ્રહીને, [તં નમસ્કૃત્ય] તેમને નમસ્કાર કરીને, [સવ્રતાં ક્રિયાં
શ્રુત્વા] ત્રત સહિત ક્રિયાને સાંભળીને [ઉપસ્થિતઃ] ઉપસ્થિત (આત્માની સમીપ સ્થિત)
થયો થકો [સઃ] તે [શ્રમણઃ ભવતિ] શ્રમણ થાય છે.

૧. કર્મપ્રક્રમ = કામ માથે લેવું તે; કામમાં જોડાવું તે; કામની વ્યવસ્થા.

૨. તત્પૂર્વક = ઉપરક્ત (મહિન) ઉપયોગપૂર્વક

૩. ળવતિક્રિયા = થવારૂપ ક્રિયા

नतोऽपि अमणो भवितुमिच्छन् निहृष्टमनादेन, नूनं नमस्कृत्य, प्रवर्तितं भूषणं,
प्रयोजयितुंनेः उदग्वित्तश्च अर्गमश्रानयसामर्पयः अमणो भवति । अथर्वि—उद ३३
यथाज्ञाननयस्य-वस्य नमर्कं दर्शितुमन्तर्मायं निहृष्टं प्रथममेव मुखात् अर्गमश्रानयसामर्पयः
भवा-ने न दोषाकार्येण भवादानविधानार्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयने दोषमन्-वादनमदान-
क्रियया सम्मान्य नम्यो भवति । नतो भवत्यन्तर्मायं अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन
अथर्वविधानादेन नमर्कमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन
नतः अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन अर्गमश्रानयनेन

३

४

५

६

७

८

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

સામાયિકસંયમવિકલ્પત્વાત્ શ્રમણાનાં મૂલગુણા એવ । તેષુ યદા નિર્વિકલ્પસામાયિક-
સંયમાધિરૂઢત્વેનાનભ્યસ્તવિકલ્પત્વાત્પ્રમાદ્યતિ તદા કેવલકલ્યાણમાત્રાર્થિનઃ કુણ્ડલવલયાન્નુ-
લીયાદિપરિગ્રહઃ કિલ શ્રેયાન્, ન પુનઃ સર્વથા કલ્યાણલાભ એવેતિ સમ્પ્રધાર્ય વિકલ્પેના-
ત્માનમુપસ્થાપયન્ છેદોપસ્થાપકો ભવતિ ॥ ૨૦૮ । ૨૦૯ ॥

અથાસ્ય પ્રવ્રજ્યાદાયક ઇવ છેદોપસ્થાપકઃ પરોડપ્યસ્તીત્યાચાર્યવિકલ્પપ્રજ્ઞાપનદ્વારે-
ણોપદિશતિ—

લિંગગ્રહણે તેસિ ગુરુ ત્તિ પવ્વજ્જાદાયગો હોદિ ।
છેદેસૂવઙ્ગવગ્ગા સેસા ણિજ્ઞાવગ્ગા સમણા ॥ ૨૧૦ ॥

નિશ્ચયેકવ્રતેન મોક્ષર્વાજમૂતેન મોક્ષે જાતે સતિ સર્વે પ્રકટા ભવન્તિ । તેન કારણેન તદેવ સામાયિકં
મૂલગુણવ્યતિકારણત્વાત્ નિશ્ચયમૂલગુણો ભવતિ । યદા પુનર્નિર્વિકલ્પસમાધૌ સમર્થો ન ભવત્યં જીવસ્તદા
યથા કોડપિ સુવર્ણાર્થો પુરુષઃ સુવર્ણમલભમાનસ્તત્પર્યાયાનપિ કુણ્ડલાદીન્ ગૃહ્ણતિ, ન ચ સર્વથા ત્યાગં
કરોતિ; તથાયં જાવોડપિ નિશ્ચયમૂલગુણાભિધાનપરમસમાધ્યભાવે છેદોપસ્થાપનં ચારિત્રં ગૃહ્ણતિ । છેદે સત્યુ-
પસ્થાપનં છેદોપસ્થાપનમ્ । અથવા છેદેન વ્રતભેદેનોપસ્થાપનં છેદોપસ્થાપનમ્ । તત્ત્વ સંક્ષેપેણ પદ્યમહાવ્રતરૂપં
ભવતિ । તેષાં વ્રતનાં ચ રક્ષણાર્થં પદ્યસમિત્યાદિભેદેન પુનરષ્ટાવિંશતિમૂલગુણભેદા ભવન્તિ । તેષાં ચ
મૂલગુણાનાં રક્ષણાર્થં રાવિંશતિપરીપત્તજયદ્વાદશવિધતપશ્ચરણભેદેન ચતુર્લિશદુત્તરગુણા ભવન્તિ । તેષાં ચ
રક્ષણાર્થં દેવમનુષ્યનિર્યમનેતનકનનતુર્વિધોપસર્ગજયદ્વાદશાનુષ્ઠેશ્વાભાવનાદયશ્ચેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૨૦૮ । ૨૦૯ ॥
પરં મૂલોત્તરગુણક્રમરૂપેણ દ્વિતીયસ્થાને મૂલદ્વયં ગતમ્ । અથાસ્ય તપોધનસ્ય પ્રવ્રજ્યાદાયક ઇવાત્યોડપિ

(અગ્ગાવીશ), નિર્વિકલ્પ સામાયિકસંયમના ચિકલ્પા (ભેદો) હોવાથી શ્રમણના
મૂળગુણો જ છે. ત્યારે (શ્રમણ) નિર્વિકલ્પ સામાયિકસંયમમાં આરૂઢપણાને કીધે જેમાં
ચિકલ્પોના અન્યાસ (કેવલ) તરીકે એવી દશામાંથી ચ્યુત થાય છે, ત્યારે કેવળ
નિર્વિકલ્પના અર્થીને કુંડળ, કંકણ, વીંટી વગેરેનું પ્રાણ કરવું (પણ) ક્યેવ છે. પરંતુ
કેવલ તરીકે (કુંડળ વગેરેનું પ્રાણ કરી નાંદિ કરતાં) સર્વથા ચુવર્ણની જ પ્રાપ્તિ કરવી
તે જ ક્યેવ છે. એવન વિચારીને તે મૂળગુણોમાં ચિકલ્પરૂપે (ભેદરૂપે) પાતાને સ્થાપનો
યકે છેદોપસ્થાપક થાય છે. ૨૦૮-૨૦૯.

કેવલ એવન (શ્રમણને) પ્રવ્રજ્યાદાયકની ખાદે છેદોપસ્થાપક પર પણ હોય છે
કેવલ એવનનાં નેત્રાં પ્રજ્ઞાપના દ્વારા. ઉપદેશ છે:—

જે સિનમહાને સાધુપદ દેનાર તે મુરુ જાણના;

ઉદ્દારે સ્થાપન કરે તે થોપ મુનિ નિર્વિકલ્પ. ૨૧૦.

અથ છિન્નસંયમપ્રતિસન્ધાનવિધાનમુપદિશતિ—

પયદમ્હિ સમારદ્ધે છેદો સમણસ્સ કાયચેટ્ઠમ્હિ ।

જાયદિ જદિ તસ્સ પુળો આલોયણપુવ્વિયા કિરિયા ॥ ૨૧૧ ॥

છેદુવજુત્તો સમણો સમણં વવહારિણં જિણમદમ્હિ ।

આસેજ્જાલોચિત્તા ઉવદિટ્ઠં તેણ કાયવ્વં ॥ ૨૧૨ ॥ (જુગલં)

પ્રયતાયાં સમારબ્ધાયાં છેદઃ શ્રમણસ્ય કાયચેષ્ટાયામ્ ।

જાયતે યદિ તસ્ય પુનરાલોચનપૂર્વિકા ક્રિયા ॥ ૨૧૧ ॥

છેદોપયુક્તઃ શ્રમણઃ શ્રમણં વ્યવહારિણં જિનમતે ।

આસાદ્યાલોચ્યોપદિષ્ટં તેન કર્તવ્યમ્ ॥ ૨૧૨ ॥ [યુગલમ્]

સામાયિકસ્યૈકદેશેન ચ્યુતિંગકદેશછેદઃ, સર્વથા ચ્યુતિઃ સકલછેદ इति દેશસકલભેદેન દ્વિધા છેદઃ । તયોરછેદયોર્યે પ્રાયશ્ચિત્તં દત્વા સંવેગવૈરાગ્યજનકપરમાગમવચનૈઃ સંવરણં કુર્વન્તિ તે નિર્યાપકાઃ શિક્ષાગુરવઃ શ્રુતગુરવશ્ચેતિ ભળ્યન્તે । દીક્ષાદાયકસ્તુ દીક્ષાગુરુરિત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૨૧૦ ॥ અથ પૂર્વ-સૂત્રોક્તછેદદ્વયસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનં કથયતિ—પયદમ્હિ સમારદ્ધે છેદો સમણસ્સ કાયચેટ્ઠમ્હિ જાયદિ જદિ પ્રયતાયાં સમારબ્ધાયાં છેદઃ શ્રમણસ્ય કાયચેષ્ટાયાં જાયતે યદિ ચેત્ । અથ વિસ્તરઃ—છેદો જાયતે યદિ ખેત્ । સ્વસ્થભાવચ્યુતિલક્ષણઃ છેદો ભવતિ । કસ્યામ્ । કાયચેષ્ટાયામ્ । કથંભૂતાયામ્ । પ્રયતાયાં સ્વસ્થભાવલક્ષણ-

અથ છિન્ન સંયમના પ્રતિસન્ધાનની વિધિ ઉપદેશ છેઃ—

એ છેદ થાય પ્રયત્ન સહ કૃત કાયની ચેષ્ટા વિપે,

આસાચનાપૂર્વક ક્રિયા કર્તવ્ય છે તે સાધુને. ૨૧૧.

છેદોપયુક્ત મુનિ, શ્રમણ વ્યવહારવિજ્ઞ કને જઈ,

નિઃક દોષ આસાચન કરી, શ્રમણોપદિષ્ટ કરે વિધિ. ૨૧૨.

સાન્યયાર્થઃ—[યદિ] એ [શ્રમણસ્ય] શ્રમણને [પ્રયતાયાં] *પ્રયત્નપૂર્વક [સમારબ્ધાયાં] કરવાનાં આવતી [કાયચેષ્ટાયાં] કાયચેષ્ટાને વિષે [છેદઃ જાયતે]

* મુનિને (મુનિવેશિન) મુદ્ધોત્થાન તે અંતરંગ અથવા નિઃસ્વ પ્રયત્ન છે અને તે મુદ્ધોત્થાનદશામાં થાય છે. એ (કે કરવાને) કેનિદ્યુત્કેવચન મુદ્ધોત્થાન તે અંતરંગ અથવા અવહાર પ્રયત્ન છે. [મુદ્ધોત્થાનસ્ય ન કેવલ ક્ષત મુદ્ધોત્થાન ઇતિ ચરિત્ર ક્રિય છે; તે મુદ્ધોત્થાન અવહાર-પ્રયત્નપૂર્વકે જ કરવો જોઈએ.]

અથ શ્રામણ્યસ્ય છેદાયતનત્વાત્ પરદ્રવ્યપ્રતિબંધાઃ પ્રતિષેધ્યા ઇત્યુપદિશતિ—

અધિવાસે વ વિવાસે છેદવિહૂનો ભવીય સામણે ।

સમ્પનો વિહરદુ ણિચ્ચં પરિહરમાણો ણિવંધાણિ ॥ ૨૧૩ ॥

અધિવાસે વા વિવાસે છેદવિહીનો ભૂત્વા શ્રામણ્યે ।

શ્રમણો વિહરતુ નિત્યં પરિહરમાણો નિવંધાન્ ॥ ૨૧૩ ॥

કૂલં યદુપદિષ્ટં પ્રાયશ્ચિત્તં તત્કર્તવ્યમિતિ સૂત્રતાત્પર્યમ્ ॥ ૨૧૧ । ૨૧૨ ॥ एवं गुरुव्यवस्थाकथनरूपेण प्रथमगाथा, तथैव प्रायश्चित्तकथनार्थं गाथाद्वयमिति समुदायेन तृतीयस्थले गाथात्रयं गतम् । अथ निर्विकारश्रामण्यच्छेदजनकान्परद्रव्यानुबन्धानिपेधयति—विहरदु विहरतु विहारं करोतु । स कः । सम्पणो शत्रुमित्रादिसमचित्तश्रमणः । णिच्चं नित्यं सर्वकालम् । किं कुर्वन्सन् । परिहरमाणो परिहरन्सन् । कान् । णिवंधाणि चेतनाचेतनमिश्रपरद्रव्येष्वनुबन्धान् । क विहरतु । अधिवासे अधिकृतगुरुकुलवासे

સાચાર્યઃ—જે મુનિને સ્વસ્થભાવલક્ષણ પ્રયત્ન સહિત કરવામાં આવતી અશન-શયન-ગમનાદિક શરીરચેષ્ટાઓ સંબંધી છેદ થાય છે, તો તે તપોધનને સ્વસ્થભાવની બહિરંગ સહકારીકારણભૂત એવી જે પ્રતિકમણસ્વરૂપ આલોચનપૂર્વક ક્રિયા તેનાથી જ તેનો પ્રતીકાર-પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય છે, કારણ કે તે સ્વસ્થભાવથી અલિપ્ત થયો નથી. પરંતુ જે તેને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનભાવનાથી ચ્યુતિસ્વરૂપ છેદ થાય છે, તો તેણે જિનમતમાં વ્યવહાર—પ્રાયશ્ચિત્તક્રમ—આચાર્ય પાસે જઈને, નિઃપ્રપંચભાવે દોષનું નિવેદન કરીને, તે આચાર્ય નિર્વિકાર સ્વસંવેદનભાવનાને અનુકૂળ જે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપદેશ તે કરવું જોઈએ. ૨૧૧-૨૧૨.

હવે, શ્રામણ્યના છેદનાં આવતનો હોવાથી પરદ્રવ્ય-પ્રતિબંધો નિષેધવાચોગ્ય છે એમ ઉપદેશ છે:—

પ્રતિબંધ પરિત્યાગી સદા અધિવાસ અગર વિવાસમાં,

મુનિરાગ વિદરો મર્વદા થઈ છેદહીન શ્રામણ્યમાં. ૨૧૩.

અન્યચાર્યઃ—[અધિવાસે] અધિવાસમાં વસતાં (આત્મવાસમાં અથવા ગુરુઓના સદવાસમાં વસતાં) [વા] કે [વિવાસે] વિવાસમાં વસતાં (ગુરુઓથી ભિન્ન વાસમાં વસતાં). [નિત્યં] સદા [નિવંધાન] (પરદ્રવ્યને વિષે) પ્રતિબંધો [પરિહરમાણઃ] પરિહરતો થકો [શ્રામણ્યે] શ્રામણ્યને વિષે [છેદવિહીનઃ ભૂત્વા] છેદવિહીન થઈને [શ્રમણઃ વિહરતુ] શ્રમણ વિહરતો.

૧. અધિવાસ = રહેઠાણ સ્થાન

૨. અન્યચાર્યનિવેધ = અન્યોનાં સંપાદિતપૂર્વક સંપાદિત કરેલાં તે; પરદ્રવ્યોમાં અધિવાસ-વિવાસ-વાસ થઈને સ્વસ્થભાવને રૂઢી.

एक एव हि स्वद्रव्यप्रतिबन्ध उपयोगमार्जकत्वेन मार्जितोपयोगरूपस्य श्रामण्यस्य परिपूर्णतायतनं तत्सद्भावादेव परिपूर्ण श्रामण्यम् । अतो नित्यमेव ज्ञाने दर्शनादौ च प्रतिबन्धेन मन्त्रगुणप्रयततया चरितव्यं ज्ञानदर्शनस्वभावशुद्धात्मद्रव्यप्रतिबद्धशुद्धास्तित्वमात्रेण वर्तितव्यमिति तात्पर्यम् ॥ २१४ ॥

अथ श्रामण्यस्य छेदायतनत्वात् यतिजनासन्नः सूक्ष्मपरद्रव्यप्रतिबन्धोऽपि प्रतिषेध इत्युच्यते—

नने वा लज्जे वा आवसथे वा पुणो विहारे वा ।

अथिहि वा निवद्धं गेच्छदि समणम्हि विकथम्हि ॥ २१५ ॥

अथ सर्वथान्तरङ्गच्छेदः प्रतिषेध्य इत्युपदिशति—

अयदाचारो समणो छस्सु वि कायेसु वधकरो त्ति मदो ।

चरदि जदं जदि णिच्चं कमलं व जले णिरुवलेवो ॥ २१८ ॥

अयताचारः श्रमणः यद्वस्वपि कायेषु वधकर इति मतः ।

चरति यतं यदि नित्यं कमलमिव जले निरुपलेपः ॥ २१८ ॥

यतस्तद्विनाभाविना अग्रयताचारत्वेन प्रसिद्धयदशुद्धोपयोगसद्भावः पदकायप्राण-
व्यपरोपग्रन्थयवन्धप्रसिद्ध्या हिंसक एव स्यात् । यतश्च तद्विनाभाविना अग्रयताचारत्वेन

પ્રસિદ્ધચદશુદ્ધોપયોગાસદ્ભાવઃ પરપ્રત્યયવન્ધલેશસ્યાપ્યભાવાજ્જલદુર્લભિતં કમલમિવ નિરુપ-
લેપત્વપ્રસિદ્ધેરહિંસક એવ સ્યાત્ । તતસ્તૈસ્તૈઃ સર્વૈઃ પ્રકારૈરશુદ્ધોપયોગરૂપોઽન્તરજ્જ્ઞચ્છેદઃ
પ્રતિષેધ્યો યૈયૈસ્તદાયતનમાત્રભૂતઃ પરપ્રાણવ્યપરોપરૂપો વહિરજ્જ્ઞચ્છેદો દૂરાદેવ પ્રતિપિદ્ધઃ
સ્યાત્ ॥ ૨૧૮ ॥

અર્થેકાન્તિકાન્તરજ્જ્ઞચ્છેદત્વાદુપધિસ્તદ્વત્પ્રતિષેધ્ય इत्युપदिशति—

હવદિ વ ન હવદિ વંધો મદમ્હિ જીવેઽથ કાયચેદ્દમ્હિ ।

વંધો ધ્રુવમુવધીદો ડિદિ સમણા છઙ્ગિયા મવ્વં ॥ ૨૧૯ ॥

આવહિંસા તાવતાંશેન વન્ધો ભવતિ, ન ચ પાદસંઘટ્ટનમાત્રેણ । તસ્ય તપોધનસ્ય ગગાદિપરિણિલક્ષણ-
આવહિંસા નાસ્તિ । તતઃ કાર્ણાદ્વન્ધોઽપિ નાસ્તીતિ ॥ *૧૫-૧૬ ॥ અથ નિશ્ચયહિંસારૂપો-
ન્તરજ્જ્ઞચ્છેદઃ સર્વથા પ્રતિષેધ્ય इत्यુપदिशति અયદાચારો નિર્મલાત્માનુભૂતિભાવનાલક્ષણપ્રયત્નરહિતત્વેન
અયતાચારઃ પ્રયત્નરહિતઃ । સ કઃ । સમણો ધ્રમણસ્તપોધનઃ । છસ્સુ વિ કાયેમુ વધકરો ત્તિ મદો
દૂસ્વપિ કાયેપુ વધકરો હિંસાકર इति મતઃ સમ્મતઃ કથિતઃ । ચરદિ આચરતિ વર્તતે । કથં ।
આ ભવતિ જદં યતં યત્પરં, જદિ યદિ ચેત, ણિચ્છં નિચ્ચં સર્વકાલં તદા કમલં વ જલે ણિરુ-
લ્લેવો કમલમિવ જલં નિરુપલેપ इति । પૂતાવતા કિમુક્તં ભવતિ- શુદ્ધાત્મસંવિત્તિલક્ષણશુદ્ધોપયોગ-
રિણતપુરુષઃ પદ્મજાવકુલં લોકે વિચરન્નપિ યથાપિ વહિરજ્જ્ઞચ્છેદહિંસામાત્રમસ્તિ, તથાપિ નિશ્ચયહિંસા
નાસ્તિ । તતઃ કાર્ણાચ્છુદ્ધપરમાત્મભાવનાવલંબેન નિશ્ચયહિંસૈવ સર્વતાત્પર્યેણ પરિહર્તવ્યેતિ ॥ ૨૧૮ ॥

વિના જે હોય છે એવા પ્રયત્ન આચાર વગેરે પ્રસિદ્ધ થતા અશુદ્ધોપયોગના અસદ્ભાવ
અહિંસક જ છે, કારણ કે પરના આશ્રયે થતા લેશ પણ અંધનો અભાવ હોવાને કીધે,
જળમાં જૂસતા કમળની માફક, નિર્લેપપણાની પ્રસિદ્ધિ છે; માટે તે તે સર્વ પ્રકારે અશુદ્ધોપ-
યોગરૂપ અંતરંગ છે નિષેધ-છાડવાયોગ્ય છે; કે જે જે પ્રકારે તેના આયતનમાત્રભૂત
પરપ્રાણવ્યપરોપરૂપ અહિંરંગ છે અત્યંત નિષિદ્ધ હોય.

ભાવાર્થઃ—શાસ્ત્રમાં અપ્રયત્ન-આચારવંત અશુદ્ધોપયોગીને ૭ કાયનો હિંસક
કહ્યો છે અને પ્રયત્ન-આચારવંત શુદ્ધોપયોગીને અહિંસક કહ્યો છે, તેથી શાસ્ત્રમાં જે જે
પ્રકારે ૭ કાયની હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય, તે તે સર્વ પ્રકારે અશુદ્ધોપયોગના
નિષેધ સમજવો. ૨૧૮.

હવે ઉપધિને (-પરિગ્રહને) એકાન્તિક અંતરંગ-છેદપણું હોવાથી ઉપધિ અંતરંગ
છેતની માફક છાડવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશ છે:—

દંદિદિ કિયા થયી છવ મરતાં અંધ યાવ-ન યાવ છે.

પરિગ્રહ થયી ધ્રુવ અંધ, તેથી સમસ્ત છાડવો દેખીએ.

*વક્તવ્યમેવ કિલ યત્તદશેપમુક્ત-
મેતાવતૈવ યદિ ચેતયતેઽવ કોઽપિ ।

વ્યામોહજાલમતિદુસ્તરમેવ નૂનં
નિથેતનસ્ય વચસામતિવિસ્તરેઽપિ ॥ ૧૪ ॥

અત્રેદમુક્તં ભવતિ—શુદ્ધચૈતન્યરૂપનિશ્ચયપ્રાણે રાગાદિપરિણામરૂપનિશ્ચયહિંસયા પાતિતે સતિ નિયમેન વ્યધો ભવતિ । પરર્જાવધાતે પુનર્ભવતિ વા ન ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિ, પરઙ્ગ્યે મમત્વરૂપમૂર્છાપરિગ્રહેણ તુ નિયમેન ભવત્યેવેતિ ॥ ૨૧૯ ॥ एवं भावहिंसाव्याख्यानमुख्यत्वेन पञ्चमस्थले गाथापटूं गतम् । इति पूर्वोक्तक्रमेण 'पृथं पणमिय सिद्धे' इत्याद्येकविंशतिगाथाभिः स्थलपञ्चकेनोत्सर्गचारित्रव्याख्याननामा प्रथमोऽन्तराधिकारः समाप्तः । अतः परं चारित्रस्य देशकालापेक्षयापहतसंयमरूपेणापवादव्याख्यानार्थं पाठक्रमेण त्रिशद्गाथाभिर्द्वितीयोऽन्तराधिकारः प्रारभ्यते । तत्र चत्वारि स्थलानि भवन्ति । तस्मिन्प्रथमस्थले निर्ग्रन्थमोक्षमार्ग-स्थापनामुख्यत्वेन 'ण हि णिग्वेक्खो चागो' इत्यादि गाथापञ्चकम् । अत्र टीकायां गाथात्रयं नास्ति । तदनन्तरं सर्वसावधप्रत्याख्यानलक्षणसामायिकसंयमासमर्थानां यत्नीनां संयमशौचज्ञानोपकरणनिमित्तमपवाद-व्याख्यानमुख्यत्वेन 'छेदो जेण ण विज्जदि' इत्यादि सूत्रत्रयम् । तदनन्तरं त्रीनिर्वाणनिगकग्गप्रधानत्वेन 'पेच्छदि ण हि इह लोगं' इत्याद्येकादश गाथा भवन्ति । ताश्चासृत्तचन्द्रटीकायां न सन्ति । ततः

ભાવાર્થઃ—અશુદ્ધોપયોગનો અસહભાવ હોય તોપણ કાયાની હલનચલનાદિ ક્રિયા થતાં પર ઝુલોના પ્રાણોનો ઘાત થઈ જાય છે. માટે કાયચેષ્ટાપૂર્વક પરપ્રાણોના ઘાતથી બંધ થવાનો નિયમ નથી;—અશુદ્ધોપયોગના સહભાવમાં થતો જે કાયચેષ્ટાપૂર્વક પરપ્રાણોનો ઘાત તેનાથી તો બંધ થાય છે, અને અશુદ્ધોપયોગના અસહભાવમાં થતો જે કાયચેષ્ટાપૂર્વક પરપ્રાણોનો ઘાત તેનાથી બંધ થતો નથી. આ રીતે કાયચેષ્ટાપૂર્વક થતા પરપ્રાણોના ઘાતથી બંધ થવાનું અનૈકાંતિક હોવાથી તેને છદ્વપણું અનૈકાંતિક છે—નિયમરૂપ નથી.

જેમ ભાવ વિના પણ પરપ્રાણોનો ઘાત થઈ જાય છે, તેમ ભાવ ન હોય તોપણ પરિગ્રહનું ગ્રહણ થાય એમ કદી અને નહિ. જ્યાં પરિગ્રહનું ગ્રહણ હોય છે ત્યાં અશુદ્ધોપયોગનો સહભાવ અવશ્ય હોય જ છે. માટે પરિગ્રહથી બંધ થવાનું તો એકાંતિક-નિશ્ચિત-નિયમરૂપ છે. તેથી પરિગ્રહને છદ્વપણું એકાંતિક છે. આન હોવાથી જ પરમ ધનનું એવા આર્દ્રતલગવતોએ પ્રથમથી જ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે અને અન્ય ધનનું એવા પાત્ર પ્રથમથી જ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો જેઈ એ. ૨૧૯.

[હવે, 'કહેવાયોય બધું કહેવાયું' છે 'કયાદિ કથન સ્થોક ડારા કરવાનાં આવે છે.]

[અર્થઃ—] જે કહેવા જેવું જ હતું તે અણપપણે કહેવાયું છે. અટસાથી જ એ કોઈ અહીં થેને-સમજે તો. (ખાટી તો.) વાણીનો અતિ વિસ્તાર કરવાનાં આવે તોપણ નિશ્ચેતનને (—અણસમજીને, જડ જેવાને) અરેઅર વ્યાનાહની (—નાહની) જગા અતિ દુસ્તર છે.

रूपस्यान्तरङ्गच्छेदस्य प्रतिषेधं प्रयोजनमपेक्ष्योपधेर्विधीयमानः प्रतिषेधोऽन्तरङ्गच्छेदप्रतिषेध एव स्यात् ॥ २२० ॥

अथैकान्तिकान्तरङ्गच्छेदत्वमुपधेर्विस्तरेणोपदिशति—

किं तस्मिन् णत्थि मुच्छा आगंभो वा असंजमो तस्स ।

तथ परद्वयस्मि गदो कधमप्पाणं पसाधयदि ॥ २२१ ॥

चित्तशुद्धिं कर्तुं नायाति । यदि पुनर्विशिष्टवैराग्यपूर्वकपरिग्रहत्यागो भवति तदा चित्तशुद्धिर्भवत्येव, ह्यातिपूजाभानिमित्तत्यागे तु न भवति ॥ २२० ॥ अथ तमेव परिग्रहत्यागं ब्रूयति—

गेण्हदि व चेलखंडं भायणमत्थि त्ति भणिदमिह सुत्ते ।

जदि सो चत्तालंबो हवदि कइं वा अणारंभो ॥ *१७ ॥

वत्थखंडं दुद्वियभायणमणं च गेण्हदि णियदं ।

विज्जदि पाणारंभो विक्खेवो तस्स चित्तम्मि ॥ *१८ ॥

गेण्हइ विधुणइ धोवइ सोसेइ जदं तु आदवे खित्ता ।

पत्तं व चेलखंडं विभेदि परदो य पालयदि ॥ *१९ ॥

गेण्हदि व चेलखंडं गृह्णाति वा चेलखण्डं वत्थखण्डं भायणं भिक्षाभाजनं वा अत्थि त्ति भणिदं अस्तीति भणितमास्ते । क । इह सुत्ते इह विवक्षितागममूत्रे जदि यदि चेत् । सो चत्तालंबो हवदि कइं निरात्मनपरमात्मनत्वभावनाशून्यः सन स पुरुषो बहिर्द्रव्यात्मनरहितः कथं भवति, न कथमपि; वा अणारंभो निःक्रियनिगमभनिजात्मनत्वभावनारहितत्वेन निरागमो वा कथं भवति, किंतु सारम्भ एव इति प्रथमगाथा । वत्थखण्डं दुद्वियभायणं वत्थखण्डं दुग्धिकाभाजनं अणं च गेण्हदि अन्यच्च गृह्णाति कम्बलमृदुशयनादिकं यदि चेत् । तदा किं भवति । णियदं

इय अन्तरंग छेदना सहसायमां), शुद्धोपयोगे जेतुं भूया छ अत्रा ईयद्वयनी (भिक्षुनी) उपलब्धिं यती नधी. आधी (अत्र कलुं डे) अशुद्धोपयोगेय अन्तरंग छेदना निषेधइय प्रयोगजननी अपेक्षा राभीने विहित करवाभां आयते (-इरभाववानां आयते) उपधिना के निषेध ते अन्तरंग छेदना न निषेध छ. २२०.

हुवे 'उपधि ते अंकांतिक अन्तरंग छेद छ' अत्र विस्तारधी उपदेष्ट छः—

आरंभ. आरंभयन अत्र गृह्णा न त्यां—ये इयन अत्र.

परद्वयस्त के हाय ते इह रीत तदि आरंभनं

अथ केऽपवादविशेषा इत्युपदिशति—

उवयरणं जिणमग्गे लिगं जहजादख्वमिदि भणिदं ।

गुरुवयणं पि य विणओ सुत्तज्झयणं च णिदिट्ठं ॥ २२५ ॥

पेच्छदि ण हि इह लोगं निरुपरागनिजचैतन्यनित्योपलब्धिभावनाविनाशकं ख्यातिपूजालभरूपं प्रेक्षते । न च हि स्फुटं इह लोकम् । न च केवलमिह लोकं, परं च स्वात्मप्राप्तिरूपं मोक्षं विहाय स्वर्गभोगप्राप्तिरूपं परं च परलोकं च नेच्छति । स कः । समर्णिददेसिदो धम्मो श्रमणेन्द्रदेशितो धर्मः जिनेन्द्रोपदिष्ट इत्यर्थः । धम्ममिह तमिह कम्हा धर्मं तस्मिन् कस्मात् वियप्पियं विकल्पितं निर्ग्रन्थलिङ्गाद्व्यवहारप्रवरणेन पृथक्कृतम् । किम् । लिगं सावरणचिह्नम् । कासां संवन्धि । इत्थं णीणां मिति पूर्वपक्षगाथा ॥ *२० ॥ अथ परिहारमाह—

णिच्छयदो इत्थीणं सिद्धी ण हि तेण जम्मणा दिट्ठा ।

तम्हा तप्पडिरुवं वियप्पियं लिगमित्थीणं ॥ *२१ ॥

णिच्छयदो इत्थीणं सिद्धी ण हि तेण जम्मणा दिट्ठा निश्चयतः स्त्रीणां तर्कादिगतिविलक्षणा-
नन्तमुखादिगुणस्वभावा तैर्नैव जन्मना सिद्धिर्न दृष्टा, न कथिता । तम्हा तप्पडिरुवं तस्मात्कारणात्तत्प्रति-
योग्यं सावरणरूपं वियप्पियं लिगमित्थीणं निर्ग्रन्थलिङ्गात्पृथक्त्वं विकल्पितं कथितं लिङ्गं प्रावरण-
सहितं चिह्नम् । कासाम् । स्त्रीणामिति ॥ *२१ ॥ अथ स्त्रीणां मोक्षप्रतिबन्धकं प्रमादवाहुन्यं दर्शयति—

पइडीपमादमइया एदासिं वित्ति भासिया पमदा ।

तम्हा ताओ पमदा पमादवहुला त्ति णिदिट्ठा ॥ *२२ ॥

पइडीपमादमइया प्रकृत्या स्वभावेन प्रमादेन निर्वृत्ता प्रमादमया । का कर्त्री भवति । एदासिं
वित्ति । एतासां स्त्रीणां वृत्तिः परिणतिः । भासिया पमदा यत एव नाममात्राया प्रमदाः प्रमदामेजा भाषिताः
स्त्रियः । तम्हा ताओ पमदा यत एव प्रमदामेजास्ताः स्त्रियः तस्मात्तत एव पमादवहुला त्ति
णिदिट्ठा निःप्रमादपरमात्मतत्त्वभावनाविनाशकप्रमादवहुला इति निर्दिष्टाः ॥ *२२ ॥ अथ तासां
मोहादिवाहुन्यं दर्शयति—

संति धुवं पमदाणं मोहपदोसा भयं दुगुंछा य ।

चित्ते चित्ता माया तम्हा तासिं ण जिच्चाणं ॥ *२३ ॥

एवे, अपवादना इया विशेषा छ ते इहे छः—

अन्मया प्रमाणे इय ताण्णुं उपसरेणुं जित्तमार्गिणिं

गुरुवचनं ते सूत्राध्ययनं, यणीं वित्तं यत्तु उपसरेणुतां ॥ २२३ ॥

उपकरणं जिनमार्गे लिङ्गं यथाज्ञातरूपमिति भणितम् ।
गुरुवचनमपि च विनयः सूत्राध्ययनं च निर्दिष्टम् ॥ २२५ ॥

सन्ति ध्रुवं पमदानं सन्ति विवन्ते ध्रुवं निश्चितं प्रमदानां लीणाम् । के ते । मोहपदोसा भव
दुगुंछा य मोहादिरहितानन्तमुखादिगुणस्वरूपमोक्षकारणप्रतिबन्धकाः मोहप्रद्वेषभयदुगुंछापरिणामाः, चित्ते
चित्ता माया कौटिल्यादिरहितपरमबोधादिपरिणतेः प्रतिपक्षभूता चित्ते मनसि चित्रा विचित्रा माया, तस्मा
तासिं ण णिव्वाणं तत एव तासामव्यावाधयमुखायनन्तगुणाधारभूतं निर्वाणं नास्तीत्यभिप्रायः ॥ *२३॥
अथैतदेव ब्रूयति—

ण विणा वट्टदि णारी एकं वा तेसु जीवलोयम्हि ।
ण हि संउडं च गत्तं तम्हा तासिं च संवरणं ॥ *२४ ॥

ण विणा वट्टदि णारी न विना वर्तन्ते नारी एकं वा तेसु जीवलोयम्हि तेषु निर्दोषि-
परमात्मध्यानविधातकेषु पूर्वोक्तदोषेषु मध्ये जीवलोके त्वेकमपि दोषं विहाय ण हि संउडं च गत्तं
न हि स्फुटं संवृत्तं गात्रं च शरीरं, तम्हा तासिं च संवरणं तत एव च तासां संवरणं ब्रूवावरणं
क्रियत इति ॥ *२४ ॥ अथ पुनरपि निर्वाणप्रतिबन्धकदोषान्दर्शयति—

चित्तस्सावो तासिं सित्थिल्लं अत्तवं च पक्खलणं ।
विज्जदि सहसा तासु अ उप्पादो सुहममणुआणं ॥ *२५ ॥

विज्जदि विचते तासु अ तासु च लीपु । किम् । चित्तस्सावो चित्तत्वः, निःकामात्मतत्त्वसंवित्ति-
विनाशकचित्तस्थ कामाद्रेकेण त्वो रागसार्द्रभावः, तासिं तासां लीणां, सित्थिल्लं शिथिलस्य भावः
शैथिल्यं, तद्ववमुक्तियोग्यपरिणामविषये चित्तदाढ्याभावः सत्त्वहीनपरिणाम इत्यर्थः, अत्तवं च पक्खलणं
कतौ भवमान्वं प्रस्खलनं रक्तत्वणं, सहसा झटिति, मासे मासे दिनत्रयपर्यन्तं चित्तशुद्धिविनाशको
रक्तत्वो भवतात्वर्थः, उप्पादो सुहममणुआणं उत्पाद उत्पत्तिः सूक्ष्मलब्ध्यपर्याप्तमनुष्याणामिति ॥ *२५॥
अथोत्पत्तिस्थानानि कथयति—

टिगम्हि य इत्थीणं थणंतरे णाहिकक्खपदेसेसु ।
भणिदो मुहुमुप्पादो तासिं क्क संजमो होदि ॥ *२६ ॥

टिगम्हि य इत्थीणं थणंतरे णाहिकक्खपदेसेसु लीणां लिङ्गे योनिप्रदेशे, स्तनान्तरे, नाभिप्रदेशे,
भणिदो मुहुमुप्पादो तासिं क्क संजमो होदि ॥ *२६ ॥
कक्षप्रदेशे च. भणिदो मुहुमुप्पादो एतेषु स्थानेषु सूक्ष्ममनुष्यादिजीवोत्पादो भणितः । एते पूर्वोक्त-

अन्वयार्थः—[यथाज्ञातरूपम् लिङ्गं] यथाज्ञातश्च के लिङ्ग (—अन्वया प्रमाणे ३५
अयुं के लिङ्ग) ते [जिनमार्गे] जिनमार्गिणां [उपकरणम् इति भणितम्] उपकरण
अवेयमां अन्वयं छे; [गुरुवचनं] गुरुणां वचनं, [सूत्राध्ययनं च] सूत्रानुं अध्ययन
[च] अने [विनयः अपि] विनयः अपि [निर्दिष्टम्] निर्दिष्टम् उपकरणं अवेयं छे.

યો હિ નામાપ્રતિપિદ્ધોઽસ્મિન્નુપધિરપવાદઃ, સ खलु निखिलोऽपि श्रामण्यपर्याय-
सहकारिकारणत्वेनोपकारकारकत्वादुपकरणभूत एव, न पुनरन्यः । तस्य तु विशेषाः सर्वा-
हार्यवर्जितसहजरूपापेक्षितयथाजातरूपत्वेन बहिरङ्गलिङ्गभूताः कायपुद्गलाः, श्रूयमाणत्काल-

દોષાઃ પુરુષાણાં કિં ન ભવન્તીતિ ચેત્ । એવં ન વક્તવ્યં, સ્ત્રીપુ વાહુચ્યેન ભવન્તિ । ન ચાસ્તિત્વમાત્રેણ
સમાનત્વમ્ । એકસ્ય વિપક્ષળિકાસ્તિ, દ્વિતીયસ્ય ચ વિપર્વતોઽસ્તિ, કિં સમાનત્વં ભવતિ । કિંતુ
પુરુષાણાં પ્રથમસંહનનચલેન દોષવિનાશકો મુક્તિયોગ્યવિશેષસંયમોઽસ્તિ । તાસિં કહ સંજમો હોદિ
તતઃ કારણાત્તાસાં કથં સંયમો ભવતીતિ ॥ *૨૬ ॥ અથ સ્ત્રીણાં તદ્વચમુક્તિયોગ્યા સકલકર્મનિર્જરાં
નિપેધયતિ—

जदि दंसणेण मुद्धा मुत्तज्झयणेण चावि संजुत्ता ।

घोरं चरदि व चरियं इत्थिस्स ण णिज्जरा भणिदा ॥ *२७ ॥

જદિ દંસણેણ મુદ્ધા મુત્તજ્ઝયણેણ ચાવિ સંજુત્તા એકા-
દશાઙ્ગસૂત્રાધ્યયનેનાપિ સંયુક્તા, ઘોર ચરદિ વ ચરિયં ઘોરં પક્ષોપવાસમામોપવામાદિ ચરતિ વા ચારિત્રં,
ઇત્થિસ્સ ણ ણિજ્જરા ભણિદા તથાપિ સ્ત્રીજનસ્ય તદ્વચકર્મક્ષયયોગ્યા સકલનિર્જરા ન ભણિતેતિ ભાવઃ ।
કિંચ યથા પ્રથમસંહનનાભાવાત્સ્ત્રી સમનનરકં ન ગચ્છતિ, તથા નિર્વાણમપિ । “પુંવેદં વેદંતા પુરિસા જે
સ્વવગસેદિમારૂઢા । સેસોદયેણ વિ તહા આણુવજુત્તા ય તે દુ સિઝ્ઝંતિ” इति गाथाकथिताश्रांभिप्रायेण
ભાવસ્ત્રીણાં કથં નિર્વાણમિતિ ચેત્ । તાસાં ભાવસ્ત્રીણાં પ્રથમસંહનનમસ્તિ, દ્રવ્યસ્ત્રીવિદાભાવાતતદ્વચમોક્ષ-
પરિણામપ્રતિવન્ધકર્તાત્રિકામોદ્રેકોઽપિ નાસ્તિ । દ્રવ્યસ્ત્રીણાં પ્રથમસંહનનં નાગર્ત્તાનિ કમિત્તાગમે કથિતમાસ્ત
ઇતિ ચેત્ । તત્રોદાહરણગાથા—“અંતિમતિગમંઘડણં ણિયમેણ ય કમ્મભૂમિમદિલાણં । આદિમતિગમંઘડણં
ણત્થિ ત્તિ જિણેહિં ણિદિટ્ટું” ॥ અથ મતમ્ યદિ મોક્ષો નાસ્તિ તર્હિં ભવદાંયમને કિમર્થમર્તિત્તાનાં
મહાવ્રતારોપણમ્ । પરિહારમાહ—તદુપચારિણ કુલવ્યવસ્થાનિમિત્તમ્ । ન ચોપચાર માત્રાદ્રવિતુમર્હેતિ,
અગ્નિવત્ કૂરોઽયં દેવદત્ત ઇત્યાદિવત્ । તથાચોક્તમ્—“મુઠ્ઠવાભાવે મતિ પ્રયોજને નિમિત્તે ચોપચાર,
પ્રવર્તેતે” । કિંતુ યદિ તદ્વચે મોક્ષો ભવતિ સ્ત્રીણાં તર્હિં દાનવર્પદાક્ષિનાયા મંજિકાયા અવરિત્તે દક્ષિત.

टीका:—आमां के अनिपिद्ध उपधि अपवाद छ. ते अर्थात् अक्षरपर अर्थात् न छ के
के श्रामण्यपर्यायना सहकारी कारण तरीके उपकार करनासे होयायी उपकरणभूत छ. अस्ति
नहि. तेना विशेषा (सेदा) आ प्रमाण छः (१) सर्व 'आहार्य' रहित सहज रूपयी
अपेक्षित अर्था (सर्व 'आहार्य' रहित) यथागतरूपपणाने दीये के अदिराग सिद्धभूत छ

१. आहार्य = लोकार्थी लाववामां आवयुः इतिभः औपाधिक. [सर्वं धृतिन-औपाधिकं लोकार्थं रहित
अयुः के मुनिना आत्मानुः सहज रूप ते, यथागुणवृद्धि सर्वं धृतिन-औपाधिकं रहित यथागत-
पणानी अपेक्षा राखे छे अर्थात् मुनिना आत्मानुः सहज-रूप-सहज-देवता-देव-पण-अवयव-
होना दोछअ; नाटे यथागतरूपपण ते मुनिपणायुः आवय सिद्ध छ.]

पर्यायतत्परिणतपुरुषविनीतताभिप्रायप्रवर्तकचित्तपुद्गलाश्च भवन्ति । इदमत्र तात्पर्यं,
कायवद्वचनमनसी अपि न दस्तुधर्मः ॥ २२५ ॥

वर्णेषु तीसु एको कल्लाणंगो तवोसहो वयसा ।

मुमुहो कुच्छारहिदो लिंगगहणे हवदि जोगो ॥ *२९ ॥

वर्णेषु तीसु एको वर्णेषु त्रिष्वेकः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यवर्णेष्वेकः । कल्लाणंगो कन्याणाङ्ग आरोग्यः ।
तवोसहो वयसा तपःसहः तपःक्षमः । केन । अतिबृद्धबालत्वग्रहितवयसा । मुमुहो निर्विकारम्यन्तर-
परमर्चतन्यपरिणतिविशुद्धिज्ञापकं गमकं वहिर्गहननिर्विकारं सुखं यस्य, सुखावयवभङ्गग्रहितं वा, स भवति
मुमुहः । कुच्छारहिदो लोकमध्ये दुर्गचाराद्यपवादग्रहितः । लिंगगहणे हवदि जोगो एवंगुणविशिष्टपुरुषो
जिनदीक्षामहणे योग्यो भवति । यथायोग्यं सच्छुद्ध्यपि ॥ *२९ ॥ अत्र निश्चयनयाभिप्रायं कथयति —

जो रयणत्तयणासो सो भंगो जिणवरेहि णिद्धिट्ठो ।

सेसं भंगेण पुणो ण होदि सल्लेहणाअरिहो ॥ *३० ॥

जो रयणत्तयणासो सो भंगो जिणवरेहि णिद्धिट्ठो यो रत्नत्रयनाशः स भङ्गो जिनवरे-
निर्दिष्टः । विशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावनिजपरमात्मनस्त्वमस्य कथञ्चाज्ञानानुष्ठानरूपो योऽसौ निश्चयग्रन्थयस्त्वभाव-
स्तस्य विनाशः स एव निश्चयेन नाशो भङ्गो जिनवरेनिर्दिष्टः । सेसं भंगेण पुणो शेषभङ्गेन पुनः
शेषखण्डमुण्डवातवृषणादिभङ्गेन ण होदि सल्लेहणाअरिहो न भवति सल्लेखनाहः । लोकदुग्धनाशभयेन
निर्धनस्वरूपयोग्यो न भवति । कौपीनप्रहणेन तु भावनायोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ *३० ॥ एवं
स्त्रीनिर्वाणनिराकरणव्याख्यानमुख्यत्वेनैकादशग्राथाभिस्तृतीयं स्थलं गतम् । अत्र पूर्वोक्तस्योपकरणरूपाववाद-

करनारं दर्शनादिकं के पर्यायो ते-इये परिणमेला पुरुष प्रत्ये विनीततातो आभिप्राय
प्रवर्तयनारां चित्तपुद्गले। (अपवादभार्गवां के उपकरणभूत उपदिता निरपेय नथी तेना
उपरोक्त आरं भेदा छे)

आ आली' तात्पर्यं छे के कायानी भाद्रक वयन अने मन पणु वस्तुधर्म नथी.

सावार्थः—के अभिप्राये आभिप्रायपर्यायना सहकारी कारणभूत. सर्व द्विजिनतात्माधी
रहित यथागत इय सम्भुज वृत्ति ज्ञय. तेने कायाना परिग्रह छे; के अनजने गुरु-उपदेशाना
श्रवणभां वृत्ति रोकाय, तेने वयनपुद्गलेना परिग्रह छे; के अनजने सूत्राध्ययननां वृत्ति
रोकाय, तेने सूत्रपुद्गलेना परिग्रह छे; अने के अनजने साध्य पुरुषना चित्तवद्वय परिग्रह
थाय, तेने मननां पुद्गलेना परिग्रह छे. जेके आ परिग्रहे उपकरणाभूत होवाधी अपवाद-
भार्गवां तेमना निरपेय नथी, तोपणु तेजा वस्तुधर्म नथी. २२५.

१. विनीतता = विनय; नम्रता. [सम्भवदर्शनादि पर्याये परिणमेता पुरुष प्रत्ये चित्तपुद्गले, ये वदन्तानां मननां
पुद्गले निमित्तभूत छे.]

અથાપ્રતિપિદ્ધશરીરમાત્રોપધિપાલનનિધાનમુપદિવતિ--

इहलोगणिरावेवखो अप्पडिवद्धो पग्गिह्मि लोकांस्स ।

युक्ताहारविहारो रहितकपायो भवेत् श्रमणो ॥ २२३ ॥

इहलोकनिरापेक्षः अप्रतिवद्धः परस्मिन् लोके ।

युक्ताहारविहारो रहितकपायो भवेत् श्रमणः ॥ २२૩ ॥

અનાદિનિધનૈકરૂપશુદ્ધાત્મતત્ત્વપરિણતત્વાદસ્થિતકર્મપુદ્ગલવિપાકાત્યન્તવિવિક્તસ્વભાવત્વેન
રહિતકપાયત્વાત્તદાત્મમનુષ્યત્વેઽપિ રામસ્તમનુષ્યવ્યવહારવહિર્ભૂતત્વેનેહલોકનિરાપેક્ષતાતથા

વ્યાખ્યાનસ્ય વિશેષવિવર્ણનં કરોતિ इदि भणिदं इति भणितं कथितम् । किम् । उपकरणं उपकरणम् ।
क । जिणमग्गे जिनेक्तमोक्षमार्गं । किमुपकरणम् । जिंसं शरीरमाकारपुद्गलपिण्डरूपं प्रत्यक्षिदम् । किविशिष्टम् ।
जहजादरूवं यथाजातरूपं, यथाजातरूपशब्देनात्र व्यवहारेण संगपरित्यागयुक्तं नगररूपं, निश्चयेनाभ्यन्तरेण
शुद्धबुद्धैकस्वभावं परमात्मस्वरूपं । गुरुवयणं पि य गुरुवचनमपि, निर्विकारपरमचि-ज्योतिःस्वरूपपरमात्मतत्त्व-
प्रतिबोधकं सारभूतं सिद्धोपदेशरूपं गुरुपदेशवचनम् । न केवलं गुरुपदेशवचनं, मुचउज्झयणं च आदिमध्यान्त-
वर्जितजातिजरामरणरहितनिजात्मद्रव्यप्रकाशकसूत्राध्ययनं च, परमागमवाचनमित्यर्थः । निदिदं उपकरण-
रूपेण निर्दिष्टं कथितम् । विणओ स्वकीयनिश्चयरत्नत्रयशुद्धिनिश्चयविनयः, तदाधारपुरुषेषु भक्तिपरिणामो
व्यवहारविनयः । उभयोऽपि विनयपरिणाम उपकरणं भवतीति निर्दिष्टः । अनेन किमुक्तं भवति-निश्चयेन
चतुर्विधमेवोपकरणम् । अन्यदुपकरणं व्यवहार इति ॥ २२५ ॥ अथ युक्ताहारविहारलक्षणतपोधनस्य
स्वरूपमाख्याति-इहलोगणिरावेवखो इहलोकनिरापेक्षः, टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावनिजात्मसंवित्तिविनाशक-

હવે, અનિપિદ્ધ એવો જે શરીરમાત્ર ઉપધિ તેના પાલનની વિધિ ઉપદેશે છે:-

આ લોકમાં નિરપેક્ષ ને પરલોક-અણુપ્રતિબદ્ધ છે

સાધુ કપાયરહિત, નેથી યુક્ત આ'ર-વિહારી છે. ૨૨૬.

અન્યથાર્થ:-[શ્રમણ:] શ્રમણ [રહિતકપાય:] કપાયરહિત વર્તેલો થકો
[इहलोकनिरापेक्ष:] આ લોકમાં નિરપેક્ષ અને [परस्मिन् लोके] પર લોકમાં [अप्रतिवद्ध:]
અપ્રતિબદ્ધ હોવાથી [युक्ताहारविहार: भवेत्] *યુક્તાહારવિહારી હોય છે.

ટીકા:-અનાદિનિધન એકરૂપ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં પરિણત હોવાને લીધે શ્રમણ
સમસ્ત કર્મપુદ્ગલના વિપાકથી અત્યંત વિવિક્ત (-લિપ્ત) સ્વભાવ વડે કપાયરહિત હોવાથી,
તે કાળે (વર્તમાન કાળે) મનુષ્યપણું હોવા છતાં પણ (પોતે) સમસ્ત મનુષ્યવ્યવહારથી

* યુક્તાહારવિહારી = (૧) યોગ્ય (-ઉચિત) આહાર-વિહારવાળો. (૨) યુક્તના અર્થાત્ યોગીના
આહાર-વિહારવાળો; યોગપૂર્વક (-આત્મસ્વભાવમાં) જેડાણુ સહિત) આહાર-વિહારવાળો.

ભવિષ્યદમત્યાદિભાવાનુભૂતિતૃપ્ણાશૂન્યત્વેન પરલોકપ્રતિવદ્ધત્વાच्च, परिच्छेद्यार्थोपलम्भ-
प्रसिद्धचर्थप्रदीपपूरणोत्सर्पणस्थानीयाभ्यां शुद्धात्मतत्त्वोपलम्भप्रसिद्धचर्थतच्छरीरसम्भोजन-
सञ्चलनाभ्यां युक्ताहारविहारो हि स्यात् श्रमणः । इदमत्र तात्पर्यम्—यतो हि रहितकपायः
ततो न तच्छरीरानुरागेण दिव्यशरीरानुरागेण वाहारविहारयोरयुक्त्या प्रवर्तेत । शुद्धात्म-
तत्त्वोपलम्भसाधकश्रामण्यपर्यायपालनायैव केवलं युक्ताहारविहारः स्यात् ॥ २२६ ॥

अथ युक्ताहारविहारः साक्षादनाहारविहार एवेत्युपदिशति—

जस्स अणेमणमण्णा तं पि तवो तण्णडिच्छगा समणा ।

अण्णं भिक्खमणेमणमथ ते ममणा अणाहारा ॥ २२७ ॥

આત્મિપૂજાલાભરૂપેહલોકકાહ્વારહિતઃ, અપ્પડિવદ્ધો પરમ્મિ લોયમ્હિ અપ્રતિવદ્ધઃ પરમ્મિન્ લોકે, તપ-
શ્ચરણે કૃતે દિવ્યદેવત્વીપરિવાગદિભોગા ભવન્તીતિ, एवंविधपरलोके प्रतिवद्वो न भवति, जुक्ताहारविहारो
हवे युक्ताहारविहारो भवेत् । स कः । समणो श्रमणः । पुनरपि कथंभूतः । रहितकपाय-
स्वरूपसंवित्त्यवष्टम्भबलेन रहितकपायश्चेति । अयमत्र भावार्थः—यतोऽसौ इहलोकपरलोकनिर्गमेष्वेन निःकपाय-
त्वेन च प्रदीपस्थानीयशरीरं तैलस्थानीयं ग्राममात्रं दत्त्वा धृष्टपटादिप्रकाश्यपदार्थस्थानीयं निजपरमात्म-
पदार्थमेव निरीक्षते स एव युक्ताहारविहारो भवति, न पुनरन्यः शरीरगोपणनिग्न इति ॥ २२६ ॥

अथ पञ्चदशप्रमादैस्तपोधनः प्रमत्तो भवतीति प्रतिपादयति

પ્રપ્તિભૂત હોવાને લીધે આ લોક પ્રત્યે નિરપેક્ષ (નિઃસ્પૃહ) છે. તેમ જ ભવિષ્યમાં
થનારા દેવાદિ ભાવો અનુભવવાની તૃપ્ણાથી શૂન્ય હોવાને લીધે પર લોક પ્રત્યે અપ્રતિબદ્ધ
છે; તેથી, જેમ જેવ પદાર્થોના જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે (—વ્યથાદિ પદાર્થોને ત્યા માટે જ)
હીવામાં તેલ પૂરવામાં આવે છે અને હીવાને ખસેડવામાં આવે છે તેમ, અમણ શુદ્ધ
આત્મતત્ત્વની ઉપસન્ધિની સિદ્ધિને માટે (—શુદ્ધાત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ) તે શરીરને
ખવડાવતો અને ચલાવતો હોવાથી યુક્તાહારવિહારી હોય છે.

આ અહીં તાત્પર્ય છેઃ શ્રમણ કપાયરહિત છે તેથી તે શરીરના (—વર્તમાન મનુષ્ય-
શરીરના) અનુદાગથી કે દિવ્ય શરીરના (—ભવિષ્યના દેવશરીરના) અનુદાગથી એ
આહાર-વિહારમાં અયુક્તપણે પ્રવર્તે તથા; શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપસન્ધિના સાધકભૂત
શ્રામણ્યપર્યાયના પાલનને માટે જ કેવળ યુક્તાહારવિહારી હોય છે. ૨૨૬.

હવે, યુક્તાહારવિહારી સાક્ષાત્ અનાહારવિહારી (—અનાહારી અને અવિહારી)
જ છે એમ ઉપદેશ છેઃ—

આત્મા અનેપદ તે ચ તપ, તસ્મિન્નિન્નં ઉચ્યત મહુઃ

વાણ-એપણા નિદ્ધા વણી, તેથી અનાહારી મુક્તિ. ૨૨૭.

૧. પ્રપ્તિભૂત = ખડાર; રહિત; ઉદારીત.

યસ્યાનેપણ આત્મા નરપિ તપઃ તત્પ્રત્યેષતાઃ યમનાઃ ।

અન્યદ્વેશમનેપણમય તે યમના યનામયઃ ॥ ૨૨૭ ॥

સ્વયમનશનસ્વભાવત્વાદેવનાદોષશૂન્યમૈશ્યત્વાત્, યુક્તાહારઃ સાધાદનાહાર એવ સ્થાત્ ।
તથાહિ—યસ્ય સકલકાલમેવ સકલપુદ્ગલાદરણશૂન્યમાત્માનમવનુદ્વગમાનસ્ય સકલાશનતૃષ્ણા-
શૂન્યત્વાત્સ્વયમનશન એવ સ્વભાવઃ, તદેવ તસ્યાનશનં નામ તપોઽન્તરજ્ઞસ્ય વલીંગસ્થાનઃ
इति कृत्वा ये तं स्वयमनशनस्वभावं भावयन्ति श्रमणाः, तत्प्रतिपिद्धगे त्रैपणादोषशून्य-

કોહાદિણ્હિ ચઠહિ વિ વિક્રહાહિ તર્હિદિયાણમત્યેર્હિ ।

સમણો હવદિ પમત્તો ઉવજુત્તો ણેહણિદાહિ ॥ ૨૩ ॥

હવદિ ક્રોધાદિપચ્ચદશપ્રમાદરહિતચિત્તમત્કારમાત્રાત્મતત્ત્વભાવનાચ્યુતઃ સન્ ભવતિ । સ કઃ કર્તા ।
સમણો સુખદુઃખાદિસમચિત્તઃ શ્રમણઃ । કિવિશિષ્ટો ભવતિ । પમત્તો પ્રમત્તઃ પ્રમાદી । કૈઃ કૃત્વા ।
કોહાદિણ્હિ ચઠહિ વિ ચતુર્ભિરપિ ક્રોધાદિભિઃ, વિક્રહાહિ લીભકચોરરાજકથાભિઃ, તર્હિદિયાણ-
મત્યેર્હિ તથૈવ પચ્છેન્દ્રિયાણામર્થેઃ સ્પર્શાદિવિપયૈઃ । પુનરપિ કિરૂપઃ । ઉવજુત્તો ઉપયુક્તઃ પરિણતઃ ।
કામ્યામ્ । ણેહણિદાહિ ક્ષેહનિદ્રાન્યામિતિ ॥ ૨૩ ॥ અથ યુક્તાહારવિહારતપોધનસ્વરૂપમુપદિશતિ—
જસસ યસ્ય મુનેઃ સંવન્ધી અપ્પા આત્મા । કિવિશિષ્ટઃ । અણેસણં સ્વકીયશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનોત્પન્ન-

અન્યથાર્થઃ—[યસ્ય આત્મા અનેપણઃ] જેનો આત્મા એપણારહિત છે (અર્થાત્
જે અનશનસ્વભાવી આત્માને જાણતો હોવાને લીધે સ્વભાવથી આહારની ઇચ્છા રહિત છે)
[તત્ અપિ તપઃ] તેને તે પણ તપ છે; (વળી) [તત્પ્રત્યેષકાઃ] તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે
(—અનશનસ્વભાવી આત્માને પરિપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવા માટે) પ્રયત્ન કરનારા [શ્રમણાઃ]
એવા જે શ્રમણો તેમને [અન્યત્ મૈક્ષમ્] અન્ય (—સ્વરૂપથી જુદી એવી) ભિક્ષા [અનેપણમ્]
એપણા વિના (—એપણાદોષ રહિત) હોય છે; [અથ] તેથી [તે શ્રમણાઃ] તે શ્રમણો
[અનાહારાઃ] અનાહારી છે.

ટીકાઃ—(૧) સ્વયં અનશનસ્વભાવી હોવાથી (અર્થાત્ પોતાના આત્માને
સ્વયં અનશનસ્વભાવી જાણતો હોવાથી) અને (૨) એપણાદોષશૂન્ય ભિક્ષાવાળો
હોવાથી, યુક્તાહારી (—યુક્તાહારવાળો શ્રમણ) સાક્ષાત્ અનાહારી જ છે. તે આ
પ્રમાણેઃ—સદાય સમસ્ત પુદ્ગલના આહારથી શૂન્ય એવા આત્માને જાણતો થકો
સમસ્ત અશનતૃષ્ણા રહિત હોવાને લીધે જેનો ‘સ્વયં’ અનશન જ સ્વભાવ છે, તે
જ તેને અનશન નામનું તપ છે, કારણ કે અંતરંગનું વિશેષ બળવાનપણું છે;
—આમ સમજીને જે શ્રમણો (૧) આત્માને સ્વયં અનશનસ્વભાવી ભાવે છે (—સમજે
છે, અનુભવે છે) અને (૨) તેની સિદ્ધિને માટે (—પૂર્ણ પ્રાપ્તિને માટે) એપણાદોષ-

૧. સ્વયં = પોતાની જાણ; પોતાથી; સહજપણે. [પોતાના આત્માને સ્વયં અનશનસ્વભાવી જાણતો તે જ
અનશન નામનું તપ છે.]

मन्यद्भैक्षं चरन्ति, ते किलाहरन्तोऽप्यनाहरन्त इव युक्ताहारत्वेन स्वभावपरभावप्रत्ययबन्धा-
भावात्साक्षादनाहारा एव भवन्ति । एवं स्वयमविहारस्वभावत्वात्समिति शुद्धविहारत्वाच्च
युक्तविहारः साक्षादविहार एव स्यात् इत्यनुक्तमपि गम्येतेति ॥ २२७ ॥

अथ कुतो युक्ताहारत्वं सिद्धयतीत्युपदिशति—

केवलदेहो ममणो देहे ण मम त्ति रहिदपरिकम्मां ।

आजुत्तो तं तवसा अणिगूहिय अप्पणो सत्ति ॥ २२८ ॥

केवलदेहः श्रमणो देहे न ममेति रहितपरिकर्मा ।

आयुक्तावांस्तं तपसा अनिगृह्यात्मनः शक्तिम् ॥ २२८ ॥

सुखामृताहारेण तृप्तत्वान्न विद्यते एषणमाहाराकाङ्क्षा यस्य स भवत्यनेषणः, नं पि तवो तस्य तदेव
निश्चयेन निराहारगमभावनारूपमुपवासलक्षणं तपः, तपडिच्छगा समणा तन्प्रत्येषकाः श्रमणाः, तन्नि-
श्चयोपवासलक्षणं तपः प्रतीच्छन्ति तन्प्रत्येषकाः श्रमणाः । पुनरपि किं चेयम् । अणं निजपरमात्म-
तत्त्वादन्त्यद्विज्ञं हेयम् । किम् । अणेषणं अन्नम्याहारम्येषणं वाञ्छा अन्नेषणम् । कथंभूतम् । भिक्षुं
भिक्षायां भवं भैक्ष्यं । अथ अथ अहो, ते समणा अनाहारा ते अनगनादिगुणविशिष्टाः श्रमणा
आहारग्रहणेऽप्यनाहारा भवन्ति । तथैव च निःक्रियपरमात्मानं ये भावयन्ति, पञ्चमनिसिद्धिना विहरन्ति
च, ते विहारोऽप्यविहारा भवन्तीत्यर्थः ॥ २२७ ॥ अथ तदेवानाहारकथं प्रकारान्तरेण प्राद-केवलदेहो

शून्य अथैवी अन्य (-पर३५) भिक्षा आचरे छ, तेज्जा आहार करता होया छतां
आहार न करता होय अथ होयाथी साक्षात् अनाहारी न छ, कारणे छ युक्ताहारीपणुने
दीधे तेमने स्वभाव तेम न परभावना निमित्ते थंथ थता नथी.

अ प्रमाणे (अम युक्ताहारी साक्षात् अनाहारी न छ अम अनेवानां आचरुं
ते प्रमाणे), (१) स्वयं अविहारस्वभावी होयानी अन्ये (२) अनितिगूढ (-अर्थ-
समिति यउ शुद्ध अथ) विहारवाणा होयाथी युक्तविहारी (-अविहारवाणा नमणु)
साक्षात् अविहारी न छ—अम, अनुज्ञा होया छतां पणु (-आधानां नदि कणु होया छतां
पणु), समजणु, २२७.

हरे, (श्रमणने) युक्ताहारीपणुं कर्ह रीने निज थाय छ ते हेरदमा छ.—

केवलशरीरं मुनि त्थाय 'मारुं न' लण्णी चणुदेतिहेन छ.

निज शक्तिना आपन चिन्ता तप साधे तप निमित्त ते नम

अन्वयार्थः—[केवलदेहः श्रमणः] केवलदेही श्रमणः । तेने भाव देहपर अविहार
न थने छ अथ मुनिअ) [देहे] देहमां पणु [नम इति] 'नमो नथी' तेने अनन्तने

यतो हि अमगः आनन्दपर्यायमङ्कारिकारणत्वेन केवलदेहमात्रस्योपधेः प्रसयाप्रति-
 येयक-वा-देवतदेह-वे सत्यमि देहे ' किं किंचन ' इत्यादिप्राक्तनश्रुतयोतितपरमेश्वराभिप्राय-
 रविश्रदेव न नाम ममाय ततो नानुपपत्तिः किन्तुपेक्ष्य एवेति परित्यक्तसमस्तसंस्कारत्वादहित-
 रविश्रयो स्यात् । तदभ्यस्तनत्वरूपेकानुचिततद्विशदभावागुक्ताहारत्वं सिद्धयेत् । यवश्च
 मन्त्रस्यमन्त्र-मन्त्रात् प्रकटयन्तन्त्रश्रुतिवित्तनजनस्वभावजश्रुतेन तपसा तं देहं सवोरम्भे-
 तान्निवृत्तयान् स्यात्, तत्र आहारगणपमिगिमा-महोगोमधेमाभावागुक्तस्वभावाशारेण न
 दुर्लभास्त- सिद्धयेत् ॥ २२८ ॥

અથ યુક્તાહારસ્વરૂપં વિસ્તરેણોપદિશતિ—

एकं खलु तं भक्तं अप्पडिपुण्णोदरं जहालहं ।

चरणं भिक्षवेण दिवा न ग्मापेक्षं न मधुमांसं ॥ २२९ ॥

एकः खलु स भक्तः अप्रतिपूर्णोदरो यथालब्धः ।

भैक्षाचरणेन दिवा न ग्मापेक्षो न मधुमांसः ॥ २२९ ॥

एककाल एवाहारो युक्ताहारः, तावतैव श्रामण्यपर्यायसहकारिकारणशरीरस्य धारण-
त्वात् । अनेककालस्तु शरीरानुरागसेव्यमानत्वेन प्रसद्य हिंसायतनीक्रियमाणो न युक्तः,

કિમુક્તં ભવતિ—યઃ કોઽપિ દેહાચ્છેપપરિગ્રહં ન્યક્વા દેહેઽપિ મમત્વગ્રહિતન્તથૈવ તં દેહં તપસા યોજયતિ
સ નિયમેન યુક્તાહારવિહારો ભવતીતિ ॥ ૨૨૮ ॥ અથ યુક્તાહારત્વં વિસ્તરેણાલ્ક્યાતિ—एकं खलु तं
भक्तं एककाल एव खलु हि स्फुटं स भक्त आहारो युक्ताहारः । कस्मात् । एकभक्तेनैव निर्विकल्पसमाधि-
सहकारिकारणभूतशरीरस्थितिसंभवात् । स च कथंभूतः । अप्पडिपुण्णोदरं यथाગક્વા ન્યુનોદરઃ ।

ભાવાર્થઃ—શ્રમણ બે પ્રકારે યુક્તાહારી સિદ્ધ થાય છેઃ (૧) શરીર પર મમત્વ
નહિ હોવાથી તેને ઉચિત જ આહાર હોય છે તેથી તે યુક્તાહારી અર્થાત્ ઉચિત આહારવાળો
છે. વળી (૨) ‘આહારરહણુ આત્માનો સ્વભાવ નથી’ એવા પરિણામસ્વરૂપ યોગ
શ્રમણને વર્તેલા હોવાથી તે શ્રમણ યુક્ત અર્થાત્ થાગી છે અને તેથી તેના આહાર યુક્તાહાર
અર્થાત્ થાગીનો આહાર છે. ૨૨૮.

હવે યુક્તાહારનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ઉપદેશ છેઃ—

આહાર તે એક જ, ઊંણાદર તે વધા-ઉપસાગ્ય છે,

ભિક્ષા વાં. દિવસે, રમેન્મહાલીના, વનુન્નમંદુનાં છે. ૨૨૯.

અન્વયાર્થઃ—[મલુ] ખરેખર [સઃ ભક્તઃ] તે આહાર (—યુક્તાહાર) [પક્તઃ]
એક વખત, [અપ્રતિપૂર્ણોદરઃ] ઊંણાદર. [યથાલબ્ધઃ] યથાલગ્ય (—તેવો નથો તેવો),
[ભૈક્ષાચરણેન] ભિક્ષાચરણથી. [દિવા] દિવસે. [ન ગ્માપેક્ષઃ] રમની અપેક્ષા વિનાનો
અને [ન મધુમાંસઃ] મધ-માંસ સહિત હોય છે.

ટીકાઃ—એક વખત આહાર તે જ યુક્તાહાર છે. કારણ કે તેટલાથી જ આનાય-
પર્યાયના સહકારી કારણભૂત શરીર ટકે છે. [એકથી વધારે વખત આહાર તે યુક્તાહાર
નથી એમ નીચે પ્રમાણે બે પ્રકારે સિદ્ધ થાય છેઃ] (૧) અનેક વખત આહારનો શરીરના
અનુરાગથી ક્ષેપવામાં આવતો હોવાથી અત્યંતપણે વિદિસ્યમન કરવામાં આવતો વધેા નુકત

૧. ઉપસાગત = હિસાનું સ્થાન. [મિત્રી] વધારે વખત આહાર કરવાનો આગમ. આગમ હિત ન હોવા
તે આહાર અત્યંતપણે હિસાનું સ્થાન નો હે, કારણ કે ખરેખરે, વનુન્નમંદુનાં તે જ સ્વરૂપ છે.

शरीरानुरागमेवकत्वेन न च युक्तस्य । अप्रतिपूर्णोदर एवाहारो युक्ताहारः, तस्यैवाप्रतिहत-
योगत्वेन । प्रतिपूर्णोदरस्तु प्रतिहतयोगत्वेन कथञ्चित् हिंसायतनीभवन् न युक्तः, प्रतिहत-
योगत्वेन न च युक्तस्य । यथाऽप्य एवाहारो युक्ताहारः, तस्यैव विशेषप्रियत्वलक्षणानुराग-
गुण्यत्वात् । अथवाऽप्यस्तु विशेषप्रियत्वलक्षणानुरागसेव्यमानत्वेन प्रसक्त हिंसायतनी-
क्रियमाणो न युक्तः, विशेषप्रियत्वलक्षणानुरागसेवकत्वेन न च युक्तस्य । भिक्षाचरणे-
नैवाहारो युक्ताहारः, तस्यैवागम्भगुण्यत्वात् । अभैक्षाचरणेन त्वारम्भसम्भवात्प्रसिद्धहिंसायतन-

त्वेन न युक्तः, एवंविधाहारसेवनव्यक्तान्तरशुद्धित्वाच्च च युक्तस्य । दिवस एवाहारो युक्ताहारः, तदेव सम्यगवलोकनात् । अदिवसे तु सम्यगवलोकनाभावादनिवार्यहिंसायतनत्वेन न युक्तः, एवंविधाहारसेवनव्यक्तान्तरशुद्धित्वाच्च च युक्तस्य । अरसापेक्ष एवाहारो युक्ताहारः, तस्यैवान्तःशुद्धिसुन्दरत्वात् । रसापेक्षस्तु अन्तरशुद्ध्या प्रसङ्ग हिंसायतनीक्रियमाणो न युक्तः, अन्तरशुद्धिसेवकत्वेन न च युक्तस्य । अमधुमांस एवाहारो युक्ताहारः, तस्यैवाहिंसायतनत्वात् । समधुमांसस्तु हिंसायतनत्वाच्च युक्तः, एवंविधाहारसेवनव्यक्तान्तरशुद्धित्वाच्च च युक्तस्य । मधुमांसमत्र हिंसायतनोपलक्षणं, तेन समस्तहिंसायतनग्न्य एवाहारो युक्ताहारः ॥ २२९ ॥

चेत् । चिदानन्दैकलक्षणनिश्चयप्राणरक्षणभूता गगादिविकल्पोपाधिरहिता या तु निश्चयनयेनाहिंसा, तत्साधकरूपा बहिरङ्गपरजीवप्राणव्यपरोपणनिवृत्तिरूपा द्रव्याहिंसा च, सा द्विविधापि तत्र युक्ताहारो संभवति । यस्तु तद्विपरीतः स युक्ताहारो न भवति । कस्मादिति चेत् । तद्विलक्षणभूताया द्रव्यभाव-रूपाया हिंसायाः मद्वावादिति ॥ २२९ ॥ अथ विशेषेण मांसदूषणं कथयति--

पक्वेषु अ आमेषु अ विपद्यमाणामु मंसपेसीम् ।

संतत्तियमुववादो तज्जादीणं णिमोदाणं ॥ * ३२ ॥

जो पक्कमपक्कं वा पेसीं मंसस्स म्मादि फामदि वा ।

मो किल णिरणदि पिडं जीवाणमणेगकोडीणं ॥ - ३३ ॥ (जुम्मं)

(२) अथा आहारना सेवनमां (सेवनारनी) अन्तरंग अशुद्धि व्यक्त (-प्रसङ्ग) दोषाधी ते आहार युक्तनो (-योगीना) नयी.

दिवसे आहार ते न युक्ताहार छ. कारण के ते न सम्यक् (अराजक) नेर्ध शक्य छ. (१) अदिवसे (दिवस सिंवायना वणतमां) आहार तो न सम्यक् नेर्ध शक्यो नयी नेयी तेने हिंसायतनपण्य अनिवार्य दोषाधी ते आहार युक्त (-वाच्य) नयी; यणी (२) अथा आहारना सेवनमां अन्तरंग अशुद्धि व्यक्त दोषाधी ते आहार युक्तनो (-योगीना) नयी.

रसनी अपेक्षा चिनाना आहार ते न युक्ताहार छ. कारण के ते न अन्तरंग शुद्धिधी मुंदर छ. (१) रसनी अपेक्षावाणो आहार तो अन्तरंग अशुद्धि यउ अत्यंतपण्य हिंसायतन करवाभां आपनो थको युक्त (-योग्य) नयी; यणी (२) तेना सेवनारे अन्तरंग अशुद्धि यउ सेवनारे दोषाधी ते आहार युक्तनो (-योगीना) नयी.

मध-मांस रहित आहार ते न युक्ताहार छ. कारण के तेने न हिंसायतनभूताना अभाव छ. (१) मध-मांस रहित आहार तो हिंसायतन दोषाधी युक्त (-योग्य) नयी; यणी (२) अथा आहारना सेवनमां अन्तरंग अशुद्धि व्यक्त दोषाधी ते आहार युक्तनो (-योगीना) नयी. आली मध-मांस हिंसायतननुं ईपसज्जु छ नेयी (* मध-मांस रहित आहार युक्ताहार छ *) छ इधन द्वारा अथ समान्युं के संस्काररहितकरवाण्य आहार ते न युक्ताहार छ. २२९.

अथोत्सर्गापवादमैत्रीसौस्थित्यमावरणस्योपदिशति—

वालो वा बुद्धो वा समाभिहदो वा पुणो गिलाणो वा ।

चरियं चरतु सजोगं मूलच्छेदो यथा ण हवदि ॥ २३० ॥

वालो वा बुद्धो वा श्रमाभिहतो वा पुनर्गानो वा ।

चर्यां चरतु स्वयोग्यां मूलच्छेदो यथा न भवति ॥ २३० ॥

भणित इत्यव्याहारः । स कः । उववादो व्यवहारनयेनोत्पादः । किंविशिष्टः । संतत्तियं मान्ततिको निगन्तरः । केषां संबन्धी । णिगोदाणं निश्चयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावानामनादिनिधनत्वेनोत्पाद-
व्ययरहितानामपि निगोदजीवानाम् । पुनरपि कथंभूतानाम् । तज्जादीणं तद्वर्णतद्वन्धतद्रसतत्स्पर्शत्वेन
तज्जार्तानां मांसजार्तानाम् । कास्वधिकरणभूतासु । मांसपेसीसु मांसपेशीषु मांसखण्डेषु । कथंभूतासु ।
पक्केसु अ आमेसु अ विपचमाणासु पक्कासु चामासु च विपच्यमानास्त्विति प्रथमगाथा । जो
पक्कमपक्कं वा यः कर्ता पक्कमपक्कं वा पेसीं पेशीं खण्डम् । कस्य । मांसस्य मांसस्य । खादि
निजशुद्धात्मभावनोत्पन्नमुखमुद्राहारमलभमानः सन् खादति भक्षति, फासदि वा स्पर्शति वा, सो किल
णिहणदि पिडं स कर्ता किल लोकोक्त्या परमागमोक्त्या वा निहन्ति पिण्डम् । केषाम् । जीवाणं जीवानाम् ।
कतिपयैर्योपेतानाम् । अणेगकोडीणं अनेककोटीनामिति । अत्रेदमुक्तं भवति—शेषकन्दमूलाद्याहाराः
केचनानन्तकाया अप्यग्निपक्काः सन्तः प्राप्नुका भवन्ति, मांसं पुनरनन्तकायं भवति तथैव चाग्निपक्कमपक्कं
पच्यमानं वा प्राप्नुकं न भवति । तेन कारणेनाभोज्यमभक्षणीयमिति ॥ *३२-३३ ॥ अथ पाणि-
गनाहारः प्राप्नुकोऽप्यन्यस्मै न दातव्य इत्युपादिशति—

अपडिकुट्टं पिडं पाणिगयं णेव देयमणस्स ।

दत्ता भोत्तुमजोगं भुत्तो वा होदि पडिकुट्टो ॥ *३४ ॥

इति उत्सर्गं अने आपवादनी मैत्री वउ आयरणुं 'सुस्थितपणुं' उपदेशे छः—

वृद्धः, आणपण्णा विपे, ज्ञानत्व, श्रान्त दशा विपे.

चर्यां येन निजयोग्य. ते रीत भूणछेद न थाय छे. २३०.

अन्यथार्थः—[वालः वा] आण. [बुद्धः वा] वृद्ध, [श्रमाभिहतः वा] श्रान्त
[पुनः गतः वा] ते ज्ञान श्रमण [मूलच्छेदः] भूणना छेद [यथा न भवति] ते रीते
न थाय ते रीते [स्वयोग्यां] पेताने थाय [चर्यां चरतु] आयरणु आयरणे.

१. भूणच्छेद = भूणी विपणितः आण. ३. ६६.

२. वालः = वृद्धः वृद्धिः.

३. ज्ञानः = ज्ञानविशेषः ज्ञानः बुद्धिः.

बालवृद्धश्रान्तग्लानेनापि संयमस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात्तथा संयतस्य स्वस्य योग्यमतिकर्कशपेवाचरणमाचरणीयमित्युत्सर्गः । बालवृद्धश्रान्तग्लानेन शरीरस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनभूतसंयमसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात्तथा बालवृद्धश्रान्तग्लानस्य स्वस्य योग्यं मृदुवाचरणमाचरणीयमित्यपवादः । बालवृद्धश्रान्तग्लानेन संयमस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात्तथा संयतस्य स्वस्य योग्यमतिकर्कशमाचरणमाचरता शरीरस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनभूतसंयमसाधनत्वेन मूलभूतस्य छेदो न यथा स्यात् तथा बालवृद्धश्रान्तग्लानस्य स्वस्य योग्यं मृदुवाचरणमाचरणीयमित्यपवादसापेक्ष उत्सर्गः । बालवृद्धश्रान्तग्लानेन शरीरस्य शुद्धात्मतत्त्वसाधनभूतसंयमसाधनत्वेन

अपडिकुट्टं पिंडं पाणिगयं णेव देयमणम्म अप्रतिकुट्ट आगमाविकुट्ट आहारः पाणिगतं हस्तगतो नैव देयो, न दातव्योऽन्यस्मै, दत्ता भोक्तुमज्जोगं दत्त्वा पश्चाद्भोक्तुमयोग्यं, भुक्तो वा होति पडिकुट्टो कथंचित् भुक्तो वा, भोजनं कृतवान्, तर्हि प्रतिकुट्टो भवति, प्रायश्चित्तयोग्यो भवतीति अयमत्र भावः— हस्तगताहाणं योऽमावत्यस्मै न ददाति तस्य निर्मोहात्मनत्वभावनात्पुं निर्मोहत्वं ज्ञाय इति ॥ *३४॥ अथ निश्चयव्यवहारसंज्ञयोरुपसर्गापवादयोः कथंचिपरस्परमापेक्षभावं स्थापयन् चारित्र्यस्वरक्षां दर्शयति—चरद् चरतु, आचरतु । किम् । चरियं चारित्र्यमनुष्ठानम् । कथंभूतम् । सज्जोगं स्वयोग्यं, स्वकीयावस्थायोग्यम् । कथं यथा भवति । मूलच्छेदो जथा ण इवदि मूलच्छेदो यथा न भवति । स कः कर्ता चरति । बालो वा वृद्धो वा समभिदो वा पुणो गित्ताणो वा बालो वा, वृद्धो वा, श्रमेणाभिहतः पीडितः श्रमाभिहतो वा, ग्लानो व्याधिरग्नो र्गति । तत्रया उपसर्गापवाद

टीकाः—आण-वृद्ध-श्रान्त-ग्लाने पाणु (अर्थात् आण, वृद्ध, श्रान्त के ग्लान प्रमाणं पाणु) संयमना—के के (संयम) शुद्धात्मतत्त्वन् साधन होवाधी भूतभूत छे तेना—छेद के रीति न थाय ते रीति, संयत जेवा पैताने योअ अति दुर्दश (—दोना) आचरतु न आचरतु, अ प्रमाण उत्सर्ग छे.

आण-वृद्ध-श्रान्त-ग्लाने (अर्थात् आण, वृद्ध, श्रान्त के ग्लान प्रमाणं) शरीरना—के के (शरीर) शुद्धात्मतत्त्वना साधनभूत संयमन् साधन होवाधी भूतभूत छे तेना—छेद के रीति न थाय ते रीति, आण-वृद्ध-श्रान्त-ग्लान जेवा पैताने योअ (अर्थात् आण, वृद्ध, श्रान्त के ग्लान जेवा के पैते तेने योअ) नहु (—दोना) आचरतु न आचरतु, अ प्रमाण अपवाद छे.

आण-वृद्ध-श्रान्त-ग्लाने संयमना—के के शुद्धात्मतत्त्वन् साधन होवाधी भूतभूत छे तेना—छेद के रीति न थाय ते रीति संयत जेवा पैताने योअ अति दुर्दश आचरतु, आचरतु, (तेणु) शरीरना—के के शुद्धात्मतत्त्वना साधनभूत संयमन् साधन होवाधी भूतभूत छे तेना (पाणु)—छेद के रीति न थाय ते रीति आण-वृद्ध-श्रान्त-ग्लान जेवा पैताने योअ नहु आचरतु पाणु आचरतु, अ प्रमाण अपवादसाधन छे दर्श छे.

વિહારયોરલ્પલેપભયેનાપ્રવર્તમાનસ્યાનિર્ઘર્કશાચરણીભૂયાક્રમેણ ગરીમં પાતયિન્વા મુલ્કોર્ઠે
પ્રાપ્યોદ્ધાન્તસમસ્તસંયમામૃતમાર્ગસ્ય તપસોડનવકાશતયાશક્યપ્રતિકારો મહાન્ લેપો ભવતિ,
તન્ન શ્રેયાનપવાદનિરપેક્ષ ઉત્સર્ગઃ । દેશકાલજ્ઞસ્યાપિ ચાલ્કૃદ્ધ્યાન્તગ્લાનત્વાનુરોધેનાઘાત-
વિહારયોરલ્પલેપત્વં વિગણમ્ય યથેષ્ટં પ્રવર્તમાનસ્ય મૃદ્ધાચરણીભૂય સંયમં વિરાધ્માસંયતજનસમાર્તી-
ભૂતસ્ય તદાત્વે તપસોડનવકાશતયાશક્યપ્રતિકારો મહાન્ લેપો ભવતિ, તન્ન શ્રેયાનુત્સર્ગ-
નિરપેક્ષોડપવાદઃ । અતઃ સર્વથોત્સર્ગાપવાદવિરોધદોસ્થિત્યમાચરણમ્ય પ્રતિપેદ્યં, તદર્થમેવ
સર્વથાનુગમ્યથ પરસ્પરસાપેક્ષોત્સર્ગાપવાદવિનૃમ્મિતવૃત્તિઃ સ્યાદ્વાદઃ ॥ ૨૩૧ ॥

દૃષ્ટ્વા यदि न प्रवर्तते तदा आर्तध्यानमंक्लेशेन गरीम्यागं कृत्वा पूर्वकृतपुण्येन देवलोके समुत्पद्यते ।
तत्र संयमाभावान्महान् लेपो भवति । नन कारणादपवादनिर्गममुत्सर्गं त्यजति, शुद्धात्मभावनासाधक-
मल्पलेपं बहुलाभमपवादसापेक्षमुत्सर्गं स्वीकरोति । तथैव च पूर्वमुक्तक्रमेणापहतसंयमशब्दवाच्येऽपवादो
प्रवर्तते तत्र च प्रवर्तमानः सन् यदि कथंचिदौषधध्यादि सावयवभयेन व्याधिव्यथादिप्रतीकारमकृत्वा
शुद्धात्मभावनां न करोति तर्हि महान् लेपो भवति; अथवा प्रतीकारं प्रवर्तमानोऽपि हरीतकीव्याजेन
गुडभक्षणवदिन्द्रियसुखलाम्पटचेन संयमविराधनां करोति तदापि महान् लेपो भवति । ततः कारणा-
दुत्सर्गनिरपेक्षमपवादं त्यक्त्वा शुद्धात्मभावનારૂપં શુભોપયોગરૂપં વા સંયમમવિરાધયત્તૌષધધ્યાદિનિમિત્તો-

દેશકાલજ્ઞને પણ, જે તે બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાંત-ગ્લાનત્વના અનુરોધ વડે જે આહારવિહાર
તેનાથી થતા અલ્પ લેપના ભયને લીધે તેમાં ન પ્રવર્તે તે (અર્થાત્ અપવાદના આશ્રયે
થતા અલ્પ અંધના ભયને લીધે ઉત્સર્ગની હઠ કરી અપવાદમાં ન પ્રવર્તે તે), અતિ કર્કશ
આચરણરૂપ થઈને અક્રમે શરીર પાઠી નાખીને દેવલોકને પામીને જેણે સમસ્ત સંયમામૃતનો
સમૂહ વમી નાખ્યો છે એવા તેને તપનો અવકાશ નહિ રહેવાથી, જેનો પ્રતિકાર અશક્ય
છે એવો મહાન લેપ થાય છે, તેથી અપવાદનિરપેક્ષ ઉત્સર્ગ શ્રેય નથી.

દેશકાલજ્ઞને પણ, જે તે બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાંત-ગ્લાનત્વના અનુરોધ વડે જે આહારવિહાર
તેનાથી થતા અલ્પ લેપને નહિ ગણીને તેમાં યથેષ્ટ પ્રવર્તે તે (અર્થાત્ અપવાદથી થતા
અલ્પ અંધ પ્રત્યે ખેદરકાર થઈને ઉત્સર્ગરૂપ ધ્યેયને ચૂકીને અપવાદમાં સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તે),
મૃદુ આચરણરૂપ થઈને સંયમ વિરાધીને અસંયત જન સમાન થયેલા એવા તેને તે કાળે
તપનો અવકાશ નહિ રહેવાથી, જેનો પ્રતિકાર અશક્ય છે એવો મહાન લેપ થાય છે, તેથી
ઉત્સર્ગનિરપેક્ષ અપવાદ શ્રેય નથી.

આથી (અંમ કહ્યું કે) ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિરોધ વડે થતું જે આચરણ
દુઃસ્થિતપણું તે સર્વથા નિપેદ્ય (ત્યાજ્ય) છે અને, તે અર્થે જ, પરસ્પર સાપેક્ષ એવા
ઉત્સર્ગ અને અપવાદ વડે જેની વૃત્તિ (-હયાતી, કાર્ય) પ્રગટ થાય છે એવો સ્યાદ્વાદ
સર્વથા અનુગમ્ય (અનુસરવાયોગ્ય) છે.

*इत्येवं चरणं पुराणपुरूपैर्जुष्टं विशिष्टादरै-
स्तसर्गादपवादतश्च विचरद्ब्रह्मीः पृथग्भूमिकाः ।
आक्रम्य क्रमतो निवृत्तिमतुलां कृत्वा यतिः सर्वत-
श्चित्सामान्यविशेषभासिनि निजद्रव्ये करोतु स्थितिम् ॥ १५ ॥

—इत्याचरणप्रज्ञापनं समाप्तम् ।

एतन्नाल्पसावधमपि बहुगुणराशिमुत्सर्गसापेक्षमपवादं स्वीकरोतीत्यभिप्रायः ॥ २३१ ॥ एवं 'उच्यते' ज्ञिणसंगे' इत्याद्येकादशागाथाभिरपवादस्य विशेषविवरणरूपेण चतुर्थस्थलं व्याख्यातम् । इति पूर्वोक्तक्रमेण 'ण हि णिरवेक्खो चागो' इत्यादित्रिंशद्गाथाभिः स्थलचतुष्टयेनापवादनामा द्वितीयान्तराधिकारः समाप्तः । अतः परं चतुर्दशागाथापर्यन्तं श्रामण्यापरनामा मोक्षमार्गाधिकारः कथ्यते । तत्र चत्वारि स्थलानि भवन्ति । तेषु प्रथमतः आगमाभ्यासमुद्ध्यत्वेन 'एयमगडो समणो' इत्यादि यथाक्रमेण प्रथमस्थले गाथाचतुष्टयम् । तदनन्तरं भेदाभेदरत्नत्रयस्वरूपमेव मोक्षमार्ग इति व्याख्यातक्येण 'आगमपुक्वा दिट्ठी' इत्यादि द्वितीय-

भाषार्थः—न्यां भुधी शुद्धोपयोगभां न रीति न थर्क जयाय न्यां भुधी अमल्ले
आचरणानी सुस्थिति अर्थ उत्सर्ग ने अपवादनी मैत्री साधवी तैर्क्यं, तेषु पातानी
निर्भाणताने न्यास राभ्या पिता अकला उत्सर्गना आग्रह राभीने देयण अति कर्कश
आचरणानी लुं न करवी तैर्क्यं, तेभ न उत्सर्गइय ध्ययने गृहीने अकला अपवादना
आश्रये देयण मृदु आचरणइय शिथिलता पणु न रोचवी तैर्क्यं, लुं पणु न थाय अने
शिथिलता पणु न रोचाय अम यर्तवुं तैर्क्यं, सर्वश भगवानने भागी ननेकान्त छ,
पातानी दशा तपारीने न रीने अकंदरे लाभ थाय ते रीने यर्तवाने भगवानने उपदेश
छ, पातानी गमे ते (सभण के निर्भाण) स्थिति होय तोपणु अक न प्रकारे यर्तवुं अया
जिनभागी नधी, २३१.

[एवं श्लोक द्वारा आत्मद्रव्यभां स्थिर जयानुं कटीने 'आचरणप्रज्ञापनं' पूर्ण
करेयभां आवे छः]

[अर्थः—] अ प्रमाणे विशिष्ट तत्त्वाहरवाणा पुराण पुरोपायि नेपेयुं, उत्सर्ग अने
अपवाद द्वारा घण्टी पृथक् पृथक् भूमिकाओंभां व्यापणुं नै नरानु (—राशित्र) नेने दति
प्राप्त करीने, क्रमशः व्यतुल निवृत्ति करीने, चैतन्यज्ञानान्य अने चैतन्यविशेषद्वय नेना
प्रकार छ अया निजद्रव्यभां सर्वतः स्थिति करे.

न्या रीति आचरणप्रज्ञापन समाप्त यतुं.

अथ आत्मव्यापारनाम्नो मोक्षमार्गस्यैकाग्र्यलक्षणस्य प्रज्ञापनम् । तत्र तन्मूलसाधनभूते
प्रथममागम एव व्यापारयति—

पुन्यगमदो ममणो पुन्यगं णिच्छिद्स्म अत्थेसु ।
णिच्छिच्ची आगमदो आगमचेद्धा तदो जेद्धा ॥ २३२ ॥

ऐकाग्र्यगतः श्रमणः ऐकाग्र्यं निश्चितस्य अर्थेषु ।

निश्चितिमागमन आगमचेष्टा ततो ज्येष्ठा ॥ २३२ ॥

श्रमणो हि तावदेकाग्र्यगत एव भवति । ऐकाग्र्यं तु निश्चितार्थस्यैव भवति ।
अर्थनिश्चयस्यैव तावदेव भवति । तत्र आगम एव व्यापारः प्रधानतरः, न चान्या गतिरस्ति ।
यतो न तन्मूलगतमन्त्ररेखायां निधेत्तु शक्यन्ते, तस्यैव हि विसमयप्रवृत्तविलक्षणसकल-
वशादेव मार्गयोगादगमनमुच्छिद्यन्तरङ्गमस्मीरिवान् । न चाग्रेनिश्चयमन्तरैर्णैकाग्र्यं सिद्ध्येत्.

યતોઽનિચિતાર્થસ્ય કદાચિન્નિશ્ચીકીર્ણકુલિતચેતસઃ સમન્તતો દોહાયમાનસ્યાત્યન્તરલતયા,
કદાચિન્નિશ્ચીકીર્ણજ્વરપરવશસ્ય વિશ્વં સ્વયં સિમ્બ્લોર્વિશ્વવ્યાપારપરિણતસ્ય પ્રતિક્ષણવિનૃમ્ભ-
માણક્ષોભતયા, કદાચિદ્વુષ્ણભાવિતસ્ય વિશ્વં સ્વયં ભોગ્યતયોપાદાય રાગદ્વેષદોષકલમાપિત-
ચિત્તવૃત્તેરિષ્ટાનિષ્ઠિભાગેન પ્રવર્તિતદ્વૈતસ્ય પ્રતિવસ્તુપરિણમમાનસ્યાત્યન્તવિસંપ્દલતયા, કૃત-
નિશ્ચયનિઃક્રિયનિર્ભોગં યુગપદાપીતવિશ્વમપ્યવિશ્વતયૈકં ભગવન્તમાત્માનમપઙ્ચતઃ સન્તતં વૈયથ્ય-
મેવ સ્યાત્ । ન ચૈકાઙ્ગ્યમન્તરેણ શ્રામણ્યં સિદ્ધચેત્, યતોઽનૈકાઙ્ગ્યસ્યાનેકમેવેદમિતિ
પર્યતસ્તથાપ્રત્યયાભિનિવિષ્ટસ્યાનેકમેવેદમિતિ જ્ઞાનતસ્તથાનુભૂતિભાવિતસ્યાનેકમેવેદમિતિ
પ્રત્યર્થવિકલપવ્યાવૃત્તચેતસા સન્તતં પ્રવર્તમાનસ્ય તથાવૃત્તિદુઃસ્થિતસ્ય ચૈકાત્મપ્રતીત્યનુભૂતિ-

ભવતિ । તૈચકાઙ્ગ્યમાગમપરિજ્ઞાનાદેવ ભવતીતિ પ્રકાશયતિ—**પ્રયગગદો મમજો** એકાઙ્ગ્યગતઃ શ્રમજો
ભવતિ । અત્રાયમર્થઃ—જગત્રયકાલત્રયવર્તિતમમન્તઙ્ગ્યગુણપર્યાયૈકમમયપરિચ્છિન્નિસમર્થમકલ્પિમલ્લંકેવજ્ઞાન-
લક્ષણનિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપમૈકાઙ્ગ્યં મળ્યતે । તત્ર ગતસ્તન્મયત્વેન પરિણતઃ શ્રમજો

પદાર્થોના સમૂહના યથાર્થ જ્ઞાન વડે સુસ્થિત છે માટે આગમ જ સમસ્ત પદાર્થોના યથાર્થ
જ્ઞાનથી ગંભીર છે).

વળી પદાર્થોના નિશ્ચય વિના એકાઙ્ગતા સિદ્ધ થતી નથી; કારણ કે, જેને પદાર્થોના
નિશ્ચય નથી તે (૧) કદાચિત નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાથી આકુળતા પામતા ચિત્તને ડીધે
સર્વતઃ દોહાયમાન (-હામારોળ) થવાથી અત્યંત તરલતા પામે છે. (૨) કદાચિત કરવાની
ઇચ્છાથી જ્યાર વડે પરવશ થયો થકો વિશ્વને (-સમસ્ત પદાર્થોને) સ્વયં સર્જવાને ઇચ્છતો
થકો વિશ્વવ્યાપારરૂપે (-સમસ્ત પદાર્થોની પ્રવૃત્તિરૂપે) પરિણમતો હોવાથી પ્રતિક્ષણ દેખતો
પ્રગટતા પામે છે, અને (૩) કદાચિત ભોગવવાની ઇચ્છાથી ભાવિત પાંચ થકો વિશ્વને સ્વયં
ભોગ્યપણે ગ્રહણ કરીને, રાગદ્વેષરૂપ દોષથી કલુષિત ચિત્તવૃત્તિને ડીધે (વસ્તુભોગ) કટુ-
અનિષ્ટ વિભાગ વડે દ્વૈત પ્રવર્તાવતો થકો પ્રત્યેક વસ્તુરૂપે પરિણમતો હોવાથી અત્યંત
અસ્થિરતા પામે છે. તેથી (-પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોને ડીધે) તે અનિશ્ચયી હવ. (૧) કૃતનિશ્ચય
(નિશ્ચયવંત). (૨) નિષ્ક્રિય અને (૩) નિર્ભોગ એવા ભગવાન આત્માને—કે જે યુગપદ
વિશ્વને પી જતો હોવા છતાં વિશ્વપણે નહિ થવાથી એક છે તેને—નહિ દેવતો હોવાને ડીધે
તેને સતત વ્યઙ્ગતા જ હોય છે (-એકાઙ્ગતા હોતી નથી).

વળી એકાઙ્ગતા વિના શ્રામણ્ય સિદ્ધ થતું નથી; કારણ કે, જેને એકાઙ્ગતા નથી તે હવ
(૧) ' આ અનેક જ છે ' એમ દેખતો (-અક્રતો) થકો તે પ્રકારની પ્રતીતિનો ' અનિનિવિષ્ટ
હોય છે. (૨) ' આ અનેક જ છે ' એમ જાણતો થકો તે પ્રકારની અનુભૂતિથી નિશ્ચિત હોય
છે, અને (૩) ' આ અનેક જ છે ' એમ દરેક પદાર્થોના ચિકલ્પથી ખોડિત (-ચિત્તવિનત)
ચિત્ત સહિત સતત પ્રવર્તતો થકો તે પ્રકારની સૃષ્ટિથી દુઃસ્થિત હોય છે. તેથી તેને એક

૧. અભિનિવિષ્ટ = આક્રમી; દરેક મર્મેણ.

૨. શતિ = વર્તન; વર્તકું તે; સારિય.

આગમહીનો સમનો ણેવપ્પાણં પરં વિયાણાદિ ।

અવિજાણંતો અત્થે સ્વેદિ કમ્માણિ કિથ મિક્કુ ॥ ૨૩૩ ॥

આગમહીનઃ શ્રમણો નૈવાત્માનં પરં વિજાનાતિ ।

અવિજાનન્નર્થાન ક્ષપયતિ કર્માણિ કથં મિથુઃ ॥ ૨૩૩ ॥

ન સત્ત્વાગમમન્તરેણ પરાત્મજ્ઞાનં પરમાત્મજ્ઞાનં વા સ્યાન્ ; ન ચ પરાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય પરમાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય વા મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મણાં જ્ઞાપિપરિવર્તરૂપકર્મણાં વા ક્ષપણં સ્યાત્ । તથાહિ—ન તાવન્નિરાગમસ્ય નિરવધિભવાપગાપ્રવાહવાદિમહામોહમલ્મલીમસસ્યાસ્ય જગતઃ

આગમપરિજ્ઞાનહીનસ્ય કર્મક્ષપણં ન ભવતીતિ પ્રકુપયતિ—આગમહીનો સમનો ણેવપ્પાણં પરં વિયાણાદિ આગમહીનઃ શ્રમણો નૈવાત્માનં પરં વા વિજાનાતિ; અવિજાણંતો અત્થે અવિજાનન્નર્થાનપરમાત્માદિ-દાર્થાન્ સ્વેદિ કમ્માણિ કિથ મિક્કુ ક્ષપયતિ કર્માણિ કથં મિથુઃ, ન કથમપિ ઇતિ । इतो स्तरः—“गुणर्जीवा पज्जती पाणा सण्णा य मग्गणाओ य । उवओगोवि य कममो वीसं तु पक्खणा भणिदा ॥” इति गाथाकथिताद्यागममजानन्, तथैव “भिण्णउ जेण ण जाणियउ णियदेहहं परमेशु । सो

આગમરહિત જે શ્રમણ તે જાણે ન પરને, આત્મને;

ભિક્ષુ પદાર્થ-અજાણુ તે કાય કર્મનો કર્મ રીત કરે ? ૨૩૩.

અન્યથાર્થઃ—[આગમહીનઃ] આગમહીન [શ્રમણઃ] શ્રમણ [આત્માનં] આત્માનં (પાતાનં) અને [પરં] પરને [ન યથા વિજાનાતિ] જાણતો નથી જ; [અર્થાનં અવિજાનન્] પદાર્થોને નહિ જાણતો [મિથુઃ] ભિક્ષુ [કર્માણિ] કર્મોને [કથં] કર્મ રીતે [ક્ષપયતિ] કાય કરે ?

ટીકાઃ—અરેઅર આગમ વિના ‘પરાત્મજ્ઞાન’ કે ‘પરમાત્મજ્ઞાન’ થતું નથી; અને ‘પરાત્મજ્ઞાનશૂન્ય’ કે ‘પરમાત્મજ્ઞાનશૂન્ય’ને માહાદિદ્રવ્યભાવકર્મણાં કે ‘જ્ઞાપિપરિવર્તનરૂપ’ કર્મણાં કાય થતો નથી. તે આ પ્રમાણે—

પ્રથમ તો, આગમહીન એવું આ જગત—કે જે નિરવધિ (અવિદ્યા) તત્ત્વમસ્તિતાના પ્રવાહને વહેવડાવનારા મહામોહમળથી ભરિત છે તે—પરો પાંડિત્ય જનુવની નાદક

૧. પરાત્મજ્ઞાન = પરતું અને આત્માનું જ્ઞાન; પરતું અને પોતાનું જ્ઞાન; સ્વ-પરતું જોડાણ.

૨. પરમાત્મજ્ઞાન = પરમાત્માનું જ્ઞાન; ‘હું’ સકળ લોકોનો અને જગતનો સત્ત્વ-રૂપ-કર્મ-કારણ અને આત્માનું ‘હું’ એવું જ્ઞાન

૩. જ્ઞાપિપરિવર્તન = અપિતતું પલટાવું તે; અજ્ઞાનસ્થિતિ; પરો. (અજ્ઞાન એક રૂપમાં નાના રૂપમાં પલટાવું તે અપિપરિવર્તનરૂપ કર્મ છે.)

પીતોન્મત્તકસ્યેવાવકીર્ણવિવેકસ્યાવિવિક્તેન જ્ઞાનઞ્ચોતિષા નિરૂપયતોઽપ્યા-મા-મપદેગનિવિત
શરીરાદિદ્રવ્યેષ્ણયોગમિશ્રિતમોહરાગદ્વેષાદિભાવેષુ ન સ્વપરનિશ્ચયકામમોપદેશત્ત્વાનુભવા-
ભાવાદયં પરોઽયમાત્મેતિ જ્ઞાનં સિદ્ધયેત્ : તથાચ ત્રિમયપરિણાટોપકરિતવિનિવર્ણયોગ-
પ્રાગ્ભારાગાધગમ્ભીરસ્વભાવં વિશ્વમેવ જ્ઞેયીકૃત્ય પ્રતપતઃ પરમાત્મનિશ્ચયકામમોપદેશપૂર્વક-
સ્વાનુભવાભાવાત્ જ્ઞાનસ્વભાવસ્યૈકસ્ય પરમાત્મનો જ્ઞાનમપિ ન સિદ્ધયેત્ । પરમપરમાત્મજ્ઞાન-
શૂન્યસ્ય તુ દ્રવ્યકર્મારબ્ધૈઃ શરીરાદિભિસ્તન્ત્રગયૈર્મોહરાગદ્વેષાદિભાવેઃ સંકલ્પમાત્મજ્ઞતાં
વધ્યઘાતકવિભાગાભાવાન્મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મણાં શ્વપ્નં ન સિદ્ધયેત્ : તથાચ જ્ઞેયનિષ્ઠતયા

અંધઃ અવરહં અંધયહં કિમ દરિસાવદ પંથુ ॥” ઇતિ દોહ-કૃત્ત્વકથિતાયામપરમાત્મજ્ઞતાત્મજ્ઞતાં
જાજાનન્ પુરુષો રાગાદિદોષરહિતાવ્યાવાયમુન્નાદિગુણસ્વરૂપનિજાત્મદ્રવ્યસ્ય ભાવકર્મણામિધૈ રાગાદિ-

વિવેકના નાશને પ્રાપ્ત હોવાથી ‘અવિવિક્ત જ્ઞાનઞ્ચોતિ વડે જતે’ તુલ્ય છે તોપણ, તેને
‘સ્વપરનિશ્ચાયક આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવના અભાવને લીધે, આત્મામાં અને આત્મ-
પ્રદેશસ્થિત શરીરાદિદ્રવ્યોમાં તેમ જ ઉપયોગમિશ્રિત મોહરાગદ્વેષાદિભાવોમાં’ આ પર
છે અને આ આત્મા (—સ્વ) છે’ એવું જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી; તેમ જ તેને ‘પરમાત્મનિશ્ચાયક
આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવના અભાવને લીધે, જેને ત્રિકાળપરિણાટીમાં વિચિત્ર પર્યાયોનો
સમૂહ પ્રગટ થાય છે એવા અગાધગંભીરસ્વભાવી વિશ્વને જ્ઞેયરૂપ કરીને ‘પ્રતપતા
જ્ઞાનસ્વભાવી એક પરમાત્માતું’ જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થતું નથી.

અને (એ રીતે) જે (૧) પરમાત્મજ્ઞાનથી તેમ જ (૨) પરમાત્મજ્ઞાનથી શૂન્ય છે તેને,
(૧) દ્રવ્યકર્મથી થતાં શરીરાદિ સાથે તથા ‘તત્પ્રત્યયી મોહરાગદ્વેષાદિભાવો સાથે એકતા
અનુભવવાને લીધે ‘વધ્યઘાતકના વિભાગનો અભાવ હોવાથી મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મોનો ક્ષય
સિદ્ધ થતો નથી, તેમ જ (૨) જ્ઞેયનિષ્ઠપણે પ્રત્યેક વસ્તુના ઉત્પાદ-વિનાશરૂપે પરિણમતી

૧. અવિવિક્ત = અવિવેકવાણી; વિવેકશૂન્ય; ભેદ વિનાની; અભિન્ન; ભેજભેજ.

૨. સ્વપરનિશ્ચાયક = સ્વપરનો નિશ્ચય કરાવનાર. (આગમોપદેશ સ્વપરનો નિશ્ચય કરાવનાર છે અર્થાત્
સ્વપરનો નિશ્ચય કરવામાં નિમિત્તભૂત છે.)

૩. પરમાત્મનિશ્ચાયક = પરમાત્માનો નિશ્ચય કરાવનાર (અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વભાવી પરમાત્માનો તિર્ણય કરવામાં
નિમિત્તભૂત)

૪. પ્રતપતું = તપવું; પ્રતાપવત વર્તવું. (જ્ઞાનસ્વભાવી પરમાત્મા વિશ્વને જ્ઞેયરૂપ કરીને તપે છે—પ્રતાપવત
વર્તે છે.)

૫. તત્પ્રત્યયી = તત્સંબંધી; તે સંબંધી; તે જેનું નિમિત્ત છે એવા.

૬. વધ્યઘાતક = હણાવાયોગ્ય અને હણનાર. [આત્મા વધ્ય છે અને મોહાદિભાવકર્મો ઘાતક છે. મોહાદિ-
દ્રવ્યકર્મો પણ આત્માના ઘાતમાં નિમિત્તભૂત હોવાથી ઘાતક કહેવાય છે.]

૭. જ્ઞેયનિષ્ઠ = જ્ઞેયોમાં નિષ્ઠાવાળું; જ્ઞેયપરાયણ; જ્ઞેયસન્નુષ્ઠ. [અનાદિ સંસારથી રૂપિત જ્ઞેયનિષ્ઠ હોવાથી તે
દરેક પદાર્થના ઉત્પત્તિ-વિનાશરૂપે પરિણમવાને લીધે પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. પરમાત્મનિષ્ઠતા વિના
રૂપિત્વ તે પરિવર્તન અનિવાર્ય છે.]

प्रतिवस्तु पातोत्पातपरिणतत्वेन ज्ञप्तेरासंसारोत्परिवर्तमानायाः परमात्मनिष्ठत्वमन्तरेणा-
निवार्यपरिवर्ततया ज्ञप्तिपरिवर्तरूपकर्मणां क्षणमपि न सिद्धयेत् । अतः कर्मक्षणाधिभिः
सर्वथागमः पर्युपास्यः ॥ २३३ ॥

अथागम एवैकश्चक्षुर्मोक्षमार्गमुपसर्पतामित्यनुशास्ति—

आगमचक्षू साहू इन्दियचक्षूणि सव्वभूदाणि ।

देवा य ओहिचक्षू सिद्धा पुण सव्वदो चक्षू ॥ २३४ ॥

नानाविकल्पजालैर्निश्चयेन कर्मभिः सह भेदं न जानाति, तथैव कर्मारिविध्वंसकस्वकीयपरमात्मतत्त्वस्य
ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मभिरपि सह पृथक्त्वं न वेत्ति, तथाचाशरीरलक्षणशुद्धात्मपदार्थस्य शरीरादिनोकर्मभिः
सहान्यत्वं न जानाति । इत्थंभूतभेदज्ञानाभावाद्देहम्यमपि निजशुद्धात्मानं न गेचते, समस्तगगादिपरि-
हारेण न च भावयति । ततश्च कथं कर्मक्षयो भवति, न कथमर्पाति । ततः काष्णान्मोक्षाधिना
परमागमाभ्यास एव कर्तव्य इति नात्पर्यार्थः ॥ २३३ ॥ अथ मोक्षमार्गाधिनामागम एव दृष्टिरित्या-

होयाने लीधे अनादि संसारधी परिवर्तन पावती के ज्ञप्ति तेनुं परिवर्तन परमात्मनिष्ठ-
सिवाय अनिवार्य होयाधी, ज्ञप्तिपरिवर्तनश्च कर्मानो क्षय पणु सिद्ध यतो नधी, नादं
कर्मक्षयना अधीआओ सर्व प्रकारे आगमनी पर्युपासना करधी योग्य छ.

सावार्थः—आगमनी पर्युपासना रहित जगतने आगमापदेशपूर्वक स्थानुभव
नहि यतो होयाधी तेने 'आ अभूर्तिक आत्मा ते हुं' भुं अने आ ज्ञानाद्वैद्यायनादी
शरीरादिक ते पर छ' ऐम, तथा 'आ उपयोग ते हुं' भुं अने आ उपयोगनिमित्त भाद-
रागद्वेषादिलावा ते पर छ' ऐम स्व-परनुं नेदज्ञान यतुं नधी; तेम ज तेने आगमापदेश-
पूर्वक स्थानुभव नहि यतो होयाधी 'हुं' ज्ञानस्वभावी ऐक परमात्मा हुं' ऐतुं
परमात्मज्ञान पणु यतुं नधी.

ऐ रीते केने (१) स्वपरज्ञान तेम ज (२) परमात्मज्ञान नधी तेने, (१) होयायाय
ऐवा स्वनुं अने हुणनार ऐवां भादादिद्रव्यभावकर्मश्च परनुं नेदज्ञान नहि होयाधी
भादादिद्रव्यभावकर्मना क्षय यतो नधी, तेम ज (२) परमात्मनिष्ठत्वना अनारने लीधे
ज्ञप्तिनुं परिवर्तन नहि ऐणतुं होयाधी ज्ञप्तिपरिवर्तनश्च कर्मानो पणु क्षय यतो नधी.

भादे भादाधीआओ सर्व प्रकारे सर्वशक्यित आगमने सेवचो. २३४.

हुंय, भादाभागे जनाराआओ आगम ज ऐक भन्तु छ ऐम उपदेश छः—

मुनिराज आगमनेह ने नो एत नहिभवतु ते.

हे देव अवयवित्त ने नोदेवत नहि ते.

આગમચક્ષુઃ સાધુરિન્દ્રિયચક્ષૂંપિ સર્વભૂતાનિ ।

દેવાશ્ચાવધિચક્ષુપઃ સિદ્ધાઃ પુનઃ સર્વતથક્ષુપઃ ॥ ૨૩૪ ॥

इह तावद्भगवन्तः सिद्धा एव शुद्धज्ञानमयत्वात्सर्वतश्चक्षुषः, शेषाणि तु सर्वाण्यपि भूतानि मूर्तद्रव्यावसक्तदृष्टित्वादिन्द्रियचक्षूँपि । देवास्तु सूक्ष्मत्वविशिष्टमूर्तद्रव्यग्राहित्वादवधिचक्षुषः, अथ च तेऽपि रूपिद्रव्यमात्रदृष्टत्वेनेन्द्रियचक्षुभ्योऽविशिष्यमाणा इन्द्रियचक्षुष एव । एवममीषु समस्तेष्वपि संसारिषु मोहोपहततया ज्ञेयनिष्ठेषु सत्सु ज्ञाननिष्ठत्वमूलशुद्धात्म-तत्त्वसंवेदनसाध्यं सर्वतथक्ષुस्त्वं न सिद्धयेत् । अथ तत्सिद्धये भगवन्तः श्रमणा आगमचक्षुषो भवन्ति । तेन ज्ञेयज्ञानयोरन्योन्यसंवलनेनाशक्यविवेचनत्वे सत्यपि स्वपरविभाग-

હયાતિ—આગમચક્ષુ શુદ્ધાત્માદિપદાર્થપ્રતિપાદકપરમાગમચક્ષુષો ભવન્તિ । કે તે । સાહુ નિશ્ચયરત-ત્રયાધારેણ નિજશુદ્ધાત્મસાધકા સાધવઃ । ઇન્દ્રિયચક્ષુણિ નિશ્ચયેનાતીન્દ્રિયામૂર્તકેવલજ્ઞાનાદિગુણસ્વરૂપાણ્યપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મબન્ધવશાદિન્દ્રિયાધીનત્વેનેન્દ્રિયચક્ષૂંપિ ભવન્તિ । કાનિ કર્તૃણિ । સર્વભૂદાણિ સર્વ-ભૂતાનિ સર્વસંસારિજીવા इत्यर्थः । देवा य ओहिचक्खू देवा अपि च सूक्ष्ममूर्तपुद्गलद्रव्यविषया-वधिचक्षुषः । सिद्धा पुण सव्वदो चवखू सिद्धाः पुनः शुद्धबुद्धैकस्वभावजीवलोकाकाशप्रमितशुद्धासंख्येय-सर्वप्रदेशचक्षुष इति । अनेन किमुक्तं भवति । सर्वशुद्धात्मप्रदेशे लोचनोत्पत्तिनिमित्तं परमागमोपदेशादुत्पन्नं

અન્યથાર્થઃ—[સાધુઃ] સાધુ [આગમચક્ષુઃ] આગમચક્ષુ (-આગમરૂપ ચક્ષુવાળા) છે, [સર્વભૂતાનિ] સર્વ ભૂતો (-પ્રાણીઓ) [ઇન્દ્રિયચક્ષૂંપિ] ઇન્દ્રિયચક્ષુ છે, [દેવાઃ ચ] દેવો [અવધિચક્ષુપઃ] અવધિચક્ષુ છે [પુનઃ] અને [સિદ્ધાઃ] સિદ્ધો [સર્વતઃચક્ષુપઃ] સર્વતઃચક્ષુ (-સર્વ તરફથી ચક્ષુવાળા અર્થાત્ સર્વ આત્મપ્રદેશે ચક્ષુવાળા) છે.

ટીકાઃ—પ્રથમ તો, આ લોકમાં ભગવંત સિદ્ધો જ શુદ્ધજ્ઞાનમય હોવાથી સર્વતઃચક્ષુ છે અને બાકીનાં બધાંય ભૂતો (-જીવો), મૂર્ત દ્રવ્યોમાં જ તેમની દૃષ્ટિ લાગતી હોવાથી, ઇન્દ્રિયચક્ષુ છે. દેવો સૂક્ષ્મત્વવાળાં મૂર્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા હોવાથી અવધિચક્ષુ છે; અથવા તેઓ પણ, માત્ર રૂપી દ્રવ્યોને દેખતા હોવાથી તેમને ઇન્દ્રિયચક્ષુવાળાંઓથી શુદ્ધ ન પાડવામાં આવે તો, ઇન્દ્રિયચક્ષુ જ છે. એ રીતે આ બધાય સંસારીઓ મોહ વડે ઠંડિપણે હોવાને લીધે જ્ઞેયનિષ્ઠ હોવાથી, જ્ઞાનનિષ્ઠપણાનું મૂળ જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સંવેદન તેનાથી સાધ્ય (-સધાતું) એવું સર્વતઃચક્ષુપણું તેમને સિદ્ધ થતું નથી.

હવે, તેની (સર્વતઃચક્ષુપણાની) સિદ્ધિને માટે ભગવંત શ્રમણા આગમચક્ષુ હોય છે. તેઓ તે આગમરૂપ ચક્ષુ વડે, જેકે જ્ઞેય અને જ્ઞાનનું અન્યોન્ય મિલન હોવાને લીધે તેમને ભિન્ન કરવાં અશક્ય છે (અર્થાત્ જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં ન જણાય એમ કરવું અશક્ય છે)

મારચય્ય નિર્ભિન્નમહામોહાઃ સન્તઃ પરમાત્માનમવાપ્ય સતતં જ્ઞાનનિષ્ઠા एवावतिष्ठन्ते । अतः सर्वमप्यागमचक्षुषैव मुमुक्षूणां द्रष्टव्यम् ॥ ૨૩૪ ॥

અધાગમચક્ષુષા સર્વમેવ દૃશ્યત એવેતિ સમર્થયતિ—

सर्वे आगमसिद्धा अथा गुणपञ्जर्हि चित्तेहि ।

जाणन्ति आगमेण हि पेच्छित्ता ते वि ते ममणा ॥ ૨૩૫ ॥

સર્વે આગમસિદ્ધા અર્થા ગુણપર્વાયૈશ્ચિત્રઃ ।

જાનન્ત્યાગમેન દિ દૃષ્ટા તાનપિ તે શ્રમણાઃ ॥ ૨૩૫ ॥

આગમેન તાવત્સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ પ્રમીયન્તે, વિસ્પષ્ટતર્કણસ્ય સર્વદ્રવ્યાણામવિરુદ્ધત્વાત્ ।
વિચિત્રગુણપર્યાયવિશિષ્ટાનિ ચ પ્રતીયન્તે, સહક્રમપ્રવૃત્તાનેકધર્મવ્યાપકાનેકાન્તમયત્વેનૈવાગમસ્ય

નિર્વિકારં મોક્ષાર્થિભિઃ સ્વસંવેદનજ્ઞાનમેવ ભાવર્નાયમિતિ ॥ ૨૩૪ ॥ અધાગમલોચનેન સર્વં દૃશ્યત્ત્વમિતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—સર્વે આગમસિદ્ધા સર્વેઽપ્યાગમસિદ્ધા આગમેન જ્ઞાતાઃ । કે તે । અથા વિમુદ્જ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવો યોઽસૌ પરમાત્મપદાર્થસ્તત્પ્રભૃતયોઽર્થાઃ । કથં સિદ્ધા । ગુણપજ્જર્હિ ચિત્તેહિ વિચિત્ર-

તોપણુ, સ્વપરનો વિભાગ કરીને, મહામોહને જેમણે બેઠી નાખ્યો છે એવા યત્નિતા યક્ષા, પરમાત્માને પામીને, સતત જ્ઞાનનિષ્ઠ જ રહે છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) મુમુક્ષુઓએ અધુન આગમરૂપ ચક્ષુ વડે જ દેખવું. ૨૩૪.

હવે, આગમરૂપ ચક્ષુ વડે અધુન દેખાય છે જ એમ સમર્થન કરે છે:—

सौ चित्र गुणपर्याययुक्त पदार्थ आगमननिर्देशः

ते सर्वान् ज्ञाने श्रमण आगमेन हि दृष्ट्वा आगम वदे अरेपरं ज्ञानी [જાનન્તિ] જાણે છે.

અન્યયાર્થ:—[સર્વે વર્થાઃ] અથા પદાર્થા [ચિત્રઃ ગુણપર્યાયઃ] ચિત્રિત્ર (અનેક પ્રકારના) ગુણપર્યાયો સહિત [આગમસિદ્ધાઃ] આગમસિદ્ધ છે. [તાન યપિ] તે નર્મને [તે શ્રમણાઃ] એ શ્રમણા [આગમેન દિ દૃષ્ટ્વા] આગમ વડે અરેપર દેખીને [જાનન્તિ] જાણે છે.

ટીકા:—પ્રથમ તો, આગમ વડે અર્થોય દ્રવ્યો પ્રમેય સાચ છે (અર્થાત્ વસ્તુ છે). કારણ કે સર્વ દ્રવ્યો વિસ્પષ્ટ તર્કણાથી અવિરુદ્ધ છે (—અર્થો દ્રવ્યો આત્મનાતુલ્ય કે વિરોધ સ્પષ્ટ તર્ક તેની સાથે અગ્રયાણો છે અર્થાત્ તેઓ આગમનાતુલ્ય વિરુદ્ધ વિચારથી વ્યુત્પન્ન એવાં છે). વળી આગમ વડે તે દ્રવ્યો વિચિત્ર ગુણપર્યાયવર્તમાને નર્મિત સાચ છે, કારણ કે આગમ સહપ્રવૃત્ત અને ક્રમપ્રવૃત્ત અનેક ધર્મોનાં વ્યાપક (—અનેક ધર્મોને કહેવાત)

अनिदमंयमन्य नु मुनिधितैकाग्र्यगतत्वरूपं मोक्षमार्गापरनाम श्रामण्यमेव न सिद्धयेत् ।
अत आगमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानमंयतत्त्वानां योगपद्यस्यैव मोक्षमार्गत्वं नियम्येत ॥ २३६ ॥

अथागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानमंयतत्त्वानामयोगपद्यस्य मोक्षमार्गत्वं विघटयति—

न हि आगमेण मिज्जदि सद्वहणं जदि वि णत्थि अत्थेसु ।

सद्वहणो अत्थे अनंजदो वा ण णिव्वादि ॥ २३७ ॥

न आगमेन विद्वयति श्रद्धानं यद्यपि नास्त्यर्गेषु ।

अद्वयत अनंयमंयतो वा न निवोति ॥ २३७ ॥

श्रद्धानशून्येनागमजनितेन ज्ञानेन, तदविनाभाविना श्रद्धानेन च संयमशून्येन, न
 भावतिसिद्धयति । तथाहि—आगमवलेन सकलपदार्थान् विस्पष्टं तर्कयन्नपि, यदि सकल-
 पदार्थज्ञेयाकारकरम्बितविशदैकज्ञानाकारमात्मानं न तथा प्रत्येति, तदा यथोदितात्मनः
 श्रद्धानशून्यतया यथोदितमात्मानमननुभवः कथं नाम ज्ञेयनिमग्नो ज्ञानविमूढो ज्ञानी स्यात् ।
 भूतानिश्च ज्ञेयद्योतको भवन्नप्यागमः किं कुर्यात् । ततः श्रद्धानशून्यादावमानास्ति सिद्धिः ।
 केचन, सकलपदार्थज्ञेयाकारकरम्बितविशदैकज्ञानाकारमात्मानं श्रद्धानोऽप्यनुभवन्नपि, यदि
 स्वस्मिन्नेव संयम्य न वर्तयति, तदानादिमोदगसद्वेषाननोपजनितपरद्रव्यचक्षुभगम्वरिण्या-
 श्वेद्वृत्तेः स्वस्मिन्नेव स्थानान्निर्वागमननिःकम्पैकतत्त्वमूर्च्छितचिद्वृत्त्यभावात्कथं नाम संयतः

पदार्थज्ञेयाकारकरम्बितविशदैकज्ञानरूपं स्वात्मानं ज्ञानतोऽपि समानैकैषादेव इति निश्चयश्च यत् श्रद्धानं
 रितं तदा तस्य प्रदीपप्रधानाय आगमः किं करोति, न किमपि । यथा वा न एव प्रदीपमहितपुरुषः
 कौयपौरुषवलेन कृपपतनाद्यदि न निर्वर्तते तदा तस्य श्रद्धानं प्रदीपो द्यौर्वा किं करोति, न किमपि ।

टीकाः—आगमजनितं ज्ञानं नथी, ने ते श्रद्धानशून्यं होय ते। सिद्धिं यती नथीः
 था तेना विना (—आगमज्ञानं विना 'ने होय' नथी अथा श्रद्धानं नथी यत्, ने ते (श्रद्धानं)
 शून्यं होय ते। सिद्धिं यती नथी, ने आ प्रमाणं:

आगममये सकल पदार्थानी विस्पष्टं तर्कयन् श्रुते होय उतां यत्, ने होय सकल
 पदार्थानां ज्ञेयाकारे साथे निमित्तित यत् विशद अथ ज्ञानं तेना आगमं के होय —आगमं
 प्रकारे प्रतीत करोते नथी, ते यथाज्ञ आत्मानां श्रद्धानं मय्य होयते त्विं ने तदा
 आत्माने अनुभवते नथी अथा ते ज्ञेयनिमग्नं ज्ञानविमूढं होय एहं इति भावी होय
 न होय, अज्ञानी होय) अने अज्ञानीने, ज्ञेयवत् होय उतां यत्, ज्ञानमनु-
 वेदे ? (—आगमं ज्ञेयानुं प्रकाशक होय उतां यत् अज्ञानीने ते होय रे ?) तने श्रद्धानं
 आगमं नथी सिद्धिं यती नथी.

यणी, सकल पदार्थानां ज्ञेयाकारे साथे निमित्तित यत् विशद होय उतां यत्, ने होय सकल
 पदार्थानां ज्ञेयाकारे साथे निमित्तित यत् विशद होय उतां यत्, ने होय सकल
 संयमित (—अंकुशित) अर्थने होयते नथी, ते अथादि श्रद्धानं ज्ञेयं आगमं त्विं
 ने परद्रव्यमां अगम्य तेनं दीपि ने स्वैरिणी (—अग्निमहिनी, कथं प्रदीपं के होय निमित्तित
 यत्—यत्तयनी परिपुति) होतामां होय होय, यत्तयनीने श्रद्धानं ज्ञेयं आगमं त्विं
 निमित्तित होय होय, ते एहं इति संयत होय । न होय, अथादि श्रद्धानं

तर्कयन् विस्पष्टं तर्कयन् श्रुते होय उतां यत्, ने होय सकल

निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत्
 तेना प्रतिनिमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत् निमित्तित यत्

સ્યાત્ । અસંયતસ્ય ચ યથોદિતાત્મતત્ત્વપ્રતીતિરૂપં શ્રદ્ધાનં યથોદિતાત્મતત્ત્વાનુભૂતિરૂપં જ્ઞાનં
વા કિં કુર્યાત્ । તતઃ સંયમશૂન્યાત્ શ્રદ્ધાનાત્ જ્ઞાનાદ્વા નાસ્તિ સિદ્ધિઃ । અતઃ આગમજ્ઞાન-
તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનામયૌગપદ્યસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં વિધટેતૈવ ॥ ૨૩૭ ॥

અથાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં યૌગપદ્યેડપ્યાત્મજ્ઞાનસ્ય મોક્ષમાર્ગસાધકતમત્વં
દ્યોતયતિ—

જં અજ્ઞાણી કમ્મં સ્વેદિ ભવમયસહસ્સકોઢીર્હિ ।

તં જ્ઞાણી તિર્હિ ગુત્તો સ્વેદિ ઉસ્સાસમેત્તેણ ॥ ૨૩૮ ॥

યદજ્ઞાની કર્મ ક્ષપયતિ ભવશતસહસ્રકોટિભિઃ ।

તજ્જ્ઞાની ત્રિભિર્ગુપ્તઃ ક્ષપયત્યુચ્છ્વાસમાત્રેણ ॥ ૨૩૮ ॥

તથાયં જીવઃ શ્રદ્ધાનજ્ઞાનસહિતોડપિ પૌરુષસ્થાનીયચારિત્રવલેન રાગાદિવિકલ્પરૂપાદસંયમાદિ ન નિવર્તતે
તદા તસ્ય શ્રદ્ધાનં જ્ઞાનં વા કિં કુર્યાત્, ન કિમપીતિ । અતઃ એતદાયાતિ—પરમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-
સંયતત્ત્વાનાં મધ્યે દ્વયેનૈકેન વા નિર્વાણં નાસ્તિ, કિંતુ ત્રયેણેતિ ॥ ૨૩૭ ॥ એવં ભેદાભેદરત્નત્રયાત્મક-
મોક્ષમાર્ગસ્થાપનમુદ્યત્વેન દ્વિતીયસ્થલે ગાથાચતુષ્ઠયં ગતમ્ । કિંચ વહિરાત્માવસ્થાન્તરાત્માવસ્થાપરમાત્મા-
વસ્થામોક્ષાવસ્થાત્રયં તિષ્ઠતિ । અવસ્થાત્રયેડનુગતાકારં દ્રવ્યં તિષ્ઠતિ । એવં પરસ્પરસાપેક્ષદ્રવ્યપર્યાયાત્મકો
જીવપદાર્થઃ । તત્ર મોક્ષકારણં ચિન્ત્યતે । મિધ્યાત્વરાગાદિરૂપા વહિરાત્માવસ્થા તાવદશુદ્ધા, મુક્તિકારણં

અને અસંયતને, યથોક્ત આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન કે યથોક્ત આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ-
રૂપ જ્ઞાન શું કરે ? માટે સંયમશૂન્ય શ્રદ્ધાનથી કે જ્ઞાનથી સિદ્ધિ થતી નથી.

આથી આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વના અયુગપદ્યણાને મોક્ષમાર્ગપણું ઘટું
નથી જ. ૨૩૭.

હવે, આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વનું યુગપદ્યણું હોવા છતાં પણ, આત્મજ્ઞાન
મોક્ષમાર્ગનું સાધકતમ (ઉદ્દૃષ્ટ સાધક) છે એમ સમજાવે છે:—

અજ્ઞાની જે કર્મો અપાવે તત્ત્વ ડોટિ ભવો વરે,

તે કર્મ જ્ઞાની ત્રિગુપ્ત અસ ઉચ્છ્વાસમાત્રથી ક્ષય કરે. ૨૩૮.

અન્વયાર્થ:—[યત્ કર્મ] જે કર્મ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [ભવશતસહસ્રકોટિભિઃ] તત્ત્વ ડોટિ ભવો વરે [ક્ષપયતિ] અપાવે છે, [તત્] તે કર્મ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ત્રિભિઃ ગુપ્તઃ] ત્રણ પ્રકારે (નન-વચન-કાયાથી) ગુપ્ત હોવાને લીધે [ઉચ્છ્વાસમાત્રેણ] ઉચ્છ્વાસમાત્રથી [ક્ષપયતિ] અપાવે છે.

यदज्ञानी कर्म क्रमपरिपाट्या बालतपोवैचित्र्योपक्रमेण च पच्यमानमुपात्तरागद्वेषतया
सुखदुःखादिविकारभावपरिणतः पुनरारोपितसन्तानं भवशतसहस्रकोटीभिः कथञ्चन निस्तरति,
तदेव ज्ञानी स्यात्कारकेतनागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वयोगपद्यानिश्वयप्रसादासादितशुद्धज्ञान-
मयात्मतत्त्वानुभूतिलक्षणज्ञानित्वसद्भावात्कायवाङ्मनःकर्मापरमप्रवृत्तत्रिगुप्तत्वात् प्रचण्डोपक्रम-

भवति । मोक्षावस्था शुद्धा फलभूता, सा चाग्रे तिष्ठति । एतान्यां दान्यां भिन्ना यान्तरागभावस्था
मिथ्यात्तरागादिरहितत्वेन शुद्धा । यथा मृदमनिगोतज्ञाने शेषावरणे मय्यपि क्षयापशमज्ञानावरणं
स्ति तथात्रापि केवलज्ञानावरणे सत्यप्येकदेशक्षयोपशमज्ञानापेक्षया नास्त्यावरणम् । यावन्नाशेन निरा-
गणा रागादिरहितत्वेन शुद्धा च तावतांशेन मोक्षकारणं भवति । तत्र शुद्धपारिणामिकभावत्वरूपं परमात्म-
न्यं ध्येयं भवति, तच्च तस्मादन्तरागमध्यानावस्थाविशेषात्कथञ्चिद्विज्ञम् । यदैकान्तेनाभिन्नं भवति तदा
क्षेऽपि ध्यानं प्राप्नोति, अथवाप्य ध्यानपर्यायस्य विनाशे मति तस्य पारिणामिकभावस्यापि विनाशः
प्राप्नोति । एवं बहिरागमन्तरागमपरमात्मकथनरूपेण मोक्षमार्गो ज्ञानव्यः । अथ परमाणमज्ञानतत्त्वार्थ-
श्रद्धानसंयतत्वानां भेदरत्नत्रयरूपाणां मेलापकेऽपि, यदभेदरत्नत्रयात्मकं निर्विकल्पमनाधिकक्षणमात्मज्ञानं,
अथेत तदेव मुक्तिकारणमिति प्रतिपादयति -- जं अण्णाणी कम्मं खवेदि निर्विकल्पमनाधिक-
क्षयरत्नत्रयात्मकविशिष्टभेदज्ञानाभावादज्ञानी जीवो यत्कर्म क्षपयति । कभिः करणभूतभिः । भ-
यसहस्रकोटीहिं भवशतसहस्रकोटिभिः । तं णाणीं निहिं गुत्तो नत्कर्म ज्ञानी तद्विपर्यय-
न् खवेदि उस्सासमेत्तेण क्षपयत्युद्धासमात्रेणेति । नयथा ब्रह्मविपर्यये परमाणमनाधिकक्षणमा-
त्मज्ञानं तस्यैव श्रद्धानं तथैव श्रद्धानं व्रताद्यनुष्ठानं चेति त्रयं, तत्रयाधारणोपपन्नं मिदं तद्विपर्यये तस्यैव श्रद्धानं
श्रद्धानं तद्गुणरमरणानुकूलमनुष्ठानं चेति त्रयं, तत्रयाधारणात्पक्षे विनाशव्यतिरेकज्ञानात्पक्षे तस्यैव श्रद्धानं
रिष्टित्तरूपं सविकल्पज्ञानं स्वशुद्धागोपादेयभूतरत्नत्रयिकल्परूपं सम्यग्दर्शनं तस्यैव श्रद्धानं तद्विपर्यये
वृत्तिरूपं सविकल्पचारित्रमिति त्रयम् । तत्रयप्रसादेनोपपन्नं यत्तद्विपर्यये तस्यैव श्रद्धानं तद्विपर्यये
विशिष्टस्वसंवेदनज्ञानं तदभावादज्ञानी जीवो बहुभयकोटिभिर्यत्कर्म क्षपयति, तत्कर्म तस्यैव श्रद्धानं तद्विपर्यये

टीका:—दे कर्म. (अज्ञानीने) कर्मपरिपाटीया तथा अन्येक प्रमाणेन ज्ञानात्पक्षे
उद्यमधी पाकतुं यत्तुं. रागद्वेष मदपु कर्मा एवामने दीपि मुण्डपादि विदितानेन तन्निमित्तं
एवाधी इरीने संतान आशपतुं जय जीवी रीने, जय कोटि जनेन पडे, जने तेन कर्मिने
(=महा मुरडेदीयी), अज्ञानी आणांगी जय छ, ते ४४ कर्म. (अज्ञानीने) कर्म-
आगमज्ञान, तत्त्वार्थश्रद्धान ने संयतत्वया गुणपदपञ्चाना अविशय वस्तुतया ज्ञान केहि
शुद्धज्ञानमय आत्मतत्त्वानी अनुभूति देनुं ज्ञान छ एवमा ज्ञानीपक्षेण ज्ञानतत्त्वानी दी-
क्षा-वचन-मननां कर्माणा *उपरम पडे त्रिगुप्तपक्षं प्रवर्तुं ऐश्वर्यी कर्मिने तेन तेन कर्मिने

उपरम=विशम; अज्ञानी ज्ञानी ते ज्ञानाने ज्ञानं कर्मिने ज्ञाने ज्ञानं कर्मिने ज्ञानं कर्मिने

तस्यापी त्रिगुप्तपक्षं प्रवर्तते छ.]

પચ્યમાનમપદસ્તિતરાગદ્વેપતયા દૂરનિરસ્તસમસ્તસુખદુઃખાદિવિકારઃ પુનરનારોપિતસન્તાન-
મુચ્છાસમાત્રેણૈવ લીલયૈવ પાતયતિ । અત આગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વયોગપદ્મવ્યાત્મજ્ઞાન-
મેવ મોક્ષમાર્ગસાધકતમમનુમન્તવ્યમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

અથાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય સર્વાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં યોગપદ્મમપ્યકિઞ્ચિત્કર-
મિત્યનુશાસ્તિ—

પરમાણુપમાણં વા મુચ્છા દેહાદિરસુ જસ્ત પુણો ।

વિજ્ઞાદિ જદિ સો સિદ્ધિ ન લહદિ સવ્વાગમધરો વિ ॥ ૨૩૯ ॥

જ્ઞાનગુણસદ્ભાવાત્ ત્રિગુણિગુણઃ સન્નુચ્છાસમાત્રેણ લીલયૈવ ક્ષપયતીતિ । તતો જ્ઞાયતે પરમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થ-
શ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં મેદરત્રયરૂપાણાં સદ્ભાવેડપ્યમેદરત્રયરૂપસ્ય સ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્યૈવ પ્રધાનત્વમિતિ ॥ ૨૩૮ ॥

થકું, રાગદ્વેષ છોડયા હોવાને લીધે સમસ્ત સુખદુઃખાદિ વિકારો અત્યંત નિરસ્ત થયા હોવાથી
ફરીને સંતાન ન આરોપતું જાય એવી રીતે, ઉચ્છ્વાસમાત્ર વડે જ, લીલાથી જ, જ્ઞાની
નષ્ટ કરે છે.

આથી, આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ને સંયતત્ત્વતું યુગપદ્મપણું હોવા છતાં પણ
આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષમાર્ગતું સાધકતમ સંમત કરતું.

ભાવાર્થ:—અજ્ઞાનીને કંભાસુસાર તથા બાળતપરૂપ ઉદ્ભવથી કર્મ પાકે છે અને
જ્ઞાનીને તો જ્ઞાનીપણાને લીધે વર્તતા ત્રિગુણપણારૂપ પ્રચંડ ઉદ્ભવથી કર્મ પાકે છે; તેથી
જે કર્મ અજ્ઞાની અનેક ત્રિશત-સહસ્ર-કોટિ ભવો વડે, મહા કષ્ટથી, બ્રાણગી જાય છે, તે જ
કર્મ જ્ઞાની ઉચ્છ્વાસમાત્ર વડે જ, રમતમાત્રથી જ, નષ્ટ કરે છે. વળી અજ્ઞાનીને તે કર્મ,
સુખદુઃખાદિવિકારરૂપ પરિણમનને લીધે, ફરીને નૂતન કર્મરૂપ સંતતિ મૂકતું જાય છે અને
જ્ઞાનીને તો સુખદુઃખાદિવિકારરૂપ પરિણમન નહિ હોવાથી તે કર્મ ફરીને નૂતન કર્મરૂપ
સંતતિ મૂકતું જતું નથી.

માટે આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષમાર્ગતું સાધકતમ છે. ૨૩૮.

હવે, આત્મજ્ઞાનશૂન્યને સર્વાગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તથા સંયતત્ત્વતું યુગપદ્મપણું
પણ અકિંચિત્કર છે (—કાંઈ કરતું નથી) એમ ઉપદેશ છે:—

અણુમાત્ર પણ મૂર્છા તણો સદ્ભાવ જો દેહાદિકે,
તો સર્વાગમધર ભલે પણ નવ સહે સિદ્ધત્વને. ૨૩૯.

જો આગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વના યુગપદ્મપણા અતિશય પ્રચાદથી પ્રાપ્ત થયેલી સુદ્ધતાનમય
આત્મજ્ઞાનતત્ત્વની અનુભૂતિ તે જાનીપણાનું સ્વરૂપ છે.
† ૮૮૮૮૮૮૮૮૮૮ = ૧૦૦ × ૧૦૦૦ × ૧૦૦૦૦૦૦૦

१. स्वेच्छाभिप्राय = पालायेन वसितः पालायेनायाने येन-१. ५. अन्तरात्मा स्वभावः वि. १. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००. १०१. १०२. १०३. १०४. १०५. १०६. १०७. १०८. १०९. ११०. १११. ११२. ११३. ११४. ११५. ११६. ११७. ११८. ११९. १२०. १२१. १२२. १२३. १२४. १२५. १२६. १२७. १२८. १२९. १३०. १३१. १३२. १३३. १३४. १३५. १३६. १३७. १३८. १३९. १४०. १४१. १४२. १४३. १४४. १४५. १४६. १४७. १४८. १४९. १५०. १५१. १५२. १५३. १५४. १५५. १५६. १५७. १५८. १५९. १६०. १६१. १६२. १६३. १६४. १६५. १६६. १६७. १६८. १६९. १७०. १७१. १७२. १७३. १७४. १७५. १७६. १७७. १७८. १७९. १८०. १८१. १८२. १८३. १८४. १८५. १८६. १८७. १८८. १८९. १९०. १९१. १९२. १९३. १९४. १९५. १९६. १९७. १९८. १९९. २००. २०१. २०२. २०३. २०४. २०५. २०६. २०७. २०८. २०९. २१०. २११. २१२. २१३. २१४. २१५. २१६. २१७. २१८. २१९. २२०. २२१. २२२. २२३. २२४. २२५. २२६. २२७. २२८. २२९. २३०. २३१. २३२. २३३. २३४. २३५. २३६. २३७. २३८. २३९. २४०. २४१. २४२. २४३. २४४. २४५. २४६. २४७. २४८. २४९. २५०. २५१. २५२. २५३. २५४. २५५. २५६. २५७. २५८. २५९. २६०. २६१. २६२. २६३. २६४. २६५. २६६. २६७. २६८. २६९. २७०. २७१. २७२. २७३. २७४. २७५. २७६. २७७. २७८. २७९. २८०. २८१. २८२. २८३. २८४. २८५. २८६. २८७. २८८. २८९. २९०. २९१. २९२. २९३. २९४. २९५. २९६. २९७. २९८. २९९. ३००. ३०१. ३०२. ३०३. ३०४. ३०५. ३०६. ३०७. ३०८. ३०९. ३१०. ३११. ३१२. ३१३. ३१४. ३१५. ३१६. ३१७. ३१८. ३१९. ३२०. ३२१. ३२२. ३२३. ३२४. ३२५. ३२६. ३२७. ३२८. ३२९. ३३०. ३३१. ३३२. ३३३. ३३४. ३३५. ३३६. ३३७. ३३८. ३३९. ३४०. ३४१. ३४२. ३४३. ३४४. ३४५. ३४६. ३४७. ३४८. ३४९. ३५०. ३५१. ३५२. ३५३. ३५४. ३५५. ३५६. ३५७. ३५८. ३५९. ३६०. ३६१. ३६२. ३६३. ३६४. ३६५. ३६६. ३६७. ३६८. ३६९. ३७०. ३७१. ३७२. ३७३. ३७४. ३७५. ३७६. ३७७. ३७८. ३७९. ३८०. ३८१. ३८२. ३८३. ३८४. ३८५. ३८६. ३८७. ३८८. ३८९. ३९०. ३९१. ३९२. ३९३. ३९४. ३९५. ३९६. ३९७. ३९८. ३९९. ४००. ४०१. ४०२. ४०३. ४०४. ४०५. ४०६. ४०७. ४०८. ४०९. ४१०. ४११. ४१२. ४१३. ४१४. ४१५. ४१६. ४१७. ४१८. ४१९. ४२०. ४२१. ४२२. ४२३. ४२४. ४२५. ४२६. ४२७. ४२८. ४२९. ४३०. ४३१. ४३२. ४३३. ४३४. ४३५. ४३६. ४३७. ४३८. ४३९. ४४०. ४४१. ४४२. ४४३. ४४४. ४४५. ४४६. ४४७. ४४८. ४४९. ४५०. ४५१. ४५२. ४५३. ४५४. ४५५. ४५६. ४५७. ४५८. ४५९. ४६०. ४६१. ४६२. ४६३. ४६४. ४६५. ४६६. ४६७. ४६८. ४६९. ४७०. ४७१. ४७२. ४७३. ४७४. ४७५. ४७६. ४७७. ४७८. ४७९. ४८०. ४८१. ४८२. ४८३. ४८४. ४८५. ४८६. ४८७. ४८८. ४८९. ४९०. ४९१. ४९२. ४९३. ४९४. ४९५. ४९६. ४९७. ४९८. ४९९. ५००. ५०१. ५०२. ५०३. ५०४. ५०५. ५०६. ५०७. ५०८. ५०९. ५१०. ५११. ५१२. ५१३. ५१४. ५१५. ५१६. ५१७. ५१८. ५१९. ५२०. ५२१. ५२२. ५२३. ५२४. ५२५. ५२६. ५२७. ५२८. ५२९. ५३०. ५

અથાસ્ય સિદ્ધાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનગંગાનન્વયોગપયા-મજ્ઞાનયોગપયગંગાતમ્ય દીપ્ત્યશ્વન-
મિત્યનુશાસ્તિ—

શમસત્તુવંધુવર્ગો મમશુદ્ધુવર્ગો વર્ગવર્ણિદમમો ।

સમલોદુકંચનો પુનર્જીવિતમરણે ગમો સમનો ॥ ૨૪૧ ॥

સમશત્રુવંધુવર્ગઃ સમશુદ્ધવર્ગઃ પ્રશંસાનિન્દાસમઃ ।

સમલોદુકાન્નનઃ પુનર્જીવિતમરણે તમઃ ચમનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

સંયમઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનપુરઃસરં ચારિત્રં, ચારિત્રં ધર્મઃ, ધર્મઃ સામ્યં, સામ્યં મોહશોભ-
વિહીનઃ આત્મપરિણામઃ । તતઃ સંયતસ્ય સામ્યં લક્ષણમ્ । તત્ર શત્રુવંધુવર્ગયોઃ સુખદુઃખયોઃ
પ્રશંસાનિન્દયોઃ લોદુકાન્નચનયોર્જીવિતમરણયોશ્ચ સમમ્ અયં મમ પરોડયં સ્વઃ, અયમાડાદોડયં
પરિતાપઃ, इदं મમોત્કર્ષણમિદમપકર્ષણમયં મમાકિન્નિત્કર इदમુપકારકમિદં મમાત્મધારણ-

इत्युपदिशति कोऽर्थः इति पृष्टे प्रत्युत्तरं ददाति । एवं प्रश्नोत्तरपाननिकाप्रस्तावे कापि कापि यथा-
संभवमिति शब्दस्यार्थो ज्ञातव्यः—स श्रमणः संयतस्तपोधनो भवति । यः किञ्चिदपि । शत्रुवन्धुसुख-
दुःखनिन्दाप्रशंસालोદुકાન્નચનજીવિતમરણેપુ સમઃ સમન્વિતઃ इति । ततः एतदायाति— शत्रुवन्धुसुखदुःख-
निन्दाप्रशंસालोદुકાન્નચનજીવિતમરણસમતાभावनापरिणतनिजशुद्धात्मतत्त्वसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपनिर्विकल्प-

હવે આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના યુગપદ્મપણાનું અને આત્મજ્ઞાનનું યુગપદ્મ-
પણું જેને સિદ્ધ થયું છે એવા આ સંયતનું કયું લક્ષણ છે તે ઉપદેશે છે—

નિન્દા-પ્રશંસા, દુઃખ-સુખ, અરિ-અધુમાં જ્યાં સામ્ય છે,

વળી લોદુક-કનકે, જીવિત-મરણે સામ્ય છે, તે શ્રમણ છે. ૨૪૧.

અન્વયાર્થઃ—[સમશત્રુવંધુવર્ગઃ] શત્રુ અને અધુવર્ગ જેને સમાન છે, [સમસુખદુઃખઃ]
સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે, [પ્રશંસાનિન્દાસમઃ] પ્રશંસા અને નિન્દા પ્રત્યે જેને સમતા
છે. [સમલોદુકાન્નનઃ] લોદુક (માટીનું ઢેકું) અને કાંચન જેને સમાન છે [પુનઃ] તેમ જ
[જીવિતમરણે સમઃ] જીવિત અને મરણ પ્રત્યે જેને સમતા છે, [શ્રમણઃ] તે શ્રમણ છે.

ટીકાઃ—સંયમ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્ર છે; ચારિત્ર ધર્મ છે; ધર્મ સામ્ય છે;
સામ્ય મોહક્ષોભરહિત આત્મપરિણામ છે. તેથી સંયતનું, સામ્ય લક્ષણ છે.

ત્યાં, (૧) શત્રુ-અધુવર્ગમાં, (૨) સુખ-દુઃખમાં, (૩) પ્રશંસા-નિન્દામાં, (૪) લોદુક-
કાંચનમાં અને (૫) જીવિત-મરણમાં એકીસાથે, (૧) ‘ આ મારો પર (-દુશ્મન) છે,
આ સ્વ (-સ્વજન) છે, ’ (૨) ‘ આ આહ્લાદ છે, આ પરિતાપ છે, ’ (૩) ‘ આ મારું ઉત્કર્ષણ
(-કીર્તિ) છે, આ અપકર્ષણ (-અપકીર્તિ) છે, ’ (૪) ‘ આ મને અકિન્નિત્કર છે, આ

मयमत्यन्तविनाश इति मोहाभावात् सर्वत्राप्यनुदितरागद्वेषद्वैतस्य, सततमपि विशुद्धदृष्टिज्ञप्ति-
स्वभावमात्मानमनुभवतः, शत्रुबन्धुमुखदुःखप्रज्ञं सान्निदालोष्टकाञ्चनजीवितमरणानि निर्विशेषमेव
ज्ञेयत्वेनाक्रम्य ज्ञानात्मन्यात्मन्यचलितवृत्तेर्यत्किञ्च सर्वतः साम्यं तत्सिद्धागमज्ञानतत्त्वार्थ-
श्रद्धानसंयतत्वयोगपद्यात्मज्ञानयोगपद्यस्य संयतस्य लक्षणमालक्षणीयम् ॥ २४१ ॥

अथेदमेव सिद्धागमज्ञानतत्त्वार्थश्रद्धानसंयतत्वयोगपद्यात्मज्ञानयोगपद्यसंयतत्वमैकाग्र्य-
लक्षणश्रामण्यापरनाम मोक्षमार्गत्वेन समर्थयति—

दंमणणाणचरित्तु तीणु जुगवं ममुद्धिदो जो दु ।

एयगगदो ति मदो मामण्णं तम्म पडिपुण्णं ॥ २४२ ॥

दर्शनज्ञानचरित्रेषु त्रिषु युगपन्नमुत्थितो यन्तु ।

ऐकाग्र्यगत इति मतः श्रामण्यं तस्य परिपूर्णम् ॥ २४२ ॥

समाधिसमुत्पन्ननिर्विकारपरमाह्लादिकलक्षणमुत्पामृतपरिणतिस्वरूपं यत्परमसाध्यं तदेव परमागमज्ञानतत्त्वार्थ-
श्रद्धानसंयतत्वानां योगपद्येन तथा निर्विकल्प्यात्मज्ञानेन च परिणततपोधनस्य लक्षणं ज्ञातव्यमिति ॥ २४१ ॥
अथ यदेव संयततपोधनस्य साम्यलक्षणं गणिनं तदेव श्रामण्यापरनाम मोक्षमार्गं भव्यत इति प्रवक्ष्यति ।

उपकारक (—उपयोगी) छ', (प) ' आ भाशं' एकपुं छ, आ आत्मानं विनाश छ' इति भावना
आभावेने दीधे सर्वत्र रागद्वेषतुं द्वैत केने प्रगट्थनुं नथी, सतत विशुद्धदर्शनमानस्वभावी
आत्माने के अनुभवये छ, (ओ रीने) शत्रु-बन्धु, मुण-दुःख, प्रमोद-निद्रा, मोह-दोषान
आने श्रुति-मरणने निर्विशेषपणुं न (तदायत विना न) ज्ञेयपणुं ज्ञातिं ज्ञानात्मक
आत्माभां केनी परिणति अव्यलित थळ छ, ने पूरणं के परिणत सर्वतः साम्य छ ने
(साम्य) संयतनुं लक्षणं ज्ञापयुं—के के संयतने आगमज्ञान तथा सर्वश्रद्धान संयतत्व
युगपदपणुं आने आत्मज्ञाननुं युगपदपणुं सिद्ध थनुं छ, नते.

इयं ज्ञान समर्थन करे छ के आगमज्ञान-तत्त्वार्थ-श्रद्धान-संयत-तपो-धन-पुण्य-पदानीं
साधे आत्मज्ञानता युगपदपणुानीं सिद्धिइय के न्या संयतपणुं ने न केवलम्, छ, के 'यनुं'
पीठुं नाम ऐकाग्रतालक्षणपणुं आगम्य छः—

इमं ज्ञान ने आशित पणुनीं युगपदे ज्ञानात्तुं नै.

नेने इयां ऐकाग्र्यगताः शान्त्यनं ते परिपूर्णं ते नते.

अन्वयार्थः—[या तु] के [दर्शनज्ञानचरित्रेषु] सर्वथा, अतः आने परिणत—

[त्रिषु] जे त्रिषुभां [युगपद्] युगपद् [समर्थितः] आतः जे ने, [ऐकाग्र्यगताः] शान्त्यनं
पांभेला छ [इति] ज्ञान [मतः] (साम्यतां) छपुं छ, [तस्य] नेने [परिपूर्णम्] श्रद्धान
[परिपूर्णम्] परिपूर्णं छ.

જ્ઞેયજ્ઞાતૃતત્ત્વતથાપ્રતીતિલક્ષણેન સમ્યગ્દર્શનપર્યાયેણ, જ્ઞેયજ્ઞાતૃતત્ત્વતથાનુભૂતિલક્ષણેન જ્ઞાનપર્યાયેણ, જ્ઞેયજ્ઞાતૃક્રિયાન્તરનિવૃત્તિસૂચ્યમાણદ્રષ્ટૃજ્ઞાતૃતત્ત્વતિલક્ષણેન ચારિત્રપર્યાયેણ ચ, ત્રિભિરપિ યોગપથેન ભાવ્યભાવકભાવવિનૃમ્ભિતાનિર્ભરેતરેતરસંવલનવલાદક્ષાદિભાવેન પરિણતસ્યાત્મનો યદાત્મનિષ્ઠત્વે સતિ સંયતત્વં તત્પાનકવદનેકાત્મકસ્યૈકસ્યાનુભૂયમાનતાયામપિ સમસ્તપરદ્રવ્યપરાવર્તત્વાદભિવ્યક્તૈકાદ્યલક્ષણશ્રામણ્યાપરનામા મોક્ષમાર્ગેણવાગમનવ્યઃ ।

દંસણનાણચરિત્તેસુ તીસુ જુગવં સમુદ્ધિદો જો દુ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેણુ ણિણુ યુગપદમધ્યમુપસિત ઉચતો યસ્તુ કર્તા, ઇયમગદો ત્તિ મદો સ એકાદ્યગત ઇતિ મતઃ સંમતઃ. મામણં તસ્સ પઙ્કિણુણં શ્રામણં ચારિત્રં યતિત્વં તસ્ય પરિપૂર્ણમિતિ । તથાહિ--ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મન્યઃ જાપપુદ્ગલાદિપત્ર-દ્રવ્યેભ્યોડપિ મિત્રં સહજશુદ્ધનિત્યાનન્દૈકસ્વભાવં મમ સંવન્ધિ યદાત્મદ્રવ્યં તદેવ મમોપાદેયમિતિરુચિરૂપં સમ્યગ્દર્શનમ્, તત્રૈવ પરિચ્છિત્તિરૂપં સમ્યગ્જ્ઞાનં, તસ્મિન્નૈવ સ્વરૂપે નિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણં ચારિત્રં ચૈત્યુક્ત-સ્વરૂપં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયં પાનકવદનેકમપ્યમેદનયેનૈકં યત્ તત્સવિકલ્પાવસ્થાયાં વ્યવહારેણૈકાદ્યં

ટીકા:—જ્ઞેયતત્ત્વ અને જ્ઞાતૃતત્ત્વની તથાપ્રકારે (જેમ છે તેમ, યથાર્થ) પ્રતીતિ જેનું લક્ષણ છે તે સમ્યગ્દર્શનપર્યાય છે; જ્ઞેયતત્ત્વ અને જ્ઞાતૃતત્ત્વની તથાપ્રકારે અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે તે જ્ઞાનપર્યાય છે; જ્ઞેય અને જ્ઞાતાની જે ક્રિયાંતરથી નિવૃત્તિ તેના વડે રચાતી દ્રષ્ટૃજ્ઞાતૃતત્ત્વમાં પરિણતિ જેનું લક્ષણ છે તે ચારિત્રપર્યાય છે. આ પર્યાયોને અને આત્માને લાવ્યભાવકપણા વડે ઊપજેલા અતિ ગાઢ ધતરેતર મિલનના બળને લીધે એ ત્રણે પર્યાયોરૂપે યુગપદ અંગ-અંગીભાવે પરિણત આત્માને, આત્મનિષ્ઠપણું હોતાં, જે સંયતપણું હોય છે, તે સંયતપણું, એકાગ્રતાલક્ષણવાળું શ્રામણ્ય જેનું બીજું નામ છે એવો ભોક્ષમાર્ગ જ છે—એમ જાણવું, કારણ કે ત્યાં (સંયતપણામાં) પીણાની માફક અનેકાત્મક એકનો અનુભવ હોવા છતાં, સમસ્ત પરદ્રવ્યથી નિવૃત્તિ હોવાને લીધે એકાગ્રતા અભિવ્યક્ત (પ્રગટ) છે.

૧. ક્રિયાન્તર = અન્ય ક્રિયા. [જ્ઞેય અને જ્ઞાતા અન્ય ક્રિયાથી નિવર્તે તેને લીધે રચાતી જે દેખનાર-જાણનાર આત્મતત્ત્વમાં પરિણતિ તે ચારિત્રપર્યાયનું લક્ષણ છે.]

૨. ભાવક એટલે થનાર; અને ભાવક જે-રૂપે થાય તે ભાવ્ય. આત્મા ભાવક છે અને સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાયો ભાવ્ય છે. ભાવક અને ભાવ્યને પરસ્પર અતિ ગાઢ મિલન (—એકમેકતા) હોય છે. ભાવક આત્મા અંગી છે અને ભાવ્યરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિપર્યાયો તેનાં અંગો છે.

૩. પીણું = પીવાની વસ્તુ. જેમ કે—દૂધિયું. [દૂધિયાનો સ્વાદ અનેકાત્મક એક હોય છે; કારણ કે અભેદથી તેમાં એક દૂધિયાનો જ સ્વાદ આવે છે અને ભેદથી તેમાં દૂધ સાકર, બદામ વગેરે અનેક વસ્તુનો સ્વાદ આવે છે.]

૪. અહીં અનેકાત્મક એકતા અનુભવમાં જે અનેકાત્મકપણું છે તે પરદ્રવ્યમય નથી. ત્યાં પરદ્રવ્યોથી તો નિર્ગતિ જ છે; માત્ર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સ્વ-અંશોને લીધે જ અનેકાત્મકપણું છે. માટે ત્યાં, અનેકાત્મકપણું હોવા છતાં, એકાગ્રપણું (એક-અગ્રપણું) પ્રગટ છે.

तस्य तु सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति भेदात्मकत्वात्पर्यायप्रधानेन व्यवहार-
नयेन, ऐकाग्र्यं मोक्षमार्ग इत्यभेदात्मकत्वात् द्रव्यप्रधानेन निश्चयनयेन, विश्वस्यापि
भेदाभेदात्मकत्वात्तदुभयमिति प्रमाणेन प्रज्ञप्तिः ॥ २४२ ॥

*इत्येवं प्रतिपत्तुराशयवशादेकोऽप्यनेकीभवं-
सैलक्ष्ण्यमर्थकतामुपगतो मार्गोऽपवर्गस्य यः ।

द्रष्टृज्ञातृनिवद्धवृत्तिमचलं लोकस्तमास्कन्दता-
मास्कन्दत्यचिराद्विकाशमतुलं येनोद्धमन्त्याश्रितेः ॥ १६ ॥

भण्यते । निर्विकल्पसमाधिकाले तु निश्चयेनेति । तदेव च नामान्तरं परमसाम्यमिति । तदेव
परमसाम्यं पर्यायनामान्तरं शुद्धोपयोगलक्षणः श्रामण्यापरनामा मोक्षमार्गो ज्ञातव्य इति । तस्य
तु मोक्षमार्गस्य 'सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग' इति भेदात्मकत्वात्पर्यायप्रधानेन व्यवहारनयेन
निर्णयो भवति । ऐकाग्र्यं मोक्षमार्ग इत्यभेदात्मकत्वात् द्रव्यप्रधानेन निश्चयनयेन निर्णयो
भवति । समस्तवस्तुसमूहस्यापि भेदाभेदात्मकत्वान्निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गेन्द्रव्यापि प्रमाणेन निश्चयो
भवतीत्यर्थः ॥ २४२ ॥ एवं निश्चयव्यवहारसंयमप्रतिपादनमुपयुक्तेन तृतीयस्थले साक्षात्तुल्यं तत्तत् ।
अथ यः स्वशुद्धात्मन्येकाग्रो न भवति तस्य मोक्षमार्गं दर्शयति मुञ्चति वा रक्षति वा दूषयति

ते (सयतत्वइय अथवा श्रामण्याइय मोक्षमार्ग) भेदात्मकत्वात्प्राप्तिः । तदेव परमसाम्यं-ज्ञान-
चारित्र मोक्षमार्ग छ' अत्र पर्यायप्रधान व्यवहारनयधी तेन प्रमाणेन छः ते (भेदात्मक)
अभेदात्मकत्वात्प्राप्तिः ' ऐकाग्र्यता मोक्षमार्ग छ' अत्र द्रव्यप्रधान निश्चयनयधी तेन प्रमाणेन
छः अथाय पदार्था भेदाभेदात्मकत्वात्प्राप्तिः ' ते अनेन (सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग)
ऐकाग्र्यता) मोक्षमार्ग छ' अत्र प्रमाणधृती तेन प्रमाणेन छः ॥ १६ ॥

[इवे श्लोक द्वारा मोक्षप्राप्तिने आटे दृष्टा-ज्ञातान्ता हीनता छः तत्तत् प्रमाणेना
आये छः]

[अर्थः—] अ प्रमाणे, प्रतिपादकता आशयने तत्तत् प्रमाणेन तत्तत् प्रमाणेन तत्तत् प्रमाणेन
यतो द्वावाधी (अर्थात् अभेदप्रधान निश्चयनयधी तेन प्रमाणेन छः तत्तत् प्रमाणेन तत्तत् प्रमाणेन
कतेनारना अभिप्राय अनुसार भेदप्रधान व्यवहारनयधी तेन प्रमाणेन छः तत्तत् प्रमाणेन तत्तत् प्रमाणेन
पण्य—यतो द्वावाधी) ऐक्यताने (ऐक्यलक्षणपण्यते) तेन प्रमाणेन तत्तत् प्रमाणेन तत्तत् प्रमाणेन
अपवर्गता (मोक्षता) मार्ग तेन श्लोक दृष्टा-ज्ञातान्ता पतिवृत्ति आशयने (सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि
अव्यवहारपण्य अव्यवहार, के देधी ते (श्लोक) ईक्यलक्षणी ऐक्यलक्षण अव्यवहार निश्चयनयधी तेन
काणमां पाये.

અથાનૈકાગ્ર્યસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં વિઘટયતિ—

બુઙ્ગદિ વા રજ્જદિ વા દુસ્સદિ વા દ્રવ્યમણ્ણમાસેજ્જ ।

જદિ સમ્મણો અણ્ણાણી વઙ્ગદિ કમ્મેહિં વિવિહેહિં ॥ ૨૪૩ ॥

મુહ્યતિ વા રજ્યતિ વા દ્વેષ્ટિ વા દ્રવ્યમન્યદાસાઘ ।

યદિ શ્રમણોઽજ્ઞાની વધ્યતે કર્મભિર્વિવિધૈઃ ॥ ૨૪૩ ॥

યો હિ ન સલુ જ્ઞાનાત્માનમાત્માનમેકમગ્રં ભાવયતિ, સોઽવશ્યં જ્ઞેયભૂતં દ્રવ્યમન્ય-
દાસીદતિ । તદાસાઘ ચ જ્ઞાનાત્માત્મજ્ઞાનાદ્દ્રષ્ટઃ સ્વયમજ્ઞાનીભૂતો મુહ્યતિ વા, રજ્યતિ વા,
દ્વેષ્ટિ વા; તથાભૂતથ વધ્યત એવ, ન તુ વિમુચ્યતે । અત અનૈકાગ્ર્યસ્ય ન મોક્ષમાર્ગત્વં
સિદ્ધયેત્ ॥ ૨૪૩ ॥

વા દ્રવ્યમણ્ણમાસેજ્જ જદિ મુહ્યતિ વા, રજ્યતિ વા, દ્વેષ્ટિ વા, યદિ ચેત્ । કિં કૃત્વા । દ્રવ્યમન્યદાસાઘ
ગ્રાપ્ય । સ કઃ । સમ્મણો શ્રમણસ્તપોધનઃ । તદા કાલે અણ્ણાણી અજ્ઞાની ભવતિ । અજ્ઞાની સન્ વઙ્ગદિ
કમ્મેહિં વિવિહેહિં વધ્યતે કર્મભિર્વિવિધૈરિતિ । તથાહિ—યો નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનેનૈકાગ્રો ભૂત્વા
સ્વાત્માનં ન જાનાતિ તસ્ય ચિત્તં વહિર્વિપયેષુ ગચ્છતિ । તતશ્ચિદાનન્દૈકનિજસ્વભાવાદ્યુતો ભવતિ ।
તતશ્ચ રાગદ્વેષમોહઃ પરિણમતિ । તત્પરિણમન્ વહુવિધકર્મણા વધ્યત ઇતિ । તતઃ કારણાન્મોક્ષાર્થિભિ-
રેકાગ્રત્વેન સ્વસ્વરૂપં ભાવનીયમિત્યર્થઃ ॥ ૨૪૩ ॥ અથ નિજશુદ્ધાત્મનિ યોઽસાવેકાગ્રસ્તસ્યૈવ મોક્ષો

પ્રેય, અનેકાગ્રતાને મોક્ષમાર્ગપાથું ઘટતું નથી (અર્થાત્ અનેકાગ્રતા તે મોક્ષમાર્ગ
નથી) એમ દર્શાવે છે:—

પરંદ્રવ્યને આશ્રય શ્રમણ અજ્ઞાની પામે મોહને

વા રાગને વા દ્વેષને, તે વિવિધ આંધે કર્મને. ૨૪૩.

અન્યયાર્થઃ—[યદિ] જો [શ્રમણઃ] શ્રમણ, [અન્યત્ર દ્રવ્યમ્ આસાઘ] અન્ય
દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની થયો થકો, [મુહ્યતિ વા] મોહ કરે છે,
[રજ્યતિ વા] રાગ કરે છે [દ્વેષ્ટિ વા] અથવા દ્વેષ કરે છે, તે તે [વિવિધૈઃ કર્મભિઃ]
વિવિધ કર્મો પરે [વધ્યતે] અંધાય છે.

ટીકા:—જે પરંપરે જ્ઞાનાત્મક આત્મારૂપ એક અગ્રને (—વિષયને) ભાવતો નથી,
તે અવશ્ય જ્ઞેયભૂત અન્ય દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે, અને તેનો આશ્રય કરીને જ્ઞાનાત્મક
આત્માના જ્ઞાતથી દ્રષ્ટ એવો તે સ્વયં અજ્ઞાની થયો થકો, મોહ કરે છે, રાગ કરે છે અથવા
દ્વેષ કરે છે; અને એવો (—નાહી. રાગી અથવા દ્વેષી થયો થકો અંધાય જ છે, પરંતુ
મુક્તો નથી.

આથી અનેકાગ્રતાને મોક્ષમાર્ગપાથું સિદ્ધ થતું નથી. ૨૪૩.

एव । इमे पुनरनवकीर्णकपायकणत्वात्साक्षना एव । अत एव न शुद्धोपयोगिभिः गममयी
न समुच्चीयन्ते, केवलमन्वाचीयन्त एव ॥ २४५ ॥

अथ शुभोपयोगिश्रमणलक्षणमासूत्रयति—

अरहंतादिसु भक्ती वच्छलदा पवयणाभिजुत्तसु ।

विज्जदि जदि सामण्ये सा सुहजुत्ता भवे चरिया ॥ २४६ ॥

अर्हदादिषु भक्तिर्वत्सलता प्रवचनाभियुक्तेषु ।

विद्यते यदि श्रामण्ये सा शुभयुक्ता भवेत्यर्था ॥ २४६ ॥

મિથ્યાત્વવિપયકપાયરૂપાશુભાસવનિરોધેऽપિ પુણ્યાસ્રવસહિતા ઇતિ ભાવઃ ॥ ૨૪૫ ॥ અથ શુભોપયોગિ-
શ્રમણાનાં લક્ષણમાસ્વાતિ—સા સુહજુત્તા ભવે ચરિયા સા ચર્યા શુભયુક્તા ભવેત્ । કસ્ય ।
તપોધનસ્ય । કથંભૂતસ્ય । સમસ્તરાગાદિવિકલ્પરહિતપરમમમાધૌ સ્થાતુમઙ્ગ્યસ્ય । યદિ કિમ્ । વિજ્ઞદિ
જદિ વિદ્યતે યદિ ચેત્ । ક । સામણ્યે શ્રામણ્યે ચારિત્રે । કિં વિદ્યતે । અરહંતાદિસુ ભક્તી

તેઓ સાક્ષવ જ છે. અને આમ હોવાથી જ શુદ્ધોપયોગીઓની સાથે આમને (શુભોપ-
યોગીઓને) ભેગા લેવામાં (-વર્ણવવામાં) આવતા નથી, માત્ર પાછળથી (ગૌણ તરીકે)
જ લેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—પરમાગમમાં એમ કહ્યું છે કે શુદ્ધોપયોગીઓ શ્રમણ છે અને
શુભોપયોગીઓ પણ ગૌણપણે શ્રમણ છે. જેમ નિશ્ચયથી શુદ્ધસુદ્ધ-એકસ્વભાવી સિદ્ધ જીવો
જ જીવ કહેવાય છે અને વ્યવહારથી ચતુર્ગતિપરિણત અશુદ્ધ જીવો પણ જીવ કહેવાય છે,
તેમ શ્રમણપણે શુદ્ધોપયોગી જીવોનું મુખ્યપણું છે અને શુભોપયોગી જીવોનું ગૌણપણું છે;
કારણ કે શુદ્ધોપયોગીઓ નિજશુદ્ધાત્મભાવનાના બળથી સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પ
રહિત હોવાથી નિરાસ્રવ જ છે અને શુભોપયોગીઓને મિથ્યાત્વવિપયકપાયરૂપ અશુભ
આસ્રવનો નિરોધ હોવા છતાં તેઓ પુણ્યાસ્રવ સહિત છે. ૨૪૫.

હવે શુભોપયોગી શ્રમણનું લક્ષણ સૂત્ર દ્વારા (ગાથા દ્વારા) કહે છે:—

વાત્સલ્ય પ્રવચનરત વિષે ને ભક્તિ અર્હંતાદિકે

એ હોય જો શ્રામણ્યમાં, તો ચરણ તે શુભયુક્ત છે. ૨૪૬.

અન્યવાર્થ:—[શ્રામણ્યે] શ્રામણ્યમાં [યદિ] જો [અર્હંતાદિષુ ભક્તિઃ] અર્હંતાદિક
પ્રત્યે ભક્તિ તથા [પ્રવચનાભિયુક્તેષુ વત્સલતા] પ્રવચનરત જીવો પ્રત્યે વત્સલતા [વિદ્યતે]
વર્તતી હોય તો [સા] તે [શુભયુક્તા ચર્યા] શુભયુક્ત ચર્યા (શુભોપયોગી ચારિત્ર)
[ભવેત્] છે.

सकलसङ्गसंन्यासात्मनि श्रामण्ये सत्यपि कपायत्ववाच्यवशान् स्वयं शुद्धात्मवृत्तिमात्रेणावस्थानुमशक्तस्य, परेषु शुद्धात्मवृत्तिमात्रेणावस्थितेष्वर्हदादिषु, शुद्धात्मवृत्तिमात्राः स्थितिप्रतिपादकेषु प्रवचनाभियुक्तेषु च भक्त्या वत्सल्यनया च प्रचलितस्य, तावन्मात्राग प्रवर्तितपरद्वयप्रवृत्तिसंवलितशुद्धात्मवृत्तेः, शुभोपयोगि चारित्रं स्यात् । अतः शुभोपयोगि श्रमणानां शुद्धात्मानुरागयोगिचारित्रत्वलक्षणम् ॥ २४६ ॥

अथ शुभोपयोगिश्रमणानां प्रवृत्तिमुपदर्शयति—

वन्दणमंसणैर्हि अशुद्धाणाणुगमणपड्विची ।

समणेसु समाचणओ ण णिदिदा रागचरियमिह ॥ २४७ ॥

अनन्तज्ञानादिगुणयुक्तेष्वर्हन्निष्ठेषु गुणानुरागयुक्ता भक्तिः । वच्छलदा वत्सल्यस्य भावो वत्सल्यता वात्सल्यविनयोऽनुकूलवृत्तिः । केषु विषये । पचयणाभियुक्तेषु प्रवचनाभियुक्तेषु । प्रवचनाभावेनात्रान भण्यते, संघो वा, तेन प्रवचनेनाभियुक्ता प्रवचनाभियुक्ता आचार्योपाध्यायस्माध्यायैरेवित् एतदुक्तं भवति—स्वयं शुद्धोपयोगलक्षणे परमसामाधिक्ये स्थानुमसमर्थस्यान्येषु शुद्धोपयोगलक्षण केवलज्ञानेन परिणतेषु, तथैव शुद्धोपयोगागर्थकेषु च यामी भक्तिरनुशुभोपयोगिप्रवृत्तौ स्यात् । अतः सति ॥ २४६ ॥ अथ शुभोपयोगिनां शुभप्रवृत्तिं दर्शयति ण णिदिदा रागचरियमिह । ३

टीकाः—सकलसंन्यासात्मन्यासस्वरूप श्रामण्ये होवा अतां पण । कपायत्ववशान् नान्येतरं यथा केवण शुद्धात्मपरिणतिर्द्वयं संवेदाने पाने आशक्त छ संवेदा देवतायां परं यथा के (१) केवण शुद्धात्मपरिणतिर्द्वयं संवेदा आर्हतादिक तथा (२) केवण शुद्धात्मपरिणतिर्द्वयं संवेदानुं प्रतिपादन करतार प्रवचनरत होवा तेमता प्रत्ये (१) भक्ति तथा (२) वत्सल्य । परे अर्थेण छ, ते श्रमणने भाव तेहदा राग चरे प्रवर्तनी । परद्वयप्रवृत्तिं स्यात् । अतः सति परिणति मिलित होवाने दीधे, शुभोपयोगी नास्ति छ.

आधी (अत्र कलुं के) शुद्ध आत्माना अनुरागयुक्तमार्गि एवमेवतेती ज्ञानेन शुद्धात्मपरिणति

आवाधः—अकली शुद्धात्मपरिणतिर्द्वयं संवेदाने नान्येतरं होवा अतां पण । परं यथा आर्हतादिक प्रत्ये भक्तिर्द्वयं तथा परं यथा नान्येतरं यथा के (१) भक्ति तथा (२) वत्सल्य । परे अर्थेण छ, ते श्रमणने अन्तर्गतोणी आरित्ये छ, एवमेव ते शुद्धात्मपरिणति परद्वयप्रवृत्ति (परद्वयमां प्रवृत्ति) साये भणतेती छ आर्हता शुद्धात्मपरिणतिर्द्वयं संवेदाने

इमे शुभोपयोगी श्रमणोनी प्रवृत्तिं दर्शयति छः—

अनन्तां प्रति पणनं वत्सल्यं देवतायां परं यथा के

दणीं प्रवृत्तिप्रवृत्तिं ते नान्येतरं देवतायां परं यथा के

दर्शनज्ञानोपदेशः शिष्यग्रहणं च पोषणं तेषाम् ।

चर्या हि मरगाणां जिनेन्द्रपूजोपदेशश्च ॥ २४८ ॥

अनुजिघृक्षापूर्वकदर्शनज्ञानोपदेशप्रवृत्तिः शिष्यसंग्रहणप्रवृत्तिस्तपोपणप्रवृत्तिर्जिनेन्द्रपूजो-
पदेशप्रवृत्तिश्च शुभोपयोगिनामेव भवन्ति, न शुद्रोपयोगिनाम् ॥ २४८ ॥

अथ सर्वा एव प्रवृत्तयः शुभोपयोगिनामेव भवन्तीत्यवधारयति—

उवकुणदि जो वि णिञ्चं चादुव्यणम्म समयमं वम्म ।

कायविगधणगहिदं मो वि मरगणपथाजो ने ॥ २४९ ॥

शुद्धोपयोगिनामिति प्ररूपयति - दर्शनज्ञानोपदेशो दर्शनं गृहत्रयादिगतिनं सम्बन्धं, ज्ञानं परमात्मोपदेशः,
तयोरुपदेशो दर्शनज्ञानोपदेशः । शिष्यसंग्रहणं च पोषणं तेषाम् स्वव्यागधनादिशान्तिदानां शिष्याणां
ग्रहणं स्वीकारस्तेषामेव पोषणमशनशयनादिचिन्ता । चर्या हि मरगाणां जनेन्द्रपूजा चर्या चरित्रं भवति,
हि रकुटम् । केषाम् । मरगाणां धर्मानुगमचारित्रमहितानाम् । न केवलमर्थभूता चर्या, जिनिद्रपूजोपदेशो

उपकरोति योऽपि नित्यं चानुवर्णस्य श्रमणसंघस्य ।

नायविराधनरहितं सोऽपि सरागप्रधानः स्यात् ॥ २४९ ॥

प्रतिज्ञातमयमत्वात् पट्टायविराधनरहिता या काचनापि शुद्धात्मवृत्तिव्याणनिमित्ता
चानुवर्णस्य श्रमणसंघस्योपकारकरणप्रवृत्तिः सा सर्वापि रागप्रधानत्वात् शुभोपयोगिनामेव
भवति, न कदाचिदपि शुद्धोपयोगिनाम् ॥ २४९ ॥

अथ प्रवृत्तेः संयमविरोधित्वं प्रतिषेधयति—

जदि कुणदि कायस्वेदं वेज्जावच्चत्थमुज्जदो ममणो ।

ण हवदि हवदि अगारी धम्मो सो सावयाणं मे ॥ २५० ॥

यदि करोति कायस्वेदं वैद्यावृत्त्यार्थमुद्यतः श्रमणः ।

न भवति भवत्यगारी धर्मः न श्रावकाणां न्यात् ॥ २५० ॥

यो हि परेषां शुद्धात्मवृत्तित्राणाभिप्रायेण वैद्यावृत्त्यप्रवृत्त्या स्वस्य संयमं विराधयति,
स गृहस्थधर्मानुप्रवेशात् श्रामण्यान् प्रच्यवते । अतो या काचन प्रवृत्तिः सा सर्वथा
संयमविरोधेनैव विधातव्या; प्रवृत्तावपि संयमस्यैव साध्यत्वात् ॥ २५० ॥

अथ वैद्यावृत्त्यकालेऽपि स्वर्कायसंयमविगमना न कर्तव्यम्युपदिशति । जदि कुणदि कायस्वेदं वेज्जावच्चत्थ-
मुज्जदो यदि चेन् करोति कायस्वेदं पट्कायविगमनात् । कथंभूतं मन । वैद्यावृत्त्यार्थमुद्यतः । ममणो
ण हवदि तदा श्रमणस्तपोधनो न भवति । तर्हि किं भवति । हवदि अगारी धर्मागो गृहस्थ
भवति । कस्मात् । धम्मो सो सावयाणं मे पट्कायविगमनात् । अथ करोति कर्तुं न शक्नोति ।

अथ प्रवृत्तेर्विषयविभागे दर्शयति —

जोष्हाणं गिरिवेक्षं सागारगमाम्चरियजुत्ताणं ।

अनुकंपयोवयारं कुव्वदु लेवो जदि वि अप्पो ॥ २५१ ॥

जैतानां निरपेक्षं साकारानाकारचयांशुकानाम् ।

अनुकम्पयोपकारं करोतु लेपो यद्यप्यन्यः ॥ २५१ ॥

या कित्यानुकम्पापूर्विका परोपकारवृत्त्या प्रवृत्तिः सा खल्वनेकान्तमैत्रीपविव्रित-

निरपेक्षं तदा तस्य सम्बन्धमेव ज्ञान्तीति ॥ २५० ॥ अथ यद्यन्यलेपो भवति परोपकारं, तथापि
मुखादयोऽपि निरपेक्षेण कर्मणः अनुपदिशन्ति कुव्वदु करोतु । स कः कर्ता । शुभोपयोगी पुरुषः ।
अनुकम्पयोवयारं अनुकम्पयामहेत्युपकारं । सागारं धर्मसाधनम् । यदि किम् । लेवो
जदि वि अप्पो यत्नः कर्मणः अनुकम्पयोवयारं । अतः यद्यनेन यद्यप्यन्यलेपः स्वीकृतव्यर्थं भवति । तेषां
अनुकम्पयोवयारं निरपेक्षं तदा तस्य सम्बन्धमेव ज्ञान्तीति ॥ २५० ॥ अथ यद्यन्यलेपो भवति परोपकारं, तथापि

चित्तेषु शुद्धेषु जैनेषु शुद्धात्मज्ञानदर्शनप्रवृत्तवृत्तिनया माकारानाकारचर्यायुक्तेषु शुद्धात्मो-
पलम्भेतरसकलनिरपेक्षतयैवाल्पपक्षेपाप्यप्रतिषिद्धाः न पुनरल्पपक्षेपेति मवेत्र मवेधैवाप्रतिषिद्धा,
तत्र तथाप्रवृत्त्या शुद्धात्मवृत्तित्राणस्य परात्मनोऽनुपपत्तेरिति ॥ २५१ ॥

अथ प्रवृत्तेः कालविभागं दर्शयति—

रोगेण वा लुब्धाणं तण्हाणं वा ममेण वा लुद्धं ।

दिद्धा ममणं माहू पड्विज्जदु आदमनीणं ॥ २५२ ॥

विनाशकल्यातिपूजालाभवाच्छागहितं यथा भवति । कथंभूतानां ज्ञेयानाम् । सागारणगारचर्यायुक्तानां
सागारानागारचर्यायुक्तानां श्रावकतपोधनाचरणमहिम्नानामित्यर्थः ॥ २५१ ॥ कस्मिन्प्रसङ्गे वेदावृत्त्यं
कर्तव्यमित्युपदिशति—पड्विज्जदु प्रतिपञ्चतां स्वीकरोतु । कया । आदमनीणं स्वयन्तया । म कः
कर्ता । माहू स्वययभावनाया स्वात्मानं माधयन्तीति माधु । कय । ममणं ज्ञेयत्वमप्यदिममनरितम्—
—के जेज्या शुद्ध आत्मानां ज्ञान दर्शनयां प्रयत्नती प्रवृत्तिने दीधे । माकार-अनाकार-
चर्यायाणा छ तेभना प्रथे—, शुद्धात्माणी उपलब्धिं जियाय भीज्ज अनाणी अनाकारा कया
विना ज, ते प्रवृत्तिं कर्याना निपेध नथी; परन्तु अल्प क्षेत्रवाणी छ नथी अनाकारे अल्प
प्रकारे ते प्रवृत्ति अनिषिद्ध छ अभ नथी, कारण के न्यां (अर्थात् ते अल्प प्रकारे अल्प
प्रकारे कर्यामां आवेता) ते प्रकारणी प्रवृत्ति यो पन्ने अने विनाशने आदमनीं विना
रक्षायु अनी शक्तुं नथी.

योगेन वा श्रुत्या वा श्रम्या वा श्रमेण वा रुढम् ।

यद्वा श्रमणं नायुः प्रतिपद्यतामात्मशक्त्या ॥ २५२ ॥

यदा हि समधिगतशुद्धात्मवृत्तेः श्रमणस्य तत्प्रच्यावनहेतोः कस्याप्युपसर्गस्योपनिपातः
स्यात् . स श्रुभोदयोगिनः स्वशक्त्या प्रतिचिकीर्षो प्रवृत्तिकालः । इतरस्तु स्वयं शुद्धात्मवृत्तेः
समधिगमनात् केवलं निवृत्तिकाल एव ॥ २५२ ॥

अथ लोकसम्भाषणप्रवृत्तिं सनिमित्तविभागं दर्शयति—

वेज्जतवचननिमित्तं गिलाणगुरुवालवुडुसमयाणं ।

लोकिगमनसंभाषा न पिदिदा वा सुहोवजुदा ॥ २५३ ॥

वैयावृत्त्यनिमित्तं ग्यानगुणान्तरुद्धश्रमजानाम् ।

शौकिकजनसम्भाषा न निन्दिता वा शुभोपयुता ॥ २५३ ॥

समधिगतशुद्धात्मवृत्तीनां ग्यानगुणान्तरुद्धश्रमजानां वैयावृत्त्यनिमित्तमेव शुद्धात्मवृत्ति-
शून्यजनसम्भाषणं प्रसिद्धं, न पुनरन्यनिमित्तमपि ॥ २५३ ॥

अथैवमुक्तस्य शुभोपयोगस्य गौणमुक्त्यविभागं दर्शयति—

एषा पमत्थभूदा मनषाणं वा पुणो वगन्थागे ।

चरिया परेति भणिदा तावत् परं नददि नोक्त्यं ॥ २५४ ॥

एषा प्रशस्तभूता श्रमणानां वा पुनर्गृहस्थानाम् ।

चर्या परेति भणिता तथैव परं लभते सौख्यम् ॥ २५४ ॥

एवमेव शुद्धात्मानुरागयोगिप्रशस्तचर्यारूप उपवर्णितः शुभोपयोगः तदयं, शुद्धात्म-
प्रकाशिकां समस्तविरतिमुपेयुषां कषायकणसद्भावात्प्रवर्तमानः, शुद्धात्मवृत्तिविरुद्धरागसङ्गत-
त्वाद्गौणः श्रमणानां; गृहिणां तु, समस्तविरतेरभावेन शुद्धात्मप्रकाशनस्याभावात्कषाय-
सद्भावात्प्रवर्तमानोऽपि, स्फटिकसम्पर्केणार्कतेजस इवैधसां, रागसंयोगेन शुद्धात्मनोऽनुभवात्
क्रमतः परमनिर्वाणसौख्यकारणत्वाच्च, मुख्यः ॥ २५४ ॥

પુણો ઘરત્યાળં ગૃહસ્થાનાં વા પુનરિયમેવ ચર્યા પરેત્તિ પરા સર્વોત્કૃષ્ટેતિ । તાણ્વ પરં લહદિ સોવર્ણં
તથૈવ શુભોપયોગચર્યયા પરંપરયા મોક્ષસુખં લભતે ગૃહસ્થ ઇતિ । તથાહિ—તપોધનાઃ શેષતપો-
ધનાનાં વૈયાવૃત્ત્યં કુર્વાણાઃ સન્તઃ કાચેન કિમપિ નિરવધવૈયાવૃત્ત્યં કુર્વન્તિ; વચનેન ધર્મોપદેશં ચ ।
શેષમોપધાનપાનાદિકં ગૃહસ્થાનામધીનં, તેન કારણેન વૈયાવૃત્ત્યરૂપો ધર્મો ગૃહસ્થાનાં મુલ્યઃ, તપોધનાનાં
ગૌણઃ । દ્વિતીયં ચ કારણં—નિર્વિકારચિત્તમત્કારભાવનાપ્રતિપક્ષભૂતેન વિષયકષાયનિમિત્તોત્પન્નેનાર્તરૌદ્રદુઃખ્યાનિ-
દ્વયેન પરિણતાનાં ગૃહસ્થાનામાત્માશ્રિતનિશ્ચયધર્મસ્યાવકાશો નાસ્તિ, વૈયાવૃત્ત્યાદિધર્મેણ દુઃખ્યાનિવચ્ચના
ભવતિ, તપોધનસંસર્ગેણ નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગોપદેશલાભો ભવતિ । તતશ્ચ પરંપરયા નિર્વાણં લભન્તે
દત્યમિપ્રાયઃ ॥ ૨૫૪ ॥ एवं शुभोपयोगितपोधनानां शुभानुष्ठानकथनमुख्यतया गाथाष्टकेन द्वितीयस्थलं

અન્યયાર્થઃ—[પયા] આ [પ્રશસ્તભૂતા] પ્રશસ્તભૂત [ચર્યા] ચર્યા [શ્રમણાનાં]
શ્રમણાને (ગૌણ) હોય છે [વા ગૃહસ્થાનાં પુનઃ] અને ગૃહસ્થાને તો [પરા] મુખ્ય હોય છે
[ઇતિ ભણિતા] એમ (સાક્ષેભાં) કહ્યું છે; [તયા પવ] તેનાથી જ [પરં સૌખ્ય લભતે]
(પરંપરાએ) ગૃહસ્થ પરમ સૌખ્યને પામે છે.

ટીકાઃ—એ રીતે શુદ્ધાત્માનુરાગયુક્ત પ્રશસ્તચર્યારૂપ જે આ શુભોપયોગ વર્ણવવામાં
આવ્યો તે આ શુભોપયોગ, શુદ્ધાત્માની પ્રકાશક સર્વવિરતિને પામેલા શ્રમણાને કષાયકણના
સદ્ભાવને લીધે પ્રવર્તેલો, ગૌણ હોય છે, કારણ કે તે શુભોપયોગ શુદ્ધાત્મપરિણતિથી વિરુદ્ધ
એવા રાગ સાથે સંબંધવાળો છે; ગૃહસ્થાને તો તે શુભોપયોગ, સર્વવિરતિના અભાવ વડે
*શુદ્ધાત્મપ્રકાશનના અભાવ હોવાથી કષાયના સદ્ભાવને લીધે પ્રવર્તેલો હોવા છતાં પણ,
મુખ્ય છે. કારણ કે—જેમ ઇંધનને સ્ફટિકના સંપર્કથી સૂર્યના તેજનો અનુભવ થાય છે (અને
તેથી કંમલાઃ સ્વપ્નાઃ ક્રોડો છે) તેમ—ગૃહસ્થને રાગના સંયોગથી શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થાય છે
અને (તેથી તે શુભોપયોગ) કંમલાઃ પરમ નિર્વાણસૌખ્યનું કારણ થાય છે.

સાચાર્થઃ—દર્શન-અભિજ્ઞાએ તો શ્રમણને તેમ જ સમ્યક્દષ્ટિ ગૃહસ્થને શુદ્ધાત્માનો
જ અનુભવ છે. પરંતુ ચારિત્ર-અભિજ્ઞાએ શ્રમણને મુનિવોમ્ય શુદ્ધાત્મપરિણતિ મુખ્ય હોવાથી
*સર્વવિરતિનાં કર્તવ્ય જે કવ શુદ્ધાત્મપ્રકાશને તેને જ અર્થ શુદ્ધાત્મપ્રકાશન મળ્યું છે; તેનો સમ્યક્દષ્ટિ
ગૃહસ્થને અનુભવ છે. નાના દર્શન-અભિજ્ઞાએ તો સમ્યક્દષ્ટિ ગૃહસ્થને પણ શુદ્ધાત્માનું પ્રકાશન છે જ.

अथ शुभोपयोगस्य कारणवैपरीत्यान् फलवैपरीत्यं साधयति—

रगो पस्त्यभूदो वत्थुविमेषेण फलदि विवरीदं ।

णाणाभूमिगदाणिह वीजाणिह मन्त्रकालन्दि ॥ २५२ ॥

रगः प्रशस्तभूतो वस्तुविमेषेण फलति विवरीतम् ।

नानाभूमिगतानीह बीजानीह मन्त्रकाले ॥ २५२ ॥

यथैकेषामपि बीजानां भूमिवैपरीत्यान्निष्पत्तिवैपरीत्यं, तथैकस्यापि प्रशस्तरागलक्षणस्य शुभोपयोगस्य पात्रवैपरीत्यात्फलवैपरीत्यं, कारणविशेषान्कार्यविशेषस्यावयवंभावित्वात् ॥ २५५ ॥

गतम् । इत ऊर्ध्वं गाथापटुपर्यन्तं पात्रापात्रपरीक्षाभुक्त्यन्तेन व्याख्यानं करोति । अथ शुभोपयोगस्य पात्रभूतवस्तुविशेषात्फलविशेषं दर्शयति - फलदि फलति, फलं ददाति । म क । रगो रगतः । कथंभूतः । पस्त्यभूदो प्रशस्तभूतो दानपृजादिरूप । किं फलति । विवरीदं विवरीतकथादमे भिन्नभिन्नफलम् । केन करणभूतेन । वत्थुविमेषेण जयन्त्यमन्त्रमन्त्रद्वयेन भिन्नमन्त्रद्वयमन्त्रद्वयेन ।

शुभोपयोग गौण छ अने सम्यग्दृष्टि शुद्धस्थाने भुनित्यं
होवाधी अशुभवचनार्थं शुभोपयोग भुज्य छ. म
अशुद्ध परिणतिथी) दृष्ट्वा माटे वर्तता के अशु
न म'द पुरुषार्थ छ, कारण के शुद्धात्मद्रव्यता म'द अ
शुभ परिणति थाय छ अने शुद्धात्मद्रव्यता द्वय व्यास
शुद्ध परिणति थाय छ. २५४.

इवे शुभोपयोगने कारणनी विपरीततायी .
करे छः—

इण होय छे विपरीतता

निष्पत्ति विपरीत होय छे.

अन्वयार्थः—[इह नानाभूमिगतानि बीजानि
प्रकारानीं भूमिमां परेतां गीज [तस्यकाले] .
[प्रशस्तभूतः रगः] प्रशस्त रग [वस्तुविमेषेण
[विपरीतं फलति] विपरीतपण्डु इमे छ.

टीकाः—केन गीज तेषां तेन होयता अशुभ
विपरीतता होय छ (मन्त्रार्थ साही भूमिमां तस्य
धान्य अराम सह अथ छ अथवा पात्रां तस्यदी . के
तेन होयता छतां पण्डु पात्रां विपरीततायी इत्यने
भेदयी कार्यता अह अशुभतायी (अने तस्य) छ.

અથ કારણવૈપરીત્યાત્ ફલમવિપરીતં ન સિધ્યતીતિ શ્રદ્ધાપયતિ—

જદિ તે વિસયકસાયા પાવ ત્તિ પરુવિદા વ સત્યેસુ ।

કિહ તે તપ્પડિવદ્ધા પુરિસા ણિત્યારગ્ગા હોંતિ ॥ ૨૫૮ ॥

યદિ તે વિષયકપાયાઃ પાપમિતિ પ્રરૂપિતા વા શાસ્ત્રેષુ ।

કથં તે તત્પ્રતિવદ્ધાઃ પુરુષા નિસ્તારકા ભવન્તિ ॥ ૨૫૮ ॥

વિષયકપાયાસ્તાવત્પાપમેવ; તદ્વન્તઃ પુરુષા અપિ પાપમેવ; તદનુરક્તા અપિ પાપાનુરક્તત્વાત્ પાપમેવ ભવન્તિ । તતો વિષયકપાયવન્તઃ સ્વાનુરક્તાનાં પુણ્યાયાપિ ન કલ્પ્યન્તે, કથં પુનઃ સંસારનિસ્તારણાય । તતો ન તેભ્યઃ ફલમવિપરીતં સિધ્યેત્ ॥ ૨૫૮ ॥

કેપુ । કુદેવેસુ મણુવેસુ કુસિતદેવેષુ મનુજેષુ । કિં કર્તું । જુઠ્ઠં જુઠ્ઠં સેવા કૃતા, કદં વ કૃતં વા કિમપિ વૈયાવૃત્યાદિકમ્, દત્તં દત્તં કિમપ્યાહારાદિકમ્ । કેપુ । પુરિસેસુ પુરુષેષુ પાત્રેષુ । કિંવિશિષ્ટેષુ । અવિદિદપરમત્યેસુ ય અવિદિતપરમાર્થેષુ ચ, પરમાત્મતત્ત્વશ્રદ્ધાનજ્ઞાનશૂન્યેષુ । પુનરપિ ફિરૂપેષુ । વિસયકસાયાધિગેસુ વિષયકપાયાધિકેષુ, વિષયકપાયાધીનત્વેન નિર્વિષયશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવના-રહિતેષુ इत्यर्थः ॥ ૨૫૭ ॥ અથ તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ દ્રઢયતિ—જદિ તે વિસયકસાયા પાવ ત્તિ પરુવિદા વ સત્યેસુ યદિ ચેત્ તે વિષયકપાયાઃ પાપમિતિ પ્રરૂપિતાઃ શાસ્ત્રેષુ, કિહ તે તપ્પડિવદ્ધા

હવે કારણુની વિપરીતતાથી અવિપરીત રૂપ સિદ્ધ થતું નથી એમ શ્રદ્ધા કરાવે છે:—

‘વિષયો કપાયો પાપ છે’ એ એમ નિરૂપણ શાસ્ત્રમાં,
તો કેમ તત્પ્રતિબદ્ધ પુરુષો હોય રે નિસ્તારકા? ૨૫૮.

અન્વયાર્થ:—[યદિ વા] એ ‘[તે વિષયકપાયાઃ] તે વિષયકપાયા [પાપમ્] પાપ છે’ [इति] એમ [શાસ્ત્રેષુ] શાસ્ત્રોમાં [પ્રરૂપિતાઃ] પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તે [તત્પ્રતિવદ્ધાઃ] તેમાં પ્રતિબદ્ધ (વિષયકપાયાઓમાં લીન) [તે પુરુષાઃ] તે પુરુષો [નિસ્તારકાઃ] *નિસ્તારક [કથં ભવન્તિ] કેમ હોઈ શકે?

ટીકા:—પ્રથમ તો વિષયકપાયો પાપ જ છે; વિષયકપાયવન્ત પુરુષો પણ પાપ જ છે; વિષયકપાયવન્ત પુરુષો પ્રત્યે અનુરક્ત હોયો પણ પાપમાં અનુરક્ત હોવાથી પાપ જ છે. તેથી વિષયકપાયવન્ત પુરુષો સ્વાનુરક્ત (પોતાના પ્રત્યે અનુરાગવાળા) પુરુષોને પુણ્યનું કારણ પણ થતા નથી તો પછી સંસારથી નિસ્તારનું કારણ તો કેમ થાય? (ન જ થાય.) માટે તેમનાથી અવિપરીત રૂપ સિદ્ધ થતું નથી (અર્થાત્ વિષયકપાયવન્ત પુરુષોરૂપ વિપરીત કારણનું રૂપ અવિપરીત હોતું નથી). ૨૫૮.

* નિસ્તારક = નિસ્તાર કરનારા; તારનારા; પાર ઉતારનારા.

अथाविपरीतफलकारणं कारणमविपरीतं दर्शयति—

उपरत्पापो पुण्यो नमभापो धर्मिणोऽसु मन्वेतु ।

गुणमभिदिदोवसेवी ह्यदि न भागी नूनत्तन्म ॥ २५३ ॥

उपरत्पापः पुण्यः नमभापो धर्मिणोऽसु मन्वेतु ।

गुणमभितितोपसेवी भवति न भागी नूनत्तन्म ॥ २५३ ॥

उपरत्पापत्वेन, सर्वधर्ममध्यस्थत्वेन, गुणग्रामोपसेवित्वेन च सम्यग्दर्शनज्ञानचास्त्रियोग
पथपरिणतिनिर्वृत्तिकाव्यात्मकमुमार्गभागी, न श्रमणः स्वयं परम्य मोक्षपुण्यायननन्वाद्विपरीत
फलकारणं कारणमविपरीतं प्रत्येयम् ॥ २५३ ॥

पुरिसा णित्थारगा होंति कथं ते तत्प्रतिबद्धा विषयकपायप्रति
दानृणाम्, न कथमपीति । एतदुक्तं भवति विषयकपायान्तर
एव, ते च स्वर्कायभक्तानां दानृणां पुण्यविनाशका एवेति
कथयति—उपरत्पापत्वेन, सर्वधार्मिकममदार्शित्वेन, गुणग्रामो-
पुण्यकारणत्वाच्चेत्थंभूतगुणयुक्तः पुरुषः सम्यग्दर्शनज्ञानचास्त्रि-
भवतीति ॥ २५३ ॥ अथ तेषामेव पात्रभूततपोधनानां प्रकार-
शुभोपयोगपरिणतपुरुषाः पात्रं भवन्तीति । तद्यथा निर्धायक-
कदाचिर्हीतरागचारित्रलक्षणशुद्धोपयोगयुक्ता, कदाचिन् पुनर्मोक्षोप-

अथाविपरीतफलकारणाविपरीतकारणमुपासनप्रवृत्तिं नामान्यविशेषतो विधेय
सूत्रद्वैतेनोपदर्शयति—

दिद्धा पगडं कथुं अन्मुद्धान्मयाजकिन्निवादि ।

वट्टु नदो गुणादो विमैन्निद्वो चि उद्वेसो ॥ २६० ॥

द्विष्टा प्रकृतं वन्वन्मुत्थानप्रधानक्रियाभिः ।

वर्तनां तनो गुणाद्विशेषितव्य इति उद्वेसः ॥ २६१ ॥

श्रमणानामात्मविशुद्धिहेतोः प्रकृतं वन्नुनि नदनुकूलक्रियाप्रवृत्त्या गुणानिमयाया
प्रतिषिद्धम् ॥ २६१ ॥

अथ श्रमणाभासेषु सर्वाः प्रवृत्तीः प्रतिषेधयति—

अभ्युद्वेया समणा सुचिन्त्यविनाशना उवासेया ।

मंजमतवणाणद्धा प्रणिपदनीया हि समणेहि ॥ २६३ ॥

अभ्युद्वेयाः श्रमणाः सुचिन्त्यविनाशना उवासेयाः ।

मंजमतवणाणद्धाः प्रणिपदनीयाः हि समणेः ॥ २६३ ॥

सूत्रार्थवैशारद्यप्रवर्तितसंयमतपःस्वतत्त्वज्ञानानामेव श्रमणानामभ्युद्वेयानादिकाः प्रवृत्तयो-
ऽप्रतिषिद्धा, इतरेषां तु श्रमणाभागानां ताः प्रतिषिद्धा एव ॥ २६३ ॥

परिज्ञानार्थसुपानेयाः परमसत्तया नेवनीयाः । मंजमतवणा-
प्रणिपतनीयाः हि स्फुटं । वहिरङ्गेन्द्रियसंयमप्राणसंयमवलेनाभ्य-
नशनादिनपोवलेनाभ्यन्तरे परद्रव्येन्द्रियनिर्गन्धेन च स्वव्यक्त्य-
मेनाभ्यन्तरे स्वसंवेदनज्ञाने सम्यग्ज्ञानम् । एतदमुक्त्यर्थे
प्रतिषेधनीयाः । कै । समणेहि श्रमणागति । अत्रेह न-
भवन्ति, तेऽपि परमागमाभ्यासनिमित्तं यथायोग्यं च-दना-
ज्ञाने च पूर्वमेव दृढतराः, अस्य तु नवतरनपापनश्य-
स्तांश्चाराविषाणां किमर्थमागमे वन्दनादिनिषेध-
स्तथा ।

अथ कीदृशः श्रमणाभासो भवतीत्याख्याति—

अ हवदि समणो चि मदो संजमतवसुत्तसंपजुत्तो वि ।

जदि सदहदि ण अत्थे आदपघाणे जिणक्खादे ॥ २६४ ॥

न भवति श्रमण इति मतः संयमतपःसूत्रसम्प्रयुक्तोऽपि ।

यदि अदत्ते नार्थानात्मप्रधानान् जिनाख्यातान् ॥ २६४ ॥

आगमजोऽपि, संयतोऽपि, तपःस्थोऽपि, जिनोदितमनन्तार्थनिर्भरं विश्वं स्वेनात्मना ज्ञेयत्वेन निर्णीतत्वादान्मप्रधानमश्रद्धानः श्रमणाभासो भवति ॥ २६४ ॥

अथ श्रमणाभास कीदृशो भवतीति पृष्टे प्रत्युक्तं ददाति—ण हवदि समणो स श्रमणो न भवति चि मदो इति मतः सम्मतः । क । आगमे । कथंभूतोऽपि । संजमतवसुत्तसंपजुत्तो वि संयम-
जो, न भवतीति मदिनोऽपि । यदि किम् । जदि सदहदि ण यदि चेन्मूढत्रयादिपञ्चविंशति-
मूढाणां मदिनो न भवति, न जेज्जे, न गेज्जे, न मन्यते । कान् । अत्थे पदार्थान् । कथंभूतान् ।
आदपघाणे । अन्नं मदनमन्नं । पुनरपि कथंभूतान् । जिणक्खादे वीतरागसर्वज्ञजिनेश्वरेणाख्यातान्,
जिनाख्यातान् । नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् ।
अदत्ते नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् ।
अदत्ते नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् । नार्थानात्मप्रधानान् ।

अथ श्रामण्येन सममननुमन्यमानस्य विनाशं दशेयति—

अपवदति सामणत्वं समणं दिद्धा पदोसदो ज्ञो हि ।

किरियासु णाणुमण्णदि हवदि हि सो नट्टचारिणो ॥ २६४ ॥

अपवदति श्रामनस्थं श्रमणं दृष्ट्वा प्रद्वेषतो को हि ।

क्रियासु नानुमन्यते भवति हि न नट्टचारिणः ॥ २६४ ॥

श्रमणं शासनस्थमपि प्रद्वेषादपवदतः क्रियाम्वननुमन्यमानस्य च प्रद्वेषकतायित्वात्
चारित्रं नश्यति ॥ २६५ ॥

कस्य । समणं श्रमणं तपोधनम् । कथंभूतम् । माम्भ
कस्मान् । पदोसदो निर्दोषिपग्मान्मभावनाविच्छिन्नान्
दृष्ट्वा । न केवलं अपवदति, णाणुमण्णदि नानुमन्यते
बन्धनादिक्रियासु । हवदि हि सो भवति हि स्फुटं
प्रसंगाच्चचारित्रो भवतीति । तथाहि मार्गस्थतपोधनं
तदा चारित्र्यभ्रष्टो भवति स्फुटं; पश्चादात्मनिष्ठा । एवं
निवर्तते तथापि दोषो नास्ति । यदि पुनस्तत्रैवानुबन्धं
चारित्र्यमसौ भवतीति । अथपि अथार्थं न भवति ।

अथ श्रामण्येनाधिकं हीनमिवाचरतो विनाशं दर्शयति—

गुणदोधिगस्त विणयं पडिच्छगो जो वि होमि समणो त्ति ।

होज्जं गुणाधरो जदि सो होदि अणंतसंसारी ॥ २६६ ॥

गुणतोऽधिकस्य विनयं प्रत्येपको योऽपि भवामि श्रमण इति ।

भवन गुणाधरो यदि स भवत्यनन्तसंसारी ॥ २६६ ॥

स्वयं जघन्यगुणः सन् श्रमणोऽहमपीत्यवलेपात्परेषां गुणाधिकानां विनयं प्रतीच्छन्
श्रामण्यावलेपवशात् कदाचिदनन्तसंसार्यपि भवति ॥ २६६ ॥

किमपि पाठमात्रं गृहीत्वा तेषां दोषो न ग्राह्यः, किंतु किमपि सारपदं गृहीत्वा स्वयं भावनैव कर्तव्या ।
कस्मादिति चेत् । रागद्वेषोत्पत्तौ सत्यां बहुश्रुतानां श्रुतफलं नास्ति, तपोधनानां तपःफलं चेति ॥ २६५ ॥
अत्राह शिष्यः—अपवादव्याख्यानप्रस्तावे शुभोपयोगो व्याख्यातः, पुनरपि किमर्थं अत्र व्याख्यानं कृतमिति ।
परिहारमाह—युक्तमिदं भवदीयवचनं, किंतु तत्र सर्वव्यागलक्षणोत्सर्गव्याख्याने कृते सति तत्रासमर्थतपोधनैः
काल्याणश्या किमपि ज्ञानसंयमशौचोपकर्मणादिकं याज्ञमित्यपवादव्याख्यानमेव मुख्यम् । अत्र तु तथा
भेदनयेन सम्यग्दर्शनज्ञानभारिजतपधर्मरूपा नतुविधाराधना भवति, सैवाभेदनयेन सम्यक्त्वचारित्ररूपेण द्विधा
नर्तते, न सम्यग्दर्शनरूपा पुनरेकैव वीतरागचारित्राराधना, तथा भेदनयेन सम्यग्दर्शनसम्यग्ज्ञानसम्यक्चारित्र्य-
रूपैकैव वीतरागचारित्र्यं नर्तते, न एवाभेदनयेन श्रामण्यापरमोक्षमार्गनामा पुनरेक एव, स चाभेदरूपो मुख्यगुणः ।

अथ श्रामण्यानाधिकार्ये हीने नममिवाचरतो विनाशं दर्शयति—

अधिकगुणा श्रामण्ये वर्द्धन्ति गुणार्थेनेहि किञ्चिदनु ।

यदि ते मिच्छन्त्यनुत्ता ददन्ति वचनद्वयार्थिना ॥ २६७ ॥

अधिकगुणाः श्रामण्ये वर्द्धन्ते गुणार्थेः किञ्चिदनु ।

यदि ते मिच्छन्त्यनुत्ता नदन्ति वचनद्वयार्थिनाः ॥ २६७ ॥

અથ લૌકિકલક્ષણમુપલક્ષ્યતિ—

ણિગંગંથં પવ્વહ્દો વટ્ટદિ જદિ દ્દિગેહિં કમ્મેહિં ।

સો લોગિગો ત્તિ મ્મણિદો સંજમતવસંપજુત્તો વિ ॥ ૨૬૯ ॥

નૈર્ગ્રન્થ્યં પ્રવ્રજિતો વર્તતે યથૈદ્દિકૈઃ કર્મભિઃ ।

સ લૌકિક ઇતિ મ્મણિતઃ સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તોઽપિ ॥ ૨૬૯ ॥

પ્રતિજ્ઞાતપરમનૈર્ગ્રન્થ્યપ્રવ્રજ્યત્વાદુદ્ધસંયમતપોભારોઽપિ મોહવહુલતયા શ્લથીકૃત-
શુદ્ધચેતનવ્યવહારો મુહુર્મનુષ્યવ્યવહારેણ વ્યાઘૂર્ણમાનત્વાદૈહિકકર્માનિવૃત્તો લૌકિક
ઇત્યુચ્યતે ॥ ૨૬૯ ॥

અથાનુકમ્પાલક્ષણં કથ્યતે—

તિસિદં વુમ્મુક્ષિદં વા દુહિદં દટ્ટૂણ જો હિ દુહિદમણો ।

પહિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા ॥ *૩૬ ॥

તિસિદં વુમ્મુક્ષિદં વા દુહિદં દટ્ટૂણ જો હિ દુહિદમણો પહિવજ્જદિ તૃપિતં વા વુમ્મુક્ષિતં
વા દુઃખિતં વા દટ્ટા કમપિ પ્રાણિનં યો હિ સ્ફુટં દુઃખિતમનાઃ સન્ પ્રતિપદ્યતે સ્વીકરોતિ । કં
કર્મતાપન્નમ્ । તં તં પ્રાણિનમ્ । કયા । કિવયા કૃપયા દયાપરિણામેન । તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા

હવે 'લૌકિક' તુ (અર્થાત્ લૌકિક જનતુ) લક્ષણ કહે છે:—

નિર્ઞયરૂપ દીક્ષા વડે સંયમતપે સંયુક્ત જે,

લૌકિક કહ્યો તેને ય, જે છોડે ન ઐદિક કર્મને. ૨૬૯.

અન્યથાર્થ:—[નૈર્ગ્રન્થ્યં પ્રવ્રજિતઃ] જે (અથ) નિર્ઞયરૂપ દીક્ષિત હોવાથી
[સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તઃ અપિ] સંયમતપસંયુક્ત હોય તેને પણ, [યદિ સઃ] જે તે
[વૈદિકૈઃ કર્મભિઃ વર્તતે] ઐદિક કાર્યો મહિત વર્તતો હોય તો, [લૌકિકઃ ઇતિ
મ્મણિતઃ] 'લૌકિક' કહ્યો છે.

ટીકા:—પરમ નિર્ઞયતારૂપ પ્રવ્રજ્યાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોવાથી જે અથ સંયમતપના
ભારને વહેતો હોય તેને પણ, જે તે મોહની બહુલતાને લીધે શુદ્ધચેતનવ્યવહારને છોડીને
નિરંતર મનુષ્યવ્યવહાર વડે ધૂમરી ખાતો હોવાથી ઐદિક કર્મોથી અનિવૃત્ત હોય તો,
'લૌકિક' કહેવાય છે. ૨૬૯.

૧. ધૂમરી ખાતો = આમ-તેમ બમતો; ચક્કર ચક્કર ફરતો; ડામાડોળ વર્તતો.

૨. ઐદિક = દુન્યવી, લૌકિક.

अथ मत्सङ्गं विधेयत्वेन दर्शयति—

तम्हा नमं गुणानां नमो नमो नमो नमो वा अदिमं ।

अधिवनदु तम्हा नमं इत्यदि नमं नमो नमो नमो नमो ।

तम्हा नमं गुणानां नमो नमो नमो नमो नमो ।

अधिवनदु तम्हा नमं इत्यदि नमं नमो नमो नमो नमो ।

यतः परिणामस्वभावत्वेनात्मनः समार्चिःसङ्गतं तौर्यामिदावव्यभक्त्याविविक्तत्वाद्योक्तं क-
मद्भात्मयतोऽप्यमंयत एव म्यातः नतो दुःखमोक्षदिना गुणैः समोऽधिको वा भक्तनः

શ્રમણેન નિત્યમેવાધિવસનીયઃ । તથાસ્ય શીતાપવરકકોણનિહિતશીતતોયવત્સમગુણસજ્ઞાત્
ગુણરક્ષા, શીતતરતુદિનશર્કરાસમ્પૃક્તશીતતોયવત્ ગુણાધિકસજ્ઞાત્ ગુણવૃદ્ધિઃ ॥ ૨૭૦ ॥

*ઇત્યધ્યાસ્ય શુભોપયોગજનિતાં કાશ્ચિત્પ્રવૃત્તિં યતિઃ

સમ્યક્ સંયમસૌષ્ઠ્યેન પરમાં ક્રામન્નિવૃત્તિં ક્રમાત્ ।

દેહ્યાક્રાન્તસમસ્તવસ્તુવિસરપ્રસ્તારરમ્યોદયાં

જ્ઞાનાનન્દમયીં દશામતુભવત્ત્વેકાન્તતઃ શાશ્વતીમ્ ॥ ૧૭ ॥

—ઇતિ શુભોપયોગપ્રજ્ઞાપનમ્ ।

લક્ષણવશાદધિકરણે કર્મ પડ્યતે । કથંભૂતે શ્રમણે । સમં સમે સમાને । કસ્માત્ । ગુણાદો વાહ્યા-
બ્યન્નરગ્ગત્રયલક્ષણગુણાત્ । પુનરપિ કથંભૂતે । અહિયં વા સ્વસ્માદધિકે વા । કૈઃ । ગુણેર્હિ
મૃત્યોત્તરગુણઃ । યદિ કિમ્ । ઇચ્છદિ જદિ ઇચ્છતિ વાચ્છતિ યદિ ચેત્ । કમ્ । દુઃખપરિમોક્ષે
સ્વામોદ્યમુદ્યવિલક્ષણાનાં નાર્કાદિદુઃખાનાં મોક્ષં દુઃખપરિમોક્ષમિતિ । અથ વિસ્તરઃ—યશ્ચાગ્નિસંયોગાત્
જલસ્ય ધીનત્વગુણવિનાશો ભવતિ તથા વ્યાવહારિકજનસંસર્ગાત્સંયતસ્ય સંયમગુણવિનાશો ભવતીતિ
જાન્યા મપોધનઃ કર્તા સમગુણં ગુણાધિકં વા તપોધનમાશ્રયતિ, તદાસ્ય તપોધનસ્ય યથા શીતલભાજન-

સદાય ચરતુ યાવ્ય છે. એ રીતે તે અમળને (૧) શીતળ વરના ખૂણામાં રાખેલા શીતળ
પાણીની માફક નવાન ગુણાગાના સંગથી ગુણરક્ષા થાય છે અને (૨) વધારે શીતળ હિમના
તપોધનના રહેલા શીતળ પાણીની માફક અધિક ગુણવાગાના સંગથી ગુણવૃદ્ધિ થાય છે
(નવાતેન જેન શીતળ વરના ખૂણામાં રાખેલું પાણી શીતળ રહે છે અને અરફના સંગથી
પાણી રહેલ શીતળ થાય છે તેન સમાન ગુણાગાના સંગથી અમળને ગુણની રક્ષા થાય છે
અને અધિક ગુણાગાના સંગથી અમળને ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે). ૨૭૦.

अथ पञ्चरत्नम् ।

*तन्त्रस्यास्य शिखण्डमण्डनमिव प्रद्योतयन्मवेतो-
ऽद्वैतीयीकमथार्हतो भगवतः संज्ञेपतः ज्ञाननम् ।
व्याकुर्वञ्जगतो विलक्षणपथां संमार्गमोश्चम्यति
जीयात्सम्प्रति पञ्चरत्नमनघं बुद्धेर्निर्मः पञ्चमिः ॥ १८ ॥

अथ संसारतत्त्वमुद्धाटयति—

जे अजधागदित्या पदे तत्र नि निचयः सत्ये
अज्ञानफलममिहं भवन्ति ते नो न भवन्ति

ये अयथागृहीतार्था एते तत्त्वमिति निश्चिताः समये ।

अन्यन्तफलसमृद्धं भ्रमन्ति ते अतः परं कालम् ॥ २७१ ॥

ये स्वयमविवेकतोऽन्यथैव प्रतिपद्यार्थान्तिथमेव तत्त्वमिति निश्चयमारचयन्तः सततं समुपचीयमानमहामोहमलमलीमसमानसतया नित्यमज्ञानिनो भवन्ति, ते खलु समये स्थिता अप्यनासादितपरमार्थश्रामण्यतया श्रमणाभासाः सन्तोऽनन्तकर्मफलोपभोगग्राग्भारभयंकर-मनन्तकालमनन्तभावान्तरपरावर्तैरनवस्थितवृत्तयः संसारतत्त्वमेवावबुध्यताम् ॥ २७१ ॥

निर्गन्धरूपद्रव्यसमये । अचंतफलसमिद्धं भ्रमन्ति ते तो परं कालं अत्यन्तफलसमृद्धं भ्रमन्ति ते अतः परं कालम् । द्रव्यक्षेत्रकालभवभावपञ्चप्रकारसंसारपरिभ्रमणरहितशुद्धात्मस्वरूपभावनाच्युताः सन्तः परिभ्रमन्ति । कम् । परं कालं अनन्तकालम् । कथंभूतम् । नारकादिदुःखरूपात्यन्तफलसमृद्धम् । पुनरपि कथंभूतम् । अतो वर्तमानकालात्परं भाविनमिति । अयमत्रार्थः—इत्थंभूतसंसारपरिभ्रमणपरिणतपुरुषा एवाभेदेन संसार-स्वरूपं ज्ञातव्यमिति ॥ २७१ ॥ अथ मोक्षस्वरूपं प्रकाशयति—अजधाचारविजुक्तो निश्चयव्यवहार-

अन्यथार्थः—[ये] तेऽप्या, [समये] लले तेऽप्या समयमां होय तोपणु (-लले तेऽप्या द्रव्यसिंघीपणु जिममतमां होय तोपणु . [पते तत्त्वम्] 'आ तत्त्व छे (अर्थात् आभ ज वस्तुस्वरूप छे)' [इति निश्चिताः] 'अभ निश्चयन्त वर्तता यका [अयथागृहीतार्थाः] पदार्थानि अयथानयपणु ग्रहे छे (-तेया नदी तेया समजे छे), [ते] तेऽप्या [अत्यन्तफलसमृद्धम्] अत्यन्तफलसमृद्ध (अनन्त कर्मद्वेषाधी लरेला) 'अप्या [अतः परं काल] लले पछीना काणमां [भ्रमन्ति] परिभ्रमणु करेया.

टीका—तेऽप्या स्वयं अविवेकधी पदार्थानि अन्यथा ज अग्रीहीत करीने (-भीछ रीते ज समझने) 'आभ ज तत्त्व (वस्तुस्वरूप) छे ' अभ निश्चय करता यका, सतत अकत्रित करताना आचरता नदी नोदूनयवी भलिन भगवाणा होवाने डीधे नित्य आज्ञानी छे, तेऽप्या जहे समयनां (-द्रव्यसिंघीपणु जिममतमां) स्थित होय तोपणु परमार्थ श्रामण्यने पाभेडा नदि होवाधी लरेलरे अनन्तासा वर्तता यका, अनन्त कर्मद्वेषणा उपेसागराशिधी लगेकर तेया अनन्त कर्म दुधी अनन्त आवांवरुप परावर्तना वडे अनवस्थित वृत्तिवाणा रवेवाने डीधे, तेनने संसारवत्त्व ज जगुडुं. २७१.

अथ मोक्षतत्त्वमुद्घाटयति—

अजधाचागविजुक्तो जयत्यर्थाविच्छिन्नो जयत्यर्थाविच्छिन्नः ।

अकले चिं न जीवति हि नो नैवमुपजायते ॥ १०० ॥

अजधाचागविजुक्तो जयत्यर्थाविच्छिन्नो जयत्यर्थाविच्छिन्नः ।

अकले चिं न जीवति हि नो नैवमुपजायते ॥ १०० ॥

यस्मिंल्लोकचूडिकायमाननिर्मलविषेकदीपितार्योकाशितया यथावस्थितमदार्थनिधन-
निवर्तिता-मुख्यस्वरूपमन्थरगततोपशान्तामा मन स्वरूपमेकमेवामिदृश्येन चरन्वधाचर-

યે અયથાગૃહીતાર્થો एते तच्चमिति निश्चिताः मनये ।

अत्यन्तफलसमृद्धं भ्रमन्ति ते अतः परं कालम् ॥ ૨૭૧ ॥

યે સ્વયમવિવેકતોડન્યથૈવ પ્રતિપદ્યાર્થાનિત્યમેવ તત્ત્વમિતિ નિશ્ચયમારમ્યન્તઃ સતતં સમુપચીયમાનમહામોહમલમલીમસમાનસતયા નિત્યમજ્ઞાનિનો ભવન્તિ, તે સ્વલુ સમયે સ્થિતા અપ્યનાસાદિતપરમાર્થશ્રામણ્યતયા શ્રમણાભાસાઃ સન્તોડનન્તકર્મફલોપભોગપ્રાગ્ભારમ્યંકર-મનન્તકાલમનન્તભાવાન્તરપરાવર્તૈરનવસ્થિતવૃત્તયઃ સંસારતત્ત્વમેવાવબુધ્યતામ્ ॥ ૨૭૧ ॥

નિર્ગથરૂપદ્રવ્યસમયે । અચંતફલસમિદ્ધં ભ્રમંતિ તે તો પરં કાલં અત્યન્તફલસમૃદ્ધં ભ્રમન્તિ તે અતઃ પરં કાલમ્ । દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવપદ્મપ્રકારસંસારપરિભ્રમણરહિતશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવનાચ્યુતાઃ સન્તઃ પરિભ્રમન્તિ । કમ્ । પરં કાલં અનન્તકાલમ્ । કથંભૂતમ્ । નારકાદિદુઃસ્વરૂપાત્યન્તફલસમૃદ્ધમ્ । પુનરપિ કથંભૂતમ્ । અતો વર્તમાનકાલાત્પરં ભાવિનમિતિ । અયમત્રાર્થઃ—ઈત્યંભૂતસંસારગમ્મિભ્રમણપરિણતપુરુષા પદ્માભેદેન સંસાર-સ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥ ૨૭૧ ॥ અથ મોક્ષસ્વરૂપં પ્રકાશયતિ—અગ્રધાચારવિજુતો નિશ્ચયવ્યવહાર-

અન્યથાર્થઃ—[યે] જેઓ, [સમયે] ભલે તેઓ સમયમાં હોય તોપણ (—ભલે તેઓ દ્રવ્યલિંગીપણે જિનમતમાં હોય તોપણ), [પટે તત્ત્વમ્] ‘આ તત્ત્વ છે (અર્થાત્ આમ જ વસ્તુસ્વરૂપ છે)’ [ઇતિ નિશ્ચિતાઃ] એમ નિશ્ચયવંત વર્તતા થકા [અયથાગૃહીતાર્થોઃ] પદાર્થોને અયથાતથપણે ગ્રહે છે (—જેવા નથી તેવા સમજે છે), [તે] તેઓ [અત્યન્તફલસમૃદ્ધમ્] અત્યંતફળસમૃદ્ધ (અનંત કર્મફળોથી ભરેલા) એવા [અતઃ પરં કાલં] હવે પછીના કાળમાં [ભ્રમન્તિ] પરિભ્રમણ કરશે.

ટીકા.—જેઓ સ્વયં અવિવેકથી પદાર્થોને અન્યથા જ અંગીકૃત કરીને (—ખીણ રીતે જ સમજીને) ‘આમ જ તત્ત્વ (વસ્તુસ્વરૂપ) છે’ એમ નિશ્ચય કરતા થકા, સતત એકત્રિત કરવામાં આવતા મહા મોહભળથી ભલિન મનવાળા હોવાને લીધે નિત્ય અજ્ઞાની છે, તેઓ ભલે સમયમાં (—દ્રવ્યલિંગીપણે જિનમાર્ગમાં) સ્થિત હોય તોપણ પરમાર્થ શ્રામણ્યને પામેલા નહિ હોવાથી ખરેખર શ્રમણાભાસ વર્તતા થકા, અનંત કર્મફળના ઉપભોગરાશિથી ભયંકર એવા અનંત કાળ સુધી અનંત ભાવાંતરરૂપ પરાવર્તનો વડે અનવસ્થિત વૃત્તિવાળા રહેવાને લીધે, તેમને સંસારતત્ત્વ જ જાણવું. ૨૭૧.

૧. એકત્રિત = એકઠો; ભેગો.

૨. રાશિ = ઢગલો; સમૂહ; જથ્થો.

૩. અનવસ્થિત = અસ્થિર. [મિથ્યાદૃષ્ટિઓએ ભલે દ્રવ્યલિંગ ધારણ કર્યું હોય તોપણ તેમને અનંત કાળ સુધી અનંત જિન્નજિન્ન ભાવોરૂપે—ભાવાંતરરૂપે પરાવર્તન (પલટવું) થવા કરવાથી તેઓ અસ્થિર પરિણતિવાળા રહેશે અને તેથી તેઓ સંસારતત્ત્વ જ છે.]

अथ मोक्षतत्त्वमुद्राटयति—

अजधाचारविजुक्तो जयन्त्यर्त्तान्निजिह्वां यत्नतः ।

अफले चिरं न जीयति इह नो संतुल्यमानो यो यः ॥ ३० ॥

अथधाचारविजुक्तो जयन्त्यर्त्तान्निजिह्वां यत्नतः ।

अफले चिरं न जीयति इह नो संतुल्यमानो यो यः ॥ ३० ॥

यस्त्रिलोकचलिकायमाननिर्मलविवेकदीपिकालोकशालिनया यथावन्निश्चयदायैतिध्व-
निवर्तितांगुल्यस्वरूपमन्थरगततोपशान्तात्मा मनः स्वल्पमेकमेवनिवृत्त्येव चरन्त्यथाचर-

વિયુક્તો નિત્યં જ્ઞાની સ્યાત્, સંઘુ સંપૂર્ણશ્રામણ્યઃ સાક્ષાત્ શ્રમણો હેલાવકીર્ણસકલ-
પ્રાક્તનકર્મફલત્વાદનિષ્પાદિતનૂતનકર્મફલત્વાચ્ચ પુનઃ પ્રાણધારણદૈન્યમનાસ્કન્દન્ દ્વિતીયભાવ-
પરાવર્તભાવાત્ શુદ્ધસ્વભાવાવસ્થિતવૃત્તિર્મોક્ષતત્ત્વમવબુધ્યતામ્ ॥ ૨૭૨ ॥

અથ મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વમુદ્ઘાટયતિ—

સમ્મં વિદિદપદત્થા ચત્તા ઉવહિં વહિત્થમજ્ઞત્થં ।

વિસયેસુ ણાવસત્તા જે તે સુદ્ધ ત્તિ ણિદ્દિદ્ધા ॥ ૨૭૩ ॥

સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાસ્ત્યક્ત્વોપધિં વહિત્થમધ્યસ્થમ્ ।

વિષયેષુ નાવસક્તા યે તે શુદ્ધા इति निर्दिष्टाः ॥ ૨૭૩ ॥

इत्थंभूतमोक्षतत्त्वपरिणतपुरुष एवाभेदेन मोक्षस्वरूपं ज्ञातव्यमिति ॥ २७२ ॥ अथ मोक्षकारणमाख्याति—
समम् विदिदपदत्था संशयविपर्ययानध्यवसायरहितानन्तज्ञानादिस्वभावनिजपरमात्मपदार्थप्रभृतिसमस्तवस्तु-
विचारचतुरचित्तचतुर्थप्रकाशमानसातिशयपरमविवेकज्योतिषा सम्यग्विदितपदार्थाः । पुनरपि किंरूपाः ।
विसयेसु, णावसत्ता पञ्चेन्द्रियविषयाधीनरहितत्वेन निजात्मतत्त्वभावनारूपपरमसमाधिसंजातपरमानन्दैक-

ચરતો (વિચરતો-રમતો) હોવાથી ‘અયથાચાર રહિત’ વર્તતો થકો, નિત્ય જ્ઞાની હોય,
તે ખરેખર સંપૂર્ણશ્રામણ્યવાળો સાક્ષાત્ શ્રમણને મોક્ષતત્ત્વ જાણવું, કારણ કે પહેલાંનાં સકળ
કર્મનાં ફળ તેણે લીલાથી નષ્ટ કર્યાં હોવાથી અને નૂતન કર્મફળને તે નિપજાવતો નહિ
હોવાથી, ફરીને પ્રાણધારણરૂપ દીનતાને નહિ પામતો થકો દ્વિતીય ભાવરૂપ પરાવર્તનના
અભાવને લીધે શુદ્ધ સ્વભાવમાં *અવસ્થિત વૃત્તિવાળો રહે છે. ૨૭૨.

હવે મોક્ષતત્ત્વનું સાધનતત્ત્વ પ્રગટ કરે છે:—

જ્ઞાની યથાર્થ પદાર્થને, તથા સંગ અંતર્ભાવને,

આસક્ત નહિ વિષયો વિષે જે, ‘શુદ્ધ’ બાખ્યા તેમને. ૨૭૩.

અન્વયાર્થ:—[સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાઃ] સમ્યક્ (યથાતથપણે) પદાર્થોને જાણતા
થકો [યે] જેઓ [વહિત્થમધ્યસ્થમ્] બહિરંગ તથા અંતરંગ [ઉપધિ] પરિગ્રહને
[ત્યક્ત્વા] છોડીને [વિષયેષુ ન અવસક્તાઃ] વિષયોમાં આસક્ત નથી, [તે] તેમને
[શુદ્ધાઃ इति निर्दिष्टाः] ‘શુદ્ધ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

* અવસ્થિત = સ્થિર. [આ સંપૂર્ણશ્રામણ્યવાળો જીવને ખીજા ભાવરૂપ પરાવર્તન (પસટાણું) થવું
નથી, તે સદા એક જ ભાવરૂપ રહે છે—શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિર પરિણતિરૂપે રહે છે, તેથી તે જીવ
નેહનત્ત્વ જ છે.]

अनेकान्कथितमकथञ्चानुद्देयतन्वयथावस्थितम्वक्तव्यमिष्टिचक्षुःश्रोत्राः मनः समस्त-
यदिगृहान्तरद्वमद्वतिपरिग्यागविचिन्तान्धकचक्षुयमानानन्तमन्त्रिचैतन्यमास्वगतमतस्त्वत्पराः
स्वरूपगुणगुप्तगुप्तकलशान्मन्त्रचवृत्तितया विषयेषु मनान्तागमन्त्रिमतमादयन्तः समन्तानुमाव-
यन्तो भगवन्तः शुद्धा एवामेतावस्थितविकटवर्मकटादिविवटनपटोदसाध्वदसायेन प्रकटो-
द्वियमाणविदाता मोक्षतन्वगाधनतन्वमवबुध्यताम् ॥ २७३ ॥

अथ सोक्षनचमोक्षनचं सर्वमनोऽथस्यानन्दनामनन्दयति—

सुखं च मानसं भविष्य सुखं देहजं च ।

कृष्ण व पित्र्यागं नो विन विनो यो नमः ॥ २३४ ॥

વિયુક્તો નિત્યં જ્ઞાની સ્યાત્, સં સ્વલુ સમ્પૂર્ણશ્રામણ્યઃ સાક્ષાત્ શ્રમણો હેલાવકીર્ણસકલ-
પ્રાક્તનકર્મફલત્વાદનિષ્પાદિતનૂતનકર્મફલત્વાચ્ચ પુનઃ પ્રાણધારણદૈન્યમનાસ્કન્દન્ દ્વિતીયભાવ-
પરાવર્તીભાવાત્ શુદ્ધસ્વભાવાવસ્થિતવૃત્તિર્મોક્ષતત્ત્વમવબુધ્યતામ્ ॥ ૨૭૨ ॥

અથ મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વમુદ્ઘાટયતિ—

સમ્મં વિદિદપદત્થા ચત્તા ઉવહિં વહિત્થમજ્ઞત્થં ।

વિસયેસુ ણાવસત્તા જે તે સુદ્ધ ત્તિ ણિદ્દિદ્ધા ॥ ૨૭૩ ॥

સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાસ્ત્યક્ત્વોપર્ધિં વહિસ્થમધ્યસ્થમ્ ।

વિષયેષુ નાવસક્તા યે તે શુદ્ધા इति निर्दिष्टाः ॥ ૨૭૩ ॥

इत्थंभूतमोक्षतत्त्वपरिणतपुरुष एवाभेदेन मोक्षस्वरूपं ज्ञातव्यमिति ॥ २७२ ॥ अथ मोक्षकारणमाहयाति—
समं विदिदपदत्था संशयविपर्ययानध्यवसायरहितानन्तज्ञानादिस्वभावननिजपरमात्मपदार्थप्रभृतिसमस्तवस्तु-
विचारचतुरचित्तचातुर्यप्रकाशमानसातिशयपरमविवेकज्योतिषा सम्यग्विदितपदार्थाः । पुनरपि किंरूपाः ।
विसयेसु, णावसत्ता पक्षेन्द्रियविषयाधीनरहितत्वेन निजात्मतत्त्वभावनारूपपरमसमाधिसंजातपरमानन्दैक-

ચરતો (વિચરતો—રમતો) હોવાથી ‘અયથાચાર રહિત’ વર્તતો થકો, નિત્ય જ્ઞાની હોય,
તે ખરેખર સંપૂર્ણશ્રામણ્યવાળો સાક્ષાત્ શ્રમણને મોક્ષતત્ત્વ જાણવું, કારણ કે પહેલાંનાં સકળ
કર્મનાં ફળ તેણે લીલાથી નષ્ટ કર્યાં હોવાથી અને નૂતન કર્મફળને તે નિપજાવતો નહિ
હોવાથી, ફરીને પ્રાણધારણરૂપ દીનતાને નહિ પામતો થકો દ્વિતીય ભાવરૂપ પરાવર્તનના
અભાવને લીધે શુદ્ધ સ્વભાવમાં *અવસ્થિત વૃત્તિવાળો રહે છે. ૨૭૨.

હવે મોક્ષતત્ત્વનું સાધનતત્ત્વ પ્રગટ કરે છે:—

જ્ઞાણી યથાર્થ પદાર્થને, તથા સંગ અંતર્બાહ્યને,

આસક્ત નહિ વિષયો વિષે જે, ‘શુદ્ધ’ ભાખ્યા તેમને. ૨૭૩.

અન્યથાર્થ:—[સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાઃ] સમ્યક્ (યથાતથપણે) પદાર્થને જાણતા
થકો [યે] જેઓ [વહિસ્થમધ્યસ્થમ્] બહિરંગ તથા અંતરંગ [ઉપર્ધિ] પરિગ્રહને
[ત્યક્ત્વા] છોડીને [વિષયેષુ ન અવસક્તાઃ] વિષયોમાં આસક્ત નથી, [તે] તેમને
[શુદ્ધાઃ इति निर्दिष्टाः] ‘શુદ્ધ’ કહેવામાં આવ્યા છે.

* અવસ્થિત = સ્થિર. [આ સંપૂર્ણશ્રામણ્યવાળો જીવને બીજા ભાવરૂપ પરાવર્તન. (પલટાવું) થવું
નથી, તે સદા એક જ ભાવરૂપે રહે છે—શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિર પરિણતિરૂપે રહે છે, તેથી તે જીવ
મોક્ષતત્ત્વ જ છે.]

अनेकान्तकण्ठितमकल्पज्ञानुद्भेयतत्त्वयथायस्मिन्स्वस्वसाहिष्ठ्यमोन्मत्ताः मनः स्वप्न-
 वदिरद्वान्तरद्वमद्वतिपरिन्त्यागविद्विक्तान्धकचक्रायमानानन्तमन्तिचेतन्यमाश्रयतत्त्वस्वस्वदाः
 स्वस्वगुणमृगुणकल्पान्धतत्त्ववृत्तितया विषयेषु मनागत्यामन्तिमनासादयन्तः मयस्मानुमाव-
 दन्तो भगवन्तः भुद्धा पञ्चमेनामवर्तिनविकटकमेवदाटविद्यतनपटोयन्माध्वमावेन प्रवृत्तो-
 क्रियमाणावदाना मोक्षतत्त्वमाधनतत्त्वमवबुध्यन्ताम् ॥ २७३ ॥

अथ मोक्षतत्त्वमाधनतत्त्वं सर्वमनोरथस्यानन्तेनाभिनन्दयति—

मुहुष्म य मामागते भगिदे मुहुष्म हंसते नानाः ।

मुहुष्म य णिज्वागे मो जिय सिद्धो गयो नन्द ॥ २७४ ॥

શુદ્ધસ્ય ચ શ્રામણ્યં ભણિતં શુદ્ધસ્ય દર્શનં જ્ઞાનમ્ ।

શુદ્ધસ્ય ચ નિર્વાણં સ એવ સિદ્ધો નમસ્તસ્મૈ ॥ ૨૭૪ ॥

યત્તાવત્સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રયોગપદ્યપ્રવૃત્તૈકાગ્ર્યલક્ષણં સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગભૂતં શ્રામણ્યં તચ શુદ્ધસ્યૈવ । યચ સમસ્તભૂતભવદ્ભાવિવ્યતિરેકકરમ્વિતાનન્તવસ્ત્વન્વયાત્મકવિશ્વસામાન્ય-વિશેષપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાત્મકં દર્શનં જ્ઞાનં ચ તત્ શુદ્ધસ્યૈવ । યચ નિઃપ્રતિઘવિજૃમ્ભિતસહજ-જ્ઞાનાનન્દમુદ્રિતદિવ્યસ્વભાવં નિર્વાણં તત્ શુદ્ધસ્યૈવ । યથ દટ્કોત્કીર્ણપરમાનન્દાવસ્થાસુસ્થિતા-ત્મસ્વભાવોપલભ્યભગમ્ભીરો ભગવાન્ સિદ્ધઃ સ શુદ્ધ એવ । અલં વાગ્વિસ્તરેણ, સર્વમનોરથ-સ્થાનસ્ય મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વસ્ય શુદ્ધસ્ય પરસ્પરમજ્ઞાન્નિભાવપરિણતભાવ્યભાવકભાવત્વાત્પ્રત્ય-સ્તમિતસ્વપરવિભાગો ભાવનમસ્કારોઽસ્તુ ॥ ૨૭૪ ॥

અત્રુમિત્રાદિસમભાવપરિણતિરૂપં સાક્ષાન્મોક્ષકારણં ચચ્છામણ્યમ્ । તત્તાવત્કસ્ય । શુદ્ધસ્ય ચ શુદ્ધસ્ય ચ શુદ્ધોપયોગિનિ એવ । શુદ્ધસ્ય દંસણં જ્ઞાણં ત્રૈલોક્યોદરવિવરવર્તિત્રિકાલવિષયસમસ્તવસ્તુગતાનન્તધર્મૈકસમય-મામાન્યવિશેષપરિચ્છિન્નિત્તિમમર્થ્યં ચદર્શનજ્ઞાનદ્વયં તચ્છુદ્ધસ્યૈવ । શુદ્ધસ્ય ચ ણિવ્વાણં અવ્યાવાધાનન્તમુક્તાદિ-ગુણાધારભૂતં પરાધર્મનિરહિતત્વેન સ્વાયત્તં ચનિર્વાણં તચ્છુદ્ધસ્યૈવ । સો ચિય સિદ્ધો યો લૌકિકમાયાત્તન-

અન્યથાર્થઃ—[શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધને (-શુદ્ધોપયોગીને) [શ્રામણ્યં ભણિતં] શ્રામણ્ય કહ્યું છે, [શુદ્ધસ્ય] શુદ્ધને [દર્શનં જ્ઞાનં] દર્શન અને જ્ઞાન કહ્યું છે, [શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધને [નિર્વાણં] નિર્વાણ કહાય છે, [સઃ પ્ત્વ] તે જ (-શુદ્ધ જ) [સિદ્ધઃ] સિદ્ધ કહાય છે; [નમ્સૈ નમઃ] તેને નમસ્કાર દો.

अथ शिष्यजनं शस्त्रकृतेन योजयन् शस्त्रं मनापयति—

बुद्धिदि मानसमेतं नागारगगारचन्द्रिका तुनी ।

जो मो प्रवचनमां नहुता कातेन जयोदि । २७५ ।

बुद्धये मानसमेतं नागारगगारचन्द्रिका तुनीः

यः न प्रवचनमां नहुता कातेन जयोदि । २७५

यो हि नाम बुद्धिशुद्धिज्ञानदर्शनमादम्यन्त्यव्ययं व्यन्तुर्नमन्तिवन्तं नागारगगार
चर्याया युक्तः मन शिष्यवर्गः स्वयं समन्तजाकार्योऽस्मिन्मन्त्रेनादम्यन्त्यव्ययं व्यन्तुर्नमन्तिवन्तं

શુદ્ધસ્ય ચ શ્રામણ્યં ભણિતં શુદ્ધસ્ય દર્શનં જ્ઞાનમ્ ।

શુદ્ધસ્ય ચ નિર્વાણં સ એવ સિદ્ધો નમસ્તસ્મૈ ॥ ૨૭૪ ॥

યત્તાવત્સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રયોગપદ્યપ્રવૃત્તૈકાગ્ર્યલક્ષણં સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગભૂતં શ્રામણ્યં તચ શુદ્ધસ્યૈવ । યચ સમસ્તભૂતભવદ્વાવિવ્યતિરેકકરમ્વિતાનન્તવસ્ત્વન્યાત્મકવિશ્વસામાન્ય-વિશેષપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાત્મકં દર્શનં જ્ઞાનં ચ તત્ શુદ્ધસ્યૈવ । યચ નિઃપ્રતિધવિજૃમ્ભિતસદ્ગજ-જ્ઞાનાનન્દમુદ્રિતદિવ્યસ્વભાવં નિર્વાણં તત્ શુદ્ધસ્યૈવ । યથ ટક્કોત્કીર્ણપરમાનન્દાવસ્થાસુસ્થિતા-ત્મસ્વભાવોપલ્ભ્યમ્ભગમ્ભીરો ભગવાન્ સિદ્ધઃ સ શુદ્ધ એવ । અલં વાગ્વિસ્તરેણ, સર્વમનોરથ-સ્થાનસ્ય મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વસ્ય શુદ્ધસ્ય પરસ્પરમજ્ઞાન્નિભાવપરિણતભાવ્યભાવકભાવત્વાત્પ્રત્ય-સ્તમિતસ્વપરવિભાગો ભાવનમસ્કારોઽસ્તુ ॥ ૨૭૪ ॥

અત્રુમિત્રાદિસમભાવપરિણતિરૂપં સાક્ષાન્મોક્ષકારણં યચ્છ્રામણ્યમ્ । તત્તાવત્કસ્ય । શુદ્ધસ્ય ચ શુદ્ધસ્ય ચ શુદ્ધોપયોગિન એવ । શુદ્ધસ્ય દંસણં જાણં ત્રૈલોક્યોદરવિવરવર્તિત્રિકાલવિષયસમસ્તવસ્તુગતાનન્તધર્મેકસમય-મામાન્યવિજ્ઞાપગિચ્છિત્તિસમર્થં યદર્શનજ્ઞાનદ્વયં તચ્છુદ્ધસ્યૈવ । શુદ્ધસ્ય ચ ણિવ્વાણં અવ્યાવાધાનન્તમુક્તાદિ ગુણાધારભૂતં પરાધાનગદિતત્ત્વેન સ્વાયત્તં યન્નિર્વાણં તચ્છુદ્ધસ્યૈવ । સો ચિય સિદ્ધો યો લૌકિકમાયાજ્ઞન-

અન્યથાર્થઃ—[શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધને (-શુદ્ધોપયોગીને) [શ્રામણ્યં ભણિતં] શ્રામણ્ય કથું છે, [શુદ્ધસ્ય] શુદ્ધને [દર્શનં જ્ઞાનં] દર્શન અને જ્ઞાન કથું છે, [શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધને [નિર્વાણં] નિર્વાણ કથાય છે, [સઃ એવ] તે જ (-શુદ્ધ જ) [સિદ્ધઃ] સિદ્ધ કથાય છે; [નમસ્તસ્મૈ] તેને નમસ્કાર દેા.

अथ शिष्यजनं शान्त्राफलेन योजयन् शब्दं स्यादयति—

धृञ्झदि नानयभेदं नागाग्रसान्धिव्यञ्जं हुञ्जे ।

जो नो समयपर नहुन कालेन लोडि ॥ ३२ ॥

सुयोगे मायनयेन मायनयेनमायनयेन सुः ।

[illegible]

यो हि नाम सुविशुद्धज्ञानदर्शनमात्रस्य स्वयं चिद्रूपमिति वक्तव्यं नान्यथा
वर्णया युक्तः नन जिह्यवर्तः स्वयं नमन्नाकार्योऽस्मात्संज्ञायाः प्रकृत्यैव तद्वत्तु

ननु कोऽयमात्मा कथं चावाप्यत इति चेत् . अविदितत्वेन दुर्गायनिर्धायते ।
 हि तावच्चतन्यमासान्यव्याप्तानन्तधर्माधिष्ठितैकं द्रव्यमनन्तधर्मव्यापकानन्तवयवव्यापि-
 ज्ञानलक्षणप्रमाणपूर्वकस्वानुभवप्रमाणमाणात्मानं । ननु द्रव्यनयेन यदमात्रवैशिष्ट्यात् १ । न
 नयेन तन्मात्रवदर्थनञानादिमात्रम् २ । अस्मिन्नेवेनायमन्युक्तकामुकान्तरालवदित्ये-
 वस्थालक्ष्योन्मुखविशिष्टवत् स्वद्रव्यलक्षकालमार्गमस्मिन्-ययम् ३ । नास्मिन्नेवेनायमन्य-
 कामुकान्तरालवन्त्येवंदिनवस्थालक्ष्योन्मुखप्रान्तविशिष्टवत् यद्रव्यलक्षकालमार्गमस्मिन्-ययम्

ननु कोऽयमात्मा कथं चाद्रव्यत इति चेत् . अविहितमेतत् पुनरप्यभिधीयते ।
 द्वि तावच्चैतन्यसामान्यव्याप्तानन्तधर्माधिष्ठात्रकं द्रव्यमनन्तधर्मव्यापकानन्तधर्मव्याप्ये
 ज्ञानलक्षणप्रमाणपूर्वकम्पानुभवप्रमायमानत्वात् । तत्तु द्रव्यनयेन यदमात्रवद्विन्मिच्छम् ? ।
 नयेन तन्मात्रवद्दर्शनज्ञानादिमात्रम् २ । अस्मिन्त्यनयेनायमवगुणकानुवृत्तान्नगत्वविनि-
 वृत्त्यलक्ष्योन्मुखविशिष्टवत्तत्तु द्रव्यक्षेत्रकालमावर्गिन्त्यवत्तत् ३ । तस्मिन्त्यनयेनायमव-
 कार्मुकान्नगत्ववर्धमहितवस्थालक्ष्योन्मुखप्रान्तवर्धिवत्तत्तु द्रव्यक्षेत्रकालमावर्गिन्त्यव-
 त्

અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયેનાયોમયાનયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાત્વનયેગુણકાર્મુકાન્તરાત્વવર્તિમેંદિતાવસ્થા-
સંદિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિષ્ઠવન્ કમલઃ સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરસ્તિત્વ-
નાસ્તિત્વવન્ ૫ । અવક્તવ્યનયેનાયોમયાનયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાત્વનયેગુણકાર્મુકાન્તરાત્વવર્તિ-
સંદિતાવસ્થાસંદિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિષ્ઠવન્ યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર-
વક્તવ્યમ્ ૬ । અસ્તિત્વાવક્તવ્યનયેનાયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાત્વવર્તિમેંદિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખા-
યોમયાનયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાત્વવર્ત્યગુણકાર્મુકાન્તરાત્વવર્તિમેંદિતાવસ્થાસંદિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખા-
લક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિષ્ઠવન્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરસ્તિત્વવદ્-

ચ પરીક્ષા ક્રિયતે । તથા—જ્ઞાતૃવત્ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન નિરૂપાધિવ્રત્તિક્તવ મમન્તગમાદિક્તવ્યોપાધિરહિતમ્ ।
તદેવાશુદ્ધનિશ્ચયનયેન સોપાધિરુદ્ધિક્તવસમન્તગમાદિક્તવ્યોપાધિરહિતમ્ । શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનયેન શુદ્ધ-
સ્પર્શરસગન્ધવર્ણનામાધારભૂતપુઢલપરમાણુવન્કેવલજ્ઞાનાદિશુદ્ધગુણાનામાધારનતમ્ । તદેવાશુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહાર-
અન્ય તીરના લાવની અપેક્ષાથી અલક્ષ્યોન્મુખ છે, તેમ આત્મા નાસ્તિત્વનયે પરચતુષ્ઠયથી
નાસ્તિત્વવાળો છે.) ૪.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયે કંમશઃ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-લાવથી અસ્તિત્વ-
નાસ્તિત્વવાળું છે;—લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંધાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. (જેમ પહેલાંનું તીર કંમશઃ સ્વચતુષ્ઠયની અને પરચતુષ્ઠયની અપેક્ષાથી લોહમયાદિ અને અલોહમયાદિ છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયે કંમશઃ સ્વચતુષ્ઠયની અને પરચતુષ્ઠયની અપેક્ષાથી અસ્તિત્વવાળો અને નાસ્તિત્વવાળો છે.) ૫.

આત્મદ્રવ્ય અવક્તવ્યનયે યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-લાવથી અવક્તવ્ય છે;—
લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંધાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. (જેમ પહેલાંનું તીર યુગપદ્ સ્વચતુષ્ઠયની અને પરચતુષ્ઠયની અપેક્ષાથી યુગપદ્ લોહમયાદિ અને અલોહમયાદિ હોવાથી અવક્તવ્ય છે, તેમ આત્મા અવક્તવ્યનયે યુગપદ્ સ્વચતુષ્ઠયની અને પરચતુષ્ઠયની અપેક્ષાથી અવક્તવ્ય છે.) ૬.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-લાવથી તથા યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-
ક્ષેત્ર-કાળ-લાવથી અસ્તિત્વવાળું-અવક્તવ્ય છે;—(સ્વચતુષ્ઠયથી) લોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા, સંધાયેલી અવસ્થામાં રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ એવા તથા (યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ઠયથી) લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંધાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંધાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની

वक्तव्यम् ७ । नष्पित्वावक्तव्यनयेनानयोमयगुणकार्मुकान्तगतव्यर्थसंविदादवकाशोन्मुक्त-
 योमयानयोमयगुणकार्मुकान्तगतव्यर्थगुणकार्मुकान्तगतव्यर्थसंविदादवकाशोन्मुक्त-
 योन्मुक्तप्राक्तनविशिष्टवन परद्रव्यक्षेत्रकालमादयेनानयोमयगुणकार्मुकान्तगतव्यर्थसंविदाद-
 वक्तव्यम् ८ । अष्पित्वावक्तव्यनयेनानयोमयगुणकार्मुकान्तगतव्यर्थसंविदादवकाश-
 योन्मुक्तप्राक्तनविशिष्टवन परद्रव्यक्षेत्रकालमादयेनानयोमयगुणकार्मुकान्तगतव्यर्थसंविदादवकाशोन्मुक्त-

રાત્રત્યર્થગુણકાર્મુકાન્તરાત્રવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિષ્ટવત્
સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચાસ્તિત્વનાસ્તિત્વવદ-
વત્ત્વયમ્ ૯ । વિકલ્પનયેન શિશુકુમારસ્થવિરૈકપુરુષવત્ સવિકલ્પમ્ ૧૦ । અવિકલ્પનયેનૈકપુરુષ-
માત્રવદવિકલ્પમ્ ૧૧ । નામનયેન તદાત્મવત્ શબ્દબ્રહ્મામર્શિ ૧૨ । સ્થાપનાનયેન મૂર્તિત્વવત્
સકલપુદ્ગલાલમ્બિ ૧૩ । દ્રવ્યનયેન માણવકથ્રેષ્ઠિથમણપાર્થિવવદનાગતાતીતપર્યાયોદ્ભાસિ ૧૪ ।
ભાવનયેન પુરુષાયિતગ્રવૃત્તયોપિદ્વત્તદાત્વપર્યાયોદ્ભાસિ ૧૫ । સામાન્યનયેન હારસગદામહ્મત્ર-

વિવક્ષિતૈકદેહસ્થિતમ્ । ઉપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયેન કાષ્ટાસનાદ્યુપવિષ્ટદેવદત્તવત્સમવસરણસ્થિતવીતરાગ-
સર્વજ્ઞવદ્વા વિવક્ષિતૈકગ્રામગૃહાદિસ્થિતમ્ । इत्यादि परस्परसापेक्षानेकनयैः प्रमीयमाणं व्यवह्रियमाणं क्रमेण

(૩) યુગપદ્ સ્વપરચ્ચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી (૧) અસ્તિત્વવાળો, (૨) નાસ્તિત્વવાળો તથા
(૩) અવસ્તવ્ય છે.] ૯.

આત્મદ્રવ્ય વિકલ્પનયે, બાળક, કુમાર અને વૃદ્ધ એવા એક પુરુષની માફક, સવિકલ્પ
છે (અર્થાત્ આત્મા ભેદનયે, ભેદ સહિત છે, જેમ એક પુરુષ બાળક, કુમાર અને વૃદ્ધ
એવા ભેદવાળો છે તેમ). ૧૦.

આત્મદ્રવ્ય અવિકલ્પનયે, એક પુરુષમાત્રની માફક, અવિકલ્પ છે (અર્થાત્ અભેદનયે
આત્મા અભેદ છે, જેમ એક પુરુષ બાળક-કુમાર-વૃદ્ધ એવા ભેદો વિનાનો એક
પુરુષમાત્ર છે તેમ). ૧૧.

આત્મદ્રવ્ય નામનયે, નામવાળાની માફક, શબ્દશ્રુત્ત્વને સ્પર્શનારું છે (અર્થાત્
આત્મા નામનયે શબ્દશ્રુત્ત્વથી કહેવાય છે, જેમ નામવાળો પદાર્થ તેના નામરૂપ શબ્દથી
કહેવાય છે તેમ). ૧૨.

આત્મદ્રવ્ય સ્થાપનાનયે, મૂર્તિપણાની માફક, સર્વ પુદ્ગલોને અવલંબનારું છે
(અર્થાત્ સ્થાપનાનયે આત્મદ્રવ્યની પૌદ્ગલિક સ્થાપના કરી શકાય છે, મૂર્તિની માફક). ૧૩.

આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયે, બાળક શેઠની માફક અને શ્રમણ રાજાની માફક, અનાગત
અને અતીત પર્યાયે પ્રતિભાસે છે (અર્થાત્ આત્મા દ્રવ્યનયે ભાવી અને ભૂત પર્યાયરૂપે
ખ્યાલમાં આવે છે. જેમ બાળક શેઠપણાસ્વરૂપ ભાવી પર્યાયરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે અને
મુનિ રાજાસ્વરૂપ ભૂત પર્યાયરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે તેમ). ૧૪.

આત્મદ્રવ્ય ભાવનયે, પુરુષ સમાન પ્રવર્તતી સ્ત્રીની માફક, તત્કાળના (વર્તમાન)
પર્યાયરૂપે ઉલ્લસે-પ્રકાશે-પ્રતિભાસે છે (અર્થાત્ આત્મા ભાવનયે વર્તમાને પર્યાયરૂપે
પ્રકાશે છે, જેમ પુરુષ સમાન પ્રવર્તતી સ્ત્રી પુરુષત્વરૂપે પર્યાયરૂપે પ્રતિભાસે છે તેમ). ૧૫.

આત્મદ્રવ્ય સામાન્યનયે, હાર-માળા-કંઠીના દોરાની માફક, વ્યાપક છે (અર્થાત્
આત્મા સામાન્યનયે સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપે છે, જેમ માતીની માળાનો દોરો સર્વ માતીમાં
વ્યાપે છે તેમ). ૧૬.

વદનિયત્વમાવમામિ ૨૩ । સ્વમાવનયેનાનિગિતર્તાભ્યાકલ્પકવત્સંસ્કારાનર્થકયકારિ ૨૮ ।
 પ્રમાવનયેનાયષ્કાગ્નિગિતર્તાભ્યાવિગિત્વવત્સંસ્કારમાર્થકયકારિ ૨૯ । કાલનયેન નિદાવ-
 દિવમાનુમાર્ગિષ્યમાનમદકાર્ગલ્પવત્સમાયત્તમિદ્ધિઃ ૩૦ । અકાલનયેન કુદ્ધિમોષ્મપાચ્યમાન-
 મદકાર્ગલ્પવત્સમાયનાયત્તમિદ્ધિઃ ૩૧ । પુત્ર્યકાર્ગનયેન પુત્ર્યકારોપલ્લવ્ધમધુકુલ્કુટીકપુલ્પ-
 કાર્ગવાદિવચ્નમાભ્યમિદ્ધિઃ ૩૨ । દૈવનયેન પુત્ર્યકાર્ગવાદિદત્તમધુકુલ્કુટીગર્ભેલ્લવ્ધમાણિય-
 વગ્મામદ્વચ્ચં જાતાનિ ન નિર્વિકલ્પસમાધિગત્તાં નિર્વિકારસ્વભવેદનજ્ઞાનેનાપિ જાનાતીતિ ॥ પુનરપ્યાહ
 શિષ્યઃ—જનમેકામદ્વચ્ચં જે ભગવદ્જિજ્ઞાસી તત્ત્વ શ્રાવ્યુપાય કલ્પનામ । ભગવાન્નાહ — સકલધિનલક્ષેણ

આત્મકથ્ય અનિયતિનયે અનિયત સ્વભાવે ભાસે છે, જેને ઉપસુતા નિયતિથી
 (નિયમ પડે) નિયતિત નથી એવા પાણીની માફક. [આત્મા અનિયતિનયે અનિયત-
 સ્વભાવવાળો ભાસે છે, જેમ પાણીને (અગ્નિના નિમિત્તે થતી) ઉપસુતા અનિયત હોવાથી
 પાણી અનિયતસ્વભાવવાળું ભાસે છે તેમ.] ૨૭.

આત્મકથ્ય સ્વભાવનયે સંસ્કારને નિર્ચયક કરનારું છે (અર્થાત્ આત્માને સ્વભાવનયે
 સંસ્કાર નિરૂપવાળી છે). જેને કોઈથી આણી કાઢવામાં આવતી નથી (પાણુ જે સ્વભાવથી
 જ પાણીવાળો હોય છે) એવા તીકડુ કાંદાની માફક. ૨૮.

તરજિગીપયઃપૂરસમવાયાત્મકૈકમકરાકરવદનન્તધર્માણાં વસ્તુત્વેનાશક્યવિવેચનત્વાન્મેચક-
સ્વભાવાનન્તધર્મવ્યાપ્તૈકધર્મિત્વાત્ યથોદિતાનેકાન્તાત્માત્મદ્રવ્યમ્ ।

*સ્યાત્કારશ્રીવાસવશ્યૈર્નયોધૈઃ

પश्यन्तीत्થं चेत् પ્રમાણેન ચાપિ ।

પश्यन्ત્યેવ પ્રસ્ફુટાનન્તધર્મ-

સ્વાત્મદ્રવ્યં શુદ્ધચિન્માત્રમન્તઃ ॥ ૧૯ ॥

इत्यभिहितमात्मद्रव्यमिदानीमेतदवाप्तिप्रकारोऽभिधीयते— अस्य तावदात्मनो नित्य-
मेवानादिपौद्गलिककर्मनिमित्तमोद्भाववानुभाववृण्णितात्मवृत्तितया तोयाकरस्यैवात्मन्येव
क्षुभ्यतः क्रमप्रवृत्ताभिरनन्ताभिर्ज्ञप्तिव्यक्तिभिः परिवर्तमानस्य ज्ञप्तिव्यक्तिनिमित्ततया

જાનાનુચરણરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિસંજાતરાગાદ્યુપાધિરહિતપરમાનન્દૈકલક્ષણમુલામૃતરસા-

સમવાયાત્મક (સમુદ્રાયસ્વરૂપ) એક સમુદ્રની માફક, અનંત ધર્મેને વસ્તુપણે જુદા પાડવા
અશક્ય હોવાથી આત્મદ્રવ્ય †મેચકસ્વભાવવાળું, અનંત ધર્મેમાં વ્યાપનારું, એક ધર્મી હોવાને
લીધે યથોક્ત અનેકાન્તાત્મક (અનેકધર્મસ્વરૂપ) છે. [જેમ એક વખતે એક નદીના જળને
જાણનારા જ્ઞાનાંશ વડે જોવામાં આવે તો સમુદ્ર એક નદીના જળસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ એક
વખતે એક ધર્મને જાણનારા એક નયથી †જોવામાં આવે તો આત્મા એક ધર્મસ્વરૂપ જણાય
છે; પરંતુ જેમ એકીસાથે સર્વ નદીઓનાં જળને જાણનારા જ્ઞાન વડે જોવામાં આવે તો સમુદ્ર
સર્વ નદીઓનાં જળસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ એકીસાથે સર્વ ધર્મેને જાણનારા પ્રમાણ વડે
જોવામાં આવે તો આત્મા અનેક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે. આ રીતે એક નયથી જોતાં આત્મા
એકાંતાત્મક છે અને પ્રમાણથી જોતાં અનેકાંતાત્મક છે.]

[હવે એ જ આશયને કાવ્ય દ્વારા કહીને ‘આત્મા કેવો છે’ એ વિષેનું કથન પૂરું
કરવામાં આવે છે:]

[અર્થ:-] આ રીતે સ્યાત્કારશ્રીના (સ્યાત્કારરૂપી લક્ષ્મીના) વસવાટને વશ વર્તતા
નયસમૂહો વડે (હવે) જુએ તોપણ અને પ્રમાણ વડે જુએ તોપણ સ્પષ્ટ અનંત ધર્મેવાળા
નિજ આત્મદ્રવ્યને આંદરમાં શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર દેખે છે જ.

એ રીતે આત્મદ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું. હવે તેની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર (રીત) કહેવામાં
આવે છે:

પ્રથમ તો, અનાદિ પૌદ્ગલિક કર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવી મોહભાવનાતા (મોહના
અનુભવના) પ્રભાવ વડે આત્મપરિણતિ સદાય લૂમરી ખાતી હોવાથી આ આત્મા સમુદ્રની
માફક પાતામાં જ કુબ્ધ થતો થકો કંમે પ્રવર્તતી અનંત જ્ઞાપ્તિવ્યક્તિઓ વડે પરિવર્તન પામે

* શાક્તિની છંદ

† મેચક = જુદા જુદા; વિધવિધ; અનેક.

જ્ઞેયભૂતામૃ વદિરર્થવ્યક્તિષુ પ્રવૃત્તમૈત્રીકસ્ય શિશિષ્ટિતાન્મવિવેકતયાન્વન્નવદિર્મુલ્યમ્ય પુનઃ
પૌદ્ગલિકકર્મનિર્માપકરાગદ્વેષદૈત્યનુવર્તમાનસ્ય દુરત પવાન્માત્રાપ્તિઃ । અથ યદા ત્યમેવ
પ્રચન્ડકર્મકાષ્ટોચ્છન્ડીકૃતાસ્વચ્છન્ડાનકાષ્ટન્વેનાનાદિપૌદ્ગલિકકર્મનિમિત્તસ્ય મોહસ્ય વધ્ય-
યાતકવિભાગજ્ઞાનપૂર્વકવિભાગકરણાન્ કેવલ્યાન્મમાવાનુભાવનિશ્ચયીકૃતશુચિતયા તોયાકર
ટવાન્મન્થેવાતિનિષ્પ્રકસ્પાન્તિષ્ટન યુગપદેવ વ્યાપ્યાનન્તા જ્ઞાપ્તિવ્યક્તીગ્વક્તાશમાવાન્ન જાતુ
વિવર્તને, તદાસ્ય જ્ઞાપ્તિવ્યક્તિનિમિત્તતયા જ્ઞેયભૂતામૃ વદિરર્થવ્યક્તિષુ ન નામ મૈત્રી પ્રવર્તને;
નનઃ મુપ્રતિષ્ઠિતાન્મવિવેકતયાન્વન્નમન્તમુર્ચીભૂતઃ પૌદ્ગલિકકર્મનિર્માપકરાગદ્વેષદૈત્યનુવૃત્તિ-
દૂરીભૂતો દુરત પવાનનુભૂતપૂર્વેમપૂર્વજ્ઞાનાનન્દસ્વભાવં ભગવન્તમાન્માનમવાશેતિ । અવાશોન્થેવ
જ્ઞાનાનન્દાત્માને જગદપિ પરમાન્માનમિતિ ।

સ્વાદાનુભવશયે સત્યમાવાન્યા દિવસે જલ્લકાદ્યોલ્લસોમગદિત્તમમુદ્દ દેવ રાગદ્વેષમોહકાદ્યોલ્લસોમગદિત્તપ્રન્તાવે
યદા નિજગુહ્યામસ્વરૂપે રિચયે ભવન્તિ તદા તદેવ નિજગુહ્યામસ્વરૂપં પ્રાપ્નોતિ ॥

છ, તેથી 'શક્તિવ્યક્તિઓનાં નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે જ્ઞેયભૂત છે એવી બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિઓ
પ્રત્યે તેને મૈત્રી પ્રવર્તે છે. તેથી આત્મવિવેક શિથિલ થયો હોવાને લીધે અત્યંત બલિર્મુખ
એવો તે કરીને પૌદ્ગલિક કર્મને રચનારા રાગદ્વેષદૈત્યરૂપે પરિણમે છે અને તેથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ
દૂર જ છે. પરંતુ હવે જ્યારે આ જ આત્મા પ્રચંડ કર્મકાંડ વડે અખંડ જ્ઞાનકાંડને પ્રચંડ
કરવાથી અનાદિ-પૌદ્ગલિક-કર્મરચિત આદને વધ્યવાતકૃતા વિભાગજ્ઞાનપૂર્વક વિભક્ત (જુદો)
કરવાને લીધે (પોતે) કેવળ આત્મભાવનાના (આત્માના અનુભવના) પ્રભાવ વડે પરિણતિ
નિશ્ચય કરી હોવાથી સમુદ્રની માફક પોતામાં જ અતિ નિષ્કંપ રહેતો થકો એકીસાથે જ
અનંત શક્તિવ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને અવકાશના અભાવને લીધે બિલકુલ વિવર્તન (પરિવર્તન)
પામતો નથી, ત્યારે શક્તિવ્યક્તિઓનાં નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે જ્ઞેયભૂત છે એવી બાહ્યપદાર્થ-
વ્યક્તિઓ પ્રત્યે તેને ખરેખર મૈત્રી પ્રવર્તતી નથી અને તેથી આત્મવિવેક મુપ્રતિષ્ઠિત
(મુસ્થિત) થયો હોવાને લીધે અત્યંત અંતર્મુખ થયેલો એવો આ આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મને
રચનારા રાગદ્વેષદૈત્યરૂપે પરિણતિથી દૂર થયો થકો પૂર્વે નહિ અનુભવેલા અપૂર્વ જ્ઞાનાનન્દ-
સ્વભાવી ભગવાન આત્માને અત્યંતપણે જ પ્રાપ્ત કરે છે. જગત પણ જ્ઞાનાનન્દાત્મક પરમાત્માને
પ્રાપ્ત કરે જ.

૧. વ્યક્તિઓ = પ્રગટતાઓ; પયયો; વિશેષો. [બાહ્યપદાર્થવિશેષો રૂપિતવિશેષોનાં નિમિત્ત હોવાથી
જ્ઞેયભૂત છે.]

૨. આત્મા વધ્ય અર્થાત્ હણવાયોગ્ય છે અને મોહ ઘાતક અર્થાત્ હણનાર છે.

ભવતિ ચાત્ર શ્લોકઃ —

*આનન્દામૃતપૂર્નિર્ભરવહ્ત્કૈવલ્યકલ્હોત્તિની-
નિર્મશં જગદીશ્વણશ્વમમદાસંવેદનશ્રીમૃતમ્ ।
સ્યાત્કારાઙ્ગજિનેશસાસનવશાદાસાદયન્તૂલ્લસન્
સ્વં તત્ત્વં વૃતજાત્યરત્નકિરણપ્રસ્પૃમિષ્ટં જનાઃ ॥ ૨૦ ॥

વ્યાખ્યેયં કિલ વિશ્વમાત્મસદ્ધિતં વ્યાખ્યા તુ ગુમ્ફો ગિરાં
વ્યાખ્યાતામૃતચન્દ્રસૂરિરિતિ મા મોહાજ્ઞનો વલગતુ ।
વલગત્વથ વિશુદ્ધબોધકલયા સ્યાદ્ઢાદવિદ્યાવલ્ગત્
લઘ્વૈકં સકલાત્મશાશ્વતમિદં સ્વં તત્ત્વમવ્યાકુલઃ ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीजयसेनाचार्यकृतायां नाट्यवृत्तौ एवं पूर्वोक्तक्रमेण ‘एस सुरासुर’ इत्याद्येकोत्तरशत-
गाथापर्यन्तं सम्यग्ज्ञानाधिकारः, तदनन्तां ‘तम्हा तस्स णमाइं’ इत्यादि त्रयोदशोत्तरशतगाथापर्यन्तं

અહીં શ્લોક પણ છે:—

[અર્થ:-] આનન્દામૃતના પૂરથી ભરતક વહેતી કૈવલ્યસરિતામાં (મુક્તિરૂપી સરિતામાં) જે કૃષ્ણ છે, જગતને જોવાને સમર્થ એવી મહાસંવેદનરૂપી શ્રી (મહાજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી) જેમાં મુખ્ય છે, ઉત્તમ રતના કિરણ જેવું જે સ્પષ્ટ છે અને જે ઘટ્ટ છે એવા ઉદ્ભસતા (પ્રકાશમાન, આનન્દમય) સ્વતત્ત્વને જનો સ્યાત્કારલક્ષણ જિનેશસાસનના વશે પામે (-‘સ્યાત્કાર’ જેવું ચિહ્ન છે એવા જિનભગવાનના શાસનનો આશ્રય કરીને પામે).

[હવે, ‘અમૃતચન્દ્રસૂરિ આ દીકાના રચનાર છે ’ એમ માનવું યોગ્ય નથી એવા અર્થના કાવ્ય દ્વારા યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને દર્શાવી સ્વતત્ત્વપ્રાપ્તિની પ્રેરણા કરવામાં આવે છે :]

[અર્થ:-] (ખરેખર પુદ્ગલો જ સ્વયં શબ્દરૂપે પરિણમે છે, આત્મા તેમને પરિણમાવી શકતો નથી, તેમ જ ખરેખર સર્વ પદાર્થો જ સ્વયં જ્ઞેયપણે-પ્રમેયપણે પરિણમે છે, શબ્દો તેમને જ્ઞેય બનાવી-સમજાવી શકતા નથી માટે) ‘આત્મા સહિત વિશ્વ તે વ્યાખ્યેય (સમજાવવાયોગ્ય) છે, વાણીની ગૂંથણી તે વ્યાખ્યા (સમજાવતી) છે અને અમૃતચન્દ્રસૂરિ તે વ્યાખ્યાતા (વ્યાખ્યા કરનાર, સમજાવનાર) છે ’ એમ મોહથી જનો ન નાચો (-ન કુલાઓ). (પરંતુ) સ્યાદ્વાદવિધાના બળથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનની કળા વડે આ એક આખા શાશ્વત સ્વ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને આજે (જનો) અવ્યાકુળપણે નાચો (-પરમાનન્દપરિણામે પરિણમે).

[હવે કાવ્ય દ્વારા ચૈતન્યનો મહિમા ગાઈને, તે જ એક અનુભવવાયોગ્ય છે એમ પ્રેરણા કરીને, આ પરમ પવિત્ર પરમાગમની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે :]

‘इति गदितमनीચેસ્તच्चબુચાવર્ત્ત’ यत्
 चिनि तदपि किञ्चाभूत्कल्पमग्नौ हुतस्य ।
 अनुभवतु तद्वैश्विदिदेवाद्य यस्माद्
 अपरमिह न किञ्चित्त्वमेकं परं चित् ॥ २२ ॥

समाप्तेयं तत्त्वदीपिका टीका ।

— १११ —

आधिकारापरनासा सत्ययथाधिकारः, तदनन्तरं ‘एवं षण्मस्य मिद्धे’ इत्यादि समनवर्तिगाथापर्यन्तं
 चारित्राधिकार्येति महाधिकारत्रयेणैकादशाधिकविधानगाथाभिः प्रवचनसारप्राप्तिं समाप्तम् ।

समाप्तेयं तात्पर्यवृत्तिः प्रवचनसारस्य ।

[अर्थः—] आ रीते (आ परमात्मनां) अभ्यस्ये (नेरधी, अणवानपले, मोटे
 अवाजे) ने थोडुं धણुं तरव छेवामां आब्यु, ते अथुं जैतन्यने विषे अरेपर अग्निभां
 होमायेदी वस्तु समान (स्वादा) थर्ध जयुं. (अग्निने विषे होमायां आयता धीने अग्नि
 भाई जय छे, जले के कांई होमायुं न होय ! तेवी रीते अनंत मादात्म्ययंत जैतन्यनुं
 जमे तेदळुं वर्जुन करवाभां आवे तोपणु जले के अ समस्त वर्जुतने अनंत भद्रिमायंत
 जैतन्य भाई जय छे; जैतन्यना अनंत भद्रिमा पारो अथुं वर्जुन जले के वर्जुन न थयुं
 होय ओम पुच्छताने पामे छे.) ते जैतन्यने न जैतन्य आजे प्रणपले-उमपले अनुभवो
 (अर्थात् ते चित्स्वरूप आत्माने न आत्मा आजे अत्यंत अनुभवो) करणु के आ लोकभां
 पीवुं कांई न (उत्तम) नही, जैतन्य न ओक परम (उत्तम) तरव छे.

आम (श्रीभद्रलजयकुंडकुंडाचार्यदेवप्रणीत श्री प्रवचनसार शास्त्रनी श्रीभद्र
 अभुतयद्राचार्यदेवविरचित) तत्त्वदीपिका नामनी संस्कृत टीकानो श्री हिंमतलाल जेठालाल
 शाह इत गुजराती अनुवाद समाप्त थयो.

卐 श्री प्रवचनसारनी वर्णानुक्रम गाथासूची 卐

अ	गाथा	पृष्ठ	आ	गाथा	पृष्ठ
अइसयमादसमुत्थे	१३	२०	आगमचक्रम् साह	२३४	४२५
अजधाचारविनुत्तो	२७२	४८७	आगमपुद्ग्या दिट्ठा	२३१	४३८
अट्टे अजधागट्ठं	८५	१४५	आगमदीणो समणो	२३३	४३३
अट्टेसु जो ण सुज्झदि	२४४	४५३	आगासमणुणिविट्ठं	१४०	२७७
अत्थं अक्खणिवादिदं	४०	६८	आगासस्मवगानो	१३३	२६३
अत्थि अमुत्तं सुत्तं	५३	९०	आदा कम्ममल्लिमसो धरेदि	१५०	२९४
अत्थित्तणिच्छिदस्स	१५२	२९७	आदा कम्ममल्लिमसो	१२१	२३८
अत्थि त्ति ज णत्थि त्ति	११५	२२५	आदा णाणपमाणं	२३	४०
अत्थो खलु इद्वमभो	९३	१६२	आदाय तं पि लिगं	२०७	३८४
अधिगगुणा सामण्णे	२६७	४७९	आपिच्छं वंधुवग्गं	२०२	३७५
अधिवासे व विवासे	२१३	३९२	आदारे व विहारे	२३१	४२६
अपदेसं नपदेसं	४१	६९			
अपदेसो परमाणू	१६३	३१२	इन्द्रियपाणो य तथा	१४६	२९०
अपयत्ता वा चरिया	२१६	३९६	इदलोगणिरावेक्खो	२२६	४१६
अपरिणत्तसदावेणुग्गाद्	९५	१७०	इद विविदलक्खणाणं	९७	१७९
अप्पडिक्कुट्ठं उव्वधि	२२३	४०८	उ		
अप्पडिक्कुट्ठं पिंड	१३४	४२४	उच्चालियस्मिद् पाप	१५५	३९९
अप्पा उव्वओगप्पा	१५५	३०२	उदयगदा कम्मंसा	४३	७२
अप्पा परिणामप्पा	१२५	२४५	उणज्जदि जदि णाणं	५०	८५
अब्भुट्ठाणं गहणं	२६२	४७४	उण्णादट्ठिदिभंगा	१२९	२५५
अब्भुट्ठेया समणा	२६३	४७५	उण्णादट्ठिदिभंगा विज्जंते	१०१	१९१
अयदाचारो समणो	२१८	४००	उण्णादो पद्धसो	१४२	२८१
अरसमरूचमगंधं	१७२	३२४	उण्णादो य विणासो	१८	३०
अरहंताविस्सु भत्तो	२४६	४५६	उव्वओगमओ जीवो	१७५	३३२
अववददि सासणत्थं	२६५	४७७	उव्वओगविस्सुद्धो जो	१५	२३
अविदिदपरमत्थेसु	२५७	४६९	उव्वओगो जदि हि	१५६	३०३
असुभोवयोगरहिदा	२६०	४५२	उव्वकुणदि जो वि	२४९	४५९
असुहोदयेण आदा	१२	१८	उव्वयरणं जिणमग्गे	२२५	४११
असुहोवओगरहिदो	१५९	३०७	उवरदपावो पुरिसो	२५९	४७१

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
ए					
यक्कं खलु ते भक्तं	२२९	४२१	गेण्हइ विधुणइ	*१९	४०५
यक्को व दुग्गे बहुगा	१४१	२७९	गेण्हदि णेव ण	१८५	३४४
यगंतेण हि देहो	६६	११४	गेण्हदि णेव ..परं	३२	५३
यगग्ग्हि संति समये	१४३	२८३	गेण्हदि व चेलखंडं	*१७	४०५
यगुत्तरमेगादी	१६४	३१४	च		
यदाणि पंचदव्वाणि	*११	२६८	चत्ता पावारंभं	७९	१३४
यदे खलु मूलगुणा	२०९	३८६	चरदि णिवज्जो णिच्चं	२१४	३९३
ययग्गदो समणो	२३२	४३०	चागो य अणारंभो	*३५	४३६
यवं जिणा जिणिंदा	१९९	३६६	चारित्तं खलु धम्मो	७	१०
यवं णाण्णपाणं	१९१	३५५	चित्तस्सावो तासिं	*२५	४१२
यवं पणमिय सिद्धे	२०१	३७३	छ		
यवं विदिदत्थो	७८	१३२	छदुमत्थविदिद	२५६	४६८
यवंविहं सहावे	१११	२१५	छेदुवजुत्तो समणो	२१२	३९०
यस सुरासुरमणुसिंद	१	४	छेदो जेण ण विज्जदि	२२२	४०७
यसा पसत्थभूदा	२५४	४६५	ज		
यसो त्ति णत्थि	११६	२२८	जदि कुणदि कायखेदं	२५०	४६१
यसो वंधसमासो	१८९	३४९	जदि ते ण संति	३१	५१
ओ			जदि ते विसयकसाया	२५८	४७०
ओगाढगाढणिचिदो	१६८	३२०	जदि दंसणेण सुद्धा	*२७	४१३
ओरालिओ य देहो	१७१	२२४	जदि पच्चक्खमजायं	३९	६६
क			जदि संति हि पुण्णाणि	७४	१२६
कत्ता करणं कम्मं	१२६	२४७	जदि सो सुद्धो	४६	७७
कम्मत्तणपाओगा	१६९	३२१	जघजादरूवजादं	२०५	३८२
कम्मं णामसमक्खं	११७	२३१	जघ ते णभप्पदेसा	१३७	२७०
कालस्स वट्टणा से	१३४	२६३	जस्स अणेसणमण्या	२२७	४१७
किच्चा अरहंताणं	४	४	जस्स ण संति	१४४	२८४
किघ तग्ग्हि णत्थि	२२१	४०५	जं अण्णाणी कम्मं	२३८	४४२
किं किंचण त्ति तर्कं	२२४	४०९	जं केवलं ति णाणं	६०	१०४
कुलिसाउद्धचक्कघरा	७३	१२४	जं तक्कालियमिदरं	४७	७८
कुब्बं सभावमादा	१८४	३४३	जं दव्वं तण्ण गुणो	१०८	२१०
केवलदेहो समणो	२२८	४१९	जं परदो विण्णाणं	५८	१००
कोहादिपहि चउहि	*३१	४१८	जं पेच्छदो अमुत्तं	५४	९३
ग			जादं सयं समत्तं	५९	१०१
गुणदोधिगस्स विणयं	२६६	४७८	जायदि णेव ण णस्सदि	११९	२३५
			जिणसत्थादो अट्टे	८६	१४६

माथा	पृष्ठ	माथा	पृष्ठ
जीवा पोगनकाया	१३५ २६७	ण पविट्टो जाविट्टो	२१ ४८
जीवो परिणमदि	९ १३	ण भवो भंगविट्ठो	१०० १८२
जीवो पाणियव्वो	१४८ २९२	णरणारयनिरियसुरा जीवा	११८ २३१
जीवो भवं भविस्सदि	११२ २१९	णरणारयनिरियसुरा भजंति	७२ १२३
जीवो चयनदमोहो	८१ १३९	णरणारयनिरियसुरा संटाणा...	१५३ २९९
जीवो सयं अमुचो	५५ ०५	ण विणा वट्ठदि णारी	३२४ ४१२
जुत्तो मुट्ठेण चादा	७० १२१	ण वि परिणमदि ण	५२ ८८
जे अजभागद्धित्था	२७१ ४८५	ण हवदि जदि सहव्वं	१०५ २०२
जे णव हि संजाया	३८ ६५	ण हवदि समणो त्ति	२६४ ४७६
जे पज्जयेसु णिरदा	९४ १६७	ण हि आगमेण	२३७ ४४०
जेसि विसयेसु रदी	६४ १११	ण हि णिरवेक्खो	२२० ४०४
जो इंदियादिविज्जे	१५१ २०५	ण हि तस्स तपिणमित्तो	३२६ ३९९
जो पवं जाणिता	१९४ ३५८	ण हि मण्णदि जो	७७ १३१
जो खलु दव्वसदायो	१०९ २१२	णाणप्पगमणाणं	८१ १५२
जो मविदमोदकनुत्तो	१९६ ३६०	णाणप्पमाणमादा	२४ ४१
जो जाणदि अरहंतं	८० १३५	णाणं सट्ठवियप्पो	१२४ २४१
जो जाणदि सो णाणं	३५ ५९	णाणं अत्थंतगयं	६१ १०७
जो जाणादि जिणिदे	१५७ ३०५	णाणं अप्प त्ति मद्	८७ ४५
जो णवि जाणदि पवं	१८३ ३४२	णाणी णाणसदायो	२८ ४७
जो ण विजाणदि	४८ ८०	णाणं देहो ण मणो	१६० ३०८
जो णिहदमोदगंठी	१९५ ३५९	णाहं पोमालमभो	१६२ ३११
जो णिहदमोदविट्ठो	९२ १५९	णाहं होमि परेसि	२०४ ३८०
जोण्हाणं णिरवेक्खं	२५१ ४६२	णाहं होमि परेसि...संति	१९१ ३५३
जो तं दिट्ठा तुट्ठो	३८ १५९	णिगंथं पव्वहो	२६९ ४८२
जो पक्कमपक्कं वा	३३३ ४२३	णिच्छयदो इत्थीणं	३२१ ४११
जो मोहरागदोसे	८८ १५१	णिच्छिदसुत्तथपदो	२६८ ४८०
जो रयणत्तयणासो	३३० ४१५	णिद्धत्तेण दुग्गो	१६६ ३१७
जो हि सुदेण	३३ ५५	णिद्धा वा लुक्खा वा	१६५ ३१५
ठाणणिसेज्जविहारा	४४ ७३	णिहदघणवादिक्कमो	१९७ ३६२
ण चयदि जो दु	१९० ३५१	णो सहहंति सोक्खं	६२ १०८
णत्थि गुणो त्ति व	११० २१४	तक्कालिगेव सव्वे	३७ ६३
णत्थि परोक्खं	२२ ३८	तम्हा जिणमग्गादो	९० १५३
णत्थि विणा परिणामं	१० १५	तम्हा णाणं जीवो	३६ ६०
		तम्हा तस्स णमाइं	३१० १६५

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
भ			स		
भणिदा पुढवि-	१८२	३४१	स इदाणि कत्ता	१८६	३४१
भत्ते वा समणे	२१५	३०४	सत्तासंयजेदे	२१	१५६
भगविहीणो य	१७	२८	सदवट्ठिदं सहावे	२०	१८६
भावेण जेण जीवो	१७६	३१४	सद्व्वं सञ्च गुणो	१०७	२०७
म			सपरेसेहि समग्गो	२४५	२८८
मणुभासुरामरिदा	६३	११०	सपदेमो सो अप्पा	१८८	३४८
मणुयो ण होदि	११३	२२१	सपदेमो सो अप्पा	१७८	३३६
मरुदु व जियदु	२१७	३९८	सपरं बाधामहियं	७६	१९९
मुज्झारंभविजुत्तं	२०६	३८२	सम्भावो द्वि सहावो	२६	१७४
मुज्झदि वा रज्जदि	२४३	४५२	समयो दु अप्पदेसो	१३८	२७२
मुत्ता इन्द्रियगेज्झा	१३१	२५९	समणं गणि गुणं	२०३	३७९
मुत्ता रुवादिगुणो	१७३	३२९	समणा सुमुचजुत्ता	२४५	४५४
मोहेण व रागेण	८४	१४४	समयेदं खलु दव्वं	१०२	१९५
र			समसत्तुवंधुवग्गो	२४१	४४८
रत्तो बंधदि कम्मं	१७९	३३७	सम्मं विदिदपदत्था	२७३	४८८
रयणमिदं इंदणीलं	३०	५०	सयमेव जहादिशो	६८	११७
रागो पसत्यभूवो	२५५	४६७	सव्यगदो जिणयसदो	२६	४३
रूवादिपहिं रद्धिदो	१७४	३३०	सव्यावाधविजुत्तो	१९८	३६४
रोगेण वा छुधाप	२५२	४६३	सव्वे आगमसिद्धा	२३५	४३७
ल			सव्वे वि य भरहंता	८२	१४०
लिगगाहणे तेसि	२१०	३८८	संति भुवं पमदानं	*२३	४११
लिगग्गि य इत्थीणं	*२६	४१२	संगज्जदि णिव्वाणं	६	९
लिगेहिं जेहिं दव्वं	१३०	२७७	सुत्तं जिणोवदिदं	३४	५७
लोगालोगेसु णमो	१३६	२६८	सुजस्स य सामण्णं	२७४	४३४
व			सुविदिदपयत्थसुत्तो	१४	२१
वण्णरसगंधफासा	१३२	२५९	सुहपरिणामो पुण्णं	१८१	३३९
वण्णेसु तीसु एक्को	*२९	४१५	सुहयडीण विसोदी	*१३	३४९
वत्थक्खंडं दुदिय	*१८	४०५	सेसे पुण तित्थयरे	२	४
वदसमिदिदियरोधो	२०८	३८६	सोक्खं वा पुण दुक्खं	२०	३४
वदिवददो तं वेसं	१३९	२७४	सोक्खं सहावसिद्धं	७१	१२२
वदणमंसणेहिं	२४७	४५७	ह		
विसयकसाभोगादो	१५८	३०६	हवदि व ण हवदि	२१९	४०१
वेज्जावच्चणिमित्तं	२५३	४६४	हीणो जदि सो आदा	२५	४१

कलशकाव्योंनी वर्णानुक्रम सूची

	पृष्ठ	पृष्ठ
आत्मा धर्मः स्वयमिति	...	१ १३०
आनन्दामृतपूर	...	२० ५०४
इति गदितमनीचै-	...	२२ ५०५
इत्याध्यास्य शुभोपयोग	...	१७ ४८५
इत्युच्छेदात्परपरिणतेः	...	८ २५१
इत्येवं चरणं पुराणपुरयैः	...	१५ ४२२
इत्येवं प्रतिपत्तुराशय	...	१६ ४५१
जानन्नप्येष विश्वं	...	४ ९०
जैनं ज्ञानं ज्ञेयतत्त्व	...	१० ३७०
ज्ञेयोकुर्वन्नज्ञता	...	११ ३७०
तन्त्रस्यास्य शिखण्ड	...	१८ ४८५
द्रव्यसामान्यविज्ञान	...	९ २५१
द्रव्यस्य सिद्धौ चरणस्थ	...	१३ ३७२
द्रव्यानुसारि चरणं	...	११ ३७१
द्रव्यान्तरव्यतिकरा-	...	७ २५०
निश्चित्यात्मन्यधिकृत	...	६ १६१
परमानन्दसुधारस	...	३ २
वक्तव्यमेव किल	...	१४ ४०३
व्याख्येयं किल	...	२१ ५०४
सर्वव्याप्यैकचिद्रूप	...	१ १
स्यात्कारश्रीवासवश्यैः	...	१९ ५०२
हेलोल्लसमहामोह	...	२ २

—‘तत्त्वप्रदीपिका’ टीकामां उद्धृत गाथाओंनी सूची—

	पृष्ठ		गाथा
जावदिशा वयणवहा	५०१	गो० कर्मकाण्ड	८९४
णिद्धस्स णिद्धेण	३१८	गो० जीवकाण्ड	६१४
णिद्धा णिद्धेण	३१७	गो० जीवकाण्ड	६१२
परसमयाणं वयणं	५०१	गो० कर्मकाण्ड	८९५

‘तात्पर्यवृत्ति’ टीकायां उद्धृत अवतरणानी

वर्णानुक्रम सूची

अचाप्योरलोपः	...	...	पृष्ठ	
अंतिमतिगसंघट्टणं	...	...	४	
उत्पादव्ययध्रौव्य	...	...	४१३	कर्मकाण्ड, ३२.
एकं द्वौ व्रीच वा	...	१८९,	२१४	तत्त्वार्थसूत्र, ५, ३०.
एको भावः सर्वभाव	...	...	३५	तत्त्वार्थसूत्र, २, ३०.
एगो मे सस्सदो	...	...	८५	
औदयिका भावा	...	...	१४८	मूलाचार, ४८.
कायस्थित्यर्थमाहारः	...	...	७६	
किं पलविषण बहुणा	...	...	३५	
गुणजीवा पञ्जत्ती	...	...	२८७	वारस अणुवेक्खा, ९०.
छट्ठो त्ति पढमसण्णा	...	...	४३३	गो० जीवकाण्ड, २.
जेसि अत्थिसद्दावो	...	...	३५	११ जीवकाण्ड, ७०१.
जो सकलणयररज्जं	...	...	१६७	पञ्चास्तिकाय, ५.
ण वलाउसाहणट्ठं	...	...	३७८	
णिद्धस्स णिद्धेण	...	...	३५	मूलाचार, ४८१.
णोकम्मकम्महारो	...	...	३१८	गो० जीवकाण्ड, ६१४.
तवसिद्धे णयसिद्धे	...	...	३५	भावसंग्रह, ११०.
देशप्रत्यक्षचिद्	...	...	३६७	सिद्धभक्ति, २०.
पुढवी जलं च	...	...	४६०	चारित्रसार, पृ. २२.
पुवेदं वेदंता	...	...	२६०	गो० जीवकाण्ड, ६०१.
भावा जीवादीया	...	...	४१३	सिद्धभक्ति, ६.
भावान्तरस्वभावरूपो	...	...	१६७	पञ्चास्तिकाय, १६.
भिण्णउ जेण ण जाणियउ	...	...	१९०	
भुक्तयुपसर्गाभावात्	...	...	४३३	दोहापाहुड, १२८.
	...	...	३४	नन्दीश्वरभक्ति (?)

शुद्धि-पत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३	४२	होना	होना
७	५	नायकः	होना
८	१	अथ-	नायकैः
११	१	यहात्मा मनि	अथै-
१४	७	बुद्ध-	यस्तत्साम्यमिति
१६	४	-सिद्धि-	बुद्धै-
२४	१२	परं	-तिर्यङ्गा-
३१	१२	तेसि	पारं
३४	११	यच्चं राक्षसद्वे-	तेसि
४७	१०	गाणसदाया	यच्चोक्तमसद्वे-
४७	१२	णेय	गाणसदायो
५८	२८	गण्डुन	णेया
६१	४	परिच्छेत्	गण्डुनकिं
६१	१२	श्रेयमित्य वेदयति	परिच्छेत्तुं
६८	११	गण्डुमत्तपः	श्रेयमित्यावेदयति
७१	१०	गया-	गण्डुमत्तपः
१०४	१२	-विष्टं	नैया-
११३	१	अय	-विशिष्टं
१२२	१६	कदर्थिताः स तो गमन्ते	अथ
१३५	१	-विप्लवं	कदर्थिताः सन्तो रमन्ते
१३६	३	र्यायाः	-विप्लवं
१४६	२	-लिङ्गा-	पर्यायाः
१४६	७	-पदाथ	-लिङ्गै-
१४६	१४	पने	पदार्थ
१४८	५	द्रव्यस्थानी ,	द्वेपने
१५५	१०	निरासाथ	द्रव्यस्थानीयं,
१६६	२४	-विशेषोऽपे	निरासार्थ
१६३	८	मित्यदः ॥	-विशेषोऽपे
			द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

शुद्धि-पत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३	४२	देता	देता
७	५	नायकः	देता
८	१	अथ-	नायकः
११	१	यस्तत्ताम्यमिति	अथ-
१४	७	बुद्ध-	यस्तत्ताम्यमिति
१६	४	-तिष्ठ-	बुद्धे-
२४	१२	परं	-तिष्ठ-
३१	१२	तेसि	पारं
३४	११	यच्चं सत्तमष्टे-	तेसि
४७	१०	णाणसहायो	यच्चोक्तमसष्टे-
४७	१२	णेव	णाणसहायो
५८	२८	णधुन	णेवा
६१	४	परिच्छेत	णधुनकिपा
६१	१२	शेयमित्य वेदयति	परिच्छेत्तुं
६८	११	णदुमत्तफं	शेयमित्यावेदयति
७१	१०	गया-	णादुमत्तफं
१०४	१२	-विर्ाष्टं	नैया-
११३	१	अथ	-विशिष्टं
१२२	१६	कदर्थिताः स तो रमन्ते	अथ
१३५	१	-विप्लुतं	कदर्थिताः सन्तो रमन्ते
१३६	३	र्यायाः	-विप्लुतं
१४६	२	-लिङ्गा-	पर्यायाः
१४६	७	-पदाथ	-लिङ्गै-
१४६	१४	पने	पदार्थं
१४६	५	द्रव्यस्थानी ;	द्वेपने
१५५	१०	निरासाथ	द्रव्यस्थानीयं,
१६६	२४	-विशेषाः ३५	निरासार्थं
१६३	६	मित्यदः ॥	-विशेषाः ३५
			द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६६	१३	नव	शुद्ध
२०६	७	कर्म	नव
२२०	६	भवीण	कर्मिणं
२२१	२०	(अनन्यपण्णा वडे (अनन्यपण्णा द्वारा)	भवीण (अनन्यपण्णा वडे (अनन्यपण्णा द्वारा)
२३५	१०	नव	नव
२४६	८	शुद्ध	शुद्धं
२६६	४	एव लोक,	एव लोके,
२७२	२	-संख्येया संख्ये-	-संख्येयासंख्ये-
२७४	६	-प्रदेशद्वल-	-प्रदेशपुद्गल-
२७४	२१	प्रदेशभात्र	प्रदेशभात्र
२८१	८	जदिप	जदि
२८१	८	कालाणः ।	कालाणोः ।
२८२	६	-नव	-नव
२८५	३	-महति, वृत्तर्हि	-महति, वृत्तर्हि
२८२	१०	कवदः ।	कैर्वदः ।
२८७	५	न्तरं	न्तरे
२८६	१३	कः	कैः
३०१	७	य	स
३२६	१४	-रहित्वाद्	-रहितत्वाद्
३३८	१५	-तत्त्व	-तत्त्वे
३७६	७	भवतीति	भवसीति
३८२	०	१८२	३८२
३८१	२८	अलोच्यन्	अलोच्यन्
३८६	८	-विघातक-	-विघातक-
४२६	४	विराध्या-	विराध्या-
४४४	२७	युगपद् ध्याना	युगपद् ध्याना
५१०	५०	णयम	णयमद्वं
५११	१३	मुत्ता	मुत्तो

शुद्धि-पत्रक

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३	४२	होता	होया
७	५	नायकः	नायकैः
८	१	अथ-	अथै-
११	१	यत्तात्मा मति	यस्तत्तात्त्वामिति
१४	७	बुद्धे-	बुद्धे-
१६	४	-तिर्यङ्गा-	-तिर्यङ्गा-
२४	१२	परं	पारं
३१	१२	तेसि	तेसि
३४	११	यच्चं गणसद्वे-	यच्चोक्तमसद्वे-
४७	१०	णाणसदावा	णाणसदावो
४७	१२	णेव	णेवा
५८	२८	गणपुन	गणपुनडिया
६१	४	परिच्छेत	परिच्छेतुं
६१	१२	श्रेयमित्य वेदयति	श्रेयमित्यावेदयति
६८	११	णदुमसफं	णादुमसफं
७१	१०	गया-	नैया-
१०४	१२	-विशिष्टं	-विशिष्टं
११३	१	अथ	अथ
१२२	१६	कदर्थिताः स तो गमन्ते	कदर्थिताः सन्तो रमन्ते
१३५	१	-विप्लवं	-विप्लवं
१३६	३	र्यायाः	पर्यायाः
१४६	२	-लिङ्गा-	-लिङ्गै-
१४६	७	-पदाथ	पदार्थे
१४६	१४	पने	द्वेपने
१४८	५	द्रव्यस्थानीयं,	द्रव्यस्थानीयं,
१५५	१०	निरासाथ	निरासार्थ
१६६	२४	-विशेषाश्च	-विशेषाश्च
१८३	८	मित्यदः ॥	द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥